

Meša Selimović

Derviš i smrt

1

Bismilahir-rahmanir-rahim!

Pozivam za svjedoka mastionicu i pero i ono sto se perom pise;

Pozivam za svjedoka nesigurnu tamu sumraka i noc i sve sto ona ozivi;

Pozivam za svjedoka sudnji dan, i dusu sto sama sebe kori;

Pozivam za svjedoka vrijeme, pocetak i svrsetak svega - da je svaki covjek uvijek na gubitku.

(Iz Kur-ana)

Pocinjem ovu svoju pricu, nizasto, bez koristi za sebe i za druge, iz potrebe koja je jaca od koristi i razuma, da ostane zapis moj o meni, zapisana muka razgovora sa sobom, s dalekom nadom da ce se naci neko rjesenje kad bude racun sveden, ako bude, kad ostavim trag mastila na ovoj hartiji sto ceka kao izazov. Ne znam sta ce biti zabiljezeno, ali ce u kukama slova ostati nesto od onoga sto je bivalo u meni, pa se vise nece gubiti u kovitlacima magle, kao da nije ni bilo, ili da ne znam sta je bilo. Tako cu moci da vidim sebe kakav postajem, to cudo koje ne poznajem, a cini mi se da je cudo sto uvijek nisam bio ono sto sam sad. Svjestan sam da pisem zapleteno, ruka mi drhti zbog odplitanja sto mi predstoji, zbog suđenja koje otpocinjem, a sve sam ja na tom suđenju, i sudija i svjedok i tuzeni. Sve cu biti posteno koliko mogu, koliko iko moze, jer pocinjem da sumnjam da su iskrenost i postenje isto, iskrenost je uvjerenost da govorimo istinu (a ko u to moze biti uvjeren?), a postenja ima mnogo, i ne slazu se među sobom.

Ime mi je Ahmed Nurudin, dali su mi ga i uzeo sam ponuđeno, s ponosom, a sad mislim o njemu, poslije dugog niza godina sto su prirasle uza me kao koza, s cuđenjem i ponekad s podsmijehom, jer svjetlo vjere to je oholost koju nisam ni osjecao a sad je se pomalo i stidim. Kakvo sam ja svjetlo? Cime sam prosvijetljen? Znanjem?. Visom poukom? cistim srcem? pravim putem? nesumnjanjem? Sve je doslo u pitanje, i sada sam samo Ahmed, ni sejh ni Nurudin. Sve spada s mene, kao haljina, kao oklop, i ostaje ono sto je bilo prije svega, gola koza i go covjek.

Cetrdeset mi je godina, ružno doba: covjek je jos mlad da bi imao zelja a vec star da ih ostvaruje. Tada se u svakome gase nemiri, da bi postao jak navikom i stecenom sigurnoscu u nemoci sto dolazi. A ja tek cinim sto je trebalo uciniti davno, u bujnom cvjetanju tijela, kad su svi bezbrojni putevi dobri, a sve zablude korisne koliko i istine. Steta sto nemam deset godina vise pa bi me starost cuvala od pobuna, ili deset godina manje pa bi mi bilo svejedno. Jer trideset godina je mladost, to sad mislim, kad sam se nepovratno udaljio od nje, mladost koja se nicega ne boji, pa ni sebe.

Rekoh cudnu rijec: pobuna. I zaustavih pero nad ravnim retkom u kom je ostala utisnuta jedna nedoumica, prelako izrecena. Prvi put sam tako nazvao svoju muku, a nikad ranije nisam o njoj mislio, nisam je zvao tim imenom. Odakle je dosla opasna rijec? I je li samo rijec?. Upitao sam se, ne bi li bilo bolje prekinuti ovo pisanje, da sve ne bude teze nego sto jest. Jer ako ono neobjasnjivim putevima izvlaci iz mene cak i sto nisam htio da kazem, sto nije bila moja misao, ili je moja nepoznata misao sto se skrivala u mraku mene, ulovljena uzbuđenjem,

osjecanjem koje me vise ne slusa, ako je sve to tako, onda je pisanje nemilosrdno isljeđenje, sejtanski posao, i mozda bi najbolje bilo slomiti trscano pero pazljivo zarezano na vrhu, prosuti divit na kamenu ploču pred tekijom, neka me crnom mrljom podsjeća da se nikad vise ne prihvatim magije sto budi zle duhove. Pobuna! Je li to samo rijec, ili je misao? Ako je misao, onda je moja misao, ili moja zabluda. Ako je zabluda, tesko meni; ako je istina, tesko meni jos vise.

Ali ja nemam drugog puta, nikome ne mogu da kazem osim sebi i hartiji. Zato sam nastavio da povlacim nezaustavne redove, s desna na lijevo, od provalije do provalije ruba, od provalije do provalije misli, u dugim nizovima koji ostaju kao svjedocanstvo, ili optuzba. Cija optuzba, veliki Boze, sto si me ostavio najvećoj ljudskoj mucu, da se zabavim o sebi, cija? protiv koga? Protiv mene ili protiv drugih? Ali vise nema spasa, ovo pisanje je neminovnost, kao zivljenje, ili kao umiranje. Bice ono sto mora, a moja je krivica da sam ono sto sam, ako je krivica. Cini mi se da se sve stubokom mijenja, sve se u meni trese u samom temelju, i svijet se ljulja sa mnom, jer je i on bez reda ako je nered u meni, a opet, i ovo sto se desava, i ono sto je bilo, iz istog je razloga: sto hocu i moram sebe da postujem. Bez toga ne bih imao snage da zivim kao covjek. Smijesno je mozda, bio sam covjek s onim od juce, i hocu da budem covjek s ovim od danas, drukcijim, mozda i suprotnim, ali me to ne buni, jer covjek je promjena, a zlo je ako ne poslusamo savjest kad se javi.

Sejh sam tekije mevlvijskog reda, najbrojnijeg i najcistijeg, a tekija u kojoj zivim nalazi se na izlasku iz kasabe, među crnim i surim gudurama sto zaklanjaju sirinu neba, ostavljajući samo plavu prosjeklinu nad sobom, kao skrtu milost i sjecanje na prostranstvo ogromnog neba djetinjstva. Ne volim ga, to daleko sjecanje, mucu me sve vise, kao propustena mogucnost, iako ne znam kakva. Sasvim nejasno upoređujem socne sume iznad oceve kuće, polja i vocnjake oko jezera, sa kamenim tjesnacem u koji smo uhvaceni ja i tekija, i cini mi se da ima mnogo slicnosti između tog stjesnjavanja u meni i oko mene.

Tekija je lijepa i prostrana, nadnesena nad rjecicom sto se probija kroz kamen, iz planina, s bascom i ruzicnjakom, s odrinom nad verandom, sa dugom divanhanom u kojoj je tisina mekana kao pamuk, jos tisa zbog sitnog zubora rjecice ispod nje. Kucu, nekadasnji harem predaka, poklonio je redu bogati Alijaga Dzanic, da bude stjeciste dervisa i skloniste siromaha, 'AFjer su oni slomljena srca' AE. Molitvama i tamjanom sprali smo grijeh s te kuće, i tekija je stekla slavu svetog mjesta, iako nismo potpuno istjerali sjenke mladih žena. Ponekad se cinilo da prolaze odajama i da se osjeca njihov miris.

Svako je znao, zato i ne krijem, drukcije bi ovo pisanje bilo laz koju znam (za laz koju ne zna, kojom se nesvjesno vara, niko nije kriv), tekija i njena slava i njena svetost, to sam bio ja, njen temelj i njen krov. Bez mene ona bi bila kuća sa pet odaja, ista kao i ostale, sa mnom je postala bedem vjere. Kao da je bila odbrana kasabe od znanih i neznanih zala, zastitnica njena, jer drugih kuća poslije tekije nije bilo. Gusti musebci i debeli zid oko basce cinili su nasu samotnost tvrđom i sigurnijom, ali je kapija uvijek otvorena, da uđe svako kome je potrebna utjeha i ociscenje od grijeha, i docekivali smo ljude lijepom rijecju kad su dolazili, iako ih je bilo manje nego nevolja i mnogo manje nego grijehova. Nisam ohol zbog te svoje sluzbe, a to je zaista sluzba vjeri, iskrena i potpuna. Smatrao sam duznoscju i srecom da sebe i druge cuvam od grijeha. I sebe, uzalud je kriti. Grijesne misli su kao vjetar, ko ce ih zaustaviti? I ne mislim da je to veliko zlo. U cemu je pobožnost, ako nema iskusenja koja se savladavaju? Covjek nije Bog, i njegova snaga je bas u tome da suzbija svoju prirodu, tako sam mislio, a ako nema sta da suzbija, u cemu je onda zasluga? Sad o tome mislim drukcije, ali da ne pominjem ono sto ce doci kad bude potrebno. Bice vremena za sve. Na koljenu mi je

hartija koja mirno ceka da primi moj teret, ne skidajući ga s mene i ne osjećajući ga sama, preda mnom je duga noc bez sna, i mnoge duge noci, na sve cu stici, sve cu uciniti sto moram, i da se optuzim i da se odbranim, zurba nije potrebna, a vidim da ima stvari o kojima mogu pisati sada, i poslije mozda nikad vise. Kad dođe vrijeme, i zelja da se kazu druge, i one ce doci na red. Osjecam kako stoje nagomilane u magazama moga mozga, i vuku jedna drugu, jer su povezane, nijedna ne zivi sama za sebe, a opet ima nekog reda u toj guzvi, i uvijek jedna, ne znam kako, iskace između drugih i izlazi na svjetlo, da se pokaze, da osine ili utjesi. Ponekad se guraju, nasrcu jedna na drugu, nestrpljive, kao da se boje da ce ostati nerecene. Polako, za sve ima vremena, dao sam ga sam sebi, a suđenje ima suocenja i svjedocenja, necu ih mimoici, i moci cu na kraju da donesem presudu sam sebi, jer sam samo ja u pitanju, niko drugi, samo ja. Svijet mi je odjednom postao tajna, i ja svijetu, stali smo jedan prema drugome, zacuđeno se gledamo, ne raspoznajemo se, ne razumijemo se vise.

Da se opet vratim sebi i tekiji. Volio sam je i volim je. Tiha je, cista, moja, mirise na kaloper ljeti, na ljut snijeg i vjetar zimi, volim je i zato sto je postala poznata zbog mene, i sto zna moje tajne koje nikome nisam kazivao, koje sam krio i od sebe. Topla je, mirna, golubovi gucu na krovu u rano jutro, kisa pada po ceramidi, i sobonji, i sad pada, uporna, dugotrajna, iako je ljeto, otice drvenim olucima u noc sto je zloslutna legla na svijet, bojim se da nikad nece otici a nadam se da ce sunce uskoro svanuti, volim je sto sam zasticen mirom mojih dviju soba, u kojima mogu da budem sam kad se odmaram od ljudi.

Rjecica je slicna meni, bujna i plaha ponekad, a cesce tiha, necujna. Krivo mi je bilo kad su je zagatili ispod tekije i jarkom natjerali da bude poslusna i korisna, da kroz badanj tjera vodenicni tocak, a radovao se kad je, nabujala, razrusila ustavu i potekla slobodno. A znao sam da samo ukrocena melje zito.

Ali evo, golubovi na tavanu se javljaju tihim gukanjem, kisa jos lije, tako vec danima, i ne mogu da izađu ispod strehe, to je nagovjestaj dana koga jos nema. Ukocila mi se ruka kojom drzim pero, svijeca tiho kasljuca i prska sitnim varnicama braneci se od smrti, a ja gledam u duge redove slova, u nisane misli, i ne znam da li sam ih ubio ili ozivio.

2

Kad bi Bog kaznjavao za svako ucinjeno zlo, ne bi na zemlji ostalo nijedno zivo bice. (Moto na pocetku svakog poglavlja uzet je iz Kur-ana).

Sve je pocelo da se zaplice prije dva mjeseca i tri dana, racunacu vrijeme, izgleda, od te đurđevske noci, jer je ovo moje vrijeme, jedino koje me se tice. Brat je vec deset dana lezao zatvoren u tvrđavi.

Hodao sam ulicama toga dana, pred sumrak, uoci DJurđeva, gorak i uznemiren preko mjere. A izgledao sam miran, na to se covjek navikne, isao korakom koji ne otkriva uzbuđenje, tijelo samo misli na to skrivanje, ostavljajući mi slobodu da u tami razmisljanja sto se ne vidi, budem kakav hocu. Najradije bih krenuo izvan kasabe, u ovaj tihi predvecernji cas, da me noc zatece sama, ali me posao vodio na drugu stranu, među ljude. Zamijenio sam bolesnog hafiz-Muhameda, pozvao ga je stari Dzanic, nas dobrotvor. Znao sam da lezi bolestan mjesecima, i da nas mozda zove pred smrt. I znao sam da mu je zet kadija Ajni-efendija, koji je napisao nalog da se zatvori moj brat. Zato sam rado pristao da pođem, nadajući se necemu.

Isao sam kao i obicno, dok su me vodili kroz avliju, kroz kucu, naviknut da ne vidim ono sto

me se ne tice, tako sam blize sebi. Ostavljen na dugom hodniku, cekao sam da glas o meni dopre gdje je potrebno, osluskivao tisinu, potpunu, kao da niko nije zivio u ovom velikom zdanju, kao da se niko nije kretao po hodnicima i sobama. U muku prigusenog zivljenja, uz samrtnika sto jos dise negdje ovdje, u necujnosti koraka sto umiru u prostirci, i tihih razgovora sto se vode sapatom, jedva cujnim cijukom rasprskavalo se staro drvo prozora i tavanica. Gledajuci kako vece polako opkoljava kucu svilenim sjenkama i drhti na dzamovima posljednjim odbljescima danjeg svjetla, mislio sam na starca i na ono sto cu mu reci na posljednjem viđenju. Nisam jednom govorio s bolesnicima, nisam jednom otpremio samrtnika na veliki put. Iskustvo me uvjerilo, ako je za to potrebno ikakvo iskustvo, da svako osjeca strah pred onim sto ga ceka, pred nepoznatim sto vec kuca, neotkriveno, u obamrlom srcu.

Govorio sam, tjeseci: Smrt je jekin, sigurno saznanje, jedino za sto znamo da ce nas stici. Izuzetka nema, ni iznenađenja, svi putevi vode do nje, sve sto cinimo to je priprema za nju, priprema cim zakmecimo udarivsi celom o pod, uvijek joj blize, nikad dalje. Pa ako je jekin, zasto se cudimo kad dođe. Ako je ovaj zivot kratak prolazak sto traje samo cas, ili dan, zasto se borimo da ga produzimo jos dan ili cas. Zemaljski zivot je varljiv, vjecnost je bolja.

Govorio sam: Zasto vam srca od straha drhte kad se u predsmrtnim mukama noge omotaju jedna oko druge? Smrt je preseljenje iz kuce u kucu. To nije nestanak vec drugo rođenje. Kao sto prsne ljuska jajeta kad se pile potpuno razvije, tako dođe vrijeme da se rastave dusa i tijelo. Smrt je nuznost u neizbjeznosti prelaska u drugi svijet, u kome covjek dostize svoj puni uspon.

Govorio sam: Smrt je propadanje stvari a ne duse.

Govorio sam: Smrt je promjena stanja. Dusa pocinje da zivi sama. Dok se nije rastala od tijela, ona je prihvatila rukom, gledala okom, slusala uhom, ali je sustinu stvari znala sama sobom.

Govorio sam: Na dan moje smrti, kad bude nosen moj tabut, ne misli da cu osjecati bol za ovim svijetom. Ne placi i ne govori: steta, steta. Kada se mlijeko pokvari, veca je steta. Kad vidis da me poloze u grob, ja necu nestati. Zar mjesec i sunce nestanu kad zađu? Tebi se cini smrt, a to je rađanje. Grob ti se cini tamnica, a dusa je slobodna postala. Koje to zrno ne nikne kad se stavi u zemlju? Pa zasto da sumnjias u zrno covjekovo?

Govorio sam: Budi zahvalan, dome Davudov. I reci: dosla je istina. Dosao je cas. Jer svako kruzii svojom putanjom do određenog roka. Stvara vas Bog u utrobama majki vasih, pa vas iz jednog oblika u drugi pretvara, u tami trostruko neprozirnoj. Ne tugujte, radujte se rajii koji vam je obecan. O robovi moji, nema za vas straha danas, i necete biti zalosni. O smirena duso, vrati se gospodaruu svome zadovoljna, jer je on tobom zadovoljan. Uđi među robove moje, uđi u moj dzenet.

Govorio sam tako, bezbroj puta.

A sad nisam siguran da to treba da kazem starcu sto me ceka. Ne zbog njega, vec zbog sebe. Prvi put - koliko cu puta ovih dana reci: prvi put? - smrt mi nije izgledala tako jednostavna kako sam vjerovao i uvjeravao druge. Desilo mi se da sam sanjao strasan san. Stajao sam na praznom prostoru, iznad mrtvog brata, tabut pokriven modrom cohoom izduzio se pred mojim nogama, oko mene ljudi u krugu, daleko. Nikog ne vidim, nikog ne poznajem, znam samo da

su zatvorili krug oko nas i ostavili me samog, u mucnoj tisini nad mrtvacem. Nad mrtvacem, kome ne mogu da kazem: zasto drhti srce tvoje? Jer i moje srce drhti, plasi me gluhi muk. Boli me tajna kojoj ne vidim smisla. Ima smisla, govorio sam, braneci se od uzasa, ali ga nikako nisam pronalazio. Ustani, govorio sam, ustani. A on je sakriven mrakom, u magli nestajanja, u zelenkastoj tami, kao pod vodom, utopljenik nepoznatih prostranstava.

Kako sad da kazem samrtniku: Hodi poslusno putevima gospoda tvoga. Kad me jeza obuzima od tih skrivenih puteva, o kojima moje sicusno znanje ni slutnje nema.

Vjerujem u sudnji dan i u vjecni zivot, ali sam poceo da vjerujem i u strahotu umiranja, u strah pred tom neprozirnom crninom.

Nista nisam rijesio, kad su me uveli u jednu od soba, mlada djevojka me vodila, isao sam spustenih ociju, da joj ne vidim lice, da smislim ma sta. Lagacu ti, starce, Bog ce oprostiti jer cu govoriti ono sto ocekujes a ne ono sto zbunjeno mislim.

Ovdje ga nije bilo. I ne podigavsi pogled, osjetio sam da u sobi nema teskog bolesnickog mirisa, koji se, nakon dugog lezanja, ne moze nicim istjerati, ni ciscenjem, ni vjetrenjem, ni kađenjem.

Kad sam pogledao, potrazivsi dugotrajnog bolesnika sto ne mirise na smrt, ugledao sam na seciji lijepu zenu, sto je podsjecala na zivot vise nego sto moze biti dobro.

Cudno je mozda sto to kazem, ali je zaista tako: osjetio sam se nelagodno. Razloga je moglo biti dosta. Spremao sam se za viđenje sa starcem, samrtnikom, pritisnut i sam mracnim mislima, a nasao se pred njegovom kcerkom (nikad je nisam vidio a znao sam da je ona!). Nevjest sam razgovoru sa zenama, pogotovu sa zenama njene ljepote i njenih godina. Oko trideset, cini mi se. Mlade djevojke zamisljaju zivot i vjeruju rijecima. Starice se boje smrti i s uzdahom slusaju o raju. Ovakve znaju vrijednost svega sto gube i dobijaju, i uvijek imaju svoje razloge, koji mogu biti cudni, ali su rijetko naivni. Njihove zrele oci su slobodne i kad se obaraju, neugodno otvorene i kad se skrivaju trepavicama. Najneugodnije je sto znamo da one znaju vise nego sto pokazuju, i da nas mjere svojim neobicnim mjerilima, koja tesko saznajemo. Njihova neobmanuta radoznalost, sto zruci i kad se skriva, zasticena je njihovom neprikosnovenoscu, ako to samo hoce. A mi pred njima nismo zasticeni nicim. Uvjerene u svoju snagu, koju ne koriste, drzeci je kao sablju u koricama ali im je ruka uvijek na balcaku, gledaju u nama moguceg roba, ili prezreno stvorenje bez razloga ponosno na svoju nekorisnu snagu. Ta luda samouvjerenost toliko je ubjedljiva, da djeluje i kad je preziremo. Ostaje strah u covjeku, i pored pouzdanja, u neku nepoznatu mogucnost u neku vradzbinu, u neku tajnu silu iblisovu.

Ova zena imala je i neku posebnu snagu koja nije njena vec soja kome je pripadala. Njen stav i njeni pokreti, sigurni, zapovjednicki (tako mi je pokazala da sjednem), izgledali su ublazeni, umeksani necim sto nisam znao da odredim, dugom navikom, mekanim sjajem surmom osjencenih ociju u prorezu jasmaka, rukom sto je savijena kao labudov vrat drzala jedan kraj tanke tkanine, cudnom drazi sto izbija iz nje kao carolija. Iblisova kci, mislio je u meni seljak, proklinjao dervis, zacuđeni obojica.

Mrak se uvlacio u sobu, bijelio se samo njen veo i njena ruka. Sjedili smo gotovo na dva kraja sobe, između nas je nedovoljna razdaljina sobe i mucno ocekivanje.

- Pozvala sam hafiz-Muhameda - rekla je, zasticena polutamom.

Bila je nezadovoljna. Ili se meni tako ucinilo.

- Molio me da dođem mjesto njega. Bolestan je.

- Svejedno. I ti si prijatelj nase kuce.

- Jesam.

Htio sam da kazem vise, svecanije: ne bih zaslužio lijepu ljudsku rijec ako ne bih bio, nedostojan paznje naseg dobrotvora, u nasim srcima ova kuca je zapisana i tako dalje, nesto kao u pjesmi, ali je ispalo sakato.

Djevojke su usle sa svijecama i posluženjem.

Cekao sam.

Svijece su gorjele između nas, na peskunu, sa strane. Izgledala je bliza, i opasnija. Nisam znao sta sprema.

Mislio sam da su me pozvali zbog njenog oca, dosao bih i da se nisam nadao cudu, nekoj skrivenoj mogucnosti, nekom sretnom slucaju, da pokusam spasti brata. Između razgovora o smrti i raju, smjestio bih negdje rijec kojom bih trazio milost za njega, mozda bi pomoglo, mozda bi ucinio sevap, pred veliki put o kome nista ne znamo, mozda bi podigao sebi zaduzbinu. Mozda. Jer pred smrt se sjecamo da nam dva anđela sjede na ramenima i zapisuju nasa zla i dobra djela, i stalo nam je da popravimo svoj racun, a tesko da se moze korisnije umrijeti nego sa plemenitoscu koja ostaje svjeza i neukisla iza nas. A mogao bih. Ajni-efendiji je vise stalo da se ne zamjeri bogatom tASTU nego da zadrzi u zatvoru nekog jadnika, ako bi Alijaga odlucio da mu njegovo jednostavno oslobođenje, bez zrtve i bez muke, bude stepenica na putu u raj. Nikad nista lakse ne bi zaslužio i ne vjerujem da bi odbio.

A o njoj nista nisam znao, ni o cemu bi mogla da govori sa mnom, ni za sto bih mogao da joj posluзим. Nikakvu vezu između sebe i nje nisam uspio da sagledam.

Stajali smo jedno prema drugome kao dva ratnika sa skrivenim oruzjem iza leđa, kao dva protivnika sa skrivenim namjerama u sebi, pokazacemo se kad krenemo u napad, cekao sam da vidim sta hoce da zauzme, sta hoce da oduzme, nada je jos zivjela u meni ali nije bila cvrsta kao maloprije, ova zena je suvise mlada, i lijepa, da bi mislila na anđele sto biljeze nasa djela. Za nju je postojao samo ovaj svijet.

Nije dugo oklijevala, nije dugo trazila rijeci, bila je zaista ratnik sto polazi u bitku ne zadržavajući korak, ne osvrćući se. To je od njenog soja, ali i zbog mog. Preda mnom se ne ustrucava, ako se ikad ustrucava. U pocetku sam s paznjom pratio njen namjerno tihi glas, boje zurne, i slusao govor sto je licio na vez, na nizanje bisera, rijecima i sklopom sasvim drukcijim od carsijskog, pomalo uveo ali kicen, s mirisom ovih starih odaja i dugog trajanja.

- Nije mi lako da ovo kazem, i ne bih rekla svakome. Ali ti si dervis. Vidio si i cuo sigurno svasta, i pomagao ljudima koliko si mogao. I znas da se u svakoj porodici desavaju stvari koje nikome nisu drage. Ti poznajes moga brata Hasana?

- Poznajem.

- O njemu bih htjela da govorim.

Rekla je tako, pocinjuci, sve sto je trebalo: polaskala, pokazala povjerenje, pozvala se na moje zvanje, pripremila me na ono sto ce reci a sto nije lijepo, ukljucivsi u to sve porodice, da ne zaboravim da su ruzne stvari svacije a ne samo njihove, pa iako je tako zlo vece, sramota je manja, jer je opsta, i moze se o njoj bez zazora govoriti.

Iza tog nekorizno lijepog uvoda slijedila je prilicno nam poznata zalba zbog surgave ovce u porodici, zbog velikih nada koje su sramotno iznevjerene. Toj porodicioj zalutaloj ovci ne smeta njena suga, a za njih je to tuga i nesreca, sramota pred svijetom i strah pred Bogom. Tu lijepu tuzbalicu pjevaju pred nama ponekad iskreno, nadajuci se pomoci, koju obecavamo ali rijetko ispunjavamo, a najcesce da budemo svjedoci pred ljudima kako su oni ucinili sve sto su mogli, cak su i bozje ljude pokrenuli, i nije njihova krivica sto je zlo neiskorjenjivo.

Napamet sam znao tu pricu, odavno nam je vec pricaju, i moje zanimanje je odmah splasnulo cim sam je cuo, i slusao sam je s laznom paznjom, prikrivajuci to prividno budnim izrazom. Bez razloga sam ocekivao nesto neobicno, nesto nesvakidasnje sto ce me iznenaditi. Nista me nece iznenaditi, ona ce reci ono sto je red da kaze, pozalice se na brata i zamolice me da razgovaram s njim i da pokusam da ga urazumim. Ja cu sa saucescem primiti to toboze tuzno ispovijedanje, i obecacu da ucinem sve sto je u mojoj slabojoj moci, uzdajuci se u boziju pomoc. I sve ce ostati na istome, ona ce biti mirna jer je izvrsila duznost i znace se za to, ja cu govoriti s Hasanom trudeci se da ne ispadnem smijesan. Hasan ce nastaviti da zivi kako mu se sviđa, srecan sto njegova porodica zbog toga bjesni. I niko nece imati stete od svega. Ni koristi. A najmanje ja, i moj zatvoreni brat. Jer ona govori bez stvarne potrebe, bez izgleda na korist i uspjeh, sa mlakim osjecanjem drustvene obaveze, namijenjenim za tuđe usi. Ja treba da ga obznanim. Ali to je samo lijepo ophođenje, stav koji odgovara ugledu porodice, opravdanje za neokuzene, ograđivanje od krivca, njegovo isključivanje. Ona dobija malo, ni izdaleka toliko da bih za uzvrat mogao traziti milost za svoga brata. Ovakvih odmetnika od porodice, kao sto je Hasan, bivalo je sve vise, izgledalo je da im je dosadio red i ugled oceva, i Hasan je samo jedan od mnogih, pa to i nije bila neka narocita sramota, vec pojava kao i mnoge druge kojima je ljudska volja tesko mogla da upravlja.

Neudubljen, neuvucen u njenu pricu, kojoj sam znao kraj cim sam cuo pocetak, nimalo ganut njenim zaljenjem jer je neiskreno, a i ona je znala da odrzi mjeru, ne zelevi da pretjera. Dovoljno je da kaze. Bilo je neke prihvatljive bezobzirnosti u tom vrsenju duznosti koju srce nije trazilo.

Kad vec nisam imao razloga ni mogucnosti da je slusam s paznjom, poceo sam s paznjom da je posmatram. To sam cinio sa zanimanjem, mogla je misliti da je to zbog njenih rijeci, i tako smo izgledali pristojni oboje.

Gledao sam je doduse od samog susreta, iznenadila me ljepotom glatkog lica sto se prosijavalo kroz tanku tkaninu, i stisavanom svjetloscu velikih ociju sto su otkrivale vrelu naglost i teske sjenke u njoj. Ali to je bio letimican pogled, uznemiren, nesiguran, u ocekivanju onog sto ce ona reci, i vise je govorio o meni nego o njoj. A kad je skinula sa sebe opcinjenost, kad sam se usancio u sigurnost toboznjeg slusanja, povukla me da je vidim ocima a ne strepnjom.

Nije to bila obična radoznalost, da bolje sagledamo ova neobična stvorenja, toliko izvan naseg svijeta, a koju rijetko zadovoljavamo, ili je čak i ne osjećamo u susretima, iz razumljivih obzira. Iznenada sam se nasao u položaju da je posmatram skriven, ne remeteći nista u odnosu, ostajući pred njom dervis koji uvazava njenu volju i njeno gospodstvo. Malo nadmoran u sebi zato što znam šta misli, i što je slobodno gledam, a ona mene ne vidi. Ne vidi, i nista ne zna o meni. To je prednost koju bi čovjek uvijek mogao da zeli, a rijetko je ostvaruje. To je ona stara njegova želja da bude nevidljiv. A ne čini mi nista ružno, gledam mirno i sabrano, i znam da se u meni neće pokrenuti nijedna misao koje bih se sjećao sa stidom.

Prvo sam zapazio njene ruke. Dok je pridržavala jasmak, prisilnom kretnjom, koja je određena, bez mnogo mogućnosti, bile su razdvojene i neizrazite, jedva su se primjecivale. Ali kad je pustila tkaninu i sastavila ruke, one su odjednom oživjele, postavši cjelina. Nisu u pohod polazile naglo niti su se kretale živo, ali je u njihovom stisanom mirovanju, ili laganom lutanju, bilo toliko snage i nekog neobičnog smisla, da su neprestano prikivale moju pažnju. Izgledalo je da će svakog časa učiniti nešto vazno, nešto presudno, stvarajući tako napetost očekivanja, stalnu i uzbuđljivu. Mirovale su u krilu, sastavljene, obgrljene, kao da se dave u tihoj ceznji, ili čuvaju jedna drugu da ne odlutaju, da ne učine stogod nerazumno, nepomicne u neprestanom talasanju što se jedva vidjelo, slično nemirnom drhatu, lakom grču od preobilja snage. Onda su se bez zurbе razdvajale, kao da su se dogovorile, i samo trenutak lebdjele, tražeci se, pa nježno padale, poput zaljubljenih ptica, na atlasno koljeno, opet zagrljene, nerazdvojne, srećne u svom sastavljenom cutanju. Dugo je tako trajalo, i jedna se pomaknula, prstima što su se sporo i strasno grčili pocinjala da gladi atlas ispod sebe, i kožu ispod atlasa, a druga je ležala na njoj, priljubljena, utisana, oslušujući nećujno pucketanje glatkog kumasa nad okruglim mermernim koljenom. Samo ponekad bi se otkinule i jedna bi posla u samostalan pohod, da ovlas dodirne minđušu na kraju uha stidljivo skrivenog ispod crne kose crvenkasta odsjaja, ili bi se zaustavila u vazduhu, da čuje neku riječ, pa bi se povlačila, bez mnogo zanimanja za razgovor, idući u susret onoj drugoj što je cutala, uvrijeđena tom malom nepažnjom. Pratio sam ih, iznenađen izrazitoscu njihova osamo staljenog života, kao dva mala stvora što imaju svoju vlastitu životnu putanju, svoje prohtjeve i svoju ljubav, svoju ljubomoru, ceznju, blud, u jednom trenutku odusevljen, u drugom uplašen, zbog lude misli o zatvorenosti i besmislenosti tog sitnog života, sličnog svakom, ali je to bila brza i bezopasna misao, trenutni otkucaj drukcijeg života u meni, koji nisam želio da budim.

Gledao sam ih i zbog ljepote. Pocinjale su od zglavaka, oivicene halhalama i vezenim rubom svilene kosulje, nježno oblihi i nepojmljivo tankih zglobova, prozračnih članaka. Najljepši su bili prsti, dugi, gibljivi, svijetle kože salivene u pravilne cunjeve sa sjenkama pregiba, začudno živi kad su se polako sirili ili skupljali u prozirnú časku, kao latice.

Ali ako sam prvo obratio pažnju na ta dva mala stvora, dvije životinjice, dvije sipe, dva cvijeta, nisam ih primjecivao same, ni u početku dok sam najviše u njih gledao, ni poslije kad sam je otkrivao kao nepoznatu zemlju. Sve je na njoj bilo skladno i nerazdvojivo: pogled ociju lako oivicen crnom bojom, što se spajao s pokretom ruke jedva skrivene providnom tkaninom kosulje; meki nagib glave; kad bi zatreptao zlatom obuhvaceni smaragd na celu, i nesvjestan trzaj noge u srebrnoj papuci; lice bez neravnina, po kome se razlivala blaga svjetlost nekud iznutra, iz krvi što se preobracala u tople odsjaje; vlažan bljesak zuba iza prividno lijenih, punih usana.

Imala je samo tijelo, sve drugo je njime potisnuto. Nije u meni probudila želju, ne bih to sebi

dopustio, udavio bih je u samom zacetku, stidom, mislju o godinama i zvanju, svijescu o opasnosti kojoj bih se izvrgao, strahom od nemira koji moze da bude tezi od bolesti, navikom da vladam sobom. Ali nisam mogao da sakrijem od sebe da je gledam sa zadovoljstvom, sa dubokim i mirnim uzivanjem kojim se gleda tiha rijeka, nebo u predvecerje, mjesec u ponoc, procvjetalo drvo, jezero moga djetinjstva u zoru. Bez zelje da se ima, bez mogucnosti da se potpuno dozivi, bez snage da se ode. Ugodno je bilo gledati kako se love njene zive ruke, kako se zaboravljaju u igri, ugodno je bilo slusati je kako govori, ne, nije trebalo nista da govori, dovoljno je bilo da postoji.

A onda mi je doslo do svijesti da je opasno i ovo radosno posmatranje, nisam se vise osjecao nadmocan, ni skriven, ozivjelo je nesto nezaljeno u meni. Nije to bila strast, vec mozda gore od toga: uspomena. Na jednu jedinu zenu u mom zivotu. Ne znam kako je isplivala ispod naslage godina, nije lijepa kao ova, nije joj ni slicna, zasto je jedna dozvala drugu, vise me se tice ona daleka koja ne postoji, dvadeset godina je zaboravljam, i pamtim, dolazi u sjecanje kad necu i kad mi ne treba, gorka kao pelin. Dugo je nije bilo u meni, odakle sad da se javi. Da li zbog ove zene s licem iz grijesnih snova, da li zbog brata, da ga zaboravim, da li zbog svega sto se desilo, da se prekorim? Da se prekorim sto sam ispustio sve mogucnosti, i vise ne mogu da ih vratim.

Oborio sam pogled, nikad covjek ne smije misliti da je siguran, ni da je umrlo sto je proslo. Ali zasto se budi kad mi je najmanje potrebno? Nije ona vazna, ta daleka, sjecanje na nju zamjenjuje skrivenu misao da je sve moglo biti drukcije, pa i ovo sto me boli. Odlazi, sjenko, nista nije moglo biti drukcije, i naslo bi se nesto drugo da boli. Ne moze biti drukcije pa da bude bolje u ljudskom zivotu.

Ova sto me pokrenula, vratila me sebi.

- Slusas li?

- Slusam.

Je li primijetila da sam se izgubio?

- Slusam, nastavi.

Slusao sam zaista, to je sigurnije. Slusao i cuo, iznenađen sto ona ne prica sasvimobicnu pricu, nije doduse ni neobicna ali nije dosadna, i vrijedilo je slusati, vrijedilo vise nego gledati. Moja nada je odjednom digla glavu.

Ispricala je, a to sam znao, cudnu sudbinu svoga brata, sto je svrsio skole u Carigradu i dospio do položaja koji je odgovarao i njegovu znanju i ugledu porodice (jedno je mozda precijenila, drugo potcijenila, jer položaj mu nije bio visok, ali je tako izravnala dobitak i gubitak). Bili su ponosni na njega svi njegovi, pogotovu otac. A onda se desilo nesto nenadano, niko to ne umije da objasni, niko ne zna da kaze pravi razlog, cak ni Hasan: izmijenio se, sasvim. Kao da nikad nije ni sreo u zivotu onog divnog mladica, rekla je. I svi se zaprepasteno pitaju, kud je otislo njegovo znanje o kome su i muderisi govorili s priznanjem, kako su se bez traga izgubile tolike godine, gdje se to pripremalo zlo. Ostavio je sluzbu, ne upitavsi nikoga, dosao ovamo, ozenio se kako mu ne odgovara, poceo da se druzi s prostim ljudima, okrenuo da pije i da razbacuje imetak, cuda pravi po kasabi sa svojim drustvom, kod cengija (glas joj se utisao, ali nije klonuo) i na drugim mjestima koje nije lijepo ni pomenuti. A onda je postao

kiridzija (u glasu joj gađenje, gotovo uzas), dogoni stoku iz Vlaske, iz Srbije, i odgoni u Dalmaciju i Austriju, za druge trgovce, kao pretrga, tuđi sluga. Istetio se, upropastio, imanja nestaje, pola je prodao sto je od majke ostalo, otac se izbezumio, zbog Hasana je i u postelju pao, uzalud je molio, uzalud prijetio, niko ga s tog puta ne može odvratiti. I otac više neće da zna za njega, ne dopušta ni ime da mu se pomene pred njim, kao da ga nema, kao da je umro. Ona je oči isplakala pred ocem, ali ništa nije pomoglo. Tada je rekla onko sto je probudilo moju pažnju: zurna je zasvirala zanimljivu pjesmu. Otac je odlučio da ga isključi iz nasljedstva, da sastavi testament pred uglednim ljudima i da ga se javno odrekne. I eto, da se to ne bi desilo, da ne biva grđe nego sto jest, moli me da govorimo s Hasanom da se on sam, dobrovoljno odrekne nasljedstva, da ne padne oceva kletva na njega, i da bude manja sramota za porodicu. O tome, dodala je, njen Ajni-efendija ništa ne zna, neće da se mijesa između oca i sina, i ona čini sve na svoju ruku, da u manji nesreću, a mi joj možemo mnogo pomoći, ja i hafiz Muhamed jer, čula je, Hasan dolazi u nasu tekiju, i to joj je drago da makar ponekad porazgovara s pametnim i dobrim ljudima.

Bio sam joj zahvalan što se tako razgolitila preda mnom. Pokazala je doduse da me ne cijeni mnogo, jer se ne ustrucava, ali svejedno, važnije su stvari bile u pitanju.

Neka je blagoslovena hafiz-Muhamedova sumnjiva bolest, stvorila mi je priliku o kakvoj nisam mogao ni misliti. Ni njen otac, pred smrt, ne bi imao više razloga da mi pomogne. Bilo mi je jasno da Ajni-efendija zna za sve ovo, da je možda i smislio riječi koje je njegova žena sa zadovoljstvom izgovorila. On je mogao znati da nije lako lisiti jedinca sina nasljedstva bez stvarnih razloga. A da je bio siguran, da su bili sigurni, ne bi se mnogo brinuli za ugled porodice, i ne bi nas zvali u pomoć. Pa dobro, mislio sam, gledajući je s pažnjom koju sam joj u početku ostao dužan, i nastojeci da mi izraz lica ne bude suviše veseo. U nevolji smo i ti i ja, zbog brace. Ti svoga hoćeš da upropastis, ja svoga da spasem. Želim to više od svega, oboje, samo što je moje posteno, tvoje prljavo. Ali neka bude, ne tice me se. Ništa ne znam o vama, a čini mi se da jasno vidim koliko možeš da budeš nadmoćna nad svojim beskrvnim kadijom, koji postuje tvoju snagu i tvoje bogatstvo, jer nema ni jedno ni drugo. Jedna njegova stidna noc, i jedan tvoj odlučniji zahtjev mogli bi da izmijene sudbinu mog brata. Tako malo ulazemo, a toliko mnogo dobijamo.

Gotovo da sam joj otvoreno rekao: u redu, nemamo više razloga da se krijemo. Dacu ti Hasana, daj mi moga brata. Tebi do tvog nije stalo, ja bih za svog učinio i mnogo više.

Nisam rekao, naravno. Uvrijedila bi se zbog moje otvorenosti, ne vole je kod drugih.

Rekao sam, pristajući na njenu molbu, da Hasan zaista dolazi u tekiju, da je prijatelj hafiz-Muhamedov (sto je bila istina), i moj (sto nije bila istina), i da ćemo s njim govoriti da učini sto ona traži, jer sam dirnut njenom sestrinskom žalosti i njenom brigom za ugled porodice. Jer ako su oni osteceni, svi smo osteceni, i moramo pomoći da ne padne ljaga na ono sto je među nama najbolje, da sprijecimo zlude podsmijeh kad se uglednima desavaju nesreće. A obavezuje me i zahvalnost prema dobrotvoru tekije (pomenuo sam njenog oca namjerno, kad kći neće). I mislim da je dobra ne samo njena namjera već i zamisao, jer bi sve drugo bilo nesigurno. Tesko je razbastiniti prvog nasljednika bez krupnih razloga.

- Krupni razlozi postoje.

- Govorim o sudu. Hasan trguje stokom, to je istina, ali to nije neposteno zanimanje. Trosi, ali ono sto zaradi. Pola imanja dao je svojoj bivsoj ženi, a nije prodao. Tesko da ima ikakvih

razloga, a ne krupnih.

Osjećao sam se siguran, sigurniji od nje, izmijenio sam odnos u samome sebi. Nismo ono sto smo bili u početku, ona gospodska žena lijepih očiju, a ja skromni dervis, vječni seljak, već dvoje jednakih sto govore o poslovima. Tu sam jaci od nje. Ali dok sam se saglasavao s onim sto je govorila, gledala me blagonaklono, bilo joj je to sasvim razumljivo, ali kad sam rekao ono sto nije moglo da joj se dopadne, luk njenih obrva počeo je da se grci, pogled joj se zaostro. Moje suprotstavljanje joj je izgledalo glupo i inadzijsko. - Otac će ga razbastiniti, sigurno - rekla je prijeteći.

Nisam se mnogo brinuo da li će ga otac razbastiniti ili neće. Niti me mnogo uznemirila svojom ljutnjom. Htio sam samo da joj razbijem sigurnost, da postignem ono do čega mi je stalo.

- Može ga razbastiniti - rekao sam mirno. - Ali otac je star i već dugo boluje. Hasan može podici tuzbu za obaranje testamenta, i dokazivace da je otac bio slab, nemocan, da nije pri punoj svijesti donio odluku, ili da ga je neko nagovorio.

- Ko bi mogao da ga nagovori?

- Govorim o tuzbi. Svejedno ko. Bojim se da bi presuda ispala u Hasanovu korist. Pogotovu sto se ne bi sudilo ovdje, zbog Ajni-efendije. A ne smijemo zaboraviti da i Hasan ima veza.

Gledala me čuteći. Skinula je jasmak davno, još kad su svijeće donesene i kad je počela svoju ružnu pricu. Na lijepom licu od mjesecine oči su sjale u uglovima ziskom odsjaja od plamena svijeća, drhtavo i nemirno. To nije njen drhtaj, ali ga primam kao njen. Malo sam zluрад. Znam da sam je uznemirio, nije vjerovala da ću njenoj zamisli natovariti na vrat ovolike teskoće, mada je sigurno znala za neke.

Posmatrala me netremice, kao da nastoji da vidi trag sale na mom licu, nesigurnost uvjerenja, moguću nedoumicu. Ali vidi samo sigurnost i zaljenje sto je tako. Činilo mi se da njena ljutina raste, kao iz ponornog izvora, jes teza sto nije mogla da se suprotstavi dostojnim razlogom, i namjerno sacekavsi da je preplavi, sprijecio sam da izbije. Pristao sam na sve sto je htjela, ali su opravdane zamjerke ostale:

- Treba ga nagovoriti, da sve prođe bez tuzbe.

Mislio sam da će ustrajati u svome prkosu, osporavace mogućnost ma kakvog parnicenja i mijenjanja oćeve volje, a onda će otpoceti drugi razgovor, koji joj nudim.

Odustala je, međutim, od otpora odmah. Zurilo joj se.

Upitala je, otkrivajući svoju neuvjerenost: - Da li će pristati?

- Treba pronaci dobre i pametne razloge koji ga neće ni naljutiti ni uvrijediti. S njim je tesko na prkos.

- Nadam se da mozete naci dobre i pametne razloge.

To je podsmijeh, ili nestrpljivost. Mislila je da će sve biti lakse.

I ja sam tako mislio.

- Pokusacu - rekao sam.

Ne znam da li je u mome glasu osjetila nesigurnost, kolebanje, sumnju. Ne znam. Ali moje odusevljenje je zaista klonulo.

- Ne vjerujes da ce pristati?

- Ne znam.

Da sam izdrzao samo jos trenutak, da je moja ljubav prema bratu bila malo jaca od moralnih obzira u meni, sve bi se svrsilo dobro. Ili bi bilo gore. Ali bih mozda spasao brata.

Nisam lako odustao od svoje zelje, kao sto bi moglo izgledati. U jednom jedinom trenu nasao sam bezbroj razloga i za jedno i za drugo, i da pristanem i da odbijem, i cesto je to bio isti razlog, i dok je ona cekala, u kratkom razmaku vremena, koliko da se odahne, bjesnila je u meni oluja. Odlucivao sam o svome i bratovljevom zivotu. Predacu joj njenog lakovjernog brata, nasjesce na savjete prijatelja. Naplaticu za trud i izdaju, ne suvise veliku, jer bi i bez mene ucini sto hoce, a ja bih mogao pomoci da sve ipak izgleda ljepse. Zasto da se stidim, zasto da prebacujem sebi? Brata spasavam!

Samo, trebalo je da vicem jace, i uvjerljivije, da nadvicem drugi glas koji me opominjao. Ne znam sta je brat ucinio, ne znam koliko je kriv, ne vjerujem da je ista tesko, suvise je posten i mlad za vece zlo. Mozda ce ga i pustiti uskoro. Ali ako i nece, cak da sam i siguran da nece, mogu li pristati na ovu nepostenu zavjeru protiv covjeka koji mi nikad ni ruznu rijec nije rekao? Nije u pitanju imetak, nemam ga i ne postujem ga mnogo ni kod drugih. U pitanju je nesto drugo, nepravda, prljav postupak, nepostenje, nasilno oduzimanje prava. Ne cijenim mnogo njenog brata, povrstan je, lakomislen, cudan, ali i da je gori nego sto jest, kako cu se opravdati pred sobom ako ovoj bezobzirnoj zeni pomognem u ovoj hajduckoj pljacki?

Sta sam onda govorio drugima tolike godine? Sta cu reci sebi poslije svega? Ziv brat ce me neprestano podsjecati na moj ruzni cin, koji vise necu moci popraviti. Nista nemam osim uvjerenja da sam castan, ako i to izgubim, bicu rusevina.

Tako sam mislio, zaista. Mozda ce nekome izgledati cudno kako sam mogao da se kolebam izmedu te dvije nejednake stvari, da ucinim sitnu izdaju da bih oslobodio brata. Ali kad je covjek naucio da mjeri svoje postupke strogim mjerilima savjesti, bojeci se grijeha mozda i vise nego smrti, onda to i nije tako cudno.

Osim toga, znao sam, potpuno sam bio siguran, treba samo da odem Hasanu i da mu kazem: odreci se, zbog moga brata, odrekao bi se, odmah.

Ali nisam mogao, nisam htio nista da joj kazem dok s njim ne razgovaram.

Pozurivala me, razbijajuci moje kolebanje: - Ne bih zaboravila ucinjenu uslugu. Stalo mi je da se ne dize buka oko nase porodice.

Cime bi vratila uslugu, veliki Boze!

Ustani, Ahmede Nurudine, ustani i izađi.

- Javicu ti - rekao sam, utiruci put za ponovno videnje.

- Kada?

- Cim Hasan dođe.

- Vraca se za dan, dva.

- Onda za dan, dva.

Ustali smo u istom casu.

Njena lijepa ruka nije se podigla da sakrije lice. Bili smo u zavjeri.

Nesto se ružno desilo među nama, i nisam bio siguran da sam ostao potpuno čist.

3

Moj Boze, oni ne vjeruju!

Nemir me strpljivo čekao, kao da sam ga ostavio pred ovom kućom, i opet ga uzeo kad sam izašao.

Samo je sad bio složeniji nego maloprije, obogatio se, otezao, postao neodređeniji. Nikakvo zlo nisam učinio, ali je ostalo sjećanje na muklu tisinu, neproziran mrak, čudna svjetlucanja, mucno čekanje, ružnu napetost, skrivene i smijeskom uljepšavane misli, stidne tajne, i činilo mi se da sam nešto promasio, da sam u nečemu pogriješio, ali ne znam u čemu, ne znam kako, ne znam a nisam miran. Tesko sam podnosio taj osjećaj nelagodnosti, uznemirenost kojoj nisam mogao da odredim uzrok. Možda zato što nisam pomenuo brata, što nisam nastojao da o njemu govorimo. Ali to sam učinio namjerno, da ništa ne pokvarim. Ili što sam prisustvovao ružnom razgovoru i čuo ružne namjere, a nisam se suprotstavio, nisam uzeo u zaštitu nevina čovjeka; samo, ja sam imao svoje razloge važnije od svega toga, i ne bi bilo pravo da sebi predbacujem previše. Čemu god sam se približio, našao sam opravdanje, a tegoba je ipak ostala.

Bila je mjesecina, krhka i svilenasta, nisani na mezarlicama bjelasali su se toplo, između kuća cucorila je razbijena moc, po sokacima i avlijama uznemireno se kretao mladi svijet, čuo se kikot, i daleka pjesma, i sapat, izgledalo je da u ovoj đurđevskoj noci kasaba cepti u groznici. I odjednom, bez ikakva razloga, osjetih da sam izdvojen iz svega ovoga. Neprimjetno se uvukao u mene strah, sve je počelo dobijati čudne razmjere, nisu to više bila poznata kretanja, ni poznati ljudi, ni poznata kasaba. Nisam ih nikad vidio ovakve, nisam znao da se svijet može toliko izobličiti za dan, za sat, za tren, kao da se uzbunila vilenjacka krv, i niko je utisati ne može. Vidio sam ih po dvoje, čuo po dvoje, bili su iza svih taraba, iza svih kapija, iza svih zidova, nisu se smijali kao drugih dana, ni gledali, ni razgovarali, glasovi su im priguseni, teski, vrisak se probija kao munja u ovoj oluji što prijeti, vazduh je natopljen grijehom, noc ga je puna, poletjeće nocas vjestice s kikotom iznad krovova polivenih mlijekom mjesecine, i niko neće ostati razuman, buknuće ljudi strascu i bijesom, ludoscu i zeljom da se upropaste, odjednom, svi, kuda ću ja? Trebalo bi se moliti, tražiti milost od Boga za sve grijesne, ili

kaznu, da ih urazumi. Obuzimala me srdzba, kao groznica, kao nastup. Zar nista ne pomaze sve sto cinimo? Je li rijec bozja koju propovijedamo mutava i glinena, ili je uho njihovo gluho za nju? Je li prava vjera u njima toliko slaba da se rusi kao trula ograda pred krdom divljih strasti?

Iza taraba su se culi vreli glasovi djevojaka sto su spremale miloduh i crvena jaja u bakrace pune vode, da se u ranu zoru izmiju, kao divljaci vjerujuci carolijama cvijeca u noci.

Sram vas bilo, govorio sam u drvenu tarabu, sram vas i stid bilo. Ciju vjeru vjerujete? Kojim se sejtanima predajete?

Uzalud je bilo ista ciniti i govoriti te veceri, luđe od drugih. U ponoc otici ce ove djevojke pod vodenice i gole se kupati na vodenoj maji sto je rasipa vodenicni tocak, i sejtani, sto tad ustaju sa svojih legala, rutavim sapama pljeskace ih po vlaznim butinama, sjajnim od mjesecine.

Idite kuci, kazem mladistica sto nailaze, obijesni. Sutra je DJurđev, kaurski svetac, nije nas. Ne cinite grijeha.

A njima je svejedno, i cijeloj kasabi je svejedno, niko im ovu noc ne moze oduzeti.

To je staro pravo na grijeh u jurjevskoj noci. Cuvaju ga mimo vjere, i protiv nje, pogani u ova dvadeset cetiri sata razbludnog mirisa miloduha i ljubavi, miloduha sto grijesno mirise na zenu i ljubavi sto mirise na miloduh zenskih bedara. Grijeh je prosut u tom spregu dana i noci, stedro, kao iz ogromnog vedra, iz zatvorenih mijehova zelje. Vuca se staro tuđe vrijeme za nama, jace od nas, javljajuci se u pobuni tijela, koja kratko traje, a pamti se do sljedece pobune. Tako i ne prestaje, i sve ostalo je privid, sve sto je između tih iskonskih pobjeda grijeha. I nije toliko nevolja u razbludnosti vec u vjekovnom trajanju tuđeg zla, jaceg od prave vjere. Sta smo ucinili, sta smo postigli, sta smo srusili, sta izgradili? Da li se uzalud ne borimo protiv prirodnih nagona, jacih od svega sto moze da poludi razum? Da nije suvise suho i neprivlacno, ono sto dajemo u zamjenu za socno drevno divljanje? Cime se suprotstavljamo carima pradavnih doziva? Hoce li nas osvojiti daleki divlji preci i vratiti na svoje vrijeme? Nista drugo ne zelim vec da moje strahovanje bude gore od istine, ali se bojim da je pogled moje uznemirene duse bistriji nego u moje brace kojima je blizi ovaj svijet od onoga. Nikoga ne tuzim, Boze koji sve znas, i budi milostiv i meni, i njima, i svima grijesnim ljudima.

Zapamtio sam tu noc, zapamtio bih je po vrelini kojom me gusila i po praznini kojom me istrugala tuđa strast, da nista drugo nije bilo. Ali Bog je htio da ona bude drukcija od ostalih, da se u njoj sluci, kao na dugo pripremanom sretanju, sve sto je rascijepilo moj zivot na dvije polovine, i da me odvoji od svega sto sam bio cetdeset mirnih godina.

Vracao sam se prema tekiji, pogruzen, utucen, mozda jedini nesrecan covjek te veceri u kasabi, izmručen nemirom izmijenjenih sokaka, pritajenom mjesecinom, bezrazložno ozivjelim strahom, nesigurnoscu kojom me ispunjavao svijet, kao da sam prolazio između zapaljenih kuca, i mirna zaspala tekija je izgledala kao zeljeno utociste, ciji ce me debeli zidovi vratiti tisini koja mi je potrebna i miru koji nece biti gađenje. Proucicu jasin i u molitvi uspokojiti uzdrhtalu dusu, sto pati teze nego sto je Bogu drago. Jer pravi vjernik ne smije pasti u ocajanje i malodusnost. A ja, grijesan, bio sam toliko malodusan da sam i zaboravljao razlog sto sam ga nasao na putu, i vracao ga naporom svijesti, da ima za sto da se drzi moj nemir. Htio sam da zilavi paganski grijeh bude i jedini razlog, kako bih druge ostavio u tami.

Nije trebalo da jurim vjestice te noci po sokacima, nije mi bilo stalo do tuđeg grijeha, ali sam htio da okrenem misli od brata i od iskusenja koje mi je poslato, a uspio sam samo da se vratim nespokojan i zatrovan.

U drugim nocima ostajao bih cesto na mjesecini nad rijekom, pustajuci da me polako osvaja tiho palucanje sjecanja, ili nejasnih zelja, znao sam kad to smijem, kad god je u meni vedri mir koji ne prijete burama. Ali kad sam naslucivao makar i nagovjestaj uzburkanosti, stjesnjavao sam se u cetiri zida svoje sobe, i prisiljavao se da idem poznatom tvrdom stazom molitve. Ima u njima nesto prisno zastitnicko, kao u starim porodicnim stvarima koje su postale neprijeteci dio nas samih, one su priznata i primljena utjeha, smiruju i umrtvljuju opasnu misao sto ponekad bez nase volje ozivi u nama, vjerujemo im ne misleci, svoju slabost stavljamo pod zastitu njihove prastare snage, umanjujemo svoje ljudske brige i more navikom da ih mjerimo vjecnim mjerilima, i stavlajuci ih tako u neravnopravan položaj, svodimo ih na neznatne razmjere.

Te noci nisam mogao da ostanem u basci, potrebno mi je bilo da se odvojim, da zaboravim, a ovdje se sve nametalo kao izazov. Mjesecina je ledena i kao da je zaudarala na sumpor, cvijece je mirisalo prejako, razdrazuje, pocupati bi ga trebalo, pogaziti nogama, da ostane samo ckalj i pusta ledina, da ostane mezarje, bez oznaka, da ne podsjeća ninasto, da ostane gola ljudska misao, bez slika, bez mirisa, bez veze sa stvarima oko nas, i rijeku bi trebalo zaustaviti da ne zabori podsmjesljivo, i ptice podaviti po krosnjama i pod strehama da ne cucore besmisleno, i porusiti sve vodence pod kojima se kupaju gole djevojke, zagraditi sokake, zakovati kapije, silom utisati zivot, da ne buja zlo.

Urazumi me, Boze.

Nikad nisam s takvim nerazumnim bijesom mislio o ljudima i zivotu. Uplasio sam se. Odakle ta zelja da nicega ne bude?

Htio sam da uđem u sobu, morao sam da uđem, a nisam mogao. Cudnom snagom zadržavala me noc koju sam mrzio, jaca od mene. A kad sam se vec predao, osjetio sam da me utisala. Savladala me blagim nasiljem tihih zvukova, snenih i samo sebi vaznih, svjetlucavim mrakom sto je treperio u jedva vidljivom kretanju, u neobicnim sjenkama i oblicima, u mirisima sto su prodirali duboko u krv i postajali dio mene, mirisalo je zivotom sto se sitnim glasicima i pokretima splice u nesto jako, jace od svega sto bih htio, neodvojivo od mene, isto sto i ja sam, jos nepronađen a zeljan, zaboravio sam da je malocas mjesecina bila ledena i da je mirisala sumporom, to je bio samo strah od nje, sad ga nema, i mirno svjetlo je nada mnom i nad svijetom, trag necega u meni, necega sto je moglo biti i sto je bilo, necega sto ce biti ako ustrajem u ovom praznom stanju, bez odbrane i bez zastite, sa dignutom ustavom navike i svijesti i volje. Ili ce iz crnih podruma moje krvi suknuti nepoznate zelje, i bice kasno kad izađu, nikad vise necu moci misliti da su pomrle ili ukrocene, i nikad vise necu biti ono sto sam bio. A cinilo mi se da nemam snage da ih zaustavim, da ih vratim u tamu njihovog prinudnog boravka, nisam to cak ni zelio. Nejasno mi je kakve su, znao sam samo da su veoma snazne. Nevine nisu, sigurno, ne bi se krile. U tom casu nemoci i cekanja, a zelio sam da potraje, Bog me spasao od opasnog razgrađivanja. Kazem Bog, jer slucaj ne bi mogao biti tako tacan, tako izracunato predusretljiv, da dođe bas u onom neuhvatljivo malom djelicu vremena kad su nepoznate snage u meni pocele da rastu, nepoznate, jos neobasjane mojim unutrasnjim vidjelom, ali nagomilane i upola oslobođene. Poslije, dok sam razgovarao sa Mula-Jusufom, drago mi je bilo sto se nisu otele, ali sam zalio sto nisam vidio kakve su. Zato sam bio rastresen, u sebi, pred drugima sam naucio da se krijem.

Prisao je tiho, cuo sam ga tek kad je zaskripao pijesak pod njegovim opreznim nogama, i kad me oprljio njegov stisani dah. Znao sam odmah ko je, i ne okrecuci se, jer niko ne gazi tako necujno, suvise je rano usvojio oprezan korak.

- Jesam li te omeo u razmisljanju?

- Nisi.

I glas mu je tih, skriven, ali jos nevjesto, ptice pjevaju u njemu. I oci ga izdaju, svijetle su i nemirne.

Nista ga ne pitam, sam treba da kaze. Pristao je da nema licnih tajni, osim onih koje niko ne moze saznati. Red u tekiji je strog, i zapamtio bih da nije rekao gdje se zadržao.

- Bio sam u Sinanovoj tekiji. Abdulah-efendija je govorio o spoznaji.

- Abdulah-efendija je misticar. On pripada bajramijskom redu.

- Znam.

- Sta je govorio?

- O spoznaji.

- To je sve sto znas? Nisi nista zapamtio?

- Zapamtio sam stihove koje je tumacio.

- Cije stihove?

- Ne znam.

- Da cujem.

- Tajnu bozjeg jedinstva ne zna Ahriman. Pitaj Asafa, on zna. Moze li vrabac pojesti zalogaj kao Anka-ptica? Moze li jedna testija zahvatiti vodu velikog mora? AE

- To su Ibni Arebini stihovi. Govore da je spoznaja bozje mudrosti moguca samo odabranima, samo rijetkima.

- A sta ostaje nama?

- Da spoznamo ono sto mozemo. Ako vrabac ne moze progutati zalogaj Anka-ptice, uzece koliko je u stanju. Testijom ne mozes zahvatiti cijelo more, ali i ono sto zahvatis i to je more.

Naglavce, sa strascu i uzivanjem sam se bacio na to olako pobijanje Ibni Arebine mistike, mozda prvi put uviđajući da su nebesa i tajne svemira, da su tajne smrti i postojanja, najpogodnija oblast u koju se moze pobjeci od ovozemaljskih briga. Kad ne bi postojale, trebalo bi ih izmisliti, kao pribjeziste.

Ali ovaj mladi covjek nije prikladan sabesjednik. Covjek doduse najcesce govori radi sebe, ali mora da osjeti odjek svojih rijeci. A on je stajao preda mnom, lica osvijetljena mjesecinom tako jasno da se na njemu vidjela svaka crta. Stajao je poslusno, nije mogao da ode dok ga ne otpustim, ali je misao njegova otisla bez njega, bogzna kuda i kako daleko, nju nisam mogao da zadrzim, i ostavila njegovo tijelo da praznim prisustvom izrazava duznu poslusnost. A stihovi i mistika i spoznaja bili su tako daleko od njegove paznje i od mogucnosti njegova shvatanja, da je sigurno slusao samo ocima, posmatrajuci micanje mojih usana. Bilo je besmislenije nego da sam rijeci vikao u prazan bunar, bar bi ih odjek vracao. Nije se ni trudio da shvati. Da se saglasi sa mojom mislju, makar je i ne shvatio. Nije on dugo slusao stihove u Sinanovoj tekiji.

Neiskusano je, izlozio se mjesecini, jos ne umije da se krije tamom i laznim izrazom, oci su mu sirom otvorene, toboze slusa. Ali sjaj neceg viđenog prije ovog casa, svjedoci protiv njega, kazuje da me ne cuje, izdaju ga. Sta je u njima? Kakva slika ili sjecanje, kakva rijec sto jos odzvanja, kakvo to sneno pamcenje, kakav grijeh? Bljedilo mjesecine nije ugasilo zdravu boju njegovih obraza, osjencenih muskim crtama mladog tezaka, zenika, i snagom jake krvi. Sta trazi u ovoj tisini svetog mjesta, u tvrdim okovima derviskog reda, on je od ovog svijeta, od ove đurđevske noci, od ove osvijetljene mlake tame sto zove u grijeh, miris miloduha je na njemu, donio ga je na rukama, u dahu, prozet je carolijom ostrascenih sokaka, cuo je tetrijebski sapat i ogluhnuo od njega, mozda mu u obeznanjenom dlanu jos bije udar krvi nekog drugog mladog tijela i tesko stisavani plamen suklja iz njega kroz otvore ociju. Opoganjen je ovom poganskom noci, uprljan, oprljen, osvijetljen, ociscen, trebalo bi ga staviti veceras pod sedam katanaca da ne izgori u svojoj i tuđoj vatri, ugusice ga ova tekijaska tisina, i samoca, zasto se ne vrati u noc i ne bude ono sto je, tesko ce docekati daleku zoru, miloduh mirise veceras, nesto se desava veceras, nesto je strasno veceras, mjesec dugo nece zaci, po zgrudvanoj svjetlosti punoj omamljujucih sjenki prstace varnice vodenih kapi pod vodicama, pod johama, mjesec ce sjati cijelu ovu noc, mjesec ce zvati cijelu ovu noc, otici treba, s njim, otici sam, otici i lutati, otici i ne vratiti se, otici i umrijeti, otici i zivjeti, ove noci sto ostaje kad se sve gubi.

Eto, provalilo je.

Sigurno nije trajalo duze od trena, koliko ocni kapak da se spusti, znao sam po tome sto je mladice stajao preda mnom sa sleđenim odsutnim smijeskom, nista nije cuo. nista osjetio od orljava u meni, nezacuden ludilom sto me iznenada obuzelo. Doslo je, kao buna, poslije muke i straha zbog brata, poslije sumnji sto su me uzdrmale u korijenu, provalila je sila zivota sto ceka da se poruse temelji koje smo gradili, i kao bujica odnijela dugo njegovane zasade, ostavivsi krs i pustos. Nisam mogao tada, u tom casu zaprepastenja, da sudim sebi, ni da se kajem, ni da se molim, suvise je jos sve bilo vrelo. Kao da je grom udario i sprljio me, oduzevsi mi snagu.

Idi, rekao sam mu tiho. Idi, rekao sam. Mozda nisam ni rekao, ali on je razumio, po micanju usana, ili po pokretu ruke, jer je zelio da ode, i otisao je, ne zureci, da ne pokaze nestrpljenje koje ga je sigurno gonilo da sto prije ostane sam s onim sto je donio u ocima. Idi, rekao sam, jer on je bio svjedok moje slabosti, nesvjestan, slijep i glub, ali ja znam da je bio tu, i nisam zelio da ga se stidim. Ni da ga mrzim. Htio sam da ostanem sam sa sobom.

Znao sam za nemire i uzbune u sebi i ranije, ali to je nailazilo i odlazilo, kao trenutno gubljenje svijesti, kao neobjasnjivi prkos redu u sebi. Bila su to kratka posrtanja, koja nisu

ostavljala traga. A te noci cinilo se da me zadesila potpuna pometnja, da su sve veze popucale u meni, i da nisam ono sto sam bio. Sagledao sam jednu svoju mogucnost, koja bi mogla da postane razorna, ako ustraje.

Prvo sto sam osjetio bio je strah, jos dalek, ali dubok, siguran, kao izvjesnost da cu platiti taj trenutak. Kaznice me Bog mukom savjesti, i necu dugo cekati da se javi. Mozda ove noci, mozda sad.

Ali se nista nije desilo. Stajao sam na istom mjestu, nogama ukopan u pijesak bastenske staze, rastresen i umoran, jedva jos vreo od vatre sto je buknila u meni. Oprosti mi, Boze, saptao sam nesvjesno, bez ucesca, ne sjecajuci se molitve koja bi mi u tom casu mogla pomoci.

Odmaknuo sam se sa tog mjesta, kao da sam bjezao, i stao uz ogradu nad rijekom.

Cinilo mi se da nijedne misli u meni nema, da su mi cula pretrnula od udara. Ali za cudo, bio sam svjestan svega, osjetljiviji i prijemljiviji za sve oko sebe nego maloprije. Uho je hvatalo zvonke sumove noci, jasne i preciscene, kao da su se odbijali od stakla. Razlikovao sam svaki posebno a svi su se opet slivali u zajednicko brujanje, vode, ptica, lakog vjetra, izgubljenih dalekih glasova, tihog hujanja noci sto se lagano giba pod udarima nepoznatih i nevidljivih krila. I nista mi sve to ne smeta, ne uznemiruje me, htio bih da je vise tih glasova, sumova, brujanja, lepeta, da je vise svega, izvan mene, mozda sam i cuo tako jasno da ne bih slusao sebe.

Bilo je to vjerovatno jedini put u zivotu da su se glasovi i sumovi, da su se svjetlo i oblici, javljali kao ono sto jesu, kao zvuk, sum, miris, oblicje, kao znak i objava stvari izvan mene, jer sam slusao i gledao izdvojen, neumijesan, bez tuge i bez radosti, ne kvareci ih i ne popravljajuci, zivjeli su sami, bez mog ucesca, neizmijenjeni mojim osjecanjima. Tako samostalni, istiniti, nepretopljeni u moju misao o njima, ostavljali su pomalo ravnodusan utisak, kao tuđa neprepoznata stvar, nesto sto se desava, sto biva mimo svega, zaludno i nepotrebno. Iskljucio sam se, i bio iskljucen, odvojen od svega oko sebe, i svijet je prilicno avetinjski, ziv ali ravnodusan. A i ja sam osamostaljen i neprobojan.

Nebo je ispraznjeno i pusto, nije ni prijetnja ni utjeha: gledao sam ga tako izmijenjeno, izvrnuto i razbijeno u vodi, blizak odsjaj a ne tajanstveno prostranstvo. Odsjevi kamenih bjelutaka vidjeli su se u bistroj vodi, kao trbusi riba sto spavaju ili umiru na plitkom dnu, pritajeni i nepomicni poput mojih misli, ali one ce isplutati, nece ostati na dnu mene. Pa neka ih, neka ustanu kad ozive, kad budem mogao da ih primim sa znacnjem koje nije samo nagovjestaj. Za sad su mirne, i mozda moja cula blago piruju, u zatisju, za koje ne znam koliko ce trajati, svoja i oslobođena. Za cudo, cula su cista i nevina kad ih ja ne opterecujem nasiljem misli, ili zelja, oslobađala su i mene i vracala me u mir, u neko daleko vrijeme koje mozda nije ni postojalo, toliko je lijepo i cisto da ne vjerujem u njegovo bivse postojanje, iako ga sjecanje nosi. Najljepse bi bilo ono sto je nemoguće, vratiti se u taj san, u nesaznato djetinjstvo, u zasticeno blazenstvo toplog i tamnog praznora. Nisam osjecao tugu i ludost takve zudnje, koja nije zelja, jer je neostvariva i kao pomisao. Lebdjela je u meni kao stisana svjetlost, okrenuta nekud unazad, u nemoguće, u nepostojanje. I rijeka je tekla unazad, sitni nabori vode okovani srebrom mjesecine nisu oticali, a rijeka je opet tekla svome izvoru, kamena riba bijelog trbuha isplivala je na površinu, a rijeka je opet tekla svome izvoru.

Tada mi je doslo do svijesti da to ozivljava moja misao, pocinjuci da preobraća ono sto vidim

i cujem u bol, u sjećanje, u neostvarive želje. Iscijeđeni sunđer moga mozga počeo je da se natapa. Vrijeme odvajanja bilo je kratko.

4

Zar mislite da će čovjek postići ono što želi?

Na sokaku, pored tekijskog zida, zaraslog u brsljan, culi su se koraci. Nisam obratio na njih nikakvu pažnju, jedva sam ih i zapazio, po nečemu što je moglo da izgleda neobično, ali je utisak ostao sasvim površan, neprovjeren, rastresenost mi nije dopustala da povezem pojavu i moguću uzrok. Nije me se ticalo ni ko je mogao da prolazi u to kasno pretponočno doba pored tekije, posljednje kuće na izlasku iz kasabe. Nista se u meni nije pokrenulo, nikakav predosjećaj, nikakva slutnja, ti koraci su imali značaja koliko i let noćnog leptira, i nista me nije upozoravalo da bi mogli biti presudni u mom životu. Kakva je to šteta i kakvo čudo što čovjek ne osjeća ni najneposredniju opasnost koja mu prijete. Da sam znao, zatvorio bih teski mandal na kapiji, i usao u kucu, neka se tuđe sudbine rješavaju bez mene. Ali nisam znao, i nastavio sam da posmatram rijeku, nastojeći da je vidim kao trenutak ranije, nju samu, bez sebe. Nisam uspijevao, skoro će ponoć, pomalo sam sujevno isao u susret tom času buđenja duhova svakakvog mraka, očekujući da se nešto desi i od ove moje tisine, dobro ili zlo.

Koraci su se vratili, tihi, tisi nego maloprije. Nisam znao kakvi su, a bio sam siguran da su isti. Nesto u meni je znalo, uho je zapazilo neobičnost o kojoj nisam razmišljao, i zapamtilo je: jedan korak je oprezan, drugi nečujan, možda čujan samo zato što je bilo nemoguće zamisliti da neko ide na jednoj nozi, pa sam stvarao privid tog drugog nepostojećeg koraka. Nocobdija se nije čuo, jo li to poranio neki jednonogi duh?

Koraci su zastali pred kapijom, onaj stvarni, tih i oprezan, i moj, nečujni.

Okrenuo sam se i čekao. Počeli su da me se ticu, nametnuli su se jezom. Još sam mogao da priđem kapiji i da gurnem mandal, a nisam to učinio. Mogao sam da se prislonim na crvotocno drvo vrata i da čujem disanje li taj neko ili je odletio ili se pretvorio u mrak. Čekao sam, pomagao slučaju nemijesanjem.

Sokakom su se culi koraci, više ih je, u trku, uzurbani i usopljeni. Hoće li im se jednonogi pridružiti, ili ga više nema?

Kapija se otvorila, i neko je usao.

Stao je na kamenu ploču dovratka i naslonio se leđima na široka vrata, kao da je klonuo, ili ih drži da se ne otvore. Bio je to nesvjestan i uzaludan pokret, njegovo krhko sitno tijelo nikoga ne bi zadržalo.

Dva drveta su bacala sjenku na kapiju, a on je stajao u procijepu svjetla, kao osuđen, izdvojen, izložen, a sigurno bi volio da se skloni u najguscu tamu. Ali nije smio da se makne, koraci su u trku prošli pored kapije, protutnjali kaldrmom, pa se utisali kod okuke u sutjesci, tu je arnautska straža, sigurno su gonjoci pitali za ovog stojeći razapet na vratima. Znali smo i ja i on da će se gonitelji vratiti.

Gledali smo se, nepomicni na svojim mjestima, i cutali. Preko cijele sirine vrta vidio sam na ploči dovratka jednu njegovu bosu nogu, i lice bjelje od tekijskog zida. U tom bijelom licu, u

nemocno razapetim rukama, u cutanju, bio je uzas cekanja.

Nisam se micao, nisam govorio, da ne poremetim tu uzbuđljivu igru gonjenja i bjezanja. Sto je nas položaj postajao nemogućniji, cekanje je postajalo sve napetije. Osjećao sam da sam uvučen u nešto neobično, tesko i surovo, nisam znao ko je od njih surov, ovaj sto bježi ili ovi sto gone, nije mi bilo ni vazno tada, hajka je mirisala na krv i smrt, i sve se rjesavalo pred mojim ocima. Sinulo mi je u mislima da se to zapleo u krvav cvor sam zivot, mozda malo prejako, sabijeno, preblizu, izrazeno grubo, a uvijek isto, u svim malim i velikim gonjenjima, koja ne prestaju. Nisam bio ni na jednoj strani, a moj položaj je izuzetno vazan. Uzbuđivalo me sto sam mogao da budem sudija, i samo jednom glasnom rijecju sve da presudim. Sudbina ovog covjeka bila je u mojim rukama, ja sam mu bio sudbina, nikad nisam osjetio toliko moci u onome sto sam mogao da ucinim. Nisam ga odao, a nevin pozdrav ili tihi kasalj mogli su da ga upropaste, ne zato sto me njegove oci, koje sa svog mjesta i ne vidim dobro, sigurno preklinju za milost, ni sto bi to mozda bilo nepravedno, vec sto sam htio da se igra produzi, da budem gledalac i svjedok, uzasnut i uzbuđen.

Gonioci su se vratili, ne vise u trku, hodom, zbunjeni, bijesni, jer se sve zaplelo, sad oni vise nisu samo progonitelji vec i krivci: njegovo bjekstvo znacilo bi njihovu osudu. Ovdje se nista nije moglo rijesiti mirno, ishod mora biti ruzan, ma kakav da je.

Cutali smo svi koji smo bili upleteni u ovu igru, ja, gonjeni, i gonitelji. Samo su arnauti-strazari, na bentu u tjesnacu, pjevali otegnutu pjesmu iz svoga zavicaja, i ta strana tuzaljka, sto je licila na divlji jecaj, cinila je nase cutanje jos tezim.

Koraci su se priblizavali, utisani i neodlucni, poceo sam da ih pratim sa dubokom napregnutoscu, pomalo i gonilac i gonjeni, jer nisam ni jedno, strasno sam zelio da bude uhvacen i da pobjegne, cudno se mijesao u meni strah za gonjenog i zelja da viknem gdje se nalazi, i sve se to pretvaralo u mucno uzivanje.

Gonitelji su zastali pred vratima, prestao sam da disem, damara nabijenih nestrpljenjem prozivljavao sam taj trenutak koji je rjesavao i moju sudbinu.

Ni gonjeni sigurno nije disao, samo ga je tanka daska dijelila od gonilaca, ni pedalj razmaka nije ih razdvajao, a bili su daleko, kao planinom razdijeljeni, oni neznanjem, on nadom. Ruke su mu jos razapete, a lice bljesti kao fosfor. Od uzbuđenja pocele su da se mute pred mojim ocima racve njegovih ruku i nogu, ali je bijela mrlja lica ostala kao znamenje njegove groze.

Hoce li gonioci otvoriti kapiju i uci? Hoce li mu se omaknuti noga na glatkom kamenu, i upozoriti ih? Hocu li se nakasljati, od uzbuđenja, i dozvati ih? Opirao bi se samo tren, borila bi se dva ocaja, a njih je vise, i nasli bi se oci u oci. To bi mu bio kraj, oborili bi se na njega, sa surovoscu zbog straha i srdzbe sto su ga izgubili, i zbog sreće sto su ga nasli. Ja bih gledao, zgađen raspletom, i molio bih samo da odu iz tekijске basce. Ali toga casa osjećao sam se kao gonjeni, slucajno, jer se moglo desiti da mislim i kao gonitelji, a mozda i nije slucajno, Njega sam vidio i zelio da nevidljivi ljudi odu ispred kapije, da ne vidim ruzni kraj. Cinilo mi se da ta moja zelja pomaze covjeku sto se tako nemocno bori za zivot da mu daje neke izgleda na sreću.

I zaista, kao da je moja napregnuta volja djelovala, koraci su se odmaknuli od kapije, pa zastali u neredu, neko od njih nije siguran da li bi trebalo pokusati, jos su mogli da se vrata, ali nisu, krenuli su niz sokak, prema kasabi.

Covjek je jos stajao u istom pološanu, ali je sigurno ukocenost njegovih misica popustala, i sto se koraci vise udaljuju, snaga mu je sve slabija.

Dobro je sto se tako svrsilo. Da su ga uhvatili, ili tukli preda mnom, ostala bi mi surova slika dugo u pameti, a moglo bi da se javi i kajanje sto sam u jednom trenutku bio spreman da im ga predam, i sto sam uživao, bolno, ali uživao, u tom ljudskom lovu. Ovako ce kajanje, ako se i javi, biti slabije.

Nisam mislio ko je kriv a ko prav, cak me se nije ni ticalo, ljudi rasciscavaju svoje racune i krivica se lako nađe, a pravda je pravo da ucinimo ono sto mislimo da treba, i onda pravda moze da bude sve. I krivda isto tako. Dok nista ne znam, nema ni određenja, i necu da se mijesam. Doduse, vec sam se umijesao, cutanjem, ali to je mijesanje koje me ne opovrgava, uvijek mogu da ga opravdam razlogom koji ce mi biti najpogodniji, ako istinu saznam.

Posao sam prema tekiji, ostavljajući covjeka samome sebi, sad moze da ucini sto mu je drago. Hajka je minula, neka ide svojim putem. Gledao sam preda se, u pijesak staze i zelene rubove trave, da ga isklucim, da pokidam i one tanke niti veze sto je postojala među nama samo tren ranije, da ostane ono sto je, nepoznati, s kojim se ne ukrstaju ni moje oci ni moj put. Ali, i ne gledajući, vidio sam mu bjelinu kosulje i bljedilo lica, mozda u sebi, po slici koju pamtim, vidio sam da je opustio ruke i sastavio noge, nije vise napregnut, ni svezan u cvor drhtavih zivaca sto zive samo za taj cas trajanja koji odlucuje zivot ili smrt, vec covjek rijesen trenutne muke, da bi bio oslobođen za misao o onome sto ga ceka. Jer, znao sam, nista nije odluceno između njega i onih sto ga love, samo je proizvedeno, odgođeno na nepoznato vrijeme, mozda samo na sljedeci cas, jer on je bio osuđen da bjezi a oni da ga hvataju. A onda mi se ucinilo da je podigao ruku, neodlucno, jedva je odvojivsi od tijela, kao da je htio da me zaustavi, da mi nesto kaze, da me privoli da se umijesam u njegovu sudbinu. Ne znam jesam li to vidio i je li to zaista ucinio, ili sam pogadao pokret koji bi mogao, koji je morao da ucini. Nisam se zaustavio, nisam htio da me se vise tice. Usao sam u tekiju, okrenuvsi kljuc u zarđaloj bravi.

U sobi sam jos cuo taj skripavi zvuk kojim sam se odvojio. Za njega je to bilo oslobođenje, ili mozda jos veci strah, konacna usamljenost.

Osjećao sam potrebu da uzmem knjigu, Kur-an, ili neku drugu, o moralu, o velikim ljudima, o svetim danima, umirila bi me muzika poznatih recenica kojima vjerujem, o kojima cak ne mislim, nosim ih u sebi kao krvotok. Nismo ga svjesni, a sve nam je, omogucava da zivimo i disemo, drži nas uspravne, daje svoj smisao svemu. Uvijek me je cudno uljuljkivala ta povorka lijepih rijeci o stvarima koje znam. U tom poznatom krugu kojim se krecem, osjećam se siguran, bez busija kojima prijete ljudi i svijet.

Samo, nije dobro sto sam htio da uzmem ma koju knjigu, i sto sam trazio zastitu poznatih misli. Cega sam se bojao? Od cega sam htio da pobjegnem?

Znao sam, onaj covjek je jos dole, u basci, culo bi se da je otvorio kapiju. Nisam upalio svjetlo, stajao sam u zutoj tami sobe, s nogama u mjesecini, i cekao. Sta sam cekao?

Bio je jos dole, sve je u tome. Dosta sto ga je tekija spasla, treba da ode. Zasto ne odlazi? U sobi mirise na staro drvo, na staru kozu, na staro disanje, sjenke su samo prolazile njome, ponekad, vec mrtvih mladih djevojaka, navikao sam na njih, tu su zivjele prije mene. A sad se u ovaj stari mir, u ovo staro skloniste uselio nov, nepoznat covjek sa bijelom mrljom lica, i sa

rasljama nogu i ruku, sto je, u mucu, sam sebe razapeo na vratima. Znao sam da je promijenio položaj, vidio sam kako mu se tijelo opustilo, kao da mu je odjednom polomljen cijeli splet kostiju, i to je bilo novije, i vaznije, i bolnije, a ja sam pamtio njegov raniji grc i napor, njegovu napetost, koja zivi, bori se, nikome se ne da, pamtio sam razapete opruge njegovih misica sposobnih na чудо. Vise sam volio tu sliku nego onu drugu, porusenu. Od nje sam se vise nadao, lakse me oslobađala, obecavala da se osloni na vlastite moci. Druga je bila zavisnost, nenadanje, potreba za osloncem. Sjetio sam se onog viđenog, ili neviđenog pokreta, kojim je zelio da okrene moje oci prema svojim. Zvao me, molio da ne prođem pored njega i pored njegova straha kao da me se nista ne tice. Ako to nije ucinio, ako sam ja samo zamislio taj neizbježni pokret zivota koji se brani i zove u pomoc, onda je ostao potpuno bez snage, a sad i bez nade. Steta sto nista ne znam o tom covjeku. Ako je kriv, ne bih mislio o njemu.

Prisao sam prozoru, i uplasio se mjesecine sto mi je udarila u lice. Kao da me je pokazala. Pogledao sam, sa strane, nije ga vise bilo na kapiji, otisao je. Pogledao sam slobodnije po basci, da je vidim pust. Ali nije otisao. Stajao je pod drvetom, u sjeni, prilijepljen uz drvo. Opazio sam ga kad se pomaknuo, i njegove noge su u mjesecini, sjena ga je sjekla iznad koljena.

Nije gledao u kucu, ni u prozor, od mene vise nista nije ocekivao. Osluskivao je prema sokaku, cuo je sigurno cak i korak macke, meskoljenje ptice, svoj utisan dah. Pogledao je u krosnju drveta, i ja za njegovim pogledom: lagano se njihala pokrenuta ponocnim vjetrom. Da li je molio da se utisa ili je proklinjao njeno sustanje? Jer vise nije mogao da raspozna sumove izvan tekijskih zidova, koji su mu mogli vrijediti koliko i zivot.

Okrenuo se oko drveta, s leđima uz stablo, u krugu pomicuci posrebrene noge, pa se odvojio, korakom koji se nije cuo, kao bez tezine, prisao dvorisnoj kapiji i oprezno je zatvorio mandalom. Zatim se vratio, i krijuci se ispod sjenke drveca, dosao do ograde, nadnio se nad rijeku, pogledao gore, u tjesnac, i niz maticu, prema kasabi, pa se povukao i nestao u gustom zbunju. Da li je nesto cuo ili vidio, ili ne smije da izađe, ili nema kud?

Volio bih da znam je li kriv.

I eto, prosao sam pored njega, pogleda oborena u zemlju, zakljucao tekijaska vrata, zatvorio se u svojoj sobi, a nisam se odvojio od tog covjeka sto je nahrupio u ovaj mir, prisilivsi me da mislim na njega i da, stojeci uz prozor, posmatram njegov ozivjeli strah. Ucinio je da zaboravim na tuđi grijeh u ovoj đurđevskoj noci, i na pocetak svoga, i na dvije cudesne ruke u sumrak, i na brigu. A mozda je bas bilo zbog nje.

Trebalo je da okrenem leđa prozoru, da upalim svijecu, da odem u drugu sobu, ako ne bih htio da ga nepotrebno mucu osvijetljeni prozor, da ucinem sta bilo, samo ne ono sto sam ucinio. Jer to je vezanost, bolesno zanimanje, nerijesenost u sebi. Kao da nisam vise imao povjerenja u sebe i svoju savjest.

Ovo skrivanje je djetinje, ili jos gore, kukavicko, nemam cega da se plasim, cak ni sebe, zasto se pravim da ne vidim covjeka, i dajem mu priliku da ode a on to nece, zasto se pretvaram kao da nisam siguran da je u tekijskoj basci, da krije zlocin ili bjezi od njega? Nesto se desava, nimalo nevino, znam da se stalno desavaju teske i surove stvari, ali ovo je pred mojim ocima, ne mogu da ga otisnem u neznano i neviđeno, kao sve ostalo, i necu da budem ni krivac ni nevoljni saucesnik, hocu slobodno da se odlucim.

Sisao sam u bascu, mjesec je svijetlio na kraju neba, uskoro ce zaci, dafina je pocela da cvjeta, vazduh je okuzen njome, treba je posjeci, otuzna je, nametljiva. Osjetljiv sam suvise na mirise ponekad, cijela zemlja vonja nepodnosljivo i gusi me, dolazilo je to iznenada, sa uzbuđenjem, izgleda, iako ne znam kakve to međusobne veze moze da ima.

Stajao je u spletu siblija, ne bih ga nasao da nisam znao gdje je, lice mu je bez crta, potrto polusjenom, on mene bolje vidi, otkriven sam svjetlom, pa mi se cini da sam go, a ne mogu da se zaklonim. Pretvorio se u siblije, izrastao u grane, pocece da se njise pod vjetrom nocnikom sto kroz tjesnac silazi s planine.

- Treba da ides - rekao sam sapatom.

- Kuda?

Glas mu je cvrst, dubok, kao da nije onaj sitni covjek preda mnom.

- Odavdje. Svejedno kuda.

- Hvala ti sto me nisi odao.

- Necu da se mijesam u tuđe stvari, zato i zelim da odes.

- Ako me otjeras, umijesao si se.

- Mozda bi bilo najbolje.

- Jednom si mi pomogao. Zasto da to sad pokvaris? Moglo bi ti nekad zatrebati lijepo sjecanje.

- Nista ne znam o tebi.

- Sve znas o meni. Gone me.

- Sigurno si im zlo ucinio.

- Nikakvo zlo nisam ucinio.

- Sta mislis sad? Ne mozes ostati ovdje.

- Pogledaj, je li strazar na mostu?

- Jest.

- Cekaju me. Svuda su okolo. Zar me gonis u smrt?

- Dervisi ustaju rano, vidjece te.

- Skloni me do sutrasnje veceri.

- Putnici mogu da naiđu. Namjernici.

- I ja sam putnik namjernik.
- Ne mogu.
- Onda zovni strazare, tu su, iza zida.
- Necu da ih zovem. I necu da te sklonim. Zasto da ti pomognem?
- Nizasto. I skloni se, tebe se ovo ne tice.
- Mogao sam da te upropastim.
- Nisi imao snage ni za to.

Zbunio me, nisam bio spreman na ovaj razgovor. Najvise me iznenađivalo, iz rijeci u rijec, to sto sam ocekivao da susretmem sasvim drukcijeg covjeka. Prevarila me slika razapetih ruku i nogu na kapiji. Zamisljao sam ga, prema zaljenju, prema bijeloj mrlji lica, prema slaboj odbrani tanke daske, kao jadnog, uplasenog, izgubljenog covjeka, mislio sam cak da znam kakav mu je i glas, drhtav, nesiguran, a sve je bilo drukcije. Vjerovao sam da ce ga smeksati jedna moja rijec, da ce ponizno gledati u mene, jer je bio u bezizlaznom polozaaju, jer je zavisio od moje zle ili dobre volje. A njegov glas je miran, cak nije ni srdit, cinilo mi se da zvuci gotovo veselo, podsmjesljivo, izazovno, da ne odgovara ni nabusito ni ponizno vec ravnodusno, kao da je iznad svega sto se desava, kao da zna nesto sto ga cini sigurnim. Toliko je iznevjerio moja ocekivanja, da sam sigurno i pretjerivao u ocjeni njegove mirnoce. Zacudilo me i kako je trazio da ga sklonim, kao da je to najobicnija stvar, usluga koja bi mu dobrodosla ali nije presudna. Molbu, ili zahtjev, nije ponovio, lako je odustao, nije se ljutio sto sam ga odbio, nije ni gledao u mene, osluskivao je, malo podignute glave, ne ocekujuci vise moju pomoc. Ne ocekujuci vise niciju pomoc, znao je da mu sad niko ne smije pruziti ruku, da nema ni rođaka ni prijatelja ni poznanika, osuđen da bude sam u nesreci. Oko njega i njegovih gonitelja ostavljen je prazan prostor.

- Sigurno mislis da sam rđav covjek.
- Ne mislim.
- Nisam. Ali ne mogu da ti pomognem.
- Svako svoje zna.

Ni to nije prijekor, ni pomirenost sa nesrecom, vec primanje onoga sto jest, neko drevno gorko saznanje o nikakvoj volji ljudi da pomognu osuđenom covjeku, svih ljudi, i mene je ubrojio u njih, i ne iscuđava se radi toga. To ga nije slomilo, nije mu oduzelo snagu, nije se obazirao izgubljeno oko sebe, vec vrlo sabrano, vrlo određeno, odlucan da se bori sam.

Upitao sam zasto ga gone. Nije odgovorio.

- Kako si pobjegao?
- Skocio sam sa stijene.

- Jesi li ubio koga?

- Nisam.

- Jesi li ukrao, oteo, ucinio kakvu sramotu?

- Nisam.

Nije zurio da se opravda, nije se trudio da me ubijedi, odgovarao je na moja pitanja kao da su suvisna i dosadna, ne cijeneći me više ni po dobru ni po zlu, ni kao opasnost ni kao nadu: nisam ga izdao a neću da mu pomognem. Zacrudo, to prelazanje preko mene, kao da sam drvo, zbun ili dijete, pogodilo je moju sujetu, nekako me obezličavalo i umanjivalo, oduzimalo mi vrijednost ne samo u njegovim već i u mojim vlastitim očima. Nije me se ticao, nisam znao o njemu ništa, nikad ga više vidjeti neću, a stalo mi je do njegova misljenja, uvrijedilo me što se drži kao da me nema. Volio bih da se ljutio.

Napustao sam ga, a uznemiravala me njegova samostalnost.

Stajao sam tako, i stajao, u mirisu dafine što me gusila, u đurđevskoj noći što je živjela za sebe, u basci što je postala svoj svijet, stajali smo, čovjek do čovjeka, bez radosti što smo se sreli, bez mogućnosti da se razdvojimo kao da se nismo sreli. Mučno sam razmišljao šta da učinim s njim što se pretvorio u granje, da ne učinim zlo, da ne podržim tuđi grijeh, ne znajući kakav je, želeći da se ne ogriješim o savjest a ne nalazeći rješenje.

Čudna je to bila noć, ne samo zbog onoga što se desavalo, već kako sam to primao. Razum je govorio da se ne mijesam u ono što me se ne tiče, a umijesao sam se toliko da nisam vidio izlaza, duga navika da vladam sobom odvela me u sobu a vratio sam se gonjen nekom novom potrebom, tekijski i derviski red me naučio da budem tvrd a stajao sam pred bjeguncem ne znajući šta da učinim, a to je već značilo da cinim što ne treba. Svi su razlozi govorili da ostavim čovjeka njegovoj sudbini, a isao sam s njim njegovim klizavim i opasnim putem, koji nije mogao da bude i moj.

I još dok sam mislio o tome, tražeći pogodnu riječ da se izvucem, rekao sam nenadano:

- U tekiju te ne mogu uvesti. Bilo bi opasno i za mene i za tebe.

Nije odgovorio, nije me ni pogledao, ništa mu novo nisam rekao. Još je bilo vremena da se povucem, ali već sam počeo da klizim i tesko se bilo zaustaviti.

- U dnu basce ima kucica - sapnuo sam - niko ne ide tamo. Tu držimo nepotrebnu starudiju.

Tada me bjegunac pogledao. Oči su mu žive, nepovjerljive, ali nimalo plasljive.

- Skloni se dok ne odu. Ako te uhvate, nemoj reci da sam ti ja pomogao.

- Neće me uhvatiti.

Rekao je to s takvom sigurnošću, da mi se smucilo. Osjetio sam ponovo onu uznemirenost zbog njegove samouvjerenosti, i pokajao se što sam mu ponudio skloniste. Dovoljan je sam sebi, odstranjuje te: kao da me udario, odgurnuo pruženu ruku, siguran u sebe do odvratnosti.

Poslije sam se stidio te svoje narogusenosti (sta mu je ostalo drugo nego da vjeruje u sebe!), uhvatio sam se u niskom osjecanju potrebe da nam ljudi budu zahvalni, da se pokazuju maleni i zavisni, jer to stvara nasu nalklonost, hrani je, i povecava znacaj naseg djela i nase dobrote. Ovako ispada sitna i nepotrebna. Tada se, međutim, nisam stidio, bio sam ljut, cinilo mi se da sam se upustio u besmisленu stvar, ali sam posao kroz bascu prema oronuloj kucici skrivenoj siblijem i zovikom. Bez radosti, bez svog opravdanja, bez određene unutrashnje potrebe, a nisam mogao drukcije.

Vrata su bila otvorena, sismisi i golubovi su tu stanovali.

Zastao je.

- Zasto ovo cinis?

- Ne znam.

- Vec si se pokajao.

- Suvise si ponosan.

- Mogao si to i da ne kazes. A covjek nikad nije suvise ponosan.

- Necu da te pitam ko si i sta si ucinio, to je tvoja stvar. Ostani tu, to je sve sto mogu da ti dam. Neka bude kao da se nismo ni sreli ni vidjeli.

- Tako je najbolje. Idi sad u svoju sobu.

- Da ti donesem hranu?

- Ne treba. Vec ti je krivo sto si i ovo ucinio.

- Zasto mislis da mi je krivo?

- Suvise oklijevas, suvise razmisljas. Sto god bi sad ucinio, bilo bi ti krivo. Idi u tekiju, ne misli vise na mene. Prijavices me ako budes mislio.

Je li to podsmijeh, ruganje, prezir? Odakle mu snaga da se tako drzi?

- Ne vjerujes mnogo ljudima.

- Skoro ce zora. Ne bi bilo dobro da nas nađu zajedno.

Htio je da me se rijesi, nestrpljivo je pogledao u nebo sto se mijenjalo slutnjom predjutarnjeg svjetla. A ja sam zelio da mu postavim bezbroj pitanja, nikad ga vise necu vidjeti. Niko mi ne moze odgovoriti, samo on.

- Jos samo ovo: sam si, zar se ne bojis? Uhvatice te, ubiti, nemas izgleda ninasto.

- Ostavi me na miru!

Glas mu je grub, prigusen od ljutine, bilo je zaista nepotrebno govoriti mu o onome sto je i sam znao, mislio je mozda da sam zaista rđav covjek, da pakosno uzivam u njegovim mukama. I vratio mi je, ravnom mjerom:

- Nesto te mucu - rekao je s onom neocekivanom pronicljivoscu koja me porazavala, loveci me u mojim vlastitim gustisima. - Doci cu jednom na razgovor, kad ne bude opasno. Idi sad.

Nije mi odgovorio na ono sto me zanimalo, vratio me u mene sama. I kakav je odgovor mogao da mi da? Kakve smo veze nas dvojica mogli da imamo? Cemu je mogao da me pouci?

Otvorio sam prozor, zagusljivo je u sobi. Sisao bih u bascu da njega nije bilo, da bez sna docekam zoru, kao sto cu je docekati i ovdje, nije daleko, ptice ranoranilice najavljivale su je sve guscim pjevom, a nebo nad tamnim brijegom otvaralo je kapke, pokazujuci modru zjenicu. Drvece je sad sneno u vrtu, pokriveno maglicom tankog polumraka, uskoro ce u prvo svitanje i ribe poceti da iskacu iz vode, volio sam taj jutarnji cas buđenja, kao da zivot tek nastaje.

Cekao sam nasred sobe, s osjecanjem nemira, a nisam mogao da mu odredim uzrok, gorak zbog onoga sto sam ucinio, i sto nisam ucinio, promasen te noci ispunjene prijetnjom i strepnjom bez razloga. Osluskivao sam svaki susanj, sum pticjeg krila, cuo ujednaceni tok rijeke, a ocekivao da cujem njega, ili njih, kako idu po njega. Hoce li pobjeci, hoce li ostati, hoce li ga uhvatiti? Jesam li pogrijesio sto ga nisam odao, ili sto ga nisam sklonio u svoju sobu? Rekao mi je: sto god bi ucinio, bilo bi ti krivo. Kako je mogao da pogodi i ono sto ni meni samom nije bilo sasvim jasno? Nisam htio da budem ni protiv njega, ni za njega, i nasao sam srednje rjesenje, nikakvo, jer nista nije bilo rijeseno, samo je muka proguzena. Moracu da stanem na jednu stranu.

Bezbroj razloga bilo je i za jedno i za drugo, da ga unistim, ili da ga spasem. Dervis sam, stojim na odbrani vjere, i reda, pomoci mu znaci izdati svoja uvjerenja, izdati ono u sto je ulozeno toliko godina moga cistog zivota. Nezgodno je i za tekiju, kad bi ga uhvatili, a jos neznodnije ako bi se saznalo da sam mu ja pomagao, niko mi to ne bi oprostio, a sasvim je vjerovatno da bi se saznalo, on bi kazao, iz pakosti ili iz straha. Nezgodno je i za brata. I za mene i za brata. Pogorsao bih i svoj i njegov položaj, nasla bi se neka veza i dosljednost u tom postupku, licilo bi na moju osvetu zbog brata, ili bi izgledalo kao pomoc drugome, kad vec bratu nisam mogao pomoci. Bilo je dosta razloga da ga predam vlastima, pa neka izravna svoj spor sa pravdom kako zna.

A opet, covjek sam, ne znam sta je ucinio i nije moje da sudim, a i pravda moze da pogrijesi, zasto da ga uzmem na dusu i operetim se mogucim kajanjem. Bilo je dosta razloga i da mu pomognem. Ali su bili nekako blijedi, nedovoljno uvjerljivi, a sto sam ih izmisljao i davao im znacaj, bilo je samo zato da mi posluze kao zaklon ispred onog pravog, jedino vaznog: sto sam pokusavao da njime rijesim sebe. Naisao je upravo u casu kad je mogao da postane jezicac na kantarima moje kolebljivosti. Osudivsi ga, predavsi ga vlastima, presao bih preko svoje zbnjenosti, ostao bih ono sto sam bio bez obzira na sve sto se desilo, kao da se nista nije desilo, bez obzira na zatvorenog brata i na zalost zbog njega, zrtvovao bih njega unesrecenog i sebe ozlijeđenog, i isao dalje utrvenom stazom poslusnosti, nevjeran svojoj mucu. Ali ako bih ga spasao, to bi bila moja konacna odluka: bio bih na drugoj strani, digao bih se protiv nekoga i protiv sebe dosadasnjeg, nevjeran svome miru. A nisam mogao ni jedno ni drugo, od jednog me odvracala poljuljana sigurnost, od drugog snaga navike i strah od puta

u nepoznato. Prije deset dana, dok brat nije zatvoren, bilo bi mi svejedno, ma sta da ucinim bio bih miran, sad sam znao da je to određivanje, zato sam ostao na pola puta, neodređen. Sve je bilo moguće, a nista se nije ostvarivalo.

A on je bio u basci, u staroj kucici, u grmlju, gledao sam neprestano u tom pravcu, nista se nije pomaknulo, nista se nije culo, krivo mi je bilo sto nije otisao. tako bi sam sve rijesio, sad vise nije mogao pobjeci, ostace tu cijeli dan, i cijeli dan cu misliti na njega i cekati noc spasiteljicu, za njega ili za mene.

Znao sam kako se tekija budila. Prvo je ustajao Mustafa, ako nije spavao kod svoje kuce, lupao teskom obucom po kamenom podu u prizemlju, udarao vratima, izlazio u bascu i uzimao abdest, duvajuci snazno kroz nos, cisteci grlo, trljajuci se po širokim prsima, klanjao na brzinu, a onda lozio vatru, uzimao i ostavljao posuđe, sve s takvom bukom da bi se probudio i ko nije navikao na rano ustajanje. Gluh je, i u njegovom pustom svijetu bez zvukova i odjeka buka je samo zelja, i kad smo ponekad uspijevali da mu kazemo kako suvise lupa, udara, lomi, zvoni, on se cudio sto nekome moze cak i to da smeta.

Gotovo u isto vrijeme culo se i hafiz-Muhamedovo kasljucanje, ponekad nije prestajalo cijele noci, u proljece i jesen bivalo tesko i zagusljivo, znali smo da baca krv ali je crvene tragove sam sklanjao, i izlazio sa smijeskom, sa crvenim pecatima na obrazima, govoreci oobicnim stvarima, ne o sebi ni o bolesti, cinilo mi se ponekad da je to oholost narocite vrste, da bi bio iznad nas i svijeta. Pranje je vrsio s posebnom paznjom, dugo trljajuci providnu kozu. To jutro je kasljao manje, lakse, desava se da ga smiri blagi proljecni dah, isti koji ga drugi put unistava, znao sam da ce danas biti ugodan, stisan, dalek, tako se on sveti svijetu, ne pokazujuci, ogorcenje.

Onda je sisao Mula-Jusut. Klepet njegovih nanula je uzdrzan i spor, suvise odmjeren za njegovu bujno zdravlje, on svome drzanju poklanja vise paznje nego ijedan od nas, jer ima vise da krije. Nisam vjerovao toj smirenosti, licila je na laz, ne neprirodnost, sa njegovim rumenim licem i njegovih svjezih dvadeset pet godina. Ali to nije sigurna misao, vec sumnja, utisak koji se mijenjao prema raspolozenju.

Nismo znali mnogo jedan o drugome, iako smo zivjeli zajedno, jer nismo nikad razgovarali o sebi, i nikad potpuno, vec o onome sto nam je zajednicko. I to je dobro. Licne stvari su suvise tanane, mutne, nekorisne, i treba ih ostaviti sebi ako ne mozemo da ih ugusimo. Nacin razgovora među nama sveden je uglavnom na opste, poznate recenice, kojima su se sluzili i drugi prije nas, zato sto su sigurne, provjerene, zato sto cuvaju od iznenađenja i nesporazuma. Licna boja je poezija, mogucnost iskrivljenja, proizvoljnost. A izaci iz kruga opste misli znaci posumnjati u nju. Zato smo se poznavali samo po onome sto nije vazno ili sto je u nama jednako. Drugim rijecima, nismo se poznavali, niti je to potrebno. Poznavati se, znacilo bi znati ono sto ne treba.

Ali ova opsta razmatranja nisu bila nimalo mirna, jer sam njima pokusavao da se ukopam u nesto sigurno, da me oluja ne odvede iz zajednickog kruga; isao sam samom ivicom, i htio sam da se vratim u nelicno. Zavidio sam svima jutros, jer je njihovo jutro svakidasnje.

Postojao je siguran i jednostavan nacin da svoju muku umanjim, cak i da je odstranim: da je pretvorim u zajednicku brigu. Bjugunac se sad tice tekije, i odluku ne treba da donosim sam. Imam li prava da krijem ono sto je postalo i njihovo. Mogu da kazem svoje misljenje mogu da se zalozim za bjugunca, ali ne smijem da ga sakrijem. Bila bi to upravo ona odluka od koje

bjezim. A treba uciniti da bude nasa, ne moja, tako je lakse i postenije. Sve drugo bilo bi nepostenje, i laz, znao bih da cinim nesto nedopusteno, a nisam imao nikakva razloga za to. Cak ni sigurnosti da je trebalo da tako ucinim.

Ali s kim da razgovaram? Ako budemo svi zajedno, bjegunac ce biti unaprijed zrtvovan. Bojacemo se jedan drugoga i govoricemo za one koji nisu prisutni, i tada je najprihvatljivije ono sto je najstroze. Razgovarati s jednim je lakse, i postenije, ne vuce ga broj, pred manje usiju ima vise obzira pred razlozima razuma. Samo, koga da izaberem? Gluhi Mustafa sigurno otpada, jednaki smo pred Bogom, ali bi svakome bilo smijesno da sam se s njim dogovarao, i ne zato sto je gluh. Toliko je obuzet mislima o svojoj nevjencanoj zeni, od koje je cesto bjezao, spavajući iz noci u noc u tekiji, i o petoro djece, svoje i gotove dobijene, da bi se i sam cudio sto ga pitam o necemu sto on ne zna, a mnogo stosta tako potpuno ne zna, da je u tom pogledu licio na svoju mnogobrojnu djecu.

Hafiz Muhamed bi me slusao rastreseno, sa smijeskom koji nista ne kazuje. Zivio je nagnut nad pozutjelim knjigama istorije. Za ovog cudnog covjeka, tad sam mu zavidio na tome, kao da je postojalo samo vrijeme koje je proslo, pa i ovo vrijeme je samo vrijeme koje ce proci. † † Rijetko je ko bio tako sretno iskljucen iz zivota kao on. Godinama je lutao po istoku, tragajuci u cuvenim bibliotekama za istorijskim djelima, i vratio se u svoj rodni kraj, sa velikim zavezljamem knjiga, siromasan a bogat, pun znanja koje nikome nije trebalo, osim njemu. Iz njega je izlazilo znanje kao rijeka, kao potop, zatrpavala su te imena, zbivanja, strah te hvatao od guzve sto je u tom covjeku zivjela kao da sad postoji, kao da to nisu aveti i sjenke vec zivi ljudi koji neprestano djeluju, u nekoj strasnoj vjecnosti postojanja. † † U Carigradu ga je jedan oficir tri pune godine poucavao i astronomiji, i zbog te dvije nauke on je sve stvari mjerio ogromnim prostranstvom neba i vremena. Mislio sam da i on pise istoriju naseg doba, ali sam posumnjao, jer su u njemu događaji i ljudi dobijali razmjere velicine i znacaja tek kad su bili mrtvi. On je mogao da pise samo filozofiju istorije, beznadnu filozofiju neljudskih razmjera, ravnodusan za obican zivot koji traje. Da sam ga upitao za ovog bjegunca, sigurno bi mu bilo mucno sto ga uznemiravam neprijatnostima u ovo divno jutro koje je docekao bez groznice, i sto ga prisiljavam da misli o takvim sitnicama kao sto je sudbina covjeka u tekijskoj basci. I odgovorio bi tako neodređeno, da bi opet sve ostalo na mojoj odluci.

Rijesio sam da razgovaram s Mula-Jusufom.

Upravo je dovrrio abdest, i pozdravivsi me htio da se ukloni bez rijeci. Zaustavio sam ga, rekavsi da bih htio da govorim s njim.

Kratko me pogledao i odmah oborio glavu, necega se bojao, ali ja nisam zelio nikakvu prednost od njegova mucnog iscekivanja, i ispricao mu sve o bjeguncu: kako sam cuo, i vidio iz svoje sobe, kad je usao u bascu, i sklonio se u grmlju. Sigurno je i sad tu negdje, a sigurno je i da bjezi, jer se ne bi skrivao. Rekao sam ono sto je istina, da sam bio u nedoumici, kao sto sam i sad, sta da ucinim, da li da ga prijavim vlastima, ili da sve prepustim slucaju. Mozda je kriv, nevine ne vijaju po noci, ali sam opet mislio i ovako: nista ne znam o njemu i mogao bih uciniti nepravdu, a Bog neka me od nje sacuva. I sada treba da vidimo, je li zlo ako se umijesamo ili ne umijesamo? Je li gore sakriti zlocin, ako je zlocin, ili ne uciniti milosrđe?

Gledao me napregnuto, skrivajuci paznju i zanimanje koje je u njemu izazvala moja zbunjena prica, ali je njegovo rumeno lice bez bora, svjeze od vode i jutra, postalo zivo i nemirno.

- Je li jos u basci? - upitao je tiho.

- Do zore nije izašao, po danu ne smije.

- Sta mislis da ucinimo?

- Ne znam. Bojim se grijeha. Stigao bi nas prijekor od ljudi ako je kriv, a i za tekiju bi bilo nezgodno. Ali ako nije kriv, grijeh ce pasti na nasu dusu. A samo Bog zna svaciju krivicu, ljudi ne znaju.

Ruzicasto polusvjetlo, jos tesko sjenkama noci, vedrina neojacalog dana, cas kad su sve boje zivlje i svi rijetki sumovi jaci. Ali danas ne primjecujem radost nezamorenog jutra, svezao sam jucerasnji dan sa danasnjim, brige mu ne olaksavsi snom.

Kad sam se vratio iz dzamije, nesmiren jutarnjom molitvom, zatekao sam u tekijskoj basci strazare s Mula-Jusufom. Pretrazili su svaki kutak, pregledali kucicu, ali bjegunca nije bilo.

- Mozda sam se prevario - rekao sam nezadovoljnim strazarima.

- Nisi se prevario. Pobjegao je sinoc i sklonio se negdje.

- Jesi li ih ti pozvao? - upitao sam Jusufa poslije. kad su strazari otisli.

- Mislio sam da ti tako zelis. Ne bi mi govorio da nisi zelio.

Uostalom, svejedno, tako je najbolje. Skinuo sam odgovornost i krivicu sa sebe, a nikome nije zlo naneseno. Trebalo je da olaksano odahnem i ne mislim o prosloj noci. A mislio sam, vise nego sto sam to mogao ma cime opravdati. Obisao sam bascu, tragovi su se vidjeli na pijesku staze, jedna noga obuvena, druga bosa, stajale su uporedo, to je sve sto je ostalo od njega, i polomljene grancice biserka, i slika razapetih ruku i nogu na vratima, i prisustvo neceg neobicnog sto lebdi pod granama starih stabala, neki novi miris, odsustvo praznine i pustosi, svjezina poslije oluje. Sada, kad nije bio u mome domasaju, kad nije bilo opasnosti meni od njega ni njemu od mene, mislio sam o tom nepoznatom covjeku veoma cudnovato, kao da je bujica, cist vjetar, kao da je dosao u san. Rastvarao se, iskustvo ga je odricalo, ziv covjek nije odavdje mogao otici neprimijecen, a dva stopala su potvrđivala njegovo prisustvo, ne potiruci tim stvarnim tragom nekakav cudni smisao koji sam osjecao, i ne razumijevajuci ga sasvim. Pobjegao je ispred strazara, kroz prozor svoje kuce kad su ga trazili, iz zatvora provalivsi zid, skocio je sa stijene, usao u nepoznatu kapiju ne postujuci tuđi ograđeni prostor, nestalo ga je a nije se oglasio korakom između straza sto su ga cekale u obrucu, kao da je duh. Nije mi povjerovao, nikome vise ne vjeruje, bjezi od tuđeg straha kao i od strazarske surovosti, siguran samo u sebe, zao mi je sto je potpuno izgubio vjeru u ljude, bice nesrecan i pust u sebi. Zato je sada ziv, i slobodan doduse, ali bih volio da nikad ne sazna kako sam ja mogao biti krivac za njegovu propast. Ne tice me se taj covjek, nista ne dugujemo jedan drugome, ne moze mi uciniti ni zlo ni dobro, a drago bi mi bilo da ponese u svoju samocu lijepu misao o meni, da u teskoj nevjerici prema ljudima sacuva sjecanje na mene drukcije nego na ostale.

Gledao sam poslije kako Mula-Jusuf prepisuje Kur-an, napolju, pred tekijom, u gustom hladu granate jabuke, potrebno mu je ujednaceno svjetlo, bez bljeska i bez sjenki. Posmatrao sam punu ruzicastu mladicevu ruku sto je izvlacila slozene zavoje slova, beskrajn niz redova po kojima ce lutati tuđe oci a nece ni misliti koliko je trajao ovaj teski rad niti ce mozda

primijetiti njegovu ljepotu. Zacrudio sam se kad sam prvi put vidio tu mladicevu neponovljivu vjestinu, a evo, i poslije toliko vremena gledao sam je kao cudo. Oplemenjene vijuge, socne obline, uravnotezeni talas vrsta, crveni i zlatni poceci ajeta, cvjetni crtezi na rubovima listova, sve se to pretvaralo u ljepotu koja je zbunjivala covjeka, pomalo i grijesnu, jer nije bila sredstvo, vec sama sebi cilj, sama po sebi vazna, bljestava igra boja i oblika sto je odvracala paznju od onoga cemu treba da sluzi; pomalo i stidnu, kao da iz tih ukrasениh stranica izbija putena culnost, mozda zato sto je ljepota sama po sebi culna i grijesna, a mozda i ja vidim stvari kako ne treba.

Dafina je mirisala, ona ista sinocnja sto me gusila svojim gustim dahom, iz mahale se cula pjesma, ona ista sinocnja sto me zaprepastila golom bestidnoscju, obuzimao me crni bijes, onaj isti sinocnji sto me ispunio strahom, izasao sam iz brazde, ispao iz kruga, nista me vise ne drzi, nista me ne cuva od mene i od svijeta, ni dan me ne stiti, nisam gospodar svojih misli ni svojih postupaka, postao sam jatak razbojnika, treba otici odavdje, ma kuda, treba otici od ovog mladog covjeka sto me drazi ispitivackim pogledom, treba govoriti sta bilo, da se ne otkrijem, mnogo zna o meni jutrosnjem, nesto tamno ima u njemu, surovo a mirno, nikad vrelije a sigurnije oci nisam vidio.

Okrenuo sam se od njega, od ruzne slike koju sam vidio u njemu, i od bezrazlosne mrznje sto je u meni buknila, guseci me kao dim, kao gnjilez. Kako je samo mirno otisao po strazare, da uhvate bjegunca. Ni za trenutak se nije zamislio nad njegovom sudbinom, ni nad njegovim zivotom, ni nad njegovom mogucom nevinoscju. Ja sam se lomio cijelu noc, on je presudio odmah. I sad je spokojno ispisivao svoja divna grijesna slova, vezuci kao pauk svoja cudesna tkanja, vjest, surov, i neosjetljiv kao i on.

Prisao sam nejednakim stopama u pijesku, i izbrisao trag.

- Jedna noga mu je bila bosa - rekao je Jusuf.

Posmatrao me, pratio moje kretanje i moje misli. Obuzela me luda zelja da mu pomognem, da ne luta, da ne odgoneta, da mu kazem sve o bjeguncu, da kazem sve sto mislim o njemu, ne bi bilo nimalo lijepo, i o njima, i o sebi, i o mnogocemu, cak i ono sto ne mislim, samo da bude ruzno.

- Mozda su ga vec uhvatili - rekao sam u omaglici, gotovo gubeci se.

Tren je bio dovoljan da me opreznost opomene i da se rijec izmijeni. Uplasio sam se ovog mladog covjeka, zbog onog sto sam htio da kazem, zbog onog sto sam mogao da postanem, zbog onog sto bi on mogao da ucini.

Moja rijec je bila neocekivana, nesaglasna sa vrelinom srdite odluke sto se jedva skrila, i sa bojom glasa podesenim za huljenje, i on me gledao zacudeno, kao razocaran.

I tad mi je postalo jasno da sam od prvog casa znao sta ce ovaj covjek uraditi. Kad sam odlucio da sve kazem nekome u tekiji, kad sam izabrao bas njega, unaprijed odbacivsi sve ostale, kad sam rekao da bi bilo najbolje da se ne mijesamo, bio sam siguran da ce pozvati strazare. Toliko siguran, da sam poslije molitve u dzamiji hodao okolnim ulicama, da ne bih vidio kako ga hvataju i odvođe. Racunao sam na njegovu bezobzirnost. Znao sam, a ipak sam osjetio gađenje i prezir prema njemu kad je to ucinio. Bio je izvršilac moje potajne zelje, koja nije bila odluka, odluka je njegova, ali cak i da je moja, djelo je njegovo.

A možda sam i nepravedan prema njemu. Ako je zaista mislio da ja želim da se bjeGUNAC preda strazarima, krivica bi mu bila u poslušnosti, a to nije krivica. Njegovu spremnost da bude surov, još juce bih nazvao odlučnoscu. Danas mu zamjeram. Nije se promijenio on, nego ja, i onda se sve promijenilo.

Htio sam ljubaznoscu da mu se oduzim za moguću nepravdu, koju on nije znao ali je meni smetala, ma da misljenje o njemu nisam mnogo izmijenio, mrznja još nije izvjetrila iz mene, i možda je nisam dobro ni sakrio. Rekao sam da će njegov Kur-an biti pravo umjetnicko djelo, a on me pogledao začuđeno, gotovo uplaseno, kao da je čuo prijetnju. Možda zato što je iskrena ljubaznost među nama rijetka, a ako se desi, onda služi necemu.

- Trebalo bi da odes u Konstantaniju, da usavršiš kaligrafiju.

Sad se na njegovu licu pokazao pravi strah, veoma slabo prikriven.

- Zasto? - upitao je tiho.

- Ruke su ti zlatne, bila bi šteta da ne naučiš sve što se može.

Sagnuo je glavu.

Nije mi vjerovao. Mislio je da tražim izgovor da ga udaljim odavdje. Umirio sam ga, koliko je njegovo nepovjerenje moglo da se stisa u tom kratkom času, ali je u meni ostao čudan osjecaj nelagodnosti. Da li je to njegovo nevjerovanje postojalo i juce, i lani, i uvijek, a ja ga tek sada otkrivam? Zar se i on boji mene, kao i ja njega?

Nikad ranije nisam ovako mislio, sve se mijenja kad se čovjek pomjeri iz lezista. A ja bas to nisam htio, ni da se pomjerim iz lezista, ni da mijenjam ugao gledanja, jer ne bih bio više što sam, a šta bih bio, to nitko ne bi mogao da zna. Možda neko nov i nepoznat, kome ne bih mogao da odredim ni predvidim postupke. Nezadovoljstvo je kao zvijer, nemoćna kad se rodi, strasna kad ojača.

Jest, htio sam da predam bjeGUNCA strazarima, i miran sam radi toga. On je bio izazov, podsticaj, mamljenje u nepoznato, junak iz dječijih priča, san o hrabrosti, ludacki prkos, još opasniji ako sam samo mislio da je to, trebalo je ubiti svoju neodgovornu misao, njegovom krvlju se ukopati na mjestu koje je moje, moje po razumu i savjesti.

Tekija je mirovala na suncu, ozelenjela brsljanom i socnim listom, iz njenih debelih zidova i tamnocrvene kape krova zračila je stara sigurnost, ispod strehe čulo se tiho golubije gukanje, uspjele je da prođe u moja dotle zatvorena čula, to se vraća spokojstvo, basca mirise suncem i dahom zagrijanih trava, čovjek mora da ima neko mjesto koje mu je drago zato što je njegovo, i što je zaštićeno, svijet je pun zamki kad si bez oslonca. I I Polako, cijelim stopalom gazim po izbužalom kostanu, rukom dodirujem sedefnu kuglicu biserka, slusam grgoljavo oticanje vode, smjestam se u stari mir, kao prezdravjeli bolesnik, kao povratnik, stranstvovao sam mislju cijelu dugu noc, a sad je dan, i sunce, i vratio sam se, i sve je opet lijepo, ponovo dobijeno. A kad sam došao do mjesta gdje smo se pred zoru rastali, opet sam vidio bjeGUNCA: nejasan smijesak i podrugljiv izraz lica lebdjeli su preda mnom, u jari vreline što je osvajala sa danom.

- Jesi li zadovoljan? - upitao je, gledajući me mirno.
- Zadovoljan sam. Necu da mislim na tebe, htio sam da te ubijem.
- Ne mozes da me ubijes. Niko ne moze da me ubije.
- Precjenjujes svoje snage.
- Ne precjenjujem ja, vec ti.
- Znam. Ti i ne govoris. Ti mozda i ne postojis vise. Ja mislim i govorim umjesto tebe.
- Onda postojim. I utoliko gore po tebe.

Pokusao sam da se nasmijesim sam sebi, nemocno, gotovo porazen. Samo je tren prosao kako sam likovao zbog pobjede nad njim, i onim sto je mogao da znaci, a vec je ozivio u mome sjecanju, jos opasniji.

5

Jesu li stavljani katanci na srca njihova?

Na dugom hodniku sto obuhvata stari han kao cetvrtasti obruc, ljudi su zakrcili prolaz. Pred vratima jedne sobe cekali su uzbuđeni, sabivsi se u gomilu, zatvorivsi nepravilan krug, u cijem je praznom sredistu stajao strazar. Nadolazili su i drugi, i hodnik se punio, kao zacepljen kanal, cula se sustava saputanja, ljutita i zacudena, gomila ima svoj jezik, drukciji od jezika kojim se služi svaki od ovih ljudi, lici na zujanje pcela, ili na rezanje, gube se rijeci a ostaje skupni zvuk, gube se pojedinačna raspoloženja a ostaju zajednicka, opasna.

Ubijen je neki putnik, trgovac, sinoc, sad ce dovesti i ubicu, uhvatili su ga jutros, sjedio je i pio mirno, kao da nije ubio covjeka.

Nisam smio da upitam ko je ubica, iako mi njegovo ime nista ne bi reklo. Bojim se da bih ga prepoznao, ma koje ime da cujem, jer sam mislio samo na jednoga. Gotovo i ne razmisljajući, pripisao sam ovo ubistvo mome bjeguncu. Ucinio je to sinoc, gonili su ga, sklopio se u tekiju, a jutros otisao da pije, misleci da je siguran. Zacudio sam se kako je uzak krug sto se zatvara oko ljudskih zivota, i kako su izukrstane staze kojima hodimo. Sinoc ga je slucaj doveo do mene, a sad je slucaj mene doveo da mu vidim kraj. Mozda je bilo najbolje da to saznanje i dokaz brze bozje pravde ponesem u sebi kao znak i umirenje. Ali nisam mogao, cekao sam da mu vidim lice sto me zbunilo sinoc, i njegovu porusenu sigurnost, ili zlocinacku drskost, da ga odbacim. Slusajući oko sebe utisan razgovor kako je izvršeno ubistvo, nozem, u vrat i u srce, mislio sam kako sam umijesan u ruznu stvar, kako sam proveo tesku noc, mucen savjescu, nicim ne predosjecajući da je to ubica, uprljan susretom, ponizen njegovim rijecima, kriv sto je pobjegao i sto je mogao da ne ucini ludost i da ne svrati u kafanu.

Ali uzalud sam sve zamisljao tezim, optuzujući se i pretvarajući da osjecam gađenje. Bilo mi je u stvari lakse, mucan teret je spao s mene, nestajalo je more sto me pritiskivala neprestano. On je ubica, gadni, surovi ubica sto nosi tuđu smrt na ostrici hitrog noza, nizasto, za rijec ili za zlato, svim srcem sam zelio da to bude, tako bih ga se rijesio. Zato me drzao taj osjecaj olaksanja: sad cu ga istisnuti iz sebe i zaboraviti ludu sinocnju noc sto je kao vatra ozegla sve

sto je bilo cuvano u meni kao neprikosnovenost. A ubica je samo nesrecnik, i svejedno je da li cu ga pljunuti ili ozaliti, on u meni moze pokrenuti samo tugu, ili gađenje, zbog ljudi.

Po tihim uzbuđenim glasovima sto su sumjeli kao lagani vjetar (sve je iz njega moglo proizaci, i oluja i tisina), glasovima punim mrznje, uzbuđenja, uzdrhtale radoznalosti, mirisa krvi, potajnog divljenja, spremnosti na nasilje i na odmazdu, znao sam da vode ubicu. Najavljivale su ga zivlje kretnje, uznemireno sitno pomicanje nogu sto su se premjestale na jednom mjestu, radoznalo okretanje prema onima sto su nailazili, grc sto ih je stegao oduzevsi im glas, i dah valjda. U potpunoj tisini culi su se koraci kaldrmisanim hodnikom, i ne dizuci glavu, pokusavao sam da odredim da li je jedan nepotpun, onda sam ga vidio između dva strazara, od nogu, obje su obuvane, digao sam pogled navise, niceg se nisam sjecao od sinoc osim bijele kosulje i ostrog lica, ruke su mu vezane unakrst, pomodrele, nateklih zila, ni o njima nista ne znam, zaustavio sam pogled na mrsavom vratu, trebalo je da odem ranije, pa bez zurbe, i bez volje, prenio oci na lice. Nije bio onaj od sinoc.

Znao sam to i prije nego sto sam ga vidio.

Ovaj je stajao u krugu, blijed, miran, uciniilo mi se da se cak smijesi jednim krajem tankih usana, svejedno mu je sta se s njim desava, ili je zadovoljan sto ga ljudi posmatraju. Strazari su razmaknuli gomilu i uveli ga u sobu u kojoj je lezao ubijeni trgovac.

Posao sam hodnikom, ovo me se ne tice. Nisam se zacudio sto nije bio on, bilo bi zaista nevjerovatno, a zelio sam da bude, cekao sam cudo. Mozda sam mu uciniio nepravdu, a mozda i nisam, dovodeci u vezu spoljasnje uzroke, a zaboravljajuci sve sto sam jutros i sinoc mislio o njemu. Ali nije bio vazan on, nego ja. Htio sam da ga se oslobodim, kao i jutros. Ovo je drugi pokusaj da ga unistim, da kaznim sebe i izbrisem trag sto ga je ostavio.† † Suvise sam se zabavio njime, zamamio je moj duh toliko da sam se kolebao u sebi, zeleci cak da pobjegne potjeri i sacuva slobodu, kao neukrocena rijeka. Bio je jedna mogucnost, rijetka i neobicna, koju je trebalo sacuvati.† † Tako sam mislio, i odmah se pokajao. Upao je u moj zivot u casu slabosti, i bio uzrok i svjedok izdaje, kratkotrajne ali stvarne. Zato sam zelio da bude ubica, sve bi tada bilo lakse. Ubistvo je manje opasno nego buntovnistvo. Ubistvo ne moze biti uzor i podstrek, izaziva osudu i gađenje, a desava se iznenada, kad se zaboravi strah i savjest, neprijatno je, kao ruzno podsjecanje na trajnost niskih nagona kojih se ljudi stide, kao sto se stide nedostojnih predaka i prestupnih rođaka. A pobuna je zarazna, moze da podstakne nezadovoljstva, kojih uvijek ima, lici na junastvo, a mozda i jeste junastvo, jer je otpor i neslaganje, izgleda lijepo jer je nose zanesenjaci koji umiru za lijepe rijeci, sve stavljaju na kocku jer je sve njihovo nesigurno. Zato je privlacno, kao sto ponekad covjeku izgleda privlacno i lijepo sve sto je opasno.

Otac je stajao nasred sobe, otvorio je vrata i cekao.

Znao sam sta je trebalo uciniti, prici mu i zagrliti ga, bez casa gledanja i oklijevanja. Time bi sve među nama bilo riješeno na najbolji i najjednostavniji nacin, razvezao bih tako sve uzlove, svoje i njegove, i onda bismo mogli da se ponasamo kao otac i sin. Ali je tesko bilo pruziti ruke i zagrliti ovog sijedog covjeka, koji nije uzalud stajao na sredini sobe, plaseci se ovog susreta. Bili smo zbunjeni obojica, nismo znali kako da se drzimo i sta da kazemo jedan drugome, između naseg posljednjeg viđenja stajale su mnoge godine, a htjeli smo nekako da sakrijemo da nas je zivot rastavio. Gledali smo se jedan dugi tren, lice mu je izrovaseno staroscu, oci ukoceno uprte u mene, nista nije kao nekad, sve sam morao da nadomjestam, ostre zategnute crte, snazan glas, jednostavnost jakog covjeka kome ruke ne smetaju, potrebno

mi je bilo zbog nečega da ga zamislim neoronulog, dugo sam ga takvog nosio u sjećanju. A bogzna kako je on mene vidio, šta je tražio i šta je našao. Bili smo dva stranca koji nisu htjeli tako da se ponasaju, a najmučnije je zbog zamisljanja kako je trebalo da bude, šta smo mogli i šta nismo mogli da učinimo.

Prignuo sam se da ga poljubim u ruku, svi sinovi tako čine, ali nije dopustio, uhvatili smo se za misice, kao poznanici, i to je bilo najbolje, izgledalo je prisno a nije pretjerano. Ali kad sam osjetio njegove ruke, još jake, na mojima, kad sam iz blizine vidio njegove sive vlažne oči, kad sam prepoznao njegov krepki miris, drag mi od djetinjstva, zaboravio sam na svoju i njegovu zbunjenost, i djetinjim pokretom prislonio glavu uz njegova široka prsa, odjednom raznježen nečim što sam mislio da je davno nestalo. Možda me uzbudio sam taj pokret, ili blizina starceva što je pokrenula skrivenu sjećanja, mirisao je na jezero i žitna polja, možda je razlog bio u njegovu uzbuđenju, osjećao sam kako mu drhti ključnjaca na koju sam se oslonio celom, ili me savladala priroda, čudom oživjeli ostatak onoga što je moglo biti moja priroda, iznenadivši i mene samoga obiljem iskrenih suza. Trajalo je to samo trenutak, i još dok suze nisu počele ni da se suse, zastidio sam se tog smijesnog djetinjeg postupka, jer nije odgovarao ni mojim godinama ni odjeci što sam je nosio. Ali sam, začudo, dugo poslije pamtio tu stidnu slabost kao beskrajno olaksanje: na čas samo bio sam izdvojen iz svega i vraćen u djetinjstvo, pod nečiju zaštitu, oslobođen godina, događanja, muka odlučivanja, sve je bilo predato u jace ruke od mojih, bio sam divno nejak, bez potrebe za snagom, zaštićen ljubavlju koja sve može. Htio sam da mu ispričam kako sam sinoc jurio mahalama uplašen grijesnom uzbuđenošću ljudi, i sam otrovan čudnim mislima, uvijek je tako kad sam smeten i nesrećan, kao da tijelo traži izlaz iz muka, a sve je to zbog brata, i on, otac, došao je zbog njega, znam i želio sam da mu kažem kako se bjegunac sklonio u tekiju i nisam znao šta da učinim, sve se iscasilo u meni, zato sam htio da kaznim i sebe i njega, jutros, i sad, maloprije, iako je svejedno, nista više nije na svome mjestu, i zato tražim utociste na njegovim prsima, malen kao nekad.

Ali kad je nježnost minula, brzo, kao bljesak munje, vidio sam pred sobom starog čovjeka, zbunjenog i uplašenog mojim suzama, i znao sam da su bile glupe i nepotrebne. Mogle su da mu ubiju svaku nadu, jer je mislio samo na jedno. Ili da ga uvjere kako sam promasio u životu, a to nije istina. Jasno mi je bilo i to da nista ne bi shvatio od svega što sam mislio da kažem, iako nisam ni mislio već strasno želio, kao dijete, kao nemoćnik: odmah bi me spriječile njegove užasne oči i budni strazari moga razuma. Željeli smo isto jedan od drugoga, uzdajući se on u moju ja u njegovu snagu, nemoćni obojica, i to je bilo najžalosnije u ovom viđenju bez svrhe.

Upitao sam ga zašto nije došao u tekiju, kod nas odsjedaju i nepoznati putnici, a zna kako bi me obradovao. I ljudi će se čuditi, zašto da traži konak na drugom mjestu, nismo se ni zavadili ni zaboravili. A i nezgodno je u hanu, han je svacije svratiste, dobro za čovjeka koji nema nikoga svoga, ko zna ko dolazi a ko odlazi, svakakva svijeta ima danas.

Na sva moja uvjeravanja, kojima sam odgađao ono što je trebalo da dođe, odgovarao je samo jedno: sinoc je kasno stigao i nije htio da smeta.

Odmahnuo je rukom kad sam upitao da li zna za ubistvo u hanu. Zna. Nije pristao da pređe u tekiju, po podne se vraća, noćice kod prijatelja u jednom selu.

- Ostani dan-dva, odmori se.

Opet je odmahnuo rukom i glavom. Nekad je govorio lijepo, polako, za sve je imao vremena,

slazuci rijeci u skladno slozene recenice, bilo je nekog mira i sigurnosti u tom tihom neuzurbanom govorenju, cinilo se da je iznad stvari i da vlada njima, vjerovao je u zvuk i smisao rijeci. A sad je to nemocno odmahivanje rukom znacilo predavanje pred zivotom, odustajanje od rijeci koje ne mogu da sprijece ni da objasne nesrecu. I zatvarao se tim pokretom, skrivao zbunjenost pred sinom s kojim vise nije znao ni da razgovara, uzas pred gradom sto ga je docekao zlocinom i mrakom, nesnalazenje pred nevoljama sto su mu upropastile starost. Trebalo je samo da svrsi posao zbog kojega je i dosao, pa da odmah pobjegne iz ove varosi koja mu je oduzela sve sto je imao, sinove, sigurnost, vjeru u zivot. Osvrtao se oko sebe, gledao u pod, stiskao kvrgave prste, krio oci. Bilo mi je zao i tesko.

- Rasuli smo se - rekao je - samo nas nesrece okupljaju.

- Kad si cuo?

- Neki dan. Naisle neke kiridzije.

- I odmah si posao? Uplasio si se?

- Dosao sam da vidim.

Razgovarali smo o zatvorenom bratu i sinu kao o mrtvome, ne pominjuci mu imena, on nas je, nestali, i sastavio. Mislili smo na njega i kad smo govorili o svemu drugome.

Sad je otac gledao u mene sa strahom i nadom, sve sto cu reci za njega je presuda. Nije pominjao ni bojazan ni ocekivanje, sujevjerno se cuvajuci da ne kaze ma sta određeno, plaseci se zle magije rijeci. Dodao je samo posljednji razlog, koji ga je i doveo ovamo: - Ti si ovdje ugledan, poznajes sve prve ljude.

- Nije nista opasno. Govorio je nesto sto nije trebalo.

- Sta je govorio? Zar se i za rijec zatvara?

- Danas cu ici muselimu. Da saznam razlog i da molim milost.

- Treba li i ja da idem? Recu cu da su pogrijesili, zatvorili su najpostenijeg, o, ne moze uciniti nista ruzno, ili cu kleknuti na koljena, neka vide roditeljsku zalost. I platicu ako treba, prodao sve i platicu, samo neka ga puste.

- Pustice ga, ne treba da ides nikud.

- Onda cu cekati ovdje. Necu izaci iz hana dok se ne vratis. I reci im da mi je samo jos on ostao. Uzdao sam se da ce se vratiti kuci, da mi se nece ugasiti ognjiste. A opet bih sve prodao, nista mi ne treba.

- Ne brini, sve ce biti dobro, s bozjom miloscu.

Sve sam izmislio, osim bozje milosti, nisam imao srca da ga ostavim bez nade, niti sam mogao da kazem da o bratu ne znam nista. Otac je zivio u naivnom uvjerenju da sam ja bratu moguca zastita svojim prisustvom i svojim ugledom, a nisam htio da mu pomenem da bratu moje prisustvo nije pomoglo a da je i moj ugled doveden u pitanje. Kako bi mogao shvatiti da

je dio bratovljeve krivice pao i na mene.

Izasao sam iz hana pod teretom obaveze koju sam preuzeo iz obzira, ne znajući kako da je izvršim, pritisnut neopreznom riječju što je ocu izmakla u tuzi. Nikad je ne bi izrekao da je vladao sobom, po tome sam vidio kolika je njegova zalost. A vidio sam i da je mene otpisao, za njega više ne postojim i isto je kao da sam mrtav, samo mu je onaj drugi ostao. Tako je trebalo i da kazem ljudima: ja sam mrtav za oca, samo mu je još onaj ostao, vratite mu ga. Mene nema. Mir duši grijesnog dervisa Ahmeda, umro je, i samo izgleda da je živ. Nikad ne bih saznao to misljenje o sebi, da ga tuga nije obeznanila, a sad ga znam, i vidim se drukcije, tuđim ocima. Zar je put koji sam izabrao toliko nistavan za moga oca da me radi toga ziva sahranio? Zar ovo što cinim za njega nije nista, zar smo toliko odvojeni, toliko drukciji, na potpuno suprotnim stazama, da i ne priznaje moje postojanje? Čak ni zalosti nije bilo u njemu što me izgubio, toliko je taj gubitak davno i konacno prezaljen. A može biti da pretjerujem, možda bi otac i zbog mene ovako dojurio, ako bi me zadesila nevolja, i mislio samo na mene, jer je najpreciji onaj kome je najteže.

Šta se to odjednom desi, koji se to kamen iz temelja izmakne pa sve počne da se rusi i odronjava? Život je izgledao čvrsta zidanica, nijedna pukotina se nije vidjela, a iznenadan potres, besmislen i neskrivljen, porusio je ponosnu zidanicu kao da je od pijeska.

S brda, iz ciganske mahale, što se povukla u vis i na kraj, zaglusno je udarao bubanj i pistala zurna, đurđevsko veselje se srucivalo na kasabu kao pljusak, neprestano, nikud se od njega nije moglo pobjeći.

Budale, mislio sam nesabrano, juceršnjom srdzбом. Oni i ne znaju da ima važnijih stvari na svijetu.

Ali moja ljutina nije bila vrela kao sinoc. Nije bila ni ljutina, već uvrijeđenost. To ludo veselje je smetnja i nepravda, moja briga je otežana njime. Sav sam se pretvorio u nju, postala je moj svijet i moj život, nista izvan nje ne postoji.

Nesavladivo je tesko sve što sam mogao da učinim, licilo je na prestup ili na prve korake u životu. A morao sam, zbog sebe, brat sam mu, zbog njega, brat mi je, i ne bih trazio drugi ni bolji razlog izvan tog uobicajenog što lijepo zvuči i objasnjava se sam sobom, da nije bilo ovog nemira u meni, ovog nespokojstva punog crne slutnje, što me nagonilo da zelenom srdzбом mislim na zatvorenog brata: zašto mi je to učinio. U početku sam pokušavao da se odbranim od te sebične misli. Nije lijepo, govorio sam sam sebi, što njegovu nevolju smatras samo svojom nesrecom, on je krv tvoje krvi, treba da mu pomognes, ne misleći na sebe.

Tako bi bilo ljepše, mogao bih da budem ponosan na svoju plemenitu misao, ali nisam uspijevao da odstranim brigu o sebi. I odgovarao sam svojoj nemocnoj cistoj misli: da, brat mi je, ali baš zato je tesko, i na mene je bacio sjenku. Ljudi su me gledali podozrivo, podsmjeshljivo ili sazaljivo, neki su okretali glavu da nam se pogledi ne sretnu. Uvjeravao sam sam sebe: to je nemoguće, samo ti se čini, svako zna da postupak tvoga brata nije tvoj, ma kakav da je.

Ali uzalud, pogledi ljudi nisu kao ranije. Tesko ih je izdržati, neprestano podsjećaju na ono što bih htio da ne znaju. Bezuspješno nastojis da ostanes čist i slobodan, neko tvoj će ti zagorcati život.

Skrenuo sam iz carsije, putem pored rjecice, iduci za njenim tokom, između basca i njenog plitkog korita, tuda ljudi samo prolaze, ne zadržavaju se; najbolje bi bilo otici za njenom vodom daleko izvan kasabe, u polje između brda, znam da ne valja kad covjek zeli da pobjegne, ali se misao sama oslobađa kad joj je tesko. U plitkoj vodi plivaju sitni srebrni cikovi, izgleda da nikad ne narastu, i to je dobro, gledam ih uporno, ne zastajuci, drzim se njih, ovo nije moj put, trebalo je da idem na drugu stranu, ali se ne vracam, uvijek ima vremena za ono sto je neprijatno.

Bilo bi lijepo da sam skitnica. On uvijek moze da trazi dobre ljude i drage krajeve, i nosi vedru dusu otvorenu za široko nebo i slobodan drum koji ne vodi nikuda, koji vodi svukuda. Kad covjeka samo ne bi drzalo osvojeno mjesto.

Idi od mene, odvratna nemoci, zavaravas me laznim slikama rasterećenja, koje nisu cak ni zelje.

Putem iza sebe zacuo sam potmuli topot, kao ispod zemlje. Veliki dzelep goveda isao je pored rijeke u oblaku prasine.

Skrenuo sam u jednu bastensku kapiju da propustim tu stoglavu rogatu snagu, slijepu i ludu, sto je zatvorenih ociju jurila na sibe gonica.

Na konju ispred dzelepa jahao je Hasan, u crvenoj kabanici, uspravan, vedar, jedini on miran i nasmijan u toj guzvi, u tom uzbuđenom mukanju, vici i psovkama sto su se razlijevali rijecnom dolinom.

Uvijek isti.

Poznao je i on mene, i odvojivsi se od dzelepa, od gonica, od oblaka prasine, dokasao do moje kapije.

- Ne bih zelio da bas tebe pregazim - rekao je smijuci se. - Da je neko drugi, ne bih zalio.

Sjahao je, lako, kao da je tek posao na put, i snazno me zagrlio. Bilo mi je cudno i nelagodno kad sam osjetio klijestu njegovih saka na svojim ramenima, on je uvijek neskriveno pokazivao svoju radost. A bas to me i cudi, ta radost. Je li to zbog mene, ili je rasipno razbacivanje, isto prema svakome? Prazna zivotna vedrina sto se presipa kao voda, bezvredna jer je svacija.

Vraca se iz Vlaske, mjesecima je na putu, pitam ga iako znam, samo da nesto govorim. Sinoc sam bio spreman da ga izdam sestri.

- Potavnio si - kaze.

- Imam briga.

- Znam.

Odakle je mogao da zna? Gotovo tri mjeseca je hodao po tuđim zemljama, hiljade milja je presao trgujuci, i tek sto je stigao, sve je cuo. A ja sam mislio da ni svi ljudi u kasabi ne znaju. Uvijek svi znaju za nesrecu i zlo, samo dobro ostaje skriveno.

- Zasto je zatvoren?

- Ne znam. Ne vjerujem da je ikakvo zlo mogao da ucini.
- Da je ucinio zlo, znao bi.
- Bio je miran - rekao sam, ne razumjevsu ga.
- Nasi ljudi zive mirno, a stradaju naglo. Zao mi je, i zbog njega, i zbog tebe. Gdje je sad?
- U tvrđavi.
- Pozdravio sam je izdaleka, zaboravio sam sta je u njoj. Doci cu veceras u tekiju, ako ti necu smetati.
- Zasto bi mi smetao! - Kako je hafiz Muhamed?
- Dobro.
- Sve ce nas on ukopati - nasmijao se opet.
- Cekacemo te veceras.

Nece mi ni pomoci ni smetati njegova prazna neplodna dobrota. Sve je u njega prazno i nekorisno, i mirna narav, i vedro raspolozenje, i bistar um, prazno i površno. Ali je on bio jedini covjek u kasabi koji mi je rekao rijec saucesca, nekorisnu ali sigurno iskrenu. Pa opet, stidim se da kazem, licila je na milostinju siromaha, i nije me ni zagrijala ni ganula.

Odjahao je ispred volovskih rogova, spustenih kao za napad, zavijen prasinom sto je kao siv mjehur plovila nad govedima, skrivajuci ih.

Drzao sam ga na odstojanju, zbog onog sinoc, i zbog onog sto cekam.

U mislima sam skrenuo preko drvenog mosta, na drugu obalu, u tisinu mirnih sokaka u kojima korak ostaje usamljen, a kuce su skrivene u granama drveca iza visokih ograda, kao da se sve sklanja jedno pred drugim, izdvajajuci se u samocu i mir. Nikakva posla nisam imao tamo, a zelio sam da odem, odlazuci sve prije nego sto sam ista pokusao. Mozda bih i otisao u te mrtve skrivene sokake, na drugu stranu, kud je lakse, ali sam tada iz carsije cuo uplaseno udaranje bubnja, drucije nego cigansko, i piskav zvuk trube sa sahat-kule, u nevrjeme, i zbrkane nejasne glasove sto su se dozivali u zajednickoj mucu, licilo je na napadnutu kosnicu, zujale su uskomesane ljudske pcele, odlijetale da pobjegnu i vracale se da brane, vicuci kletve i dozivajuci u pomoc.

Iznad kasabe dizao se polako siv koncic dima, kao da se u to tanko povjesmo uprela ljudska cika postavsi vidljiva, a oko njega su letjela jata golubova, dignuta vikom i vrelinom.

Uskoro je stub vatre ojacao i poceo da se siri iznad kuca, gust i crn. To se plamen oslobodio i, nasmiljen, zestok, bujan, skakao sa neskrivenom radoscu s krova na krov, natkriljen nad vikom i strahom ljudi.

Nagonski sam zadrhtao pred tom nesrecom, uvijek smo ugrozeni, uvijek se nesto ruzno

desava, a onda sam se odvojio svojom nevoljom, bila je teza od ove, i vaznija, cak sam sa zadovoljstvom poceo da gledam u vatru, nadajuci se da ce ljudi pred njom ostati nemocni, i da ce se tako rijesiti sve, i moje. Ali bila je to trenutna ludost, poslije me se nije ticalo.

I eto, kada sam imao dovoljno razloga da skrenem s puta, da ne izvršim ono sto sam naumio, odlucio sam da ne odgađam. Nisam mnogo razmisljao, ali je mozda ozivjela u meni nada da je lakse govoriti o milosti u ovakvoj nesreci koja podsjeća ljude na krhkost i nemoc pred voljom gospodnjom.

A imam prava da znam o rođenom bratu onoliko koliko treba da mi kazu, koliko bi rekli svakome, duzan sam da mu pomognem, ako je moguće. Ruzno bi bilo da ostanem po strani, svako bi mi zamjerio. Koga imam osim njega? I koga on ima osim mene? Hrabrio sam se i opravdavao, utvrđivao svoje pravo i pripremao odstupnicu. Nisam zaboravio sta sam mislio prije toga, da se bojim za sebe i da zalim njega, cak nisam znao ni sta je vaznije, niti sam lako odvajao jedno od drugoga.

Pred muselimatom je stajao strazar, sa sabljom o pojasu i malom puskom u bensilahu. Nikad ovdje nisam bio, i nisam mislio o naoruzanim strazarima koji stoje kao prepreka.

- Je li muselim u muselimatuu?

- Zasto?

Potajno sam se nadao da necu naci muselima, vatra je u gradu, i drugih poslova ima svakakvih, cudo bi bilo da je bas ovdje kad ga ja trazim, mozda me ta skrivena misao i natjerala da dođem, jer ga necu naci, i otisao bih odgodivsi posjetu za drugi dan. Ali kad me strazar, s rukom na jabuci puske, drsko upitao ono sto ga se ne tice, buknila je u meni ljutina, kao da je nespokojstvo naslo oduska, jedva docekavsi da se istutnji kako bilo. Ja sam dervis, sejh tekije, i jedan sejmen ne moze da me docekuje tako, s rukom na pusci, makar i zbog ove odjece koju nosim. Bio sam iskreno uvrijeđen, a docnije sam mislio kako se za strah svetimo gdje mozemo. Njegovo pitanje je grubo, isticalo je njegovo pravo i znacaj, oznacilo je moju bezvrijednost, pokazalo mi da ni red kojem pripadam ne uliva postovanje. A sve to nije moglo da posluži kao izgovor da odem. Da je rekao da muselima nema, ili da danas ne prima, bio bih mu zahvalan i otisao s olaksanjem.

- Ja sam sejh mevlevijske tekije - rekao sam tiho, smirujuci srdzbu. - Treba da se vidim s muselimom.

Strazar je gledao mirno, nimalo zbunjen mojim rijecima, sumnjicav, uvredljivo nemaran prema onome sto sam rekao. Uplasio sam se tog kurjackog mira, ucinilo mi se da bi on, bez radosti i bez ljutine, mogao da izvuče kuburu i da me ubije. Ili da me pusti muselimu. On je sinoc gonio moga bjegunca, on je odveo moga brata u tvrđavu, on je kriv njima. A oni su krivi meni, zbog njih sam sad ovdje.

Ne zureci, ocekujuci jos nesto od mene, grdnju ili molbu, zovnuo je drugog strazara, iz hodnika, i rekao mu da nekakav dervis hoće muselimu. Nisam se pobunio protiv tog obezlicenja, mozda je tako bolje. Muselim sad neće odbiti mene vec nekog bezimenog dervisa.

Cekali smo da ta poruka prođe kroz hodnike i da se vrati odgovor. Strazar je opet stao na

svoje mjesto, ne gledajući me, s rukom na kuburi, nije ga se ticalo da li će me primiti ili odbiti, njegovo crno mrsavo lice zracilo je spokojnom bezobzirnoscju kojom ga je hranilo ovo mjesto.

Cekajući, pokajao sam se što sam se zainatio da pređem ovu prepreku, misleći da je nistavna, a ona je isto što i muslim, njegova ispružena ruka. Sad više nisam mogao da odem, sam sebe sam prikovao za ovo mjesto, doveo sam se u priliku da me uvedu ili vrata. Ne znam šta je gore. Namjera mi je bila da svratim kod muslimima, poznavao sam ga, i da povedem razgovor o bratu, kao usput. Sad je to nemoguće, pokrenuo sam citav tespih ljudi, zahtijevao da me muslim primi, razgovor više ne može biti uzgredan, dat mu je značaj prava. A bice priznanje kukavičluka, ako budem govorio u pola glasa, ponizno. Zelio sam da sacuvam i dostojanstvo i opreznost. Drskost mi ne bi pomogla, i nemam je, poniznost bi me uvrijedila, a osjećam je u svim zilama.

Bolje bi bilo da me odbije, bio sam zbunjen i nepripremljen, uzalud sam zamisljao šta ću reći, uzalud sam zamisljao izraz lica koji ću unijeti u sobu, vidio sam zgrcene crte usplahirenog covjeka koji nije znao čak ni šta ga goni na taj korak, ljubav prema bratu, strah za sebe, obzir prema ocu, i koji strepi, kao da čini nešto zabranjeno, kao da sve dovodi u pitanje. Šta sam dovodio u pitanje? Nisam znao, zato i kažem: sve.

Pozvali su me da uđem.

Muslim je stajao kraj prozora, gledao požar. Kad se okrenuo, vidio sam da je nesabran, u njegovu pogledu nisam ugledao sebe, kao da me nije poznao. Nicim mi nije pomoglo to nepokretno lice.

U jednom trenu, dok sam gledao njegove odbojne oči, što su čekale da mi presude, osjetio sam se kao krivac. Stajao sam između njega i pocinjelog nepoznatog zlocina, i on me gurao od sebe, blize prestupniku.

Mogao sam da uđem u razgovor na više načina, da nisam bio uzbuđen. Mirno: - Nisam dosao da branim već da pitam. Široko: - Kriv je čim je zatvoren, mogu li da znam šta je učinio? Umjereno uvrijeđeno: - Zatvoren je, dobro; bilo bi pravo da ste i mene obavijestili. Trebalo je poci s nekom namjerom, s nekim određenim htijenjem, pokazujući više cvrstine u ovom uplitanju, a ja sam izabrao najgori način, nisam ga ni izabrao, sam se nametnuo.

- Htio sam da pitam za brata - rekao sam smeteno, pocinjući kako ne treba, bez sigurnosti, odmah otkrivajući slabo mjesto, ne uspevši da priprelim povoljniji prijem i utisak. To tesko neprobudeno lice me prisililo da kažem šta bilo, sve odjednom, da bi me prepoznao, da bi me primijetio.

- Brata? Kakvog brata?

U tom gluhom pitanju, u mrtvom glasu, u čuđenju što sam pretpostavljao da bi trebalo da zna nešto nevažno, osjetio sam kako smo se brat i ja smanjili do zrnca prasine.

Neka mi oprostite svi časnici ljudi, hrabriji od mene, svi dobri ljudi koji nisu dozivjeli iskusenje da zaborave ponos, ali moram da kažem, nista mi ne bi pomoglo kad bih pred sobom skrio istinu: nije me uvrijedila njegova namjerna grubost, ni strasna daljina koju je postavio između mene i sebe. Uplasililo me to, jer je bilo neočekivano, osjetio sam se nespokojan i ugrožen, brat nije postojao kao moguća spona između nas, trebalo ga je ozivjeti, dovesti ga pred njega prvi

put, i prvi put odrediti stepen njegove krivice. Ali sta sam mogao da kazem da ne nanesem stetnu bratu i da ne uvrijedim muselima?

Rekao sam da zalim sto se to desilo, nesreca me pogodila kao smrt moga najblizeg, sudbina me nije sacuvala od nevolje da rodenog brata vidim tamo kuda odlaze grijesnici i neprijatelji, i da me ljudi gledaju s cuđenjem, kao da sam i ja ponio dio krivice, ja koji godinama casno sluzim Bogu i vjeri. I jos dok sam govorio, znao sam da je to ruzno, cinio sam izdaju, ali su rijeci tekle lako i iskreno, tuzba na sudbinu otimala se sama od sebe, sve dok prijekor iz mene nije postao toliko jak i glasan, da mi se ogadio taj slatki plac nad sobom, zbog kukavicluka kojem nisam znao pravi razlog, zbogsebicnosti sto je ugusila svaku drugu misao. Ne! zazivalo je nesto u meni, ruzno je, zar si dosao da sebe branis, od cega, brat je u opasnosti, stidjeces se poslije, otezaces mu položaj, ucuti i izađi, reci i izađi, reci i ostani, pogledaj mu u oci, samo te plasi svojim kumirskim licem, ucutkaj bezrazlosni strah, nemas cega da se bojis, ne sramoti se jadikovkama i pred njim i pred sobom, reci ono sto moras.

I rekao sam. Da je brat, kako sam cuo, ucinio nesto sto mozda nije trebalo, ja ne znam, ali ne vjerujem da je nesto tesko, zato molim muselima da ispita tu stvar, kako se zatvoreniku ne bi pripisalo i ono sto nije.

Bilo je malo to sto sam rekao, nedovoljno hrabro i nedovoljno posteno, ali to je sve sto sam mogao. Obuzimao me tezak umor.

Njegovo lice nista nije govorilo, nije odavalo ni srdzbu ni razumijevanje, iz njegovih usta mogla je da izađe i osuda i blagost. Docnije sam se nesigurno prisjecao da sam tada mislio kako je u strasnom položaju svako ko moli: nuzno malen, nistavan, pod tuđom nogom, kriv, ponizen, ugrozen od tuđeg hira, zeljan slucajne dobre volje, podlozan tuđoj moci, nista od njega ne zavisi, cak ni izraz straha ili mrznje koji ga moze upropastiti. Pod tim pogledom bez sjaja, sto me jedva vidio, prestao sam da ocekujem dobru rijec ili milost, i samo zelio da odem, a sve neka se svrsi kako alah hoce.

Napokon je muselim progovorio, a bilo mi je vec svejedno, mrtvo kao sto je i cutao, godinama naviknut na taj stav neprobojnosti i strogog prezira, ali mi je i to bilo svejedno. Malo me mucilo gađenje.

- Brat, velis? Zatvoren?

Pogledao sam kroz prozor, vatra je ugasena, samo se jos dim vukao iznad carsije, trom, crn. Steta sto nije sve unistila.

- Znas li zasto je zatvoren?

- Dosao sam da pitam.

- Eto, ne znas ni zasto je zatvoren. A dolazis da molis, bez obzira sta je ucinio.

- Nisam dosao da molim.

- Hoces li da ga optuzis?

- Necu.

- Mozes li da navedes svjedoka za njega ili protiv njega? Da ukazes na druge krivce? Ili saucesnike?

- Ne mogu.

- Sta onda hoces?

Govorio je lijeno, s prekidima, okreucuci glavu u stranu, kao da je uvrijeđen, kao da mu je mucno sto mora da objasnjava tako jasne stvari i sto gubi vrijeme s nerazumnim covjekom. Obuzeo me stid. Zbog straha, zbog kukavicke sebicnosti, zbog njegova prezira, zbog prava na grubost, zbog dosade koju nije krio, zbog toga sto me ponizio, sto je razgovarao sa mnom kao da sam hamal, softa, dusmanin. Navikao sam da slusam, da ne prigovaram, da sagibam glavu, cak i to sto sam pitao za brata licilo mi je gotovo na prestup, ali je osionost ovog surovog covjeka, a mozda jos vise njegova prostacka neuctivost, ugusila u meni dugu naviku. Osjecao sam da postajem zelen od mrznje, iako sam znao da mi nije korisna. Njemu je svejedno, meni nije, on to i hoce, on nastoji, cak i ne nastoji, on zruci osjecanjem odvratnosti prema ljudima. Ne znam zasto mu je stalo da stvara neprijatelje, i ne tice me se, ali kako smije prema meni tako da se ponasa? Jos me zavaravala misao o znacaju reda i poziva kome sam pripadao.

Ljudi zive mirno, a umiru naglo, rekao je onaj cudni dzelepcija, Hasan, sto nikad nece prenegliti ni stradati zbog nepromisljenosti. I ja sam vjerovao da sam siguran od iznenađenja u sebi.

- Sta hocu? - rekao sam, cudeci se sam sebi i znajuci da nije dobro sto to govorim. - Nije trebalo to da kazes. Je li zlocin upitati za brata, ma sta da je ucinio! To mi je duznost, i po bozjim i po ljudskim zakonima, svako bi mogao da me pljune ako bih se oglusioo to svoje pravo. I sve nas, kad bi se to pravo osporilo. Jesmo li postali zivotinje, ili gori od zivotinja?

- Rijeci su ti teske - rekao je isto onako mirno, samo su mu se suzili kapci na teskim ocima. - Na cijoj je strani pravo? Ti branis brata, ja zakon. Zakon je strog, ja mu sluzim.

- Ako je zakon strog, treba li mi da budemo kurjaci?

- Je li kurjacki braniti zakon, ili ga napadati, kao ti?

Htio sam da kazem da je kurjacki biti surov po svaku cijenu. Covjek strada naglo. Dobro je sto nista nisam odgovorio na njegov izazov, on osjeca potrebu i zadovoljstvo da izbezumlje ljude. Poslije sam bio potisten, ljutina me brzo prosla, a smijenilo je kajanje zbog naglosti koja mi nije svojstvena. Odgovorio sam ostro, jer sam bio suvise napregnut, nesposoban da obuzdam nerazmisljene porive. Sve sto se tada ucini, obicno je stetno: to je oblik glupog junastva, samoubilacki prkos bez svrhe, koji ne traje dugo i ostavlja nezadovoljstvo sobom. I zakasnjelo naknadno razmisljanje koje nicemu ne sluzi.

Desilo se ono cega sam se najvise plasio, receno mi je da branim brata, suprotstavljajuci se zakonu. Ako je zaista tako, ako nekome izgleda da je tako, jer ja znam da nije, ako ljudi budu mislili da ja svoj licni gubitak pretpostavljam svemu izvan mene, onda je sve ispalo kako najgore moze biti, i moja mutna strahovanja bila su opravdana. A najgore je sto u stvari nisam branio brata, samo sam se u jednom nerazumnom trenutku pobunio protiv strasne surovosti, a nisam bio ni na njegovoj ni na muslimovoj strani. Nisam bio nigdje.

Drago mi je sto je podne blizu, sto necu ostati sam, odvojicu se molitvom od danasnjeg dana, ostavicu mucnu misao pred dzamijskim vratima, cekace me sigurno, ali cu bar neko vrijeme biti bez nje.

Kad sam stao pred nekoliko vjernika i poceo molitvu, jace nego ikad osjetio sam zastitnicki mir poznatog mjesta, gusti topli miris istopljenog voska, ljekovitu tisinu bijelih zidova i cađave tavanice, materinsku njeznost suncanog svjetla sto je iskrilo na zlatnim zncima prasine. Ovo je moja drzavina, pohabani cilimi, bakreni svijecnjaci, mihrab gdje klanjam pred ljudima pogruzenim na koljenima, moja tisina i sigurnost, godinama sam ovdje svoj, znam cilimsku saru gdje staje moja stopa, istrvena je i izbljedjela, trag svoj sam ostavio na onome sto traje duze od nas, iz dana u dan vrsim svetu duznost u ovoj kuci sto je postala moja, nasa i bozija, krijuci i od samog sebe da je bila najvise moja. Ali toga dana, toga podneva, oslobođen more, vracen iz cudnog svijeta na koji nisam naviknut u ovaj stisani mir, ja nisam vrsio duznost, bio sam siguran da nikome ne sluzim vec da sve služi meni, da me zaklanja i vraca, da potire ruzan san o necemu nejasnom. Ronio sam u nasladu poznate molitve, osjecao da mi se vraca poremecena ravnoteza zbog svega sto je godinama moje, zbog prisnih mirisa, nejasnog mrmljanja ljudi, tupih udara koljena, zbog molitava uvijek istih, zbog kruga sto se zatvarao kao odbrana, kao tvrđava, opravdavajuci me i potvrđujuci. Ne prekidajuci molitvu, vrseci je navikom, vidio sam suncevu zraku sto se probija kroz staklo, zategnuta od prozora do mojih ruku, kao da se igrala, izazivajuci me; cuo sam vedar svađalacki cvrkut vrabaca oko dzamije, neprekinut zamor njihovih glasova, veselo zutih, cinilo mi se, kao zito i sunce; i nesto toplo i vedro lebdjelo je oko mene, odvajajuci me, buđeci sjecanje na ono sto je jednom bilo, ne znam kad, ne znam gdje, ali bilo, nemam potrebe da ga ozivljavam, zivo je, jako i drago kao nekad, kao nikad, neuobiceno i zato sveobuhvatno, bilo je, znam, mozda u djetinjstvu, koje vise ne postoji u sjecanju vec u zaljenju, mozda u zelji da bude, i biva, prozracno, lagano, kao njihanje, tihi tok vode, miran sum krvi, suncana radost ni zbog cega, i znao sam da je to grijeh, to zaboravljanje u molitvi, ta slast tijela i misli, a nisam mogao da se otmem, nisam zelio da prekinem taj cudni zaborav.

A onda se prekinuo sam.

Ucinilo mi se da iza mojih leđa, među ljudima u molitvi, stoji moj sinocnji bjegunac. Nisam smio da se okrenem, ali sam bio siguran da je u dzamiji, usao je poslije mene, ili ga nisam vidio. Njegov glas se cuje drukcije nego ostali, dublji je i muskiji, njegova molitva nije molba vec zahtjev, oci su mu ostre, pokreti gipki, ime mu je Ishak, zovem ga tako jer je tu i jer mu ne znam ime, a treba da znam. Dosao je mene radi, da mi zahvali, ili sebe radi, da se skloni. Ostacemo sami poslije namaza, da ga pitam sto sam propustio sinoc. Ishak, ponavljam, Ishak, to je ime moga ujaka koga sam kao dijete mnogo volio, Ishak, ne znam kako ih dovedim u vezu, i kako i zasto tako uporno dozivam djetinjstvo, sigurno je to bjezanje. Bjezanje od ovoga sto jest, spasavanje nesvjesnim sjecanjem i ludom zeljom da ne bude stvarnosti, neostvarivom zeljom, natjerala bi me u ocaj da je bila stvarna misao, a ovako se cak i ostvarivala, u trenucima, izvitoperenjima, maglovitim zanosima, u kojima su tijelo i nepoznate untrasnje snage trazile izgubljeni mir. Nisam bio svjestan u tom casu da je vijek zaboravu kratak, ali kad se javila misao o Ishaku, znao sam da se moj mir opet muti, jer i Ishak je iz onoga svijeta na koji nisam htio da mislim, i mozda sam zato i zelio da ga smjestim u prostor dalekih snova, odvajajuci ga od casa i vremena u kome nismo mogli biti zajedno. Zelio sam da se okrenem, molitva mi je zbog njega bila prazna, svedena na rijeci bez sadrzine, i duza nego ikad.

O cemu bih s njim govorio? O sebi nece da kaze nista, uvjerio sam se sinoc. Govorili bismo o

meni. Sjescemo ovdje, u ovaj prazan prostor dzamije, u svijetu a izvan njega, sami, smijesice se onim svojim sigurnim dalekim osmijehom, koji i nije osmijeh vec pronicljiva hladnoca, pogled koji sve vidi ali se nicemu ne cuduje, slusace me pazljivo, zagledan u saru cilima pred sobom ili u suncanu zraku sto se uporno probija kroz iskricavu sjenku, i reci ce mi istinu od koje ce mi biti lakse.

Zamisljajuci taj razgovor, ozivljavao sam njegov lik, ne cudeci se kako sam mnogo od njega zapamtio, cekao sam da ostanemo sami, kao sinoc, da nastavimo neobicni razgovor, ne krijuci se. Taj nemirni pobunjeni covjek koji je mislio suprotno od svega sto sam ja mogao da pomislim, hirom potpune nedosljednosti izgledao mi je kao covjek na koga bih mogao da se oslonim. Sve sto je cinio bilo je ludo, sve sto je govorio bilo je neprihvatljivo, a samo bih njemu mogao da se povjerim, jer je nesrecan ali posten, ne zna sta hoce ali zna sta radi, ubio bi ali ne bi prevario. I dok sam tako ispisivao u svom srcu lijepe osobine potpuno nepoznatog odmetnika, nisam ni primijetio koliki sam put presao od sinoc. Jutros sam htio da ga predam strazarima, a u podne sam bio na njegovoj strani. Ali, ni jutros nisam bio protiv njega, a i sad bih ga mozda prijavio, i to dvoje nema među sobom veze, ili ima, ali nekako naopako, sasvim spleteno. U stvari, bio sam samo siguran da bi mi on, Ishak, pobunjenik, mogao da objasni neke stvari zauzlane u meni u cvor. Jedini on. Ne znam zasto, mozda sto je patio, sto je u mukama stekao iskustvo, sto ga je pobuna oslobodila naviknutog misljenja koje veze, sto nema predrasuda, sto je rascistio sa strahovima, sto je posao putem koji nema izlaza, sto je vec osuden i samo junacki odgađa smrt. Takvi ljudi mnogo znaju, vise nego mi koji klecemo od naucenog pravila do straha od grijeha, od navike do strepnje pred uvijek mogucom krivicom. I mada nikad ne bih posao putem odmetnistva, ni u mislima cak, rado bih cuo njegovu istinu. O cemu?

Ne znam o cemu.

Reci cu mu ovako:

Dvadeset godina sam dervis, a malim djetetom sam posao u skolu, i ne znam nista izvan onoga sto su htjeli da me nauce. Učili su me da slusam, da trpim, da zivim za vjeru. Boljih od mene je bilo, vjernijih nema mnogo. Uvijek sam znao sta treba da cinim, derviski red je mislio za mene, a osnovi vjere su i tvrdi i siroki, i nista moje nije postojalo sto se u njih nije moglo uklopiti. Imao sam porodicu, zivjela je svojim zivotom, moja po krvi i dalekom sjecanju, po djetinjstvu koje cijelog zivota zatrpavam, varajuci se da je mrtvo, moja jer tako treba da bude, volio sam tu ljubav bez dodira i koristi, iako je zato bila i hladna. Postojali su, moji su, i to mi je bilo dovoljno, i njima valjda, tri viđenja u ovih dvadeset godina nisu nista ni pokvarila ni popravila, nisu ni smetali ni pomagali mojoj sluzbi vjeri, iako sam vise osjecao ponos sto sam nasao siru porodicu, nego zalost sto sam se udaljio od svoje vlastite. I eto, desilo se da je moga brata stigla nesreca. Kazem tu rijec, jer ne znam pravu, ne mogu da kazem ni pravda ni nepravda, i tu pocinje muka. Ne volim nasilje, mislim da je to znak slabosti i nerazumnog rasuđivanja, to je i nacin da se ljudi otjeraju u zlo. Pa ipak, kad je vrseno nad drugima, cutao sam, odbijao da donosim presudu, prebacujuci odgovornost na druge, ili se navikavajuci da ne mislim o onome sto nije moja krivica, priznavajuci cak da se ponekad mora uciniti zlo radi veceg i vaznijeg dobra. Ali kad je bic vlasti pogodio moga brata, i mene je rasjekao, do krvi. Nejasno mislim da je mjera surova, poznajem tog mladica, nesposoban je za zlocin. Ali evo, ne branim ga dovoljno cvrsto, a njih ne opravdavam,cini mi se samo da su mi svi zajedno nanijeli zlo, gotovo podjednako, poremetili me, suocili sa zivotom izvan moje prave putanje, natjerali me da se određujem. Sta sam ja sad? Zakrzljali brat ili nesigurni dervis? Jesam li izgubio ljudsku ljubav ili sam ostetio cvrstinu vjere, izgubivsi tako sve? Volio bih da placem

zbog brata, ma kakav da je, ili da budem tvrdi branilac zakona, makar i brat bio u pitanju, makar i zaleci. A ne mogu ni jedno ni drugo. Sta je to, Ishace, buntovni mucenice, koji si stao na jednu stranu i ne znas sta je neodlucnost, jesam li izgubio ljudski lik ili vjeru? Ili oboje? I sta je onda ostalo od mene, ljuska, mezar, nisan bez oznake? Strah se nastanio u meni, Ishace, strah i zbunjenost, ni korak vise ne smijem da ucinim ni na jednu stranu, izgubicu se i propasti.

Nisam se okrenuo da ga vidim, ne vjerujući da je vise tu, i ne znajući sta bih mogao da mu kazem od sve te muke sto ni imena nije imala. A bila je opasna misao da bas njemu povjerim ono sto nikome ne bih rekao. Nije mi pao na um nijedan dervis, nijedan od ljudi s kojima se susrecem, vec odmetnik, bjegunac, covjek izvan zakona. Jesam li mislio da se samo on ne bi iznenadio kad bi to cuo? Jesam li vjerovao da me jedino on ne bi prijekorno pogledao? Pomozi mi, Boze, da iz ovih iskusenja izađem isti kao sto sam bio. A jedini pravi izlaz vidim u tome da se nista nije desilo.

Spas i mir Ibrahimu, Spas i mir Musau i Harunu, Spas i mir Ilijasu, Spas i mir Ishaku, Spas i mir nesretnom Ahmedu Nurudinu.

Ljudi su izlazili, kasljucajuci, tiho sapucuci, ostavljali su me, ostao sam na koljenima pred mukom, sam, srecom, sam na zalost, bojeci se da napustim ovo mjesto gdje sam mogao da se mucim neodlucnoscu.

Napolju se cula strka, neko je vikao, neko je prijetio, necu da cujem rijeci, necu da znam ko vice i ko prijeti, sve sto se u svijetu događa ružno je, primi, Boze, molitvu moje nemoci, oduzmi mi snagu i zelju da izađem iz ove tisine, vrati me u mir, prvi ili posljednji, mislio sam da između njih postoji nesto, bila je nekad jedna rijeka, i magle u njenim predvecerjima, i suncev odsjaj na njenim sirinama, postoji i sad u meni, mislio sam da sam zaboravio, ali nista se izgleda ne zaboravlja, sve se vraca iz zakljucanih pretinaca, iz mraka toboznjeg zaborava, i sve je nase sto smo mislili da je vec nicije, ne treba nam a stoji pred nama, svjetluca svojim bivsim postojanjem, podsjećajući nas i ranjavajući. I sveteci se zbog izdaje. Kasno je, sjećanja, uzalud se javljate, beskorisne su vase nemocene utjehe i podsjećanja na ono sto je moglo da bude, jer sto nije bilo, nije ni moglo da bude. A uvijek izgleda lijepo ono sto se nije ostvarilo. Vi ste varka koja rađa nezadovoljstvo, varka koju ne mogu i ne zelim da otjeram, jer me razoruzava i tihom tugom brani od patnje.

Otac me ceka, izgubljen od bola, zbog sina, samo mu je jos on ostao, mene nema, ni njega nema, sam, starac me ceka u hanu, sam, nekad smo mislili da smo jedno, sad ne mislimo nista, prvo ce me njegove oci upitati, i ja cu odgovoriti, sa osmijehom, imacu toliko snage, zbog njega, receno mi je da ce brat blti pusten uskoro, ispraticu ga s nadom, zasto da odlazi satrven, nikakve koristi od istine ne bi imao. I vraticu se tuzan.

Udisao sam svjezu majsku noc, mladu i iskricavu, volim proljece, mislio sam, volim proljece, neumoreno i neotezalo, budi nas vedrim lakomislenim zovom da pocnemo iznova, varka i nada svake godine, novi pupovi nicu iz starih stabala, volim proljece, vicem u sebi uporno, prisiljavam se da povjerujem, krio sam ga od sebe ranijih godina, a sad ga zovem, nudim se da me obuzme, dodirnem cvijet jabuke kraj puta, i glatku novu grancicu, sokovi zubore njenim bezbrojnim zilicama, tok im osjecam, neka mi kroz jagodice pređu u tijelo, jabukov cvat da nikne na mojim prstima, i prozirno zeleno lisce na mojim dlanovima, da budem blagi miris vockin, i njena tiha nebriga, nosicu ocvjetale ruke pred zadivljenim ocima, pruzacu ih

kisi hraniteljki, u zemlju ukopan, nebom hranjen, proljecima obnavljan, jesenima smirivan, dobro bi bilo poceti sve iz pocetka.

A pocetka vise nema, niti je vazan, niti znamo kad bude, poslije ga određujemo, kad smo u virovima, kad se sve samo nastavlja, i onda mislimo da je moglo biti nekako drukcije, a nije, i namecemo se proljecu, da ne mislimo na nepostojeci pocetak, ni na ružno nastavljanje.

Uzalud hodam sokacima, trosim vrijeme sto se ne da potrositi, Hasan me cekao u tekiji. Otac me danas cekao u hanu, Hasan veceras u tekiji, stoje na svim putevima i na svim raskrscima, ne daju mi izaci iz brige. - Odmah mi javi kad ga puste - rekao je otac na odlasku. - Necu se smiriti dok ne cujem. A najbolje bi bilo da dođe kuci.

Najbolje bi bilo da nije ni isao od kuce.

- Otiđi sutra muselimu - napomenuo je da ne zaboravim - i zahvali mu. Zahvali i u moje ime.

Drago mi je sto je otisao, tesko je gledati u njegovo lice, koje je trazilo utjehu, a ja sam mu je mogao dati samo kroz laz. Odnio je i jedno i drugo, meni je ostalo ružno sjecanje. Zaustavili smo se na kraju polja, poljubio sam ga u ruku, on mene u celo, opet je bio otac, gledao sam za njim, isao je poguren, vodeci konja kao da se naslanja na njega, okrecuci se, neprestano, laknulo mi je kad smo se rastali, a bio sam tuzan i usamljen, sad je to bilo konacno, varke vise nije moglo biti. Sahranili smo jednog drugoga bas u casu kad smo se prepoznali, nista nam ta nepotrebna posljednja toplina nije mogla pomoci.

Stajao sam usred sirokog polja kad je otac uzjahao konja i zasao za stijenu, kao da ga je progutao suri kamen.

Duga popodnevna sjenka, tmurna dusa brda, puzila je poljem, zatamnjujuci ga, presla je i preko mene, opkolila me odasvud, a suncana strana je bjezala od nje, uzmicuci prema drugom brdu. Daleko je noc, to je samo njen rani predznak, nesto zloslutno je u tim mrkim prethodnicama. Nikoga nema na polju prepolovljenom sjenkom, puste su obje strane, jedini ja stojim na toj zavađenoj sirini sto se zamracuje, sitan u prostoru sto se zatvara, obuzet mutnim tjeskobama koje nosi moja prastara dusa, tuđa a moja. Sam u polju, sam u svijetu, nemocan pred tajnama zemlje i sirinama neba. A onda se odnekle od brda, od kuca u pristranku, zacula necija pjesma, probijala se kroz suncani prostor polja do moje sjenke, kao da mi je isla u pomoc, i zaista me oslobodila kratke i bezrazlosne zacaranosti.

Nisam izbjegao Hasanovu netrazenu paznju. Sjedio je sa hafiz-Muhamedom, u cardaku, iznad rijeke, u plavom mintanu, podsisane mekane brade, jagom namirisana, svjeza, nasmijesena, saprao je sa sebe tri mjeseca putovanja, miris stoke, znoja, hanova, prasine, blata, zaboravio na psovke, na planinske prevoje, na opasne prelaze preko rijeka, i sad je licio na mladog agu koga je zivot razmazio, ne trazeci od njega ni napor ni hrabrost.

Zatekao sam ih u razgovoru. Taj dzelepcija i bivsi muderis podsticao je hafiz-Muhameda da izlaze ono sto zna, da bi mogao da mu se suprotstavi, saleci se, ne pridajuci znacaja ni onome sto je cuo ni onome sto je odgovarao. Uvijek sam se cudio kako je u neozbiljnim razgovorima pronalazio pametne razloge, zaodijevajuci ih u lude oblike.

Upitao me kad smo se pozdravili: - Jesi li saznao stogod za brata?

- Nisam. Ici cu sutra opet. A ti, kako si putovao? Tako je najbolje, moje brige neka ostanu meni.

Rekao je nekoliko obicnih recenica o svom putovanju, saleci se, kako uvijek zavisi od volje bozije i od cudi stoke, i on svoju volju i cud podređuje njima, a onda predlozio da hafiz Muhamed nastavi svoje izlaganje, veoma zanimljivo, i veoma sumnjivo, o postanku i razvitku zivih bica, pitanje od znacaja sve dok ima zivih bica i pogodno za sporenja, narocito u vremenu kad sporenja nema i kad svi umiremo od dosade, slazuci se u svemu.

Hafiz Muhamed, koji je tri mjeseca cutao, ili govorio o najobicnijim stvarima, nastavio je svoje izlaganje o postanku svijeta, cudno i netacno, Kur-anom nepotvrđeno, ali je zanimljiva slika koju je razvijao, uzeta iz bogzna koje knjige od mnogih koje je procitao, mastom ozivljena, sva svjetlucava od vatre usamljenih groznica, kad se u njegovim bolesnim viđenjima svijet stvarao i rastvarao. Licilo je na bogohuljenje, ali smo se vec navikli, jedva smo ga i smatrali pravim dervisem, izvojevao je sebi pravo da bude neodgovoran, najljepse i najređe pravo u nasem redu, i nije se smatralo da je suvise stetno ono sto je ponekad govorio, jer je bilo prilicno nerazumljivo.

Izgledalo mi je sasvim neobicno, nezamisljivo gotovo, kako jedan bezazlen ucenjак govori o postanku svijeta jednom duhovitom spadalu, neozbiljnom dobricini, nekadasnjem alimu i sadasnjem gonicu stoke i pratiocu karavana. Kao da se sam sejtan potrudio da sastavi ova dva covjeka koji niceg zajednickog nisu imali, i da ih navede na razgovor koji niko ne bi ocekivao.

Ovaj mladi covjek me uvijek iznova iznenađivao nekom neocekivanoscu koju nije bilo lako objasniti ni opravdati. Iako je pametan i obrazovan, sve sto je cinio bilo je neobicno, izvan svega sto bi se moglo pretpostaviti. Zavrrio je skolu u Carigradu, hodao po Istoku, bio muderis na medresi, sluzbenik na Porti, oficir, pa ostavio sve, zbog neceg zivio u Dubrovniku, vratio se s jednim dubrovackim trgovcem i njegovom zenom, govorilo se da je zaljubljen u tu bjelokozu Latinku crne kose i sivih ociju, sto sad s muzem zivi u Latinluku, tuzio sudu nekog dalekog rođaka koji je prisvojio njegovo imanje i odustao od tuzbe kad je vidio koliko djece taj nesrecni rođak hrani, ozenio se kcerkom tog dalekog rođaka koju su mu nametnuli da se oduze za imanje, a kad je vidio cime su ga usrecili, pobjegao je glavom bez obzira, sve ih ostavivsi u svojoj kuci, i poceo da se bavi trgovinom, odlazeci na istok i zapad, na uzas porodice. Kako je spojio toliko zanimanja, sta je bilo njegovo, tesko je reci. Nijedno, smijao se on, ali se od necega mora zivjeti, i svejedno je, na kraju krajeva. Bio je suvise govornjiv za sluzbu na Porti, suvise bujan za muderisa, suvise obrazovan za dzelepciju. Govorilo se da je otjeran iz Carigrada, kolalo je isto toliko prica o njegovu postenju koliko i o nepostenju, o izuzetnim sposobnostima kao i o potpunoj nesposobnosti; nazvali su ga nemilosrdnim kad je podnio tuzbu zbog imanja, a budalom kad je odustao; jedni su pricali da je bestidan jer zivi sa Dubrovkinjom, pored muza mamlaza, a drugi da je on mamlaz, jer ga Dubrovkinja i njen muz iskoriscrju. Pretresan je na sitno kasablijsko sito, zgodan predmet za stotine radoznalih nagađanja, narocito u pocetku, dok se nisu navikli, a on je na sve odmahivao rukom, bilo mu je svejedno, kao i sve u zivotu. Druzio se sa svakim, razgovarao s muderisima, trgovao s trgovcima, pijancio s barabama, salio se s kalfama, ravan svakome u svemu cime se bavio, a opet promasen u svemu.

Nisam zelio da govorim s njim o bratu, bio bi ozaloscen ali zakratko, ozlojeđen ali zakratko. A mucio me i sinocnji razgovor s njegovom sestrom. Volio bih da nije dosao. Srecom, nije nametljiv. I srecom, zanimao ga je razgovor koji su vodili. Tako cu moci sve da odlozim.

Vlaga i toplina su izvor zivota, govorio je hafiz Muhamed. Iz trule memljivosti, u kojoj su se dugo stvarala, najprije su ponikla ziva bica, bez oblika, bez udova, zrnca i stapici u kojima je tinjala zivotna snaga, kretala su se u mraku svoga nevidjela, tumarajuci bez svrhe i bez cilja, ziveci u vodi, odlazeci na kopno, zavlaceci se u mulj. Hiljade godina je tako prošlo...

- A Bog? - pitao je Hasan.

Bilo je to saljivo a ipak ozbiljno pitanje. Hafiz Muhamed nije htio da ga cuje.

- Hiljade godina je tako prošlo, ta mala nemocna bica su se mijenjale, jedna su se navikavala na kopno, druga na vodu. Rađala su se gluha i slijepa, bez ruku, bez nogu, bez icega na sebi, i sve je nicalo poslije duge potrebe i mnogih pokusavanja.

- A Bog?

- Bog je tako htio.

Morao je tako da kaze, iako je zvucalo neubjedljivo, ali je hafiz Muhamed vise uklanjao jednu nezgodnu smetnju neprikosnovenom opstom tvrdnjom, nego sto je odgovarao na izazov. Zacudilo me drzanje i jednog i drugog. Hafiz Muhamed je zaista odricao bozije ucesce u stvaranju svijeta, a Hasan je samo saljivo na to upozoravao, ne zeledi da stvar tjera do kraja niti da iskoristi prednost koju je, mogao lako steci.

Znao sam, bila su to nesto izmijenjena ucenja grckih filozofa, a prenio ih je Ibn-Sina u svojim djelima na arapskom jeziku. Po tom ucenju, covjek je postepeno postajao ono sto jest, polako se prilagođavao prirodi, potcinjavajuci je sebi, jedino stvorenje koje ima svijest. Zato mu priroda nije vise tajna, ni prostranstvo oko njega nepoznanica, osvojio ga je i savladao, presavsi ogroman put od crva do gospodara zemlje.

- Rđav gospodar - nasmijao se Hasan.

Spor je i poceo oko toga, i cio razgovor: da su ljudi rđavo udesili ovaj svijet, kako je tvrdio Hasan, ne ljuteci se sto je tako. A hafiz Muhamed se nije slagao, i posao je za dokazom cak do klice svijeta.

Stotinu prigovora moglo se uciniti svemu sto je hafiz Muhamed govorio, od objasnjenja postanka zivih bica, koje se desilo samo po sebi, pa do tvrdnje da je covjek gospodar zemlje, gotovo nezavisno od bozije volje. Ali kad sam se umijesao u razgovor, nisam mu prigovorio zbog tih ogresenja, izgledalo mi je smijesno da se sporim oko suvise poznatih stvari. Vaznije mi je bilo nesto drugo: zar nije naivno misljenje da je covjek ugodno smjesten na zemlji i da je tu njegov pravi dom?

Prostranstvo je nasa tamnica, rekao sam osluskujuci odjek svojih nepoznatih misli, unoseci neocekivanu vatru u mrtvi i nepotrebni dotadanji razgovor. Prostranstvo posjeduje nas. Mi ga posjedujemo samo koliko moze oko da pređe preko njega. A ono nas umara, plasi, zove, goni. Mislimo da nas vidi, a mi ga se ne ticemo, kazemo da ga savladavamo, a samo se koristimo njegovom ravnodusnoscu. Zemlja nam nije naklonjena. Gromovi i talasi nisu za nas, mi smo u njima. Covjek nema svog pravog doma, on ga otima od slijepih sila. To je tuđe gnijezdo, zemlja bi mogla biti samo staniste cudovista koja bi bila u stanju da se nose s nedacama sto ih ona pruza u izobilju. Ili nicija. Pa ni nasa.

Ne osvajamo zemlju, vec grumen za svoju stopu, ni planinu vec sliku u svome oku, ni more vec njegovu gibljivu cvrstinu i odsjaj njegove površine. Nista nije nase osim varke, zato se cvrsto drzimo za nju.

Mi nismo nesto u necemu, vec nista u necemu, nejednaki s tim oko sebe, ne isto, nespojivo. Razvitak covjekov trebalo bi da ide ka gubljenju svijesti o sebi. Zemlja je nenastanjiva, kao i mjesec, a mi sebe varamo da je ovo nas pravi dom, jer nemamo kud. Dobra za nerazumne, ili za neranjive. Mozda ce biti izlaz covjekov da se vrati unazad, da postane samo snaga.

A kad sam izrekao svu tu nerazumnost, uplasio sam se da sam razgolitio sve sto sam htio da sakrijem. Odgovarao sam danasnjem danu i svojoj ozlojeđenosti. Doveo sam u neugodan položaj i sebe i njih dvojicu.

Hafiz Muhamed je gledao u mene zacuđeno, gotovo uplaseno, a Hasan rastreseno, smijeseci se, i ja sam tek u njihovim ocima sagledao pravu tezinu svojih rijeci, o kojima ranije nisam razmisljao. Ali me savjest nije prekoravala, cak mi je bilo lakse.

Hasanov izraz lica postao je neocekivano sabran. Ne, rekao je, polako odmahujuci glavom, kao da se izvinjava sto govori ozbiljno. Ne treba covjek da se pretvori u svoju suprotnost. Sve sto u njemu vrijedi, to je ranjivo. Mozda nije lako zivjeti na svijetu, ali ako mislimo da nam ovdje nije mjesto, bice jos gore. A zeljeti snagu i bezosjecajnost, znaci svetiti se sebi zbog razocarenja. I onda, to nije izlaz, to je dizanje ruku od svega sto covjek moze da bude. Odricanje svih obzira je prastari strah, davna sustina ljudskog bica koje zeli moc, jer se boji.

- Ovdje smo, na zemlji - rekao je hafiz Muhamed uzbuđeno. - Poricati da je ovo mjesto za nas, znaci poricati zivot. Jer...

Zakasljao se, ali je i dalje mahao rukom da se ne slaze sa mnom, ne uspjevsi da smiri uzbuđenu bolest.

- Treba da ides u sobu - upozorio ga je Hasan. - Hladno je, vlazno. Da ti pomognem?

Odbio je rukom: ne treba. I otisao, kasljuci: nije volio svjedoke u bolesti.

Ostali smo sami, Hasan i ja.

Steta sto se nismo mogli rastati bez ikakva objasnjenja, bez ikakva daljeg razgovora, najbolje bi bilo ustati i otici, tesko je bilo i prekinuti i nastaviti, a nije vise bilo ni hafiz-Muhameda, koji nam je sluzio kao spona i kao razlog za opsti razgovor. Cekalo nas je ono sto se tice samo njega i mene.

Ali Hasanu nije nezgodno, uvijek je nalazio nacina da sve bude prirodno. Svratio je pogled sa hafiz-Muhameda na mene i nasmijao se. Smijeh mu je put do covjeka, izrazava razumijevanje, olaksava.

- Uplasio si hafiz-Muhameda. Izgledao je zabezeknut.

- Zao mi je.

- Znas li sta sam mislio dok si govorio? Kako neki ljudi mogu da kazu sve sto hoce, i mozes da primis ili ne primis, ostajes miran. A neki u jednu rijec unesu sebe, i odjednom se sve zazari, niko ne ostaje miran. Osjetimo da se nesto vazno desava. To vise nije razgovor.

- Nego sta je?

- Spremnost da se sve baci na lomacu. Suvise te pogodila bratova nesreca.

Nikome ne bih dopustio da ovako sa mnom govori, odbio bih ljutito, ali on me porazio, pogađajući sustinu moje pobune, a jos vise dobronamjernoscju, koja nije u rijecima vec u pogledu, dubokoj iskrenosti, razumijevanju, zabrinutosti, u citavom nacinu kako je zradio, kao da me tek sada vidio i s one strane koja se obicno krije. Ali ako ga i nisam odbio, zelio sam da skrenem razgovor, nisam volio da iko kopa po meni.

- Sta si mislio govoreci o prastarom strahu koji vucemo iz davnine?

- Zar je ovo veceras prvi put sto se vidimo? Htio bih da razgovaramo o tvome bratu. Ako ti nije nezgodno.

Mogao sam da mu kazem: ne tice te se, ostavi me na miru, ne ulazi u moje skrivene prostore, muka mi je od ljudi koji daju savjete. I to bi bilo najiskrenije. Ali nisam podnosio ni svoju ni tuđu grubost, stidio sam se kad bi me pobijedila, dugo pamtio kad bi mene pogodila. Rekao sam, izvinjavajući se, da mi je otac danas dosao od kuce, i da nisam bas najboljeg raspolozjenja.

- Vec drugi put me odbijas - nasmijao se.

- Sta bih mogao da ti kazem? Nista nisam saznao.

- Ni zasto je zatvoren?

- Ni to.

- Onda ja znam vise od tebe.

Nije ga lako odbiti.

Ispricao je cudnu pricu, koju sam jedva shvatao svojim ogranicenim i jednostranim iskustvom, djetinjim po nepoznavanju svijeta u kome sam zivio.

U okolini grada zivio je neki mali posjednik, rekao je Hasan, zivio, sad je mrtav. Je li imao stvarnog razloga, zato sto je bio necim pogođen, ili je bio naivan, ili posten, je li bio naprasit, ukoljica, zanesenjak, je li imao nekoga za leđima, ili je imao dokaze, da li je bio lud, ili mu je bilo svejedno sta ce se s njim desiti, tesko je znati, a sad nije ni vazno, tek taj covjek je poceo da govori sve najcrnje o nekim ljudima iz vlasti, optuzujući ih jasno i glasno za ono sto svi znaju ali ne pominju. Lijepo su mu porucili da dođe sebi, ali on je mislio da ga se boje, i nije prestao da cini ono sto nikome nije bilo od koristi. Tada su poslali po njega sejmene, doveli ga vezana u kasabu, zatvorili u tvrđavu, napisali saslanja u kojima je nesrecnik priznao mnoge grijehje, sam naveo vlastite rijeci protiv vjere, drzave, sultana, valiije, objasnjavajući da je govorio u ljutini i bijesu. Priznao je cak da je održavao veze sa pobunjenicima u Krajini, da im je slao pomoc, a njegova kuca je bila stjeciste njihovih glasnika i povjerljivih ljudi. Poslali su ga sa svim saslanjima veziru u Travnik, ali je covjek na putu isjecen, sabljama, jer je pokusao da pobjegne. Sad, sto se tice tog pokusaja bjekstva, moze da misli ko sta hoce, mozda je i pokusao da bjezi, a mozda i nije, svejedno mu je bilo uostalom, jer bi ga posjekao

vezir da nisu sejmeni. I ne bih ti o njemu ni pricao, nije jedan, ni posljednji, da u sve to nije umijesan i tvoj brat. A nije ga ni poznavao, nije ga cak ni vidio, covjek nije nikad ni saznao da postoji taj mladac, a njegova bi sudbina bila ista i da se tvoj brat nije umijesao. Nisu se poznavali, nisu se nikad sreli, nikakve veze nisu imali, bili su razliciti a opet po necemu slicni: u obojici je bilo nesto samoubilacko. Na nesrecu, tvoj brat je radio kod kadije, na nesrecu, kazem, jer je opasna i teska blizina mocnih, i kao povjerljiv pisar nekako je dosao do skrivenih spisa. Kako je dosao, niko sad ne moze saznati, a sigurno mu ih nisu pokazali, naisao je slucajno, a to je najkobnija stvar na koju je mogao naici.

- Na sto je naisao?

- Na saslanje krivca, napisano prije nego sto je covjek saslan, prije nego sto je doveden u kasabu, prije nego sto je zatvoren, i u tome je njegova kob i opasnost. Shvacas li, unaprijed su znali sta ce govoriti, sta ce priznati, sta ce ga ubiti. Dobro, ni to nije tako neobicno, zurilo im se, trebalo je da se sve brzo i sigurno svrsi, i sve bi bilo kako je bilo, da je mladi pisar ostavio to unaprijed pripremljeno saslanje ondje gdje ga je i nasao. I zaboravio sto je vidio. Ali nije. Sta je ucinio, ne znam, mozda ga je pokazao nekome, mozda je ispricao, mozda su ga uhvatili s tim spisima, tek zatvorili su ga. Suvise je znao.

Slusao sam s nevjericom. Sta je ovo? Ludilo? Uzas koji nas obuzima u teskim snovima? Tamna oblast zivota u koju neko nikad ne zaviri? Nevjerovatno izgleda da covjek moze toliko da ne zna. Jesu li ljudi preda mnom cutali, je li se suvise tiho saputalo, jesam li bio unaprijed spreman da ne povjerujem, jer bi me saznanje izbacilo iz osvojenog mira i poremetilo stvorenu sliku o prilicno uravnotezenom svijetu koji je moj. Ako i nisam mislio da je savrsen, vjerovao sam da je snosljiv, kako bih mogao primiti da je nepravedan? Mogao bi neko da posumnja u iskrenost mojih rijeci i da me upita: kako to da zreo covjek, koji je prozivio tolike godine među ljudima, vjerujući da im je blizak i da pronice u ono sto kriju od drugih, a nije glup, ne vidi i ne sazna sta se desava oko njega a sto nije nimalo nevazno? Je li to licemjerje? Ili sljepilo? Da nije grijeh kleti se, zakleo bih se tvrdom kletvom da nisam znao. Pravdu sam smatrao potrebom, a krivdu mogucnoscu. A ovo je sve suvise zapleteno za moju naivnu misao o zivotu, stvorenu u izdvojenosti i poslusnosti, trebalo je mnogo crne maste da se uđe u te zamrsene spletove odnosa, koje sam primao kao mucnu i casnu, doduse prilicno neodređenu borbu za boziju misao. Ili su ljudi krili od mene, cuvajuci se da ne kazu ono sto ne bih zelio da cujem? Tesko je u to povjerovati. Pa i tada, kad sam cuo, bio sam spreman da ne povjerujem, bar ne potpuno: povjerovati znacilo bi smrtno se uplasiti, ili uciniti nesto, ni rijeci nemam da obiljezim tu nepoznatu neophodnost koju bi mi nalagala savjest. Priznajem, ne stidim se, iskrenost misljenja me pravda, da je sama Hasanova licnost umanjila znacaj obavjestenja koje sam cuo. Bio je dobronamjeran ali površan, posten ali lakomislen, i njegova neodgovorna masta mogla je da izmisli bogzna kakvu pricu, dodajuci na zrnice istine tovar proizvoljnosti. I kako bi mogao da zna, tek je stigao s puta?

Upitao sam ga, bacajuci kotvu za koju bih se uhvatio:

- Odakle to znas?

- Slucajno - rekao je mlrno, kao da je ocekivao pitanje.

- Mozda je sve to nagađanje, prazna prica?

- Nije nagađanje, ni prazna prica.

- Taj koji ti je ispricao, je li na takvom položaju da može znati.

- Zna samo ovo što sam ti kazao.

- Ko je on?

- Ne mogu ti reći, niti je važno! Od njega bi mogao čuti samo ovo što si već čuo. Šta ti treba više!

- Ništa.

- Bio je toliko uplašen, da mi ga je bilo žao.

- Zasto ti je onda govorio?

- Ne znam. Može biti, da se rastereti. Da ga ne udavi ono što zna.

Bio sam toliko smeten onim što sam čuo, da nikako nisam uspijevaao da saberem misli, bježale su kao ptice pred požarom, skrivale se u tamne jame, kao kamenjarke. Strasna se ukazivala preda mnogom slikom svemogućeg zla.

- To je strasno - rekao sam. - Toliko strasno, da jedva mogu vjerovati. Volio bih da mi nisi ispricao.

- I ja bih. Šad. Pa, neka bude kao da ništa nisam rekao, ako ti ne treba.

- To je nemoguće. Stvari ne postoje dok se ne kažu.

- Stvari ne mogu da se kažu dok ne postoje. Pitanje je samo, treba li da se kažu. Da sam znao koliko ću te uzbuditi, možda bih ćutao. Zasto se plasiš istine?

- Šta imam od nje?

- Ne znam. A možda i nije istina.

- Kasno je šad da se povlačiš. Ne možemo potvrditi što je rečeno. Poznajem li ga, tog što ti je ispricao?

Pogledao me začuđeno: - Htio sam da ti pomognem. Mislio sam da ćes razmisljati kako da spases brata, što prije, što brže. A ti si, izgleda, zapamtio samo tog jadnika koji sigurno nocima ne spava od straha. Kao da ne želiš znati ništa drugo.

Možda je to tačno, možda je imao pravo, tom mislju o sporednom olaksavao sam svoj užasni teret. Samo, nije trebalo ovako razgovarati, a činilo mi se da znam i kako je trebalo. Na samom rubu usana mi je bilo nepametno, djetinje pitanje: šta da radim, dobri čovječe, koji si presao preko opomene svoga razbora i krenuo u susret drugom čovjeku, reći mi šta da učinim? Zaprepasten sam tvojim otkrićem, kao da sam doveden nad provaliju, a neću da pogledam, hoću da se vratim u ono što sam bio, ili da se ne vratim, želim da spasem vjeru u svijet, a to je nemoguće dok se ovaj strasni, ubilački nesporazum ne otkloni. Kaži mi, od čega da počnem?

Nisam bio svjestan, tada, kako ne pristajem na raskid, kako uporno cuvam davno uspostavljene veze, ne znajući da time bacam krivicu na brata, jer neko mora biti kriv. Kamo sreće da sam počeo da govorim, prestao bih da se zaklanjam pred njim, i pred sobom. Ne znam šta bi se desilo, možda mi ne bi znao ništa reći, možda mi ne bi mogao ničim pomoći, ali bi popustio grč moje duše, i ne bih bio sam. A možda bih izbjegao put kojim je dočnije krenuo moj život, da sam prihvatio njegovo veće i gorće iskustvo, da se nisam zatvorio u svoju muku. Iako ni to nije bilo sigurno, jer su se naše namjere potpuno razilazile, on je želio da spase jednog čovjeka, ja sam spasavao jednu misao. Doduse, tako sam mislio poslije, a u tom času bio sam pometen, ogorčen, nesvjesno kivan na njega što je otkrio što nisam znao, svjestan da moram učiniti sve da istina izađe na vidjelo, sad moram; da nisam znao, mogao bih da čekam, branilo bi me neznanje. Sad više nije bilo izbora, osuđen sam istinom.

Obuzet brigom o onome što je moralo da dođe, sutra, za dva dana, kroz neko vrijeme koje nije daleko, ipak sam mislio kako je mučno da se rastanemo. Da ode bez riječi, da kažemo nešto suviše obično, da se razdvojimo hladno i ljutito? Ne nalazim pravu riječ i pravi odnos kad su moje lične stvari u pitanju: do sada sam uvijek znao šta da kažem i kako da se držim. Ostala je neka neprijatnost od ovog razgovora, izvjesna težina predosjećanja, i nezadovoljstvo što nije sve rečeno, ali sam se i nehotice uzdržavao da ne pokazem hladnoću i uvrijeđenost, jer nisam znao da li će mi ovaj čovjek još biti potreban. Kažem: nehotice, jer nisam svjesno smislio lukavstvo, nisam znao na kom bi mi putu mogao biti koristan, jer ga nisam ni odredio, ali mi je unutrašnja opreznost nalagala da ga ne izgubim. A možda će mi biti potrebna njegova naklonost zbog posla koji sam dogovorio s njegovom sestrom. Zato sam završio razgovor tako da se može ponovo započeti ili ne započeti, kako bude volja božija. Rekao sam, s najboljom željom da mi glas bude običan i ljubazan:

- Kasno je. Ti si sigurno umoran.

Iznenadio me odgovorom i postupkom, neočekivanim a prirodnim, toliko jednostavnim, da je bas zato bio čudan.

Stavio je svoje duge čvrste prste na podlanicu moje ruke što je ležala na naslonu klupe, jedva me dodirnuvši, tek da osjetim ugodnu hladnoću njegove kože i mekih jagodica, i rekao mirno, tihim dubokim glasom kojim se valjda izgovara ljubav:

- Izgleda da sam te povrijedio, a nisam to htio. Mislio sam da znaš više o svijetu i ljudima, mnogo više. Trebalo je drukcije da razgovaram s tobom.

- Kako si drukcije mogao da razgovaras?

- Ne znam. Kao sa djetetom.

Te riječi mogle bi da ne znače ništa, ali je na mene ostavio utisak način na koji ih je izrekao, glasom duboke krnete, bez sumova i prizvuka, bez nemirnih predisaja, sa smijeskom tuznim zbog nečega što se nije desilo sada, a blagim i pametnim i oslobađajućim, i pomislio sam s čuđenjem, prvi put, kako u njemu živi nešto veoma zrelo i puno, što se otkriva samo u casovima kad se ne čuva. Pri ovakvoj mjesecini što nas obliva nemirom. U trenucima kad je tesko. Zapamtio sam taj obli glas što goni na povjerenje, i taj osmijeh što miruje, i to pretpočno vrijeme kad se otvaraju tajne, ostalo mi je u sjećanju sve, zbog nečeg jakog a ipak neuhvacenog potpuno. Možda zato što mi se učinilo da sam odjednom, sasvim iznenada,

doživio da jedan covjek pokaze svoju skrivenu stranu, koju niko prije mene nije vidio. Ne znam da li se tek radio ili otkrivao, svlacceni zmijsku kosuljicu, ne znam ni sta je pokazao, a ubijeden sam da je trenutak bio izuzetan. Razmisljao sam i o tome da je moje vlastito uzbuđenje u stanju da preobrazi svaku rijec, svaki pokret, svaki doživljaj, ali je sjećanje ostalo.

Tada je on ustao, uspješno je razvezao uzlove nelagodnosti među nama, nasao je pravu rijec koja lijepo i dugo zvoni, i mogao je da ode. Malopredasnje bezrazložno uzbuđenje me nije vise držalo, zamijenila ga je ružna namjera, cudnija zato sto se rodila neposredno poslije odusevljenja, nego sto se javila.

Na polasku izvadio je iz dzepa neki zavezlaj i stavio na klupu. - Za tebe - rekao je.

I otisao.

Ispratio sam ga do kapije. A kad je zasao za cosak, posao sam za njim. Koracao sam tiho, blizu zidova i taraba, spreman da zastanem ako se okrene, mislice da sam sjenka. Gubi se u tami sokacica, pratim ga po udaru koraka, moji se ne cuju, mekani su i skriveni, nikad ranije nisam tako hodao, ponovo pronalazim plavi mintan i visoku priliku na raskrscima obasjanim mjesecinom, i slijedim ga, uokrug, cini mi se, a onda razocaran vidim kako se to varljivo kruženje suzava, prema poznatom mjestu. Zastao sam kod dzamije, on je kucnuo halkom na vratima svoga dvorista i neko je otvorio, kao da ga je cekao iza kapije. Da je usao u neku tuđu kucu, vjerovao bih da je svratio kod onog koga mi nije otkrio. Ovako nisam znao nista.

Vratio sam se u tekiju, umoran od necega sto nije zamor tijela.

Na klupi je lezao Hasanov poklon: Abul Faradzova "Knjiga prica", u skupocjenim koricama od safijanske koze, sa cetiri zlatne ptice u uglovima. Iznenadilo me sto su i na svilenj marami u koju je knjiga zamotana bile izvezene cetiri zlatne ptice. To nije kupljeno usput.

Jednom sam u razgovoru pomenuo Abul Faradza, sjećajući se mladosti. Pomenuo i zaboravio. On nije.

Sjeo sam na klupu i držeci knjigu u krilu, gladeći prstima glatki safijan, gledao mjesecinom umrtvljenu rijeku, slusao kako otkucava vrijeme na sahat-kuli, i cudno stisan, zelio da zaplacem. Od dalekog djetinjeg Bajrama sto se vec izgubio u pamcenju, ovo je prvi put da mi je neko donio dar, prvi put da je neko mislio na mene. Zapamtio je moju rijec, i sjetio se negdje u dalekoj zemlji.

Osjećanje je sasvim neobicno: kao da je svježe suncano jutro, kao da sam se s dalekog puta vratio kuci, kao da me obasjala bezrazložna a jaka radost, kao da je tmine nestalo.

Otkucala je i ponoc, javljale su se nocobdije, kao nocne ptice, vrijeme je prolazilo, a ja sam sjedio zacuđen. Zbog Abul Faradzove knjige i zbog cetiri zlatne ptice. Vidio ih je na beznoj marami, to je jedino sto mi je ostalo iz nase kuce, otac mi je donio tvrde gurabije u seljackom peskiru, davno, i maramu, ljepsu, preko grubog cetena. I to je zapamtio.

Tesko je vjerovati, ali je istina: bio sam duboko ganut. Zato sto me se jedan covjek sjetio. Ni zbog cega, ni zbog kakve koristi, iz cista srca, ili iz sale, mozda. Tako se, eto, kupuje paznjom i stari okorjeli dervis koji je mislio da je savladao sitne slabosti u sebi. A one, izgleda, ne

umiru tako lako. I nisu ni sitne.

Noc je prolazila, a ja sam sjedio ozaren, smijesan sam sebi zbog uzbuđenja koje nisam mogao da objasnim. A nisam zelio da ga se lisim.

6

Slab je koji trazi, a slabo je i sto se od njega trazi.

Isao sam jutros u polje, peo se uz iscvjetalo brdo, stajao uz nisko stablo vocke, licem uz grozd cvjetova, listica, casica, lepeza, hiljade zivih cuda spremnih na oplodnju, osjecao sam opojnu slast od tog bujanja, od hucanja sokova kroz bezbroj nevidljivih zilica, i opet sam zelio, kao i sinoc, da uklopim obje ruke u granje, da me protoci bezbojna krv bilja i da bez bola cvjetam i venem. I bas to ponavljanje cudne zelje uvjeravalo me o tezini muke koju nosim.

Iz sume je zvonko odjekivala sjekira, u određenim razmacima, u kojima je bio zamah necijih snaznih ruku, i kratka tisina poslije udarca, i na toj daljini znao sam da je sjekira ostra, dugog sjeciva, i da zagriza drvo ljutitim cikom, bijesno prodiruci do srcike. I kukavica se cula, sa svojom dvosloznom tugovankom, pecalno ravnodusnom, kao sudbina, i neciji zov, zenski, vedar, prodoran, nerazumljiv, zena je mlada, proljetnim suncem opaljena, nasmijana, ne vidim je, okrećem se prema tom mladom glasu kao prema krbli, a znam sve o njoj. Samo ta tri glasa u tisini proljetnog jutra, u prostranstvu tuđeg svijeta. Zatvorio sam oci, sladak miris peluda je u meni, i slusao: tri sasvim jednostavna glasa. I tada sam dozivio neobican trenutak zaborava. Nije to bilo sjecanje, vec prisustvo u drugom vremenu, mnogo ranijem, nista od mene sadasnjeg nije postojalo tada, bio je samo lagan, radostan osjecaj zivljenja, uzdrhtala sazivjelost sa svim oko sebe. Znao sam, sjekira je oceva, to njegove jake ruke zamahuju u sumi iznad kuce. I kukavicin glas prepoznajem, nisam je nikad vidio, ali se javlja uvijek sa istog mjesta. Znam i djevojku, sesnaest joj je godina, vidim je preko tolikog beskrajnog vremena, kao da su vijekovi prošli, a nista zaboravio nisam, sicusne zlatne malje oko nasmijanih usana, stas za obruc dviju saka, miris na miloduh, neiscilio kroz duge godine. Koga to djevojka zove kroz vrijeme? Nisam mogao da se odazovem, nisam mogao da se vratim.

Iz te zacaranosti dalekog vremena probudio me vedar susret. Putem prema meni naisao je djecak, kidao je cvijeće i bacao iznad glave, grudama tvrdog cacka gađao ptice, izvikivao nerazumljive rijeci, svoje, veseo i bezbrizan, kao mace. Ugledavsi me, umirio se i posao u stranu, uozbiljen. Nisam spadao u njegov svijet.

Davno, prije mnogo godina, susreo sam na drugoj stazi, u drugom kraju, istog ovakvog djecaka. Nije bilo nikakva razloga da se toga sjetim i da ih upoređujem. A eto, sjetio sam se. Mozda zato sto je dan bio određen za sjecanje, ili sto sam i onda bio na zivotnom raskrscu, kao i sad, ili sto su obojica buc masti, zaneseni, sami sebi dovoljni u pustom kraju, i sto su i jedan i drugi prošli pored mene ozbiljni, kao da sam im utulio radost. Upitao sam djecaka, oci su mu kao kudelj in cvijet, isto sto i onog nekadasnjeg, pitanje je staro i zvoni tuzno, ali on to ne zna.

Srecom, razgovor između nas je bio sasvim drugaciji nego onaj raniji. Zapisao sam ga radi olaksice, bez druge potrebe, kao sto se umorni putnik zaustavi pored svjeze vode.

- Ciji si, mali?

Zastao je, pogledao me nimalo prijateljski.

- Ne tice te se.

- Ides li u mekteb?

- Ne idem vise. Juce me hodza istukao.

- Za tvoje dobro te istukao.

- Onda bih to dobro mogao da dijelim i sakom i kapom. A hodza ga dijeli po nasim straznjicama. Za svako slovo pomodri kao patlidzan.

- Ne govori ruzne rijeci.

- Zar je patlidzan ruzna rijec?

- Veliki si đavo.

- Ne govori ruzne rijeci, efendija.

- Jesi li juce tako slobodno govorio?

- Do juce sam bio hodzin bubanj. Danas sam ko ova tica. Hajde, neka me sad neko udari!

- Sta ti kaze otac?

- Kaze: alim svakako neces postati. A orati mozes i s elifom i bez elifa, zemlja te ceka, necemo je drugome davati. A ako je dijeliti batine, to mogu i ja, veli.

- Hoces li da govorim s ocem, da te povedem u kasabu? Ucices skolu, postaces alim.

Rekao sam to i onom nekadasnjem djecaku, sad je u tekiji, dervis. Ali ovaj je druckiji. Veselog izraza nestalo je s njegova lica, a javila se mrznja. Gledao me trenutak mrko, u bijesnoj nedoumici, pa se naglo sagnuo i uzeo kamen s puta.

- Eno oca - rekao je prijeteći. - Ore. Hajde, pođi da mu to kazesh, ako smijesh.

Mozda bi zaista udario. Ili bi placuci pobjegao u brdo. Bio je pametniji od onog drugog djecaka.

- Necu - rekao sam pomirljivo. - Niko te ne moze natjerati. A mozda je i bolje da ostanesh ovdje.

Stajao je zbunjen, ali nije ispustao kamen iz ruke.

Posao sam i osvrnuo se nekoliko puta. Nije se micao s onog mjesta, prepreka između oca i moje ponude, uplascen i nepovjerljiv. Tek kad sam se udaljio, kad nije imao razloga da se boji, bacio je kamen daleko u zito i potrcao prema ocu.

Vratio sam se tmuran.

Mala žena je otvorila kapiju, i tobož sakrivajući lice jasmakom, uputila me u bascu, tamo su, veli, tri luda hvataju jednog bijesnog, pa mogu da odem, ako hocu, a mogu i da sacekam ovdje a ona ce javiti Hasanu, i reci ce mi sta kaze, ako bude ista kazao, jer danas nije razgovorljiv.

Idem tamo, rekao sam, a žena je zatvorila kapiju i otisla u kucu.

U velikoj basci iza kuce, na slobodnom travnom prostoru okruzenom sljivikom, dva Hasanova momka hvatala su mladog zdrijepca. Hasan je stajao kraj ograde, s unutrašnje strane, i mirno gledao, cuteci, ili ih podsticuci kratkim uzvicima i psovkama.

Nisam usao u to travno boriliste, u kome je busenje zemlje letjelo ispod kopita poludivljeg konja.

Prilazili su mu naizmjenice jedan i drugi momak, stariji, nizak i snazan, i mlađi, visok i vitak. Bilo je cudno sto ga nisu hvatali zajedno, savladali bi ga lakse, i cudno je sto je Hasan cutao, pustajući ih da se muce.

Zdrijebac, crne i sjajne dlake, jakih sapi, zilavih nogu i tankih clanaka, stajao je nasred basce, naljucen, rasirenih ruzicastih nozdrva, izdreljenih bionjaca, trepereci u lakim drhtajima sto su mu nabirali cvrstu kozu kao sitni talasi.

Stariji momak, uvucene glave u široka ramena, sav napregnut, prilazio mu je sa strane, ne pokusavajući da ga umiri glasom ili pokretom, pristajući da budu neprijatelji, i iznenada skocio, nastojeći da se docepa vrata i grive, siguran u svoju snagu. Konj je stajao prividno miran, i odjednom se okrenuo uokrug, strelovitom kretnjom, ali covjek kao da je to ocekiavao, izmakao se i bacio se s druge strane, uhvativsi se za dugu grivu. Konj je zastao, iznenađen, a onda poceo da ga vuče, nastojeći da se oslobodi, ali je zagrljaj cvrst, i jake ruke ne pustaju vitki vrat. Izgledalo je da ce ga savladati, licilo je na cudu kako ljudska snaga moze da ukroti ovaj cvor napetih misica, stajali su ukopani, kao da su premoreni, kao da nemaju mogucnosti da se razdvoje, kao da ne znaju sta treba dalje da cine. A onda je zivotinja iznenadnim trzajem odbacila covjeka daleko od sebe.

To se desilo i mlađem. On je prilazio konju opreznije, lukavije, pokusavajući da ga prevari otvorenim dlanom, cak i ljubaznim licem, na kome je lebdio besmislen smijesak, ali kad je dosao nadohvat ruke, konj se zavrtio u krug i odbacio ga tijelom.

Hasan je dobacio ruznu rijec, mlađi se nasmijao, stariji opsovao ovu divlju mrcinu.

- Ti si mrcina - rekao mu je Hasan.

Gledao sam kako mirno prati ovu borbu, kao rvanje, kao dvoboj, i nije mu vazno da konja uhvate, iako je kovac cekao s ove strane ograde, kao i ja, vec da vidi kako pokusavaju i ne uspijevaju, i ne pomaze im savjetom niti prekida ovu opasnu igru. Ali me vise zacudilo sto je neuobicajeno ozbiljan, cak i tmuran, nezadovoljan necim, ali ne vjerujem da je zbog nespretnosti momaka. Cudno je i sto je pustao da sve ovo suvise dugo traje, licilo je na nepotrebnu surovost, koja je među njima mozda obicna, ali je meni izgledala bez ikakve svrhe. A to ponasanje mijenjalo je i sliku koju sam stvorio o njemu. Nije blag ni vedar, kao sto sam zamisljao, ili je takav kad je sa sebi jednakima, a sa momcima je kao i drugi. Ali i kad

me primijetio, kratko me pozdravivši, nije se izmijenio. Nije im skratio muke, a ni oni se nisu bunili.

Srecom, konj je pogodio starijeg momka u stegno, i on mu je vratio strasnim udarcem u rebra.

- Lud si ko i on! Izlazite! - viknuo je Hasan, a covjek je bez rijeci othramao izvan domasaja zivotinje.

Sacekao je da se izmaknu u stranu i stanu uz ogradu, I polako posao prema konju, obilazeci ga u krugu, prilazeci s glave, uporno mijenjajuci polozej, ne zureci, ne cineci usplahirene pokrete, ne nastojeci da ga prevari, sve dok konj nije stao, umiren necim, mozda Hasanovim ujednacenim kretanjem, mozda njegovim tihim nejasnim rijecima sto su se cule kao neprestano zuborenje, mozda njegovim upornim pogledom, ili odsustvom straha i bijesa, i sacekao da mu covjek pride, jos na izgled nepovjerljiv, frkcuci sirokim nozdrvama, ali je Hasan vec bio kraj njega, i jos ga umirujuci tihim saputanjem, pruzio ruku prema celu i poceo da ga miluje, i opet bez zurbe, bez nestrpljenja, kao da i ne primjecuje da konj odmahuje glavom, polako vracajuci dlan na njusku, na celo, na vrat, pa ga uhvatio za grivu i poveo prema ogradi.

- Evo - rekao je momcima. - Sad cete valjda moci.

I prisao mi.

- Jesi li dugo cekao? Drago mi je sto si dosao. Hajdemo u kucu.

- Nisi raspolozen danas.

- Bivao sam i gori.

- Hoces li da odem, ako smetam?

- Ne, zasto? Ja bih potrazio tebe, da nisi dosao.

- Jesu li te momci naljutili?

- Jesu. Zelio sam da jedan pogine.

Nista nisam odgovorio.

On se nasmijao: - Pravi derviski odgovor: cutanje. Da, nakrivo sam nasađen, i govorim kojesta. Oprosti.

Rekao sam: da odem, a zelio sam da me zadrzi, ne bih mogao, ne bih smio na sokak, ni jutros nisam lutao bez razloga, htio sam da ga vidim, bila mi je potrebna njegova mirna rijec, i neprijeteca sigurnost sto je stisavala oluje oko mene, tako covjek zazeli da sjedne ponekad pored tihe mocne rijeke i da se uspokoji zbog njene mirne snage i sigurnog toka. A eto, nasao sam drugog covjeka, nepoznatog, bilo mi je zao, osjecao sam se ostecen, i nisam znao sta mogu uciniti dvojica uznemirenih ljudi.

Srecom, on je umio da se svladava, ili njegova vedra priroda nije mogla dugo da izdrzi bijes, i

postajao je sve više onaj koga tražim.

Uveo me u veliku sobu, s prozorima na cijeloj prednjoj strani, polovina neba nudila se pogledu, neskrivena, iznenadilo me prostranstvo te ljetne odaje, sa minderlucima, levhama, izrezbarenim dolafima, sa mnoštvom cilima, citavo jedno zapraseno bogatstvo, raskos o kojoj niko ne vodi računa. Kao on, mislio sam. Volio sam red, strog, derviski, svaka stvar treba da ima svoje mjesto, kao i sve u svijetu, covjek mora da stvara red, da se ne izbezumi. Zacudo, nije mi smetala ova nemarnost, licila je na nesitnicavu slobodu da se covjek koristi stvarima, ne sluzeci im i ne postujuci ih suvise. Iako to ja ne bih mogao.

Smijao se, sklanjajuci mintan, cizme, oruzje, kako se navikao na nered po hanovima, pa primijeti tek kad pogleda tuđim ocima, kad neko dođe. A ja sam siguran da je takav oduvijek, to je dio njegove prirode, neodgovorne i razbarusene. I rekao sam mu to, u sali, da je bas to lijepo kod njega, a sigurno je bio uvijek isti. Prihvatio je salu, sa smijehom: tacno, uvijek je bio nemaran, iako ponekad postuje red koji drugi znaju da stvore, ali sam ne osjeca potrebu za njim, ne misli o tome vise. Jednom u zivotu se cak i trudio, vrseci nasilje nad sobom, uzalud. Kao da je u neprijateljstvu sa stvarima, ili ga ne postuju, odbijaju da mu se podvrgnu, nema smisla za vlast ni nad cim. U stvari, reda se malo i plasi, red je konacnost, tvrdi zakon, umanjivanje broja mogucih zivotnih oblika, lazno uvjerenje da vladamo zivotom, a zivot se sve vise otima, sve nam vise izmice sto ga vise stezemo.

Bilo je sasvim neobicno kako je ovaj grubo malopredasnji dzambas lako uskakao u razgovor koji ne prilici njegovom danasnjem zanimanju, ali ja sam ga prihvatio sa zadovoljstvom.

Upitao sam: - A kako treba zivjeti? Bez reda, bez cilja, bez svjesnih namjera koje nastojimo da ostvarimo?

- Ne znam. Dobro bi bilo kad bismo mogli odrediti cilj i namjere i stvoriti pravila za sve zivotne prilike, da uspostavimo zamisljen red. I,ako je izmisliti opste propise, gledajuci iznad glava ljudi, u nebo i vjecnost. A pokusaj da ih primijenis a zive ljude, koje poznajes i mozda volis, a da ih ne povrijedis. Tesko ces uspjeti.

- Zar Kur-an ne određuje sve odnose među ljudima? Sustinu propisa mozemo primijeniti na svaki pojedini slucaj.

- Mislis? Onda mi rijesi ovu zagonetku. Nije rijetka, nije neobicna, nije daleka od nas. Susrecemo se s njom kad god hocemo da otvorimo oci. Zive, recimo, muz i zena, i zive u ljubavi, na izgled. Ili cekaj, da govorimo o ljudima koje znamo, bice lakse. Da pretpostavimo da su to ovo dvoje koje si vidio, zena koja ti je otvorila vrata, i onaj stariji momak, Fazlija, njen muz. Zive kod mene, u dvorisnoj kuci, nije im lose, on putuje sa mnom, zarađuje vise nego sto im je potrebno, donosi joj poklone s puta, i uziva u njenoj radosti, a ona zna da se raduje, kao dijete. Smijesan je, nespretan, jak kao bivo, pomalo djetinjast, ali neobicno pazljiv prema njoj. Voli je, propao bi bez nje. Mene pomalo potkrada, zbog zene, ali voli i mene, poginuo bi da me odbrani. Drago mi je bilo sto se slazu, pobjegao bih od muza i zene koji se kolju. Stalo mi je do njih, jer sam i ja pomogao da se nađu, a malo sam ih i zavolio. I sad mislim ovako: sta bi se desilo kad bi zena nasla drugog muskarca i krisom mu poklanjala ono sto je muzevljevo i po bozjim i po ljudskim propisima? Sta bi trebalo uciniti kad bi se to desilo?

- Je li se desilo?

- Desilo se. Vidio si i njega, onaj mlađi. Muz ne zna. Kur-an kaze: kamenovati preljubnicu. Ali priznaces, to je zastarjelo. A sta da uradim? Da kazem muzu? Da njoj zaprijetim? Da otjeram mladica? Sve to ne bi pomoglo.

- Ni grijeh ne mozes gledati mirno.

- Teze je sprijeciti ga. Nju vole obojica, ona se boji muza, a voli mladica. I on je kod mene, malo je lukav ali pametan, toliko vjest u poslovima da se bojim za njegovo postenje, ali mi je potreban. Stanuje ovdje, s njima, muz ga je sam doveo, to mu je daleki rođak. Muz je dobricina, nista ne sumnja, vjeruje ljudima, i uziva u svojoj sreći; zena ne zeli nista da mijenja, boji se da sve ne pokvari; mladici cuti, ali neće da ode. Mogao bih da ga smjestim u drugu kucu, ona bi otisla i tamo, sama mi je rekla, i bilo bi gore. Mogao bih da ga posaljem u drugo mjesto, ona bi otisla za njim. Ma sta da se izmijeni u ovome sto je sad, ne bi valjalo. Muz bi ubio i nju i njega, kad bi saznao, jer je, budala, vezao svoj zivot za nju. Njih dvoje kradu svoju sreću, i misle da imaju pravo na nju, ne usuđujući se da je ucine ljepsom. I nije im lako, ni njoj, jer mora da bude zena covjeku koga ne voli, ni mladicu, jer je prepusta drugome svako vece. Muzu je najlakse, jer nista ne zna, i za njega nista ne postoji, a mi mislimo da je on najvise ostecen. Na nju on vise i nema prava, odrzava ga samo njen strah. A ja cekam, pustam da sve traje, ne smijem nista da ucinim, toliko je sve rovito, pokidao bih tanke konce sto ih drze zajedno, ubrzao bih nesrecu sto visi nad njima. Eto sad, nadi kakvo hoces pravilo, rijesi mi to, uspostavi red! Ali da ih ne unistis. Jer onda nisi nista ucinio.

- To se moze završiti samo nesrecom, sam kazes.

- Bojim se. Ali necu da je pozurujem.

- Govoris o posljedicama a ne o uzrocima, govoris o nemoci propisa kad se nesto desi, a ne o grijehu ljudi sto ga se ne drze.

- Zivot je siri od svakog propisa. Moral je zamisao, a zivot je ono sto biva. Kako da ga uklopimo u zamisao a da ga ne ostetimo? Vise je stete nanoseno zivotu zbog sprecavanja grijeha, nego zbog grijeha.

- Onda da zivimo u grijehu?

- Ne. Ali ni zabrane nista ne pomazu. Stvaraju licemjere i duhovne bogalje.

- I sta treba da cinimo?

- Ne znam.

Nasmijao se, kao da mu je drago sto ne zna.

Usla je zena, unijela serbe.

Uplasio sam se da ce Hasan poceti razgovor s njom, suvise je otvoren i nagao da bi sakrio ono sto misli. Srecom, i cudom, nije rekao nista, gledao je u nju s jedva vidljivim osmijehom, nimalo zlobnim, cak i s nekom podsmjesljivom blagonaklonoscu, kao sto se gleda drago stvorenje, ili dijete.

- Gledas je kao da si na njoj strani - rekao sam kad je izašla.

- Da, na njoj sam strani. Zena je uvijek zanimljiva kad je zaljubljena, tada je pametnija, odlucnija, ljupkija nego ikad. Muskarac je rastresen, ili grub, ili nerazmislen, ili placljivo njezan. Ali sam i na njihovoj strani, na strani obojice. Neka ih davo nosi!

Zalio sam ga u tom casu, i zavidio mu. Ne mnogo ni jedno ni drugo. Zalio ga sto je svjesno razrusio u sebi cjelovit i siguran nacin msljenja kojim je mogao da posluži vjeri, a zavidio mu zbog nejasne slobode koju sam samo nazirao. Nije bila moja, protivna je meni, a opet je licila na lakse disanje. I mislim tako zbog njega, cinim ustupke, jer ne mogu sebi da sakrijem, drago mi je sto ga vidim, drag mi je njegov laki prozracni smijesak sto se rascvjetava sam od sebe, drago mi je njegovo vjetrovima opaljeno lice na kome blistaju modre oci, prijatna mi je vedrina sto ga okružuje kao svjetlost, mozda cak i lakomislenost koja ne obavezuje. U neobicnom odijelu, plavim caksirama i zutim cizmama od jarece koze, u bijeloj kosulji sa širokim rukavima i sa cerkeskom kapom na glavi, cist kao bjelutak, širokih ramena, snaznih prsa sto su se trokutom zdrave tamnine pokazivala iz proreza kosulje, licio je na hajduckog starjesinu kad se odmara kod sigurnih jataka, na veselog pustahiju koji se ne plasi ni sebe ni drugog, na jelena, na rascvjetalo drvo, na nezauzdani vjetar. Uzalud pokusavam da ga vidim drukcijeg, da ga vratim na pocetak. I pretjerujem, suprotstavljajući ga sebi.

Nekad je bio sto i ja, ili slican meni. Nesto se desilo, nekad, jednom, zato je izmijenio svoj zivotni put, i sebe. Zamislim sejha Ahmeda Nurudina tako preobrazenog, kako putuje drumovima, senluci po hanovima, kroti divlje konje, psuje, govori o zenama, i ne uspijevam da domislim, smijesno mi, nemoguće, morao bih drugi put da se rodim i da nista ne saznam od ovoga sto znam. Zazelio sam da ga upitam, mozda zato sto i ja slutim promjenu u sebi, ne ovakvu, slutim i bojim se, a ne znam kako da to ucinim, izgledalo bi sasvim cudno, on ne vidi put moje misli i opravdanost moje radoznalosti.

Posao sam stranputicom: - Jesi li zadovoljan svojim poslom?

- Jesam.

Pa se nasmijao i veselo mi gledajući u oci, rekao bez okolisenja:

- Priznaj da nisi to htio da pitas.

- Pogađas tuđe misli, kao sihirbaz.

Cekao je, osmjehnut, oslobađajući me obzira otvorenoscju i vedrim izgledom koji ohrabruje. Iskoristio sam tu povoljnu priliku, priliku za sebe, on ih nudi drugima uvijek:

- Nekad si mislio kao i ja, ili slicno kao ja, kao mi. Nije lako izmijeniti se, treba odbaciti sve sto si bio, sto si naucio, na sto si se navikao. A ti si se izmijenio, potpuno. To je kao da si ponovo ucio da hodas, da progovaras prve rijeci, da stices osnovne navike. Razlog je morao biti veoma vazan.

Posmatrao me trenutak s cudnom paznjom, kao da sam ga vratio u proslost ili u neku zaboravljenu muku, ali se taj napregnuti izraz ubrzo ublazio. Potvrdio je mirno:

- Da, izmijenio sam se. Vjerovao sam u sve sto i ti, kao i ti, mozda i tvrđe. A onda mi je rekao

Talib-efendija, u Smirni: `AFKad vidis da mlad covjek stremi u nebo, uhvati ga za nogu i svuci na zemlju `AE. I svukao me na zemlju. - Odreden si da zivis ovdje - izgrdio me - e pa zivi! I zivi sto ljepse, ali tako da te nije stid. I radije pristani da te Bog pita: zasto nisi to ucinio? Nego: zasto si to ucinio?

- I sta si sad?

- Skitnica na sirokim drumovima na kojima susrecem dobre i rđave ljude, sa istim brigama i nevoljama kao i ovdje, sa istim radostima zbog male sreće, kao i svugdje.

- Sta bi bilo kad bi svi posli tvojim putem?

- Svijet bi bio srećniji. Mozda.

Zatvarao je krug razgovora.

- I sad te se nista ne tice. Je li to sve sto si postigao?

- Nisam ni to.

Sjedim i razgovaram, sa sve manje paznje, sa sve manje zanimanja, ocekivao sam mnogo od njegove ispovijesti, a nisam dobio nista. Njegov slucaj je usamljen. Pomalo je cudak, ili pametan covjek koji krije svoje razloge, ili nesrecnik koji se brani prkosom, a za to je potrebno biti suvise slab ili isuvise jak, a ja nisam ni jedno ni drugo. Svijet nas drzi cvrstim vezama, kako ih raskinuti? I zasto? I na koji se nacin moze zivjeti bez vjerovanja sto je za covjeka priraslo kao koza, koje je ti? Kako mozes bez sebe?

A onda sam se sjetio brata, sjetio sam se kuda sam posao. Sjetio sam se da ne smijem ostati sam.

- Dosao sam da ti zahvalim na poklonu.

- Volio bih da si dosao bez razloga. Da porazgovaramo ni o cemu, ni zbog cega.

- Odavno nisam bio tako uzbuđen kao sinoc. Dobri ljudi su sreća na ovome svijetu.

Bila je to ljubaznost koja ne obavezuje ni onoga ko je kaze ni onoga ko je cuje. Ali sam se sjetio sinocnje veceri i ucinilo mi se da zaista tako mislim, i da je malo sto sam rekao. Osjecao sam zelju da kazem vise, da zadovoljim neku svoju potrebu sto je rasla, da se ispunim njeznoscju i toplinom. Uzalud je Hasan u smijehu pokusavao da me zaustavi, to je sad bilo nemoguce. Drzao sam se za njega kao za kotvu, bio mi je neophodan bas tada, u tom casu, i potrebno je bilo da mi bude drag, i najbolji. Rekao sam da cu jos sutra, mozda i danas, uciniti za brata sve sto mogu. Vjerujem da sam u pravu, i trazicu pravdu dokle mognem da stignem. Mozda nece biti lako, kao sto mislim, mozda ce biti i teskoca (vec ih osjecam: jutros muslim nije htio da me primi, drsko su rekli da ga nema iako je preda mnogim usao u muslimat), mozda cu biti sam i ugrozen, i eto, zato sam i dosao danas do njega, osjecam da mi je blizak, i nista ne trazeci, osim ljudske rijeci, htio sam da mu to kazem, zbog sebe.

Istina je bila to sto sam rekao, neka neobicna unutarnja istina, koja me i dovukla ovamo, iako sam je i sebi izrekao tek tada, pred njim. Kao da sam polazio na pogibeljan put, u opasnu

bitku, gledao sam u jedinog prijatelja, koji se pojavio sa nesrecom, da ne bude potpuna, i mada mi nista ne moze pomoci, niti treba, neka duboka a nesaznana strepnja me vukla da ga sacuvam. Mozda mi je tek tada, pred tim sabranim covjekom sto me slusao stisan, privucen ozbiljnoscu moga glasa i skrivenom tjeskobom koju je mogao da nasluti, mozda mi je tek tada, velim, potpuno dosla do svijesti praznina koju sam jutros osjecao pred muselimatom, dok sam zacudeno slusao sejmene kako mi mirno saopstavaju lazi. Bio sam ponizen, ali nisam imao snage da osjetim uvredu. Bio sam zaprepasten saznanjem da su brata i mene nepovratno vezali osudom. Morao sam da spasavam sebe, spasavajući njega. Ali nisam mogao da sakrijem pred samim sobom ledenu pustos sto me zapahnula. Znao sam, nisu to jedina vrata na koja treba da zakucam, nije to jedini covjek koji treba da cuje moj zahtjev, ima ih jos, boljih i jacih od ovog siledzije obezumljenog vlasцу, a opet sam pretrnuo, naglo onemocao, kao covjek koji u noci izgubi put. I to je bio razlog sto sam u nastupu povjeravanja i trazanja podrške vezivao Hasana za sebe sponama prijateljstva, kopcama ljubavi, iznenađen sam sobom i tom novom potrebom, nerazumnom koliko i snaznom. Uspio sam, ucinio sam to najbolje sto je moguće, vođen nesvjesnim lukavstvom iskrene nemoci, nabujalom ceznjom da zadovoljim neku veliku zeđ, koja je sigurno odavno postojala, skrivena i gusena. Dugo sam poslije pamtio taj cas i onu silnu ganutost sto me obuzela.

Uzbudio sam i njega. Siroko otvorene modre oci su gledale kao da me prepoznaju, izdvajaju me iz neke bezlicnosti, daju mi crte i lik. Izraz njegove obicne, podsmjesljive veselosti izmijenio se u uznemirenu napregnutost, a kad je poceo da govori, bio je opet miran i sabran covjek koji vlada svojim osjecanjima, nadzire ih da ne budu prejako izrazena kao kod ljudi koji lako zaboravljaju odusevljenje. Njegov zar je trajniji, nije plamen u kome izgore vrele rijeci. I ta misao o njemu je nova. Jos danas, jos maloprije sam smatrao da je povrsan, i prazan, iako sam negdje u sebi sigurno mislio drukcije, jer zasto bih bas njemu dosao kad mi je bila potrebna ljudska rijec. To ga je branila moja nova ljubav, moje odusevljenje koje sam vezao za njega, plaseci se usamljenosti. Uostalom, svejedno, neka je i povrsan, neka je lakomislen, neka procerdava svoju nesvakidasnju pamet kako hoce, ali je dobar covjek i zna tajnu da bude prijatelj. Ja ne znam, on ce mi je otkriti. To je mozda molitva pred velikom strepnjom, talisman protiv zlih sila, gatanje pred polazak na hadziluk patnje.

Ali nikad ne znamo sta izazivamo u drugom covjeku rijecju koja za nas ima sasvim određeno znacenje i zadovoljava samo nasu potrebu. Pokrenuo sam u njemu, izgleda, dobro skrivanu zelju da se mijesa u tude zivote. Kao da je jedva docekao moj izliv prijateljstva da mi pruzi ruku i pomoc. Rijeci mu nisu dovoljne. - Drago mi je sto imas povjerenja u mene - rekao je spremno. - Pomoci cu ti koliko mogu.

Sve je u njemu odjednom ozivjelo, pripremilo se na nesto, na cin, na opasnost. Trebalo ga je zaustaviti.

- Ne trazim pomoc. Mislim da nije ni potrebno.

- Pomoc nikad nije suvisna, a sad ce biti potrebija nego ikad. Moramo ga izvuci sto prije, i skloniti odavde.

Ustao je, nemiran, ustremljen nada mnom, oci su mu sijale zlom vatrom. Sta sam probudio u njemu?

Nisam ocekiwao ni ovu ponudu ni ovu brzinu u odlucivanju, do kraja zivota upoznavacu ljude a nikad ih upoznati necu, uvijek ce me zbunjivati neobjasnjivoscu postupaka. Razmisljao sam

trenutak, zatecen, uplascen ovom nagloscu, u opasnosti da budem uvucen u ruzan poduhvat. Odbio sam, ne kazujuci pravi razlog, i ne znajuci ga tacno.

- Onda bi ostao kriv.

- Ostao bi u zivotu! Vazno je spasti covjeka.

- Ja spasavam vise: pravdu.

- Stradacete i ti, i on i pravda.

- Ako je određeno da bude tako, onda je to bozja volja.

Te moje smirene rijeci mogle su biti tuzne, gorke, bespomocne, ali su bile iskrene. Nista mi drugo nije ostalo. Ne znam zasto su ga toliko izazvale, kao da su bile blato koje sam mu bacio u lice. Mozda zato sto sam zaustavio njegov polet, sprijecio ga da bude plemenit. Vatra se zapalila negdje u njemu, drukcija nego malocas, izravniya, bliza, oci su gorjele uzarenim bljeskom, uz obraze se pelo gusto crvenilo, lijevom rukom je uhvatio desnu, kao da je sprecava u zamahu. Rijetko sam kad vidio takvu snagu uzbuđenja i takav bijes. Ocekivao sam ispad, prasak, psovku. Za cudo, nije viknuo, a vise bih volio, govorio je muklo, neprirodno tiho, stezuci glasnice, postavsi odjednom toliko uznemiren da mu se i lik izmijenio. Prvi put sam cuo da govori vrelo, onako kako je u ljutini mislio, ne ublazavajuci teske rijeci ni uvrede.

Slusao sam zaprepasten: - O jadni dervisu! Moze li se ikad desiti da ne mislite derviski? Djelovanje po određenju, određivanje po bozjoj volji, spasavanje pravde i svijeta! Kako se ne ugusite od tih velikih rijeci! Zar ne moze nesto da se ucini i po ljudskoj volji, i bez spasavanja svijeta? Ostavi svijet na miru, ako Boga znas, bice srećniji bez te vase brige. Ucini nesto za covjeka kome znas ime i prezime, koji ti je slucajno i brat, da ne propadne ni kriv ni duzan u ime te pravde koju branis. Kad bi smrt tvoga brata bila zaloga za sutrasnji raj ostalih, pa dobro, neka umre, iskupio bi mnoge nevolje. Ali nece, sve ce ostati kao sto je bilo.

- Onda Bog tako hoce.

- Imas li neku drugu rijec, ljudskiju?

- Nemam. I ne treba mi.

Prisao je prozoru, zagledao se u polovinu neba nad kasabom i nad brdima sto su je okruzavala, kao da na toj širokoj cistini trazi odgovor ili smirenje, a onda pocao da vice nekome u dvoriste, pitajuci da li je konj potkovan, i da pozuri po svirace.

Uzalud, tesko ga upoznajem. Cim vidim jednu stranu, odmah iskrzne druga, nepoznata, i ne znam koja je prava.

Kad se okrenuo, bio je opet miran, ali mu osmijeh nije vedar kao ranije.

- Oprosti - rekao je pokusavajuci da bude veseo - bio sam grub i glup. To je dzelepcijski nacin. Dobro da nisam pocao i da psujem.

- Svejedno. To sad nije vazno.

- A možda i nemam pravo. Možda je tvoj način korisniji. Bolje se držati nebeskih mjera nego običnih, ovdasnjih. Neuspjehi te ne uznemiruju, uvijek računam na beskrajno vrijeme, opravdanje je u razlozima izvan tebe.

Licni gubitak postaje manje važan. I bol. I čovjek. I danasnji dan. Sve se proizvodi na trajanje, bezlično i ogromno, pospano tromo i svečano ravnodušno. Kao more: ne može da zali bezbrojne smrti što se u njemu neprestano desavaju.

Čitao sam. Šta sam imao da kažem? Te uznemirene riječi su otkrivale nesigurnost i nedoumice kojima se ne može naci kraj. Šta da osporavam ili odobravam, kad ni on ne zna na čemu je? Samo sumnja. Ja ne sumnjam. Zaista mislim da je božja volja vrhovni zakon, da je vječnost mjera našeg djelovanja i da je vjera važnija od čovjeka. Jest, more postoji oduvijek i zauvijek, i ne može se uzburkati zbog svake sićušne smrti. On je to rekao, gorko, sa drugim smislom, ne vjerujući. A ja bih želio da se uzdignem do te misli, i kad je moja sreća u pitanju.

Nisam htio da objasnjavam, ne bi shvatio, jer misli drukčije nego ja, da bratovo oslobođenje pripremljenim bjekstvom ili podmicivanjem ne mogu prihvatiti, jer još vjerujem u pravdu. Kad bih se uvjerio da nema pravde u ovom mom svijetu, ostalo bi mi da se ubijem, ili da se okrenem protiv tog svijeta, koji više ne bi bio moj.

Hasan bi opet rekao da je to derviski način misljenja, slijepa zagnjurenost u pravilo, zato ništa ne govorim, ali ne znam kako bi čovjek mogao drukčije da živi.

Ili može?

Gledao sam u ispupalu granu pod otvorenim prozorom. Trebalo je da odem.

- Proljeće - rekao sam.

Kao da on ne zna. Sigurno ne zna ovako kao ja. Nisam se sjetio da mu je mogla biti čudna ova moja riječ. Kao da je prekidala razgovor, i misao, a nije.

Sjetio sam se kako se bijelo i ružičasto obilje ponavljalo u beskraj, jutros, nekad, bilo je mnogo svijetlih sjenki ispod stabala, mirisala je razbuđena zemlja, a ja sam mislio kako bi bilo lijepo krenuti u svijet sa derviskim keskulom u ruci, vođen jednim jedinim suncem i ma kojom rijekom, ma kojom stazom, bez ijedne druge želje osim da ne budem nigdje, da se ne vezujem nizasto, da sa svakim jutrom vidim drugi kraj, sa svakom noci da legnem na drugi ležaj, da nemam obaveza ni zaljenja ni sjecanja, da pustam mrznji na volju tek kad odem i kad postane besmislena, da udaljim svijet od sebe prolazeci ga. Ali ne, nisam to mislio, pripisao sam sebi želju koju je Hasan malocas izrekao, učinila mi se toliko lijepa, toliko rješavajuća, da sam je prisvojio, i čio jedan trenutak mislio da je moja. Čak sam je obilježio u sebi njegovim riječima. Odgovarala je mom jutrosnjem bespuću, i prihvatio sam je naknadno, kao da je bila. A nije bila, znam sigurno.

Ispricao sam Hasanu o susretu sa dječakom, poslije ponizenja koje mi je poklonio muslim.

- Zasto si ga zvao? - upitao je Hasan smijuci se.

- Izgledao je bistar.

- Bilo ti je tesko, bjezao si od muke, htio si da zaboravis kako su te sejmeni otjerali ispred musulmata, i tada, u casu velike licne tegobe ti primjecujes bistre djecake i mislis na buduce branitelje vjere. Je li tako? - Ako mi je tesko, jesam li prestao da budem ono sto sam? Mahao je glavom, nisam znao da li me ismijava ili zali.

- Reci da nije, molim te, reci da ti je brat vazniji od svega, reci da ces sve poslati do đavola da ga spaces, znas da je nevin!

- Ucinicu sve sto mogu.

- To nije dovoljno. Hajde da ucinimo vise!

- Hajde da ne govorimo vise o tome.

- Dobro. Kako hoces. Volio bih da se ne pokajes.

Bio je uporan. Ne znam zasto je htio da se upusti u opasan i nesiguran posao spasavanja covjeka koga je jedva i poznavao, bilo je cudno i zato sto je protivurjecilo svemu sto sam znao o njemu. Ali nije lagao, nije nudio samo rijeci jer je vidio moju odlucnost da ne pristanem: zaista bi ucinio, ne oklijevajuci ni casa.

Mozda bi neko mogao pomisliti da sam bio dirnut tom njegovom spremnoscu da pritekne u pomoc, da sam tu njegovu neobicnu zrtvu docekao sa suzama u grlu. Ali nisam. Nikako nisam. U pocetku sam htio da ta njegova ponuda bude lazna, prazna rijec koja ne obavezuje na djelo. Ali kad nisam uspio da je na to svedem, jer je njegova iskrenost bila nesumnjiva, osjetio sam ljutinu i uvrijeđenost. Izgledalo mi je neprilicno toliko njegovo zanimanje, neprilicno i nametljivo, jer je neprirodno. Nadilazio je moju revnost, ukazivao na nedovoljnost moje brige, nudio svoju zrtvu da ukaze na moju malu ljubav, prigovarao i kaznjavao me. Izmucio me ovaj razgovor, i zelio sam samo da se zavrsi, nismo mogli da se razumijemo. Zbunio me neocekivanim zakljuckom poslije price o djecaku, kad je otkrio ono o cemu nisam mislio a sto je sigurno istina, ali je smisao svega sto je govorio bila pobuna. Iskopavsi taj zakljucak, zatvorio sam se, postao opsadena tvrđava o koju su strijele uzalud udarale. Nije mi prijatelj, ili je cudan prijatelj koji mi sijece korijenje, potkopava temelje. Nema prijateljstva među ljudima koji drucije misle.

To gorko saznanje (a bilo mi je potrebno kao vazduh, kao lijek) pomoglo mi je da ga lakse odbijem, i da pocnem tezak razgovor koji sam stalno odgađao, i stalno mislio na njega.

Mogao sam da ga zamolim i kao prijatelja, imao sam prava na to, ali je moja misao isla drugim putem, onemogucavajuci to; mogao sam da kazem kao tuđu poruku, koja me se toboze ne tice, ali bih se onda mucio da kazem svoju molbu, i sve bi ispalo ruzno. Ovako je najbolje: nije mi prijatelj, to je sigurno, i iznijecu tuđi zahtjev od koga ja ocekujem korist. Mozda zato nisam ni pokazao malocas da sam ljut, jer bih ga okrenuo protiv sebe i umanjio izgled na uspjeh.

Rekao sam, spremajuci se da pođem, kao da sam se slucajno sjetio, da sam bio kod njegove sestree, pozvala me (znam, dodao je, i tako me upozorio da moram reci vise nego sto mi je mozda korisno), i zamolila me da mu kazem da ce ga otac lisiti nasljedstva (znam i to, nasmijao se Hasan), i da bi bilo najbolje da se sam odrekne, zbog svijeta, pred kadijom, da bude manje bruke.

- Za koga manje bruke?

- Ne znam.

- Necu da se odreknem. Neka cine sto im je drago.

- Mozda je tako najbolje.

Uzalud je kriti, uzdao sam se da ce mi pomoci, meni i mome bratu, posredovanje u ovom ruznom poslu. Kad je odbio, ucini mi se da je grub i tvrdoglav, i stalo me velikog napora da ga podrzim u odluci. Tesko je bilo, rijec mi je grizla grlo kao otrov, a nisam mogao da ucinem drukcije: ne bih sebi oprostio da je primijetio moju igru. Krivo sam poceo, sve sam zapleo, trebalo je reci jednostavno, kao covjek covjeku, ne bi bila nikakva sramota ni da me odbio, ali sad sam sve pokvario. Prilika koju sam dugo cekao, nepovratno se gubila, a ja sam stajao nemocan.

Ali bas tada, kad sam izgubio svaku nadu, kad sam pomislio da je ova posjeta besmislena, on se sjetio:

- Ako se odreknem nasljedstva, da li bi moj zet, kadija, pomogao tvome bratu?

- Ne znam, nisam o tome mislio.

- Hajde da ucinimo tako! Neka ti pomogne, i odreci cu se svega. Sa munare cu vikati ako treba. Svejedno mi je uostalom, ostavice me bez iceda i ovako i onako.

- Mogao bi povesti parnicu. Ti si prvi nasljednik, nisi uvrijedio porodicu, otac je bolestan, lako je dokazati da sve cini pod necijim pritiskom.

- Znam.

Naprezao sam se da to kazem, s mukom se prisiljavao da budem posten, vec drugi put. Htio sam da mu budem ravan, htio sam docnije, kad se sjetim njegove velikodusnosti, da imam odgovor sam sebi: ucinio sam sto sam morao, na svoju stetu, nisam ga prevario, neka sam odluci.

- Znam - rekao je - ucinimo sad ovako. I zet se boji parnice, on nije glup vec neposten. I gramziv, srecom. Mozda ce i pomoci, jer mu je vise stalo do imanja nego do sitnog nepoznatog pisara. Oslonimo se na ljudske poroke, kad ne mozemo drukcije.

- Poklanjas suvise. A ne mogu ti nicim vratiti nego zahvalnoscu.

Nasmijao se, i odmah umanjio svoj dar:

- Ne poklanjam mnogo, svakako bi bilo njihovo. Ko bi se vukao po sudovima!

Sad sam mogao da ga odvracam koliko god mi je bila volja, ne bi odustao. Ali nisam vise htio da se igram sa sudbinom.

Zahvalio sam i počeo da se oprastam. Vratilo mi se dobro raspoloženje, i nada, pobijedio me svojom neuracunjivom velikodusnošću. Srećom, svega se odrekao sam, nije mi objesio o vrat svoju zrtvu, nije me opteretio zahvalnošću, i nije mi više neprijatelj. (Sve je mogao da bude u tim prvim danima, nista još nije postao određeno, određivao sam se prema trenucima, kao u prvoj nesigurnoj ljubavi, lako je mogla da se preokrene i u mrznju.)

- Steta što si dervis - rekao je iznenada, nasmijavši se glasno. - Pozvao bih te na veselje, doći će mi prijatelji.

I dodao lukavo otvoreno: - Ne krijem, jer ćeš sutra svakako doznati.

- Ne volis red?

- Da, ne volim red. Znam, grđices me, ali, `AFvama vasi poslovi, meni moji` AE. Nije važno što ne činimo dobro, važno je da ne činimo zlo. A ovo nije zlo.

Salio se i s Kur-anom, ali bez zlobe i bez ruganja. Nije volio red, nije volio svetinje, bio je ravnodusan prema njima.

Odjednom se njegov veseli glas naglo prekinuo. Razvučene usne su se skupile u zgrčenu kružnicu, a lice, preplanulo od vjetrova, probilo je jedva vidljivo bljedilo. Pogledao sam kroz prozor, za njegovim očima: vitka Dubrovkinja i njen muž usli su u dvoriste.

- Jesu li i oni dosli na veselje?

- Sta? Ne, nisu.

Trajalo je samo trenutak, to njegovo gubljenje vlasti nad sobom, i uzbuđenje koje ga je savladalo. Oči su mu zastale među širokim otvorima kapaka, ruke se zbunile. Samo trenutak, i sve je prošlo, kao da nije ni bilo. Vratio mu se osmijeh, i opet je bio siguran, i neuzbuđeno vedar, mirno radostan što su mu dosli prijatelji. Ali ga je uzbuđenje još držalo, ma da mu je izgled smiren. Znao sam po tome što me više nije vidio, što za njega nisam postojao. Nije bio neljubazan, nije gledao mimo mene, rekao je da opet navratim, napomenuo mi da odem do njegove sestre, sve je na izgled bilo obično, ali njegova misao nije sa mnom: dole je, na dvoristu, uz zenu što mu je isla u posjetu. Krenuli smo im u susret, sreli se na vratima, pozdravljajući se pogledao sam krisom i letimice u njeno lice, nije mi se učinila naročito lijepa ovako iz blizine, obrazi su joj mrsavi i blijedi, oči sa tragovima vatre od neke bolesti ili tuge, ali ima nešto u izrazu lica što ostaje u sjećanju, i prosao sam kroz oblak lakog mirisa, udaljio se sa mislju o nerjesivosti svega među njima. Zato je s onakvim zanimanjem govorio o onoj ženi iz dvorista i o dvojici momaka! Je li to i njegova muka, je li to i njegov bezizlaz? Da nije zaljubljen, sve bi lakše i jednostavnije bilo, ali njegovo naglo bljedilo ne vara. Zna li ona? Zna li njen muž, dobrodusan Latinin što se poklonio preda mnom duboko, sa ugodnim smijeskom nezlobiva čovjeka, troma u svemu. Sigurno ne zna, njega strast ne raspinje. On ne bi ubio, i kad bi znao. Zena zna, zene uvijek znaju, makar nista ne bilo rećeno, i prije će pomisliti da jest nego da nije. Sta se desava među njima, nekazano, ili izmucano, između muza koji ih odvaja prisustvom i podstiče nesumnjanjem, uvijek spreman da prebrodi njihove opasne cutnje veselim pricanjem ni o čemu? Kakav je bijes okusane ili neutazene zelje među to dvoje mladih ljudi, kakva omađijanost koja se, samo mislima hranjena, može razviti u opasan zanos. Ili je samo Hasan uhvaćen, zbog njenog lelujavog stasa vitke trske i tihe vedrine sjajnih očiju koje je obilježila bolest. Zar se zato izdvojio, da se ovako nepovratno

zaplete u strast sto se ne trosi i ne moze da nestane? Misli na nju, mjesecima razdvojen, susrece je kad se vrati, uljepšanu zeljama s dalekih puteva, upija zednim ocima da je zapamti i ponese na nova putovanja. Gdje ce se zatvoriti taj krug u kome se strast hrani a ne trosi?

Zaboravio je na mene sad, ako je ikad mogao da misli, istisnula me ona odavno, i mene i sve ostalo sto nije ona; i ako sam je mrzio u tom casu, bilo je to zato sto su njena kadifena haljina do tala i njena djevojacka puna usta i zreli mazni glas vazniji od mene i moje muke. Potisnula me do nepostojanja, unistila mi oslonac, koji nije ni postojao, ali bih volio da varka nije otkrivena.

Opet sam sam.

Mozda je i najbolje tako, ne ocekujes pomoc i ne bojis se izdaje. Sam. Ucinicu sve sto mogu, ne uzdajuci se u podrsku koje nema, i onda je moje sve sto postignem, i zlo i dobro.

Prosao sam pored dzamije na cosku Hasanova sokaka, prosao pored medrese sto se nije vidjela iza zida, prosao nanuldzijski sokak, dosao do kozara, iscilio je Latinkin miris, blijedila je misao o Hasanu, koracao mimo zanatlijskih radnji i zanacija sto su mirno radili svoj posao, pocinjala je granica moje vlastite brige i puta u nepoznato. Ali zasto u nepoznato? Nisam sumnjao da cu uspjeti, nisam smio da sumnjam, jer ne bih imao snage da ucinim ni korak dalje. A morao sam, to je bilo pitanje moga zivota, ili neceg jos vaznijeg. Ceznuo sam za mirom u tom casu, isao pognute glave pored cefenaka, klonulo umoran, osjecao miris koze i johove kore, umoran, gledao okrugli kamen kaldrme pred sobom i noge prolaznika, umoran, bez trunka snage, zeljan zatvorene sobe i dugog mrtvackog sna, kao davljenik, iza zakljucanih vrata, zatvorenih prozora, kao bolesnik. Ali ta slabost, i taj strah pred neslucenim teskocama, ta zelja da se legne i umre, da se odustane i primi sudbina, ne smiju sada da me zaustave. Nikakav zamor ni klonulost ne mogu me sprijeciti da izvrsim obavezu. Gonila me moja preostala seljacka upornost i nemilosrdno jasna misao o potrebi da se branim. Moram. Idi naprijed, poslije umri.

Odakle samo strah i predosjecanje prijetećih nevolja, kad me moje iskustvo nije moglo upozoriti?

Kad sam cuo topot konjskih kopita po kaldrmi, digao sam oci i vidio dva naoruzana sejmena na konjima, jasu uporedo, ne sklanjajuci se nikome. U uskom sokaku prolaznici su se stiskali uz cefenke i zidove da ih ne odgurnu konjske sapi i ne zakace ostre bakraclije. Jahali su polako, i svijet je stizao da se skloni, bez rijeci, i da saceka dok oni prođu. Nisu htjeli da ikog okrznu namjerno, ali nisu ni ustupali. Gotovo da nisu ni vidjeli nikoga.

Mislio sam, da li da uđem u neku radnju i tako ih propustim, ili da stanem uza zid, kao svi ostali. Ostacu, kao svi. Pusticu da me ponize, prolaz je uzak, prolaz je sav za njih, dohvatice me stremenom, poderace mi dzube, necu se ni okrenuti, neka cine sta hoce, bicu kao ovaj svijet sto cuti i gleda i ceka, sta ceka, sta su cekali ti ljudi ispred cefenaka dok su sejmeni isli prema meni? da vide kako ce me uvrijediti, ili da cuju kako cu viknuti na njih, cin i odijelo daju mi na to pravo. I jedno i drugo sam zelio tada, ucinilo mi se odjednom da je vazno, da je presudno sta cu uciniti, zbunili su me sto su cekali i gledali, jesu li na mojoj strani, jesu li protiv mene, jesu li ravnodusni? Ni to nisam znao. Viknuti nisam smio, narugace mi se sejmeni i bicu samo smijesan, ljudi me ne bi pozalili radi tog poraza. Ne, neka me uvrijede, svi ce vidjeti da sam se sklonio, da sam isti kao oni, nemocan, cak sam zelio da ponizenje bude sto vece, da bude teze nego ostalima. Stao sam uza zid jedva osjecajuci leđima neravnine cerpica, oborena pogleda, neuznemiren ponizenjem sto me ceka, namjerno sam

izabrao najuže mjesto, čak sam sa nekom bolnom slasću isčekivao da dođe, cuće se, zalice me, pocinjem da bivam zrtva.

Ali se desilo ono što nisam predvidio: jedan sejmjen je izjahao naprijed, i prošli su mimo mene jedan za drugim. Čak su me i pozdravili. U početku sam bio iznenađen, taj postupak me zatekao nespriprema, sav moj napor bio je nepotreban, i sve je nekako ispalo smijesno: i moje nemocno junastvo, i suvisno sklanjanje uz zid, i spremnost da primim uvredu. Krenuo sam, ne dizuci oči, između ljudi što su stajali na sokaku i ispricali me cuteci, prevaren i postiđen. Bio sam na samoj granici da budem što i oni, a sejmjeni su me izdvojili.

Kad sam prosao kroz zamisljene sibe oči, ne usuđujući se da ih pogledam, kad sam skrenuo u drugi sokak, gdje više nije bilo svjedoka moje promasene zrtve, napregnutost je počela da popusta, osjećao sam se rasterećen, dizao sam pogled prema ljudima, javljao se, otpozdravljao, smiren i tih, i sve mi je jasnije bivalo da je dobro što se ovako svršilo. Priznali su me, odali mi poštovanje, odustali od nasilja nada mnom, a ja sam to i želio, ja sam čak gatao u sebi, stojeći uz zid: ako prođu jedan za drugim, sve će biti dobro, sve što namjeravam da učinim. Ili možda nisam, može biti da sam to pomislio docnije, kad se već desilo, jer bih se ranije sujevno plasio da željeni uspjeh vezujem uz nemoguć uslov, uz čudo. Ali svejedno, čudo se dogodilo, ili nije čudo, već znak i dokaz. Kako sam, malodusan, mogao i pomisliti da sam odbacen i obespravljen? Zasto bi bilo tako? Kome bi koristilo? Ostao sam ono što sam, dervis uglednog reda, sejh tekije, osvjedoceni branilac vjere. Kako da budem odbacen, i zasto? Ne želim, neću, ne mogu da budem ista drugo, i svi to znaju, pa zasto bi me onemogućili? Sve sam uobrazio, isprepleo u sebi bez potrebe, ne znam samo odakle se pojavio taj kukavičluk, stotinu puta sam stajao na biljezi smrti i nisam se uplasio, a sad nam je srce kamicak, mrtvo i hladno. Šta se to desilo? U što se pretvorilo naše junastvo? U stidno prezanje pred sovinim hukom, pred jakim glasom, pred nepostojecom krivicom. Ne vrijedi tako živjeti. U zubima sam sablju nosio plivajući preko rijeke, u trscaku puzio na trbuhu željno oslušujući disanje neprijatelja, na pusku nalijetao ne zaustavljajući se, a sad se plasim pljesnivog sejmjena. Avaj, tugo golema, nešto se desilo s nama, nešto se grdno desilo s nama, smanjili smo se a nismo to ni primijetili. Kad smo se to izgubili, kad smo to dopustili?

Jos je dan, slab, umoran, sjenke ga već grizu, ali mora trajati toliko da ne uđem u noc s mukom i stidom. Znao sam kuda idem, jos dok nisam ni odlucio da li cu ga posjetiti. Nesvjesno sam mislio na njega, nadajući se da mu je žena ispricala naš razgovor, pravice se obojica da nismo upuceni ništa, čuvacemo tobožnju tajnu, nećemo govoriti o Hasanu, ali će moj vedri izgled sve otkriti. Pa i da mu nije kazala, nemam čega da se plasim. Možda bi bilo bolje da sam prvo otisao do nje, da joj odnesem glas naš Hasanovu pristanku, kao poklon. Lakše bih onda razgovarao s njenim muzem.

Uzalud, kukavičluk naš je opsjeo, mislimo njime. On govori iz nas, neka je proklet, i kad ga se stidimo.

Iskoristio sam taj trenutak ogorčenosti, i učinio odmah, da ne bih odgodio na nikad.

Za čudo, Ajni-efendija me primio istog časa, kao da me očekivao, nisu preda mnom isli glasovi ni glasnici, iako se na hodnicima osjećalo prikriveno prisustvo ljudi i oči.

Dočekao me ljubazno, s pozdravom koji nije ni bučan ni ravnodusan, ne pretvarajući se ni da je obradovan ni začuđen, odmjereno u svemu, neodređeno osmjehnut, ne pokušavajući ni da me uplasi ni da me ohrabri. To je posteno, mislio sam, ali sam se osjećao nelagodno.

Odnikle se privukla macka, pogledala me zlim zuckastim ocima, i prisla mu, njuskajuci ga. Ne skidajuci pogled sa mene, pogled ljubazno rasut, milovao je maznu zivotinjicu sto se sladostrasno uvijala pod njegovom rukom, taruci se vratom i bokovima o njegovo koljeno, pa se uspuzala i savila u krilu i pocela da prede skiljeci u mene zloslutno. Sad su me gledale dvoje oci, zuckaste i hladno oprezne obadvoje.

Nisam htio da mislim na njegovu zenu, ali je sama izranjala iz tame, iz daljine, zbog njega, ukocenog, na oprezi, sakrivenih ruku koje su se sigurno davile u dugim rukavima, prozirnog lica, tankih usana, uskih ramena, ispran, krhak. voda tece u njegovim zilama, kakve su noci među njima u onoj velikoj gluhoj kuci?

Sjedio je nepojmljivo miran, ne osjecajuci potrebu da makne bilo cime (licilo je na mrtvacku obamrlost ili na fakirsku snagu samosavladvanja), s istim izrazom lica sto sam ga zatekao kad sam usao, sa osmijehom koji nista ne izrazava, varljivo razapet na ustima bez usana. Umarao me taj osmijeh vise nego njega.

Samo, s vremena na vrijeme, a uvijek mi je izgledalo neocekivano, ozivjela bi ruka nekako podmuklo, izvukla bi se iz rukava kao zmija (njene su kao ptice), i oci sto bi pogledale u iste takve, macje, jedino tada za trenutak smeksane.

Ne znam koliko sam tako sjedio, bio je sumrak, pa mrak, iz njegova krila zarile su se fosforne oci, zacudo i njegove, ili mi se tako cinilo, imao je cetiri svjetlacava oka, onda su unijeli svijece (kao i ono vece, ali nisam vise mislio na nju, nisam mogao), i bilo je jos gore, obespokojavao me njegov mrtvi osmijeh, plasio me njegov mrtvacki izgled, plasila me tama iza njegovih leđa i sjenka na zidu, uznemirivalo me tiho suskanje, kao da su pacovi puzali oko nas. A od svega je mozda bilo najmucnije sto nijednom nije digao glas, nije izmijenio nacin govora, nije se uzbudio, naljutio, nasmijao. Polako su otpadale od njega rijeci, zute, vostane, tuđe, i uvijek nanovo sam se cudio kako ih dobro slaze i nalazi im pravo mjesto, jer je izgledalo da ce se prosuti iz njega, nagomilane negdje u supljini usta, i poteci bez reda. Govorio je uporno, strpljivo, sigurno, ni jedan jedini put nije bio u sumnji, nije pretpostavio neku drugu mogucnost, i ako sam mu protivurjecio, rijetko, izgledao je istinski zacuden, kao da ga je prevario sluh, kao da se susreo s ludim covjekom, i opet nastavljao da nize recenice iz knjiga, dodajuci vijekovima njihove starosti memlu svoga mrtvila. Zasto govori? - pitao sam se uznemireno. Zar misli da ne znam ove poznate recenice, ili da sam ih zaboravio? Govori li to njegovo visoko mjesto, njegova istaknuta duznost? Govori li iz navike, ili da nista ne kaze, ili se ruga, ili nema drugih rijeci osim naucenih? Ili me mucu, da me dovede do ludila, a ova macka je zato tu da mi na kraju iskopa oci?

Onda sam pomislio da je zaista zaboravio sve obicne rijeci, i to mi je izgledalo strasno: ne znati ni jednu jedinu svoju rijec, ni jednu jedinu svoju misao, biti nijem za sve ljudsko, i govoriti bez potrebe, bez smisla, govoriti preda mnom kao da me nema, biti osuden na govorenje koje je pamcenje. A ja sam osuden na slusanje onoga sto znam.

Ili je ludak? Ili mrtvac? Ili prividenje? Ili najgori mucitelj?

U pocetku nisam vjerovao sam sebi, izgledalo je nemoguće da ga ziv covjek pred njim i ziv zatvorenik u tvrđavi ne navedu na jednu jedinu stvarnu rijec, od ovog casa. Pokusavao sam da ga navucem na ljudski razgovor, da kaze ma sta o sebi, o meni, o njemu, ali sve je bilo uzalud, govorio je samo Kur-anom. Avaj, a ipak je govorio i o sebi i o meni i o njemu.

Onda sam i ja zaronio u Kur-an, moj je koliko i njegov, poznajem ga kao i on, i počeo je megdan hiljadu godina starih rijeci, koje su zamijenile nase, sadasnje, i koje su stvorene zbog mog zatvorenog brata. Licili smo na dvije obataljene cesme sto su rasipale ustajalu vodu.

Kad sam rekao zasto sam dosao, odgovorio je kur-anskom recenicom: - Koji vjeruju Boga i sudnji dan, ne drze prijateljstvo s neprijateljima alaha i poslanika njegova, makar to bili ocevi njihovi, ili braca njihova, ili rođaci njihovi. Zavapio sam: - Sta je ucinio? Hoce li mi iko reci sta je ucinio?

- O pravovjerni, ne pitajte za stvari koje bi vas u brigu i ocajanje mogle baciti, ako bi vam se otvoreno reklo.

- Do groba cu ti biti duznik. Dosao sam da mi se otvoreno kaze. I ovako sam u brizi i ocajanju.

- Oholo su zemljom hodili i ruzne spletke pleli.

- O kome to govoris? Ne mogu da vjerujem da govoris o mome bratu. To Bog kaze o nevjernicima, a moj brat je pravovjerni.

- Tesko onima koji ne vjeruju.

- Cuo sam da je zatvoren zbog nekih rijeci.

- Ne moze biti tajnog sporazumijevanja i sasaptavanja među trojicom a da Bog ne bude cetvrti među njima. Tajni sastanci su satanino djelo, jer satana hoce da rastuzi pravovjerne.

- Dobro poznajem svoga brata, nije mogao da ucini zlo!

- Ne budi pomagac i zaleđe nevjernicima!

- Brat mi je, zaboga!

- Ako su vam vasi ocevi, vasi sinovi, vasa braca, vase zene, vase porodice, miliji od Boga, od njegova poslanika i od borbe na njegovu putu, ne ocekujte milost boziju.

- O pravovjerni, klonite se sumnjicenja i klevetanja, jer kleveta i sumnjicenje je grijeh.

To sam ja rekao.

Odvratio sam istom mjerom, kur-anskom, nisam vise mogao da ostanem naobicnim rijecima, tako je bio jaci od mene. Njegovi su razlozi bozji, moji ljudski. Nismo bili ravnopravni. On je uzdignut iznad stvari, i govori rijecima stvoriteljevima, a ja sam pokusavao da svoju situaciju stavim na vagu obicne covjecanske pravde. Natjerao me da svoj slucaj podvedem pod vjecnija mjerila, da ga sasvim ne obezvrijedim. Nisam tada ni osjetio da sam u tim razmjerama vjecnosti izgubio brata.

Pa i tada on je branio nacela, ja sebe; on miran i siguran, ja uzrujan, gotovo razjaren. Govorili smo isto, a sasvim drugo.

Rekao je: Nisu za grijesnicima plakali ni nebo ni zemlja. A ja sam mislio: tesko covjeku ako su mu mjera nebo i zemlja. I rekao je: Zaista, bice nesrecan ko dusu svoju okalja. I jos: O, Zulkarnejne, Jedzudz i Medzudz prave smutnju po zemlji.

A ja: O, Zulkarnejne, Jedzudz i Medzudz prave smutnju po zemlji. I: Zaista bice nesrecan ko dusu svoju okalja. I: Pored istine postoji zabluda. I: Neka ljudi oprostite i smiluju se, zar vi ne zelite da vama Bog oprostite? I jos: Zaista je covjek veliki nasilnik, a nasilnici su najdalje od istine.

Na to je on zacutao za trenutak, pa rekao mirno, jos se smijeseci:

- Tesko tebi, tesko tebi, i opet tesko tebi!

- Alah je svacije utociste - odgovorio sam izgubljeno.

Onda smo gledali jedan u drugog, ja rastrzan svim sto je izgovoreno, misleci kako sam brata zaboravio a sebe opteretio; on spokojan, gladeci uzdignuti rep odvratne macke sto mu se uvijala iza leđa. Trebalo je da odem, kamo sreće da nisam ni dolazio, nista doznao nisam, nista pomogao nisam, a rekao sam sto nije trebalo. Jer i Kur-an je opasan ako boziju rijec o grijesnicima vezes uz onoga ko određuje grijesnike. Hiljadu puta se pokajes za ono sto kazes, rijetko za ono sto precutis, znao sam za tu mudrost kad mi nije bila potrebna. Bolje bi bilo da sam samo slusao, i kazao sto bi bilo vrednije od svega, potpuno sam smeo s uma, a siguran sam da je znacajno. Sinoc je bilo, njega se tice, i mene, zena je rekla da krije od njega. Sjetio sam se: prijatelja sam izdao radi toga.

I ispricao mu kratko, suzbijajuci stid sto me zapljusnuo, kako sam nagovorio Hasana da se odrece nasljedstva. Nista vise, samo to. Ni u kakvu vezu nisam doveo ni sebe, ni ovu posjetu, ni brata. Ali on ce dovesti, mora, i nece moci odgovoriti Kur-anom. Bilo je i crne pakosti u tom naglom mijenjanju razgovora, i zlurade zelje da ga uprljam njegovom vlastitom pohlepom.

Prevario sam se, opet. Nicim nije pokazao da me shvatio, nije se ni iznenadio, nisam vidio na njemu ni srdzbu ni radost, ali je u svetoj knjizi nasao odgovor i za ovu priliku:

- Slab je koji trazi, a slabo je i ono sto se od njega trazi.

Sve je moglo da znaci to sto je kazao, ili nista. Prekid razgovora, skrivenu ljutinu, ruganje.

Uzalud, jaci je od mene. Lici na mrtvacu, ali nije mrtvac: nacelo bjesni u njemu.

Oci mu svijetle u krilu, ispod ruke, macije, ne usuđujem se da pogledam u njegove, prozivu me ledeno fosforim sjajem.

Oborio sam pogled i cutao, uplasen svojom nepotrebnom smjeloscu i njegovim nadmocnim odbijanjem.

- Svrati opet - rekao je ljubazno. - Ne vidamo se cesto.

Ne tugujte, radujte se raju koji vam je obecan.

Izasao sam u noc, drvene noge su bile poda mnom, ledena jeza je kolala zilama, i umor, kajanje, srdzba, strah, skupilo se u meni sve ludo i nemocno, pretvorilo se u mutljag u kome se svijest gusila. Ispratio me uctivo, do hodnika, svijece su titrale u rukama dvojice momaka (kako su znali da izlazim?), oslijepice me treperenjem u dugom mraku, pozvao me da opet dođem, kad god zelim. Mozda je jos cekao da se vratim, mozda bi trebalo da se vratim, da kazem kako nisam mislio nista rđavo, na mucu sam, zbunjen i nespokojan, zato neka zaboravi sve sto sam rekao. Mozda bi trebalo da se vratim, da ga ubijem, da ga uhvatim za vrat i udavim. Ni onda mu smijesak ne bi nestao sa blijedih usana, niti bi se utulile zute fosforne oci.

Trljao sam oznojene ruke jednu o drugu, kao da sam nosio vlagu njegove koze na svojim dlanovima, drzao ih otvorene pred sobom da izvjetri zamisljeni dodir, pokusavao da ga se oslobodim.

Dugo sam isao obalom rijeke, susretao rijetke prolaznike, ljudi se rano zatvaraju u kuce, ostaju u noci samo pasvandzije, sarhosi i nesrecan svijet. Sve me vuklo u tekiju, da zakljucam teska vrata i ostanem sam. Zelja je bila jaka, kao nagon da se pobjegne. Ali nisam dopustio sebi tu slabost, odbacivao sam je, cineci nasilje nad sobom, jer sam znao da ovo zeljeno povlacenje ne bi nikad bilo opasnije nego sad, umanjilo bi me, obezvrijedilo, ne bih vise imao prava na samopostovanje, ne bih bio spreman da ikad ista ucinim, cekao bih sve udarce pognute glave, bio bih jad, postao bih nista. Ne smijem da odustanem. Izazvao sam ih, i moram ostati na nogama. Dotukao bih sam sebe ako bih sada ustuknuo.

Koracao sam tihom obalom, slusajuci hod rjecice, i nadao se smirenju, jer priroda i njen mocni zivot stisavaju covjeka mozda bas zato sto su ravnodusni prema njemu. Ali rijeka mi nije pomogla, moji hukovi su bili jaci.

Nisam ocekivao da sretnem ni odmetnika Ishaka, sazrio sam od onog casa kad sam u dzamiji nejasno zelio da ga cujem. Njegovo misljenje i njegov savjet danas me se ne ticu. On ima neki svoj cilj, i nedace prima kao kisu, kao oblak. A ja ne mislim o određenim nedacama. Znao sam da je sve moje dovedeno u pitanje. Sve - to je veoma neodređeno, ali i veoma stvarno. To je izgubljenost i bespuce, to je ispadanje sa zivotne staze a druga ne postoji, to je osjecanje uzasa bez imena, zbog praznine i gluhog prostora sto bi se mogao stvoriti oko tebe. Mozda ce neko, dalek i nepoznat, citati ove moje neobicne zapise, i bojim se da nece sve razumjeti, jer izgleda da zaista postoji poseban derviski nacin misljenja o sebi i svijetu, u kome sve nase zavisi od drugih. Niko ne moze biti tako razoruzan i tako obesmisljen, tako konacno u sebi upropasten kao mi, ako nas izdvoje. A cak i mi to tesko uvidamo dok se ne desi.

Kod drvenog mosta, gdje se rijeka savija u luku, zaustavio me pasvandzija. Stajao je u sjenci drveta, skriven, sapnuo i meni da se sklonim, dok ne odu, rekao je. Neki mladici gađali su kamenjem fenjer kraj puta. Kad je staklo prsnulo a zuto svjetlo se ugasilo, otisli su bez zurbe.

Pasvandzija je gledao mirno za njima, i objasnio da im je vec uslo u obicaj da svako vece

stogod uniste. A on se skloni, cuva glavu. I sutra plate mahaljani, nije pravo da placa on iz svoga dzepa. A sto ga pitam zasto ih ne prijavi, kako da ih prijavi kad ne zna ko su? Noc, mrak, daljina, moze covjek dusu ogrijesiti. A kad sam rekao da ih ja ne bih stedio da sam na njegovu mjestu, odgovorio je da ne bi ni on, da je na mome mjestu. A ovako, niti vidi niti cuje, a sta mu i ostaje drugo kad je ko maca: puhni, i nema ga. A bogzna ciji su, sve sitopjano, obuceno opareno, ne ozeblo ne poteglo, sve do zore lingaju, traze zensko, da oprostimo moj cin, traze belaja. Po cijelu bogovetnu noc bjezi od njih, krije se da se ne susretnu, a ako ne ubjegne, on im kaze: idite malo u drugi kraj; a oni kazu: necemo; a on im kaze: nemojte; a oni njemu kazu: ti si stara budala; znam, kaze on, i svakog dana sve veca; hoces li da te bacimo u rijeku, kazu oni; necu, kaze on. Tako se porazgovaraju, i on gleda kako da izmakne. Takav posao, veli, svacega se covjek nagleda i naslusa. Noc je stvorena za ono sto se radi skriveno, pa on, hodajuci do zore, sazna i ono sto ne zeli i sto ga se ne tice. A moglo bi se ticati mnogih, samo on ne voli da govori, pogotovu ako je badava: sto da covjek gubi vrijeme uzalud? A to sto zna, njemu ne treba, ne moze ga ni pojesti ni popiti, a ponekome bi moglo poslužiti. Iako mu dođe nekako cudno: on zna a ne tice ga se, a drugoga se tice a ne zna. Njega, pasvandzije, tice se jedino kad pokloni to svoje znanje, kad ga uruci onome kome moze biti od koristi, a sve za ljubav i prijateljstvo, koliko da ne dođe praznih ruku djeci. Doduse, samo onako kaze: prijateljstvo, a bas da ga ima mnogo, nema; po noci ga ne vidi, a po danu spava pa ne zna. Ali od ovog sto zna, nije se usrecio. Poceo je i na svoju zenu da gleda ispod oka, da mu ne smislja kakvo zlo. Sad, sto se tice njegove zene, to pretjeruje i dusu grijesi, oko bi mu iskopala, to jest svoje, kad bi mu zatrebalo, i kaze to vise kao jedan primjer.

Slusao sam to lukavo-mahnito brbljanje, tu seretsku otvorenost svacijeg zbira, spremnog da proda tuđe tajne, mene se ne ticu, a nisam zurio da odem, stajao sam dugo, prekracujuci vrijeme i sebi i njemu, on je zelio da prica, ja da slusam, svejedno sta, cak me pocelo zanimati kako toboze skriva misao a onda je sasvim otkriva, neistrajan u prepredenosti. Onda je postao cudan i cudljiv, star je, pedeset mu je godina najmanje, a starim ljudima je dosadno, ili se plase samoce. Pozvao me da obiđem s njim ulice, sigurno nisam nikad vidio kasabu u duboku noc, a ziv covjek treba sve da vidi, osobito je lijepo pred zoru, kad se u pekarama vade vruci somuni. Mozemo da odemo i u Hasanov sokak, ako hocu, Hasan senluci, doveo je svirace, stacemo gdjegod u kraj i slusati, nije to grijeh, a moze da razgali svaciju dusu, pa i dervisku. Bilo mu je zao kad nisam pristao. Kako hoces, rekao je, kako hoces, tvoja volja, a steta sto neces. Cudio sam se tom pozivu, licilo je na grubu salu ili djetinju zelju. Sad ce cekati nekog drugog.

- Pa dobro, hajde - rekao je ispracajuci me.

Da li se plasio necega?

Ostao je ispod jedne kapije sa nastresnicom, nevidljivu sjenci.

Cudan svijet, mislio sam iduci pustim sokacima.

Sve se izmijeni kad padne tama. Za grijeh nije ostavljeno jedno određeno doba, ali je njegovo prirodno vrijeme noc (sad spavaju pametna mala i tupava velika djeca, i oni sto stignu da svrse zlo za dana). I uvijek kad se ne vidi.

Eto, to smo postigli: potisnuli smo grijeh u nevidjelo, i ucinili ga mocnijim.

Prolazim utisanim gradom, cuje se samo dalek glas zurne, promaknu ponekad ljudske sjenke,

nemirne kao obilježene duše, psi laju u mahalama, mjesecina je olovna, nijedna vrata se ne bi otvorila kad bih kriknuo makar i pred smrt, tesko se zaustavljam u ovom času što teče, sve se u meni otima prema onome što je bilo ili što će biti, ali ne uspijevam da pređem granice ove noći. Samo, osjećam je izdaleka, kao da sa brda gledam tuzni predio, izvan njega sam a u njemu, izdvojen a obuhvaćen. Sitno mi izgleda sve u ovom mom svijetu, mnoga rođenja što se desavaju evo bas sada, mnoge smrti, mnoge ljubavi, mnoga zla. U mom svijetu, jer drugoga nema. Oko njega su sjenke i prazna mjesecina. Oko nas tiho kapanje vremena. U meni nemocna ravnodusnost i tisina bez života. Vidjela u meni nema, kao u nevjericima.

Koji je to neznani grijeh zbog koga me kaznjavaš, moj Bože?

Molim te, usliši moju molitvu.

Spas i mir Ishaku koga nema u ovoj noći.

Spas i mir Ahmedu Nurudinu i njegovu bratu Harunu, koji se traže u ovoj noći.

Spas i mir svima izgubljenim u ovom velikom cutanju između neba i zemlje.

Trebalo je da ostanem sa pasvandzijom, da ne budem sam sa sobom i sa svojom nemoci da se oduprem ili pomirim.

Prazan i tuzno ravnodusan. A opet sam se obradovao kad sam se približio tekiji. Onda nisam ni prazan ni ravnodusan, jer dobro je kad je čovjeku drago ili zao, ma zbog čega. I čim sam zapazio to sitno prisustvo radosti (a gledao sam u svoju dušu, i sve što se u njoj desava, kao što ratar gleda u nebo, u oblake i vjetrove, da vidi kakvo će vrijeme biti), osjetio sam se cvrscim zbog tog tracka vedrine u oblacima. Ono postoji i kad ga ne vidimo, postoji i kad u njega posumnjamo.

Kad sam krocio u svoj uski sokak što me prigrlilo rođacki, iz sjenke tekijskog zida izasao je neki čovjek, pojavila se samo glava na mjesecini, kao da je izronio iz vode, kao da je tijelo ostavio na drugom mjestu. Pozdravio me, nastojeci da bude ljubazan, zbog moga straha koji je morao pretpostaviti:

- Dugo si se zadržao. Čekam te odavno.

Cutao sam, nisam znao šta treba da kažem ili da pitam. Njegovo lice mi je izgledalo poznato, iako se ne sjećam da sam ga ikad vidio, poznato na neki naročit način, kad uočavamo neku osobinu, neki izraz, neko svojstvo zapazeno negdje, nekad, na nekome, pa zaboravljamo jer nije bilo važno.

Pogledao sam prema tekiji, tihoj i mrtvoj na mjesecini, i dok sam se okretao prema njemu, već sam zaboravio njegov izgled. Okrenuo sam se ponovo, sad već nastojeci da mu zapamtim lice, ali uzalud, gubio se iz sjećanja čim ga nisam gledao, zakuđujuće bezličan.

Primijetio je moje osvrtnanje, i pozurio da kaže: - Salju me prijatelji.

- Kakvi prijatelji?

- Prijatelji. Mislio sam da nećes ni čuti večeras, u tekiji nisu nista znali da mi kažu. Dugo si

se negdje zadržao.

- Hodao sam ulicama.

- Sam?

- Bio sam sam, sve do sad. I bio sam zadovoljan.

Nasmijao se, uctiv, ljubazan.

- Razumijem, kako da ne!

Lice mu je pljosnato, kao dva dlana rastavljena nosom, široka, jaka usta razvučena u vedar osmijeh, zive oci pazljivo zagledane u mene. Kao da je veoma srećan što smo se sreli, i radije ga sve što kažem i učinim. Njegov izgled mogao bi da bude prijatan, da nije noc i da nismo sami. Ne bojim se ovog čovjeka, ni traga straha u meni nema, čak ni od nasilja. Samo se osjećam čudno, postaje tijesno oko mene. Nestrpljiv sam.

- Dobro, prijatelju, reci šta hoćeš, ili me pusti da prođem.

- Hodao si sokacima i gubio vrijeme, a sad odjednom toliko žuriš!

Pokusao sam da prođem, ali on je stao preda me.

- Pričekaj. Evo šta sam htio.

Izgleda zbunjen, kao da traži pogodne riječi, ili mu je nezgodno što me zaustavlja. Ali ne oklijeva da to učini.

- Otežavaš mi posao. Sad ne znam kako da počnem.

- Dugo si čekao, mogao si da smisliš.

Nasmijao se veselo: - Imas pravo. Nije lako s tobom. Pa evo. A možda je najbolje da uđemo u tekiju.

- Dobro. Hajde.

- Svejedno, možemo i ovdje. Poruka je kratka. Od koga misliš da je poruka?

- Poruke mi niko ne šalje, a prijatelji sami kažu šta hoće. A ti tjeras segu sa mnom, ili želiš da me naljutis.

- Taman posla! Bas ste vi učeni ljudi smijesni. Pa šta ako se salim? Zar ne možemo da porazgovaramo kao ljudi! Pa dobro. Prijatelji ti poručuju da malo pripazis šta radiš.

- Mora da si pogriješio, ti sigurno ne znaš s kim razgovaras.

- Nisam pogriješio, i znam s kim razgovaram. Da pripazis. Suvise istrčavaš, moglo bi da bude opasno. Za tebe, mislim. Šta da tovaris krivicu na vrat, i još kad niko tebe ne dira. Šta će

čovjeku nevolja, bez nevolje! Je li tako?

Dakle, prijjetnja. Namjerno ponizavajuća, stavljena u usta ovog policijskog prostaka, što se još, za svoj račun, zabavlja sa mnom, dajući mi savjete. Sad sam mu zanimljiv, kao rijetka zvjerkica, uhvacena u stupicu, pomalo me i voli: mogao bih mu donijeti radost.

- Dobro - rekao sam stisavajući srdžbu, jer nisam htio da je pokazem pred ovim čovjekom. - Reci svojim prijateljima...

- I tvojim.

- Reci tim prijateljima da im zahvaljujem na poruci, iako su mogli i sami da mi to kazu. A za sve što cinim, odgovaracu pred Bogom i pred svojom savjescu.

Jesi li zapamtio?

- Kako da nisam! Nego mislim, moglo bi se odgovarati i pred nekim drugim. Pred Bogom je lako, oprostice. A pred svojom savjescu još lakše: poturices joj hiljadu isprika. Ali kad se nađeš u mengelama, gore u tvrđavi, bogami, teže je. I još kad znaš da si pod krivicom.

- Nikakve krivice nemam.

- Pa sad, nije baš da nema. Ko je nema, reci pravo. Eto, dolazi li u tekiju Hasan, dzelepcija? Dolazi. Vodite li svakakve razgovore? Vodite. Pa onda...

- Kako te nije stid!

- Nije me stid, efendija. Pa onda, je li se u tekijsku bascu sklonio bjegunac? Jest, sklonio se. Je li pobjegao? Jest, pobjegao je. A ko mu je pomogao da pobjegne?

- Pozvao sam strazare.

- Kasno si pozvao strazare. A o drugim krivicama da i ne govorim. A ti kazes: nemam krivice! Pa opet, da li te ko upitao za sve to? Nije niko. E pa, to velim, okani se belaja. A ako neces, tvoja stvar, je li tako? A moje je da kazem.

- Je li to sve?

- A kud ćeš više? Pametnu čovjeku i ovo bi bilo previše. Ali ako ustreba, pronaci će se još, ne brini. Svi tako u početku pitaju: je li to sve? Poslije ne pitaju. Ja volim hrabre ljude, samo gdje su? U nekoliko godina jedan ako se nađe malo kocoperniji. Jedan među tolikima. Da pljunes na svijet! Eto tako. Pa nemoj reci: nisam znao. Sad znaš. Gledao me još s onim zanimanjem kao u početku, ali sad je svrsio posao i htio je da vidi šta je postigao, je li uzegao u meni strah.

Uznemirio me, ali straha nisam osjećao. Nadvladala ga je ljutina zbog ružnog postupka i uvrede. Čak se javio i prkos, da istrajem, izazvan trenutnom mislju kako zeće da me zaustave u onome što cinim s pravom. To onda znači da nisu sigurni, i da se boje. Jer, da nije tako, zašto bi me upozoravali? Učinili bi što hoće, ne obazirući se na ono što ja cinim i govorim. To je utvrdilo moju unutarnju sigurnost, koju nosim odavno, da predstavljam nešto ovdje, u ovom mjestu, u derviskom redu, da nisam prosao svijetom neviđen i beznacajan. Toliko glupi

nisu, znaju da bi njihova šteta bila da me napadnu, otvoreno bi pokazali da ne postuju nikog, ni najpostenije, ni najodanije, a to nece, niti imaju zasto.

Razmisljao sam tako, iduci prema tekiji, s poraslim pouzdanjem, da je cak i dobro sto su mi poslali ovog covjeka: otkrili su da se boje, a uvredom su podstakli moju odlucnost. Samo, znao sam da im ne smijem dati mnogo vremena da djeluju protiv mene, moram prije njih otici do onoga koji moze sve da presudi. Da nije noc, otisao bih ovoga casa. Obradovala me ta rijesenost da ne cekam, da se ne prepustam praznom tugovanju i nemocnom nadanju, vec da ucinim ono sto mogu. Ne smijem da hodam sokacima poput mjesecara, sa uzetom voljom, kao bogalj. Nije covjek ono sto misli, vec ono sto cini.

Ali kad sam zatvorio tesku hrastovu kapiju i navukao mandal, kad sam se nasao u sigurnosti tekijske bace, suprotno svakom ocekivanju, suprotno logici, jer me ovdje sve moje stitilo, obuzelo me mucno nespokojstvo, odjednom, gotovo bez ikakva prelaza, kao da sam otvarajuci i zatvarajuci vrata, navlaceci mandal i provjeravajuci da li se smjestio u svoju drvenu postelju, ispustio misao sto je odrzavala moju bodrost. Nestala je, sunula u noc kao divlja ptica, a javio se nemir, slican strahu, tek tada, naknadno, ne znam zasto, nisam se usudivao da objasnjavam razloge, mozda sam se bojao bas tih razloga i ostavljao ih u tami, nerazaznate, ali svjestan da postoje. Oblila me misao, kao vrelina, udarila me, mislim da tako dolazl kap, kao bolan bljesak, obznanila se kao duboka gluha grmljavina: opkoljavaju me.

Nisam se sjetio ni tada ni dugo poslije, da je ljudska misao nesiguran talas sto ga podize ili smiruje cudljivi vjetar straha ili zelje.

Znao sam jedino, znao ponovo, jer sam bio zaboravio, da je slutnja prvi glasnik nesrece.

Ali i u tom casu mi je bilo jasno da se ne smijem predati. Sutra, ranim jutrom, ucvrsticu branu pred tom bujicom sto joj vec cujem huku.

Necu se predati.

Neka mi se ruke sasuse, neka mi usta onijeme, neka mi dusa ostane pusta, ako ne ucinim sto covjek mora da cini.

A Bog neka odluci.

Ujutro sam izvrsio sve svete duznosti, mozda zivlje nego obicno, unoseci uzbuđenje u poznate pokrete i rijeci, sjecajuci se sinocnjeg nemira, misleci o znacaju posla sto me ceka, kao pred odsudnu bitku, nijednog casa ne sumnjajuci da li treba da pođem. U boju se mogu zadobiti rane, moze se i poginuti, i zato je molitva vrelija nego ikad, ali vracanja nema, zato je kletva i zakletva, kojom sam sinoc predusretao svoje oklijevanje, bila nepotrebna. Sjetio sam se, zaista je sve bilo kao pred bitku, onda. Sinoc sam se kupao kad sam dosao, cinilo mi se da ce me voda smiriti, okupao sam se i jutros. Kosulja mi je bila cista, a uzeo sam svjezu, bijelu kao snijeg. Kao onda. Samo sam u onu bitku isao sa drugima, u redu cvrscem od kamena, s golom sabljom u golj ruci, s vrelom radoscu u ocima. Sad idem sam, o drago daleko vrijeme, u crnom dzubetu sto se saplice oko nogu, praznih klonulih ruku, sa strepnjom u dusi.

Ali idem. Moram.

Svratio sam Hasanu. Nisam imao mnogo vremena, zbog nestrpljenja, a svratio sam, ne bih

mogao da odem a da ga ne vidim, kao da bih propustio nesto veoma vazno. Iako ne znam zasto mi je to bilo potrebno: nije mi mogao pomoci, nije mi mogao savjet dati. Mozda zato sto mi je najblizi, iako mi ni on nije blizak. Licilo je pomalo na gatanje, na odbranu od uroka: njegova vedrina moze donijeti sreću.

Nije ga bilo kod kuce. Dugo sam kucao halkom na vratima, mislio sam da spava, i kad sam vec odustao, kapiju je otvorila ona sitna zena, opet krijuci lice, i namjestajuci kosu, cudno zbunjena. Objasnila je, zureci i spoticuci se u govoru, da Hasan nije kod kuce, otisao je sinoc i jos se nije vratio, njen muz ga trazi, i sad ih cekaju, obojicu. Njih dvoje cekaju njih dvojicu, zakljucani, uzbuđeni, zadovoljni zbog tuđe nevolje koja im je donijela sreću.

Rekao sam i hafiz-Muhamedu kuda idem, da cujem sta misli. Ne bih izmijenio odluku ma sta kazao, ali sam zelio da me ohrabri. Bio je pazljiv, kao da sam ja bolesnik a ne on. Treba da ides, rekao je. Steta sto to nisi ucinio i ranije. Duznost nam je da pomognemo i nepoznatu covjeku a kamoli bratu rođenom. I ne ustrucavaj se, nikakvo zlo ne cinis. Tako je rekao, iskreno i uzbuđeno, ali me nije narocito ohrabrio, jer sam to ocekivao. I znao je da sam ocekivao. A dobar covjek ce uvijek tako reci, i to nije misljenje vec prazno saucesce.

Hasana nema. Nikad nema onih koje trazis.

Prolazeci pored pekare, udahnuo sam miris vrucih somuna, i sjetlo se da od juce nista je nisam. Pasvandzija je sinoc govorio o somunima. I njega moram pronaci, danas. Kako nisam osjetio da je htio nesto da mi kaze? Ne samo za onog covjeka sto me cekao sa prijeljnom. Gotovo je silom zelio da me zadrzi uza se, da ga upitam. A ja sam bio gluh i slijep.

Onda sam se prisilio da mislim o kadijinoj zeni, otici cu opet u onu cutljivu kucu, i o Hasanu, sta je cinio sinoc i kuda je otisao, i o ocu, javicu mu odmah, cim se rijesi sve ovo, i o prosloj noci, dugoj i besanoj, i o bezbroj sitnica, niko nije podrezao ruze u tekijskoj basci, zarasce u trnje, i o Mustafinoj djeci, sve cesce sjede pred tekijom, zena ih otjera da joj ne smetaju a Mustafa gunđa i iznosi im hranu, smijace nam se svijet, vec ih zovu derviskom djecom, a nemam srca da zabranim, i jos bogzna o cemu, samo da ne mislim na razgovor s muftijom. Ne sto ne znam sta cu reci, vec sto poslije toga nema nista. Do presude ima nade za sve, a onda ima samo presuda. Ako bude dobra, nada i ne treba, ako bude rđava, ne vrijedi ni misliti.

Muftijina kuca je u brdu, usamljena, u basci ograđenoj visokim zidom. Nikad nisam usao unutra. Necu ni sad, izgleda.

Strazar pred vratima mi rece da muftija nije kod kuce. Otisao je iz kasabe.

- Kada ce se vratiti?

- Ne znam.

- Kuda je otisao?

- Ne znam.

- Ko zna?

- Ne znam.

Eto, sav strah je bio uzaludan. Nada se proizvodava, ali sve slabija. Može uskoro da mi i ne zatreba.

Nisam znao šta da činim. Ako odem odatle, teško ću stići do muftije, i kasno, ako i stignem. Kuda je otisao? U koju od svojih kuća? Na koje od imanja? Ugosko? Ugljesice? Gor? Tihovice? U ravnicu? Na jezero? Na rijeku? Često je bježao, i od svega, od vrućine, od hladnoće, od magle, od vlage, od ljudi.

Gdje je sad? Samo mi ovdje mogu reći.

- Ne znam šta da radim - pozalio sam se strazaru - Muftija mi je poručio da dođem, imamo važan razgovor. Moram da ga nađem.

Strazar je slegao ramenima, ponovivši tako onu jednu jedinu riječ koju je znao. A ja nikako nisam mogao da odem.

- Mora neko da zna u kući.

Tada su se otvorila vrata, i mrsav čovjek, bivši vojnik, sudeći po brazgotinama na licu i po dijelovima odjeće što je još zadržavao na sebi, sigurno zaleći da sve odbaci, gledao je strogo u mene. Dok se ne opravdam, ja sam za njega krivac.

I njemu sam rekao što i strazaru.

Po nepovjerljivom izrazu učinilo mi se da sumnja u istinitost mojih riječi. Uvrijedilo me to nepovjerenje, ali je još jaca bila želja da mi zaista ne povjeruje. Upleo sam se u laž, bio sam prisiljen da tako postupim, ali ako muftija sazna, a saznace, moraću da tražim oprostaj a ne pravdu.

- Pa ništa - rekao sam povlaćeci se.

U tom času primijetio sam da se strogo vojničko lice mijenja, razblazuje, rasplinjuje u osmijeh. Zasto?

Tada sam i ja njega prepoznao. Ratovali smo jedno vrijeme zajedno, samo je on na vojni bio i prije mene i poslije mene.

Obradovali smo se obojica.

- Promijenio si se - kaže veselo - ko bi te poznao u tom derviskom ruhu! Ali eto, poznao sam te!

- A ti si isti. Malo stariji, malo mrsaviji, ali isti.

- Pa nisam baš isti. Dvadeset godina je prošlo. Uđi.

Kad je zatvorio vrata iza nas, kao da je postao nesigurniji.

- A muftija te pozvao?

- Moram da govorim s njim. Strazar nije htio da mi kaze kuda je otisao.

Kroz bascu se bijelio ravan cisti put pokockan sitnim rijecnim kamenjem, oivicen ogradom od simsira i biserka njezno zelenih listica. U basci je neko vjesto razbacao stabla vocaka, breza, smreka, grmova divljih ruza, ostavljajuci ponegdje jedno jedino drvo na cistoj tratini, a negdje ih zbijajuci u skupine, stvarajuci tako igru sto je licila na prirodu i prirodu sto je licila na igru. Ova cvjetna i lisnata ljepota ogromnog prostranstva djeluje kao cudo, mozda najvise zbog misli da je sve ovo stvoreno da jedna noga gazi svijetlo-zelenu travu, i jedan pogled da se odmara na njeznim vrsikama stabala. Zaista izgleda da je ljepota samo suvisak.

Vojnik je utisao glas. I ja. Gotovo sapucemo u ovoj ociscenoj, ograbljenoj, njegovanoj sumi kojoj je oduzeta divljina a ostavljena svjezina, u ovom tihom prostoru ograđenom zidom, gdje su i olujama podrezana krila. Vojnik gleda duz puta prema bijeloj kuci skrivenoj u drvecu. Gledam i ja. U oku se smjenjuje bljestavo i zeleno, ostro i sneno, od sunca na staklu prozora, i lakog njihanja granja.

Vojniku je ime Kara-Zaim. Sad je sjenka nekadasnjeg Kara-Zaima, sad je dronjak onog neustrasivog mladica sto je golom sabljom isao na голу sablju, dok mu jedna, ulanska, nije otvorila put između rebara na prsima i leđima. Do tada je boden, zasijecan, sjecen, skracivan, nije imao pola lijevog uha, ni tri prsta na lijevoj ruci, lice mu je isarano crvenim brazdama na kojima ne izrasta nova koza, ostale biljege sakrivao je haljinama, i uvijek je lako prebolijevao i vraćao se u bitke. Krv mu je bila jaka, i duboki zaszjeci u mlado meso brzo su zacjeljivali. A kad ga je probola dushmanjska sablja ulanska, nacinivsi otvore da svjetlo suncevo uđe u njega prvi put, kad su mu vrh i sjecivo prošli kud im nije put, kroz pluca, Kara-Zaim je pao i zamro, ostavili su ga uzmicuci, i dzerah je u trku samo dotakao njegovu hladnu ruku i pozurio za vojskom, namjeravajući da mu prouci dovu kad izmakne na sigurno mjesto. Kara-Zaim se probudio u noci, od hladnoce, među mrtvacima, iznemogao i tih kao i oni. Ostao je ziv, ali nije vise bio za vojsku. Izgubio je snagu, i brzinu, i radost. Sad je cuvar basce, ili kuce, ili nevoljnik sto prima milostinju.

- Dobro mi je - pogledao me veselo. Prsiljavam se da mirno gledam u njegovo izorano lice. - Posao nije tezak. A muftija ima povjerenja u mene. Ja sam kao nadzornik strazara, pomalo ih ucim, nadgledam, i tako.

- Mogao si da budes i nesto drugo. Dizdar u tvrđavi. Pomocnik kajmekama. A mogli su da ti daju kakav timar, kao i drugima, da budes na svome imanju.

- Zasto? - upitao je uznemireno. - Nudili su mi, nisam htio. Ja sam zadovoljan. Na ovom mjestu ne moze biti svako.

Vrijeđalo me, i boljelo, sto plasljivo gleda prema kuci, nekadasnji gazija Kara-Zaim. Da li bi trebalo da i ja ovako gledam ako bih se uputio tamo? Cega se boji on koji se nicega bojao nije?

Rekao sam, ne zeledi da ga povrijedim: - Kakav si ti junak bio! Boze veliki, kakav junak!

I odmah se pokajao. Zasto mu ozivljas proslost? Zasto ga budis iz drijemeza? Nije zaboravio, to je nemoguće, ali se stisao, primirio, prezalio mozda; no treba mu pozleđivati rane sto su prestale da krvare.

Avaj, govorio sam i o sebi.

Sad je kasno, receno je sto nije trebalo.

Pogledao me zaprepasteno, sigurno vec godinama niko nije govorio o njegovoj proslosti, ili je on sam govorio, navodeci druge da kazu, da ga se sjete drukcijeg, zar je umrlo i sjecanje? zar ga nema ni u cijoj uspomeni? A mozda ni on vise ne govori, cemu? ili govori vise i beznadnije sto proslost biva dalja, i ne nada se da ce se iko sjetiti. U njemu je sve zivo, u drugima je umro.

I eto, jedan dervis je progovorio o njemu nekadasnjem. I jos kako je progovorio! Sanjao je mozda da to neko kaze bas ovim mojim rijecima: Boze veliki, kakav si junak bio! Udarile su ga po srcu, sigurno, sunule su kroz krv kao vreli vjetar, usi mu zaglusile. Ili je mislio da su to rijeci iz njegovih snova, niko ih nije izrekao, cula ih je samo njegova zelja. Ali ne! Rekla je to ova stara dervisina. Sjetila se i rekla.

Gledao me trenutak izgubljeno, kao padavicar, nisam znao da li ce skociti od sreće, i srusiti se na kamen, lomljiv, ili ce me zagrliti, da se odrzi na slabim nogama, ili se nasmijati, ili zaplakati, i umrijeti, ali ja nisam dovoljno poznavao gaziju Kara-Zaima. Sjetio sam se junaka, kako da to ne bude i sad? Samo ga izdaje drhtav glas i tiho krkljanje u probodenim plucima, zbog uzbuđenja:

- Sjecas se? Da li se zaista sjecas?

- Sjecam se. Uvijek kad mislim o onom vremenu, vidim tebe.

- Kako me vidis?

Sapat mu je tih, zove me iz tame vremena.

- U nekom svjetlu, Kara-Zaime. Na sirokom polju. Samog. Ides mirno, ne osvrucuci se, ne cekas nikoga. Sav u bijelom. Ruke su ti gole do lakata. U ruci sablja, i svjetlo je mozda od sunca na njenom sjecivu. Licis na vjetar sto se ne moze zaustaviti. Na suncanu zraku licis sto ce svugdje prodrijeti. Svi drugi su zastali, gledaju, nema ih. Samo ti.

- Nisam tako isao.

- To je moje sjecanje. Izbrisalo se ono sto je mozda bilo, i samo je to ostalo.

- Lijepo je. Ljepse nego u zbilji. Ili nije. U nekom svjetlu, velis. Na sirokom polju.

Sapuce opijeno, a onda gleda u mene, trazi svoju sliku u mojim rijecima, svoju daleku slavu na mojim usnama.

Zamislja da pjevam pjesmu o njegovoj hrabrosti, a ja ga zalim.

I ne mogu vise.

- Drago mi je sto sam te vidio - kazem oprastajuci se.

- Cekaj.

Tesko mu je da me pusti, ja sam onaj dugo zuđeni koji zna, ja sam svjedok da ne umiru uspomene, ja sam potvrda da nije sve samo sjenka u njemu, moje sjećanje je naknada za dugi zaborav, nagrada za cekanje.

Iste riječi, dva raspoloženja. I moje i njegovo istog je korijena, za njega je sreća što je za mene tuga. Svejedno, i moje i njegovo staro je hiljadu godina. I više. Ne vrijedi se oko toga mnogo baktati.

- Moram da idem.

- Cekaj. Muftija je ovdje, u kuci, Uđi, ako ti je vazno. Reci da sam te ja pustio. Ili nemoj. Reci da te on pozvao.

- Nije me pozvao. Sam sam dosao.

- Znam. Samo tako reci: porucio si da dođem. Ima toliko poslova da se neće sjetiti. A ako upita za mene, i ako ti bude zgodno, kazi sto znaš. Ono od ranije.

Mislio sam da muftije nema i zalio radi toga, ali sam se pomirio. Gotovo da mi je bilo lakše što odgađam. A sad se sve iznenada izmijenilo, i ono što sam želio treba da se desi. Bio sam zbunjen i nepripremljen. Nisam se začudio što Kara-Zaim moli da ga pomenem, zalio sam što je naglo odustao od ponude da mi njegova preporuka bude oslonac. Još u mislima na svoju sliku, u svjetlu, na junackom ograsju, ponudio mi se za zastitnika. A odstupio u istom casu, čim se sjetio da je to daleka prošlost. Planuo je i izgorio u istom trenutku. Na isjecenom licu još je treptala sreća zbog onoga što je bilo, i plasljiva nesigurnost zbog svega što je sad. Jesu li se u njemu uvijek sudarala dva vremena, različita po svemu a neodvojiva: ne može ni iz jednog.

Dok je saptao s nekim čovjekom na kucnom ulazu, mislio sam smuceno, vajakajući se što mi je izmakla njegova jadna podrška, da je moja nesigurnost ista kao i njegova. Zalosno smo čekali pomoć jedan od drugoga, ne pouzdavajući se mnogo u sebe. Sastavljali smo dvije nemoci da ispadne jedno slabo nadanje. Kod njega je nadanje ostalo, ali je vrijedilo koliko i moje porušeno.

Kad je čovjek izašao iz kuće i znakom ili tihom riječju rekao nešto Kara-Zaimu, on me pozvao pokretom ruke: pomogao sam ti, hajde! I ništa ne govoreći, uputio me prema ulazu, ali sad je to značilo: uđi, možda će biti dobro. Ali sve sam to vidio usput, nesigurno, tako blijedo vidio sam i krzljavi limun pred kućom, i još krzljaviju palmu što je jedva preboljela nasu tesku zimu i drijemala na proljetnom suncu kao bolesnik. Ne sjećam se ni kuda sam prolazio, ni koliko me ljudi pratilo očima, stalno misleći na prvu riječ koju ću reći. Prva riječ! Kao oružje, kao stit. Sve od nje zavisi, ne zato što će nešto objasniti, već što mogu izgubiti svaku hrabrost ako bude neprikladna, može me učiniti smijesnim i nametnuti se kao sud o meni. Nevjerovatno mnogo riječi sam okusao u sebi, i pravo je čudo šta se sve nametalo kao prva misao. Licilo je na poremećaj u mozgu, na potres koji je sve isprevrtao, ostavljajući zbrku i besmisao. Dok sam isao tim prolazom što mi je ostao mracan i nerazpoznat u svijesti, dolazilo mi je na um sve, od svećanih zaklinjanja do psovke. Ne mogu ni da napisem šta je sve htjelo da izađe pri tom prvom susretu; pri prvom viđenju. Bila je to tesko objasnjiva mahovitost,

toliko je izgledalo neshvatljivo sta sam ja, sta je moj mozak izmisljao tada, bjesneci i rugajuci se svemu razumnom. Kao da se sam iblis smjestio u meni, i sptao mi tako nedostojne i odurne rijeci, tako smijesne i nedostojne postupke, da sam bio zgranut. Odakle me nađe bas u ovom casu kad mi je potrebna najveća sabranost! Ali on dolazi bas onda kad se ne nadas i kad ti je najgore. Jer, misliti kao sto sam ja mislio, ozbiljan i miran covjek, da priđem muftiji i nazovem ga antiohijskom kozom, to moze da bude samo đavolov grijesni mig. Ostavi me, bozji otpadnice! - prijeto sam, jos vise ga razdrazujuci.

Zbunile su me i one juzne biljke u drvenim grobistima, palma i limun, pred kucom. Znao sam da je muftija iz Antiohije, i da ne poznaje nas jezik, ali gdje je ta Antiohija, u kojoj zemlji, i kojim se jezikom tamo govori, nikako mi nije dolazilo u pamet.

Srecom, nije bila potrebna prva rijec, nije trebalo nista da kazem, nije trebalo nista da ucinim.

U sobi, u koju su me uveli, muftija je igrao saha s covjekom koga ranije nikad nisam vidio. Zapravo, igra je bila završena, ili prekinuta, u pocetku nisam znao sta se desava, niti me se ticalo, a nepoznati covjek, nezdravo debeo, umorna, strpljivo ponizna smijeska, pristajao je na sve, uporno okrecuci glavu prema meni, kako bi skrenuo muftijinu paznju sa sebe. Sigurno mi je zelio uspjeh u svemu sto bih trazio, samo da me muftija primijeti.

Ali muftija dugo nije vidio da je neko usao u sobu (a morao je reci da me puste kad su ga pitali), niti je odgovorio na moj pozdrav.

Cijele zime je camio u pregrijanim sobama, uplasen surovom hladnocom sto je nizala arsin duge ledenice po strehama, gledao je u njih sigurno sa zaprepastenjem, izmucen i zut, kao i njegove juzne biljke, sto su jedva zive docekale proljeće. Leđima okrenut prozoru, ogrnut curkom, grijao se na suncu, iskopnio, zlovoljan.

Obojica ugojeni, samo sa salom nejednako raspoređenim, bezbojni i zbrckani, sparuseni sobnim vazduhom, kao da su presjedili od jesenas nad ovim crnim stolom od abonosa i nad sahom od slonovace. Ljutito u pocetku, a onda sve bljeđe, sve bezvoljnije, muftija je prigovarao a drugi se saglasavao. Izgledalo je cudno kako muftija pita, kako tvrdi, kako odgovara. Jedva sam uspijevao da uhvatim neki smisao.

- Nesto nije u redu.

- Vidim.

- Nista ti ne vidis.

- Nesto nije u redu.

- Cijelo vrijeme stajao sam bolje.

- Znam.

- Sta vidis?

- Negdje sam pogresno vukao.

- Kako onda gubim?
- Potpuno mi je nejasno.
- Sigurno si negdje pogresno vukao.
- Sigurno sam pogresno vukao.
- Odakle tvoj konj ovdje?
- Eto, tu je greska. Nisam mogao doci na to mjesto.
- Onda, sah.
- Tacno. Evo, sejh je dosao.
- Zasto ne pazis? Ne mogu ja sve da vidim.
- Obicno mi se to ne desava.
- Ako je konj tu, ja ga jedem, je li tako? Ja ga jedem. Jedem. Ga.
- I mat.
- Koji sejh?

Covjek je pokazao na mene, srecom, i muftija se okrenuo. Lice mu je sivo-zuto, mlitavo, s teskim podocnjacima.

Upitao me, ne ustajuci: - Igras li sah?

- Slabo.
- Sta hoces?
- Rekao si da dođem. Molio sam da govorim s tobom.
- Rekao sam? Da, da. Kome? Kako je napolju?
- Suncano. Toplo.
- I zimus su tako govorili: nije hladno. Jesu li zime uvijek ovako ostre?
- Gotovo uvijek.
- Strasna zemlja.
- Covjek se navikne.
- Dosadna zemlja. Igras li sah?

Debeli covjek se umijesao, tiho: - Ne igra, rekao je.

- A sta hoce?

- Ima neku molbu.

- Ko je on?

Rekao sam ko sam, i da sam u nevolji, i da trazim pravdu, i da mi je niko nece dati ako mi je on ne da.

Muftija je pogledao u covjeka pred sobom, ne krijuci dosadu, gotovo s ocajanjem.

U cemu sam pogrijesio?

Ustao je, osvrnuo se desno-lijevo, kao da je trazio kuda bi mogao pobjeci, pa poceo da hoda po sobi, gazeci pazljivo po suncanim ploham. A onda zastao i zamislio se, gledajuci me neveselo:

- Govorio sam o tome sa carigradskim mulom. Volio sam s njim da razgovaram, ponekad, ne zato sto je pametan, pametni ljudi mogu da budu vrlo dosadni, vec sto bi znao da kaze nesto neocekivano, sto te iznenadi i probudi - razumijes li, Malice, sigurno ne razumijes! - zbog cega ti se cini da vrijedi slusati i odgovarati. Govorio je: - Znanje ljudsko je nezatno. Zato pametan covjek ne zivi od onoga sto zna. Ali, htio sam nesto drugo... O cemu sam govorio?

- O carigradskom muli - rekao je Malik.

- Ne. O pravdi. Pravda - rekao je jednom - mi mislimo da znamo sta je to. A nista nije neodredenije. Moze da bude zakon, osveta, neznanje, nepravda. Sve zavisi od stanovista. Ja sam odgovorio...

Nastavio je da hoda, cuteci, odjednom klonuo, uciniilo mi se da u njemu postoji neka opruga koja ga pokrene, ozivi mu rijec i tijelo, a kad opruga zastane, i on se umrtvi, obuzme ga cama.

Nije mi ponudio da sjednem, nije ga zanimalo sta sam htio da kazem, i ostalo mi je da govorim ili da odem. Ovako sam i ja mogao da postanem Malik, muftijina druga sjenka, nepotrebna koliko i prva. Odlucio sam da govorim.

- Dosao sam s molbom.

- Ja sam umoran.

- Mozda bi te zanimalo.

- Mislis?

- Pokusacu. Govorio si o pravdi. Pravda je kao zdravlje, mislis o njoj kad je nema, i zaista je neodredena, ali je mozda najvise zelja da se udavi nepravda, a ona je vrlo odredena. Svaka nepravda je jednaka, a covjeku se cini da je najveca koja je njemu ucinjena. A ako mu se cini,

onda i jeste tako, jer se ne moze misliti tuđom glavom.

Muftijina opruga se opet zategla. Pogledao me iznenađeno, objesene oci njegove zaustavile su se na meni s priznanjem, ne bas narocitim, ali dovoljnim da me ohrabri. Probudio sam mu paznju. A to sam i htio: sam me poucio svojom sakatom pricom o carigradskom muli. Ali sam uskoro uvidio da se lakse igrati rijecima govoreci o opstim stvarima nego o pojedinacnim, koje su nase a ne svacije.

- Zanimljivo - rekao je muftija, ocekujuci, a Malik me pogledao s postovanjem. - Zanimljivo. A da li vise ljudi moze misliti istu misao? I da li tada misle tuđom glavom?

- Dvije prave ljudske misli nikad nisu iste, kao ni dva dlana.

- Sta je prava ljudska misao?

- Koja seobicno nikome ne govori.

- Lijepo receno. Mozda netacno, ali lijepo receno.

I dalje?

- Htio bih da govorim o svojoj nesreci. Rekao sam da mi izgleda najveca, jer je moja. A volio bih da je tuđa, i ne bih zurio da je saznam, kao sto sad zurim da je kazem.

Hitao sam da sa opstih razmatranja pređem na ono sto me boli, dok ga opruga drzi, dok su mu oci koliko toliko zive, jer sam se plasio njegovog skorog klonuca, kad ce moje rijeci uzaludno oblijetati oko njega.

Bivalo mi je sve jasnije: njega mucica i dosada. Lezala je po njemu kao pokrov, padala kao magla, umotavala ga kao ilovaca, opkoljavala kao vazduh, ulazila mu u krv, u disanje, u mozak, sirila se iz njega i iz svega oko njega, iz stvari, prostora, neba, sipala kao otrovni dim. Trebalo je da klonem i sam ili da se borim protiv nje. Ne pretjerujem, da sam bio siguran da cu rastjerati barsku maglu u njemu, digao bih skutove dzubeta i zaigrao trbusnu igru, ucinio bih sve sto bi razumnom covjeku tesko i na um palo. Mozda bi njegova paznja, prije nego sto splasne, ucinila toliko da zuta bezvoljna ruka napise tri rjesavajuće rijeci: pustiti zatvorenika Haruna. I ne znajuci sta je napisala, ne sjetivsi se nikad vise. Ucinio bih sve, kazem, svaku ludost, svaku sramotu, i ne bih se stidio poslije, cak bih s ponosom mislio kako sam pobijedio jednu mrtvacku ravnodusnost, zbog zivog covjeka, zbog brata. Ali se nisam usuđivao da mijenjam igru, vidio sam da ga je na cas probudio samo pehlivanluk duha, kao hasis, i morao sam da mu dam jos, vise, kako se ne bi uvalio u tezu nepokretnost.

To je bila najcudnija borba za koju sam ikad cuo, protiv mrtvila u njemu, protiv uzetosti volje, gnusanja od zivota. Borba teska i mucna najvise zato sto se morala voditi neprirodnim sredstvima, izvrnutim misljenjem, ružnim parenjem nespojivih osjecanja, silovanjem rijeci. A bojao sam se, i jos kako sam se bojao, da ce njegova paznja umrijeti onoga casa kad prestanem s igrom i pređem na pravi cilj, zbog koga sam sve to i cinio. Morao sam lebdjeti iznad pravog smisla, priblizavajući mu se i krijuci ga, jer bi njegova cula mogla da se zatvore, sama od sebe, cim ga osjeti.

Srecom, nije bio pritvoran, nije neproziran: sve je pokazivao i sve se na njemu vidjelo, i

dopadanje i odvratnost. Zato sam vodio svoju usplahirenu misao prema sjenkama i osvjetljenjima na njegovu licu, radujući se tom putokazu, jer, moglo je i njega da ne bude.

Sve je na njemu govorilo: iznenadi me, probudi me, zagrij me, i ja sam ga iznenađivao, budio, zagrijavao, vodeći očajnicku bitku da odigram na životu samrtnika, stalno na granici strave da neću uspjeti, a sva mi je nada u njemu. Izvrnuo sam duh naopako, groznicavo kopao po zakutcima da pronađem đavolske brabonjke u sebi, borio se sa mrtvacem da ne bude još jedan, i na trenutak odahnuo tek kad je sjeo, sa nesto zanimanja i živosti na mlohavomlicu, te su i moje nadanje porasla krilca.

- Imam brata - bulazio sam ne znajući da li je i to dovoljno. - Ali ako ne pozurim da ti kazem, mogao bih reći da sam ga imao, a imam i imao sam isto je sto imam i nemam. A može da odluči sjevi nečije zle ili dobre volje. Brat mi je, ne zato što sam ga htio, jer da sam ga htio ja bih ga pravio, i onda mi ne bi bio brat, a ne znam ni da li ga je moj otac htio, ali kad se sparilo s mojom majkom, kad je kaplja mutne vode usla u rođiljku, iz tog zadovoljstva za njih, iz tog niceg za mene, izrasla je veza i obaveza što se zove sin i brat. Bio željena utjeha ili uobicajena nevolja, Bog ga vezuje uz nas bez naseg pitanja, uskracujući nam sva njegova zadovoljstva a opterećujući nas svim njegovim nevoljama i nesrećama, a kao što zna tvoja uzvišena pamet, nesreće su mnogo cesce nego zadovoljstva, pa bismo mogli reći da je brat nesreća koju nam Bog šalje, i zato je primamo kao božiju volju i određenje, zahvaljujući mu na svemu. Tako, eto, zahvaljujem Bogu na nesreći, a volio bih da je on tvoj brat pa da zahvaljujem na sreći što slušam tebe, kao ti sad mene, pa da mi je svejedno. Ali, kako ne može biti tvoj brat, jer je moj, a ja ne mogu biti ti, jer je Bog odredio ga budem samo nedostojni dervis, budimo ono što smo: ja molim, ti rješavaj. Ili bolje: ja ću da pričam, ti slušaj. Tebi je teže, znam. Ti ne moraš, ja moram.

Probudio sam ga, ozivio je, gleda, sluša, shvata, prima! Nije potrebna cocicka igra, dovoljne su prazne riječi, pusti ih da lete kao vjetar, da se prevrću kao majmuni, da bezglavo jure između proljetnih suncanih zraka i sobne sjenke, kao pomahnitale, i evo, umirio se na stolici, sluša, čeka.

- I dalje? - kaže prilično živo.

I prva sjenka njegova zuri u mene, čudi se, možda uči. Ne vidim ga dobro, jer me se ne tiče. Gledam u muftijino lice.

Ima nade, brate Harune!

- I eto, imam brata, ili ga imam upola: ja pominjem ime njegovo, a on je zatvoren u tvrđavi. Pola života mu je ovdje, pola gore. Ako izgubi ovu polovinu, mogao bi i onu drugu.

- Koju polovinu?

- Koju ja još držim, pričajući.

- Kakvoj tvrđavi?

- U tvrđavi, nad gradom.

- Svejedno, nastavi.

- U tvrđavu se zatvaraju rđavi ljudi, lopovi, zlocinci, hajduci, carevi neprijatelji. Ponekad. A najcesce budale. Zato sto misle da nisu krivi, a to covjek nikad ne zna. Uvijek ispravljaju krivu Drinu, a to nije njihov posao, niti to ko od njih trazi. Kako su ponosni na svoju ludost, lako ih je uhvatiti, i zato ih je najvise. Po ovome bi se moglo zakljuciti da su na slobodi samo pametni, ali nije tako: ostaju i ludi ako znaju da to sakriju. I ne ostaju pametni ako to pokazuju. Jos ostaju oni koji imaju prava da budu kakvi hoce. Moj brat je bio niko i nista, srecan covjek, ni pametan da ga se boje, ni lud da ne znaju sta bi mogao da ucini, kukavica da bi bio hajduk, naivan da bi bio rđav, lijen da bi bio neciji neprijatelj. Jednom rijecju, bozijom providnoscu određen da ga ljudi pozdravljaju ne postujuci ga, da mu priznaju vrijednost ne trazeci da je pokaze.

- Zasto je zatvoren?

- Zato sto nije poslusao oca.

- Zanimljivo.

- Otac je prost covjek, radi koliko moze, daje koliko mora, ne tice ga se nista osim kise, oblaka, sunca, gusjenica, krompirove bube, ljuljka na psenicu, snijeti na kukuruzu i mira u porodici. Kako je sasvim jednostavan, iz jednog komada, kao drvena kasika, kao lipov canak, kao rucelj pluga, nije se odrekao nepotrebne roditeljske navike da govori ono sto ocevi uvijek govore a djeca nikad ne slusaju. Savjetovao mu je da ne ide od kuce, zemlja ce ostati pusta a varosi tijesne, malo mjesta a mnogo usta, malo mogucnosti a mnogo zelja, pocemo da se davimo među sobom za veci komad hljeba.

Brat nije poslusao. Onda je otac rekao: pamti, nesreca je sto kod nas niko ne misli da je na pravom mjestu, i svako svakome je moguci suparnik; ljudi preziru one koji ne uspiju, a mrze one koji se uspnu iznad njih; navikni se na prezir ako zelis mir, ili na mrznju ako pristanes na borbu. Ali ne ulazi u okršaj ako nisi siguran da ces oboriti protivnika. Ne upiri prstom na tuđe nepostenje ako nisi dovoljno jak da to ne moras dokazivati. Ni to nije poslusao. Sad otac ima razloga da se raduje i kaze: eto tako prolaze neposlusni sinovi.

Govoreci, primijetio sam s uzasom da se gasi nejakom svjetlo u muftijinim ocima, postajale su teske i umorne, a u izrazu se javilo nesto izgubljeno. Upitao je, jedva otvarajuci usta:

- Ko to nije poslusao?

O, Boze veliki! Neprestano koracam, a sve sam dalje. Cim se priblizim onome sto mi je cilj, on se uplasi. Cim pozelim da iskoristim sto sam izgradio, on sve porusi. Moj posao nema zavrsetka!

Pozurio sam, naglavce. Jos u njemu ima bar ziska zivota, jer ne bi ni ovo pitao. Postao sam nezanimljiv, zamorio ga mudrovanjem, nisam se igrao vec rugao, zanjelo me ogorcenje, i sve je pocelo da zvuci ozbiljno. Hvatala me vrtoglavica: molim te, sacekaj jos malo, ne ugasi se samo za trenutak.

Posljednji odsjaj sunca trne, a ja sam u sleđenoj pustosi, preda mnom duga samrtnicka noc. A ne smijem ni da kriknem.

Izgubio sam pouzdanje, nestalo je lakoce kojom sam mijesao rijeci, osjecao sam da vise nece poletjeti, nece zaleprsati, puzice po zemlji poput sljepica.

Jos samo pregrst ludih rijeci, Boze, moras mi ih dati, borim se za jedan zivot! - molio sam ocajan, ali molitva nije pomogla. Ubio me promasaj, vidio sam ga na njegovom licu.

Kuda to nestajes, brate Harune?

Sve sto sam dalje rekao, bilo je nepotrebno i uzaludno. Bio sam prisiljen da otkrijem namjeru.

Muftiju je sve brze potapala dosada, sve konacnije je zapadao u baru mrtve bezvoljnosti. Od njega ce poceti svijet da zamire.

Malik je spavao, s glavom na prsima.

- Umoran sam - rekao je muftija, uzasnut gotovo kao i ja. - Umoran sam. Idi sad.

- Nisam sve rekao.

- Idi sad.

- Naredi da ga puste.

- Koga da puste?

- Moga brata.

- Dođi sutra. Ili reci Maliku. Sutra.

Malik se probudio, uplasen: - Sta se desilo?

- Boze, kako je dosadno.

- Hoces li da igramo sah?

- Nista se nije desilo.

Odgovarao je u raskorak, preskacuci pitanja, pamteci cudom neku rijec na koju bi docnije stizao odgovor, pa je izgledalo sasvim besmisleno.

Izasao je ne pogledavsi nas, ubijen, mozda je i zaboravio da smo ovdje. A mozda je bjezao.

Nisam pobijedio dosadu. Savladala nas je obojicu, jedva sam zelio da odem. Da sam znao kakva je, ne bih se ni usudio da pokusam.

Malik me pogledao krvnicki, i poskakujuci, ponio svoje tromo tijelo, zureci za muftijom.

- Rekao je da dođem sutra.

- Ja nista ne znam. Uh, upropastio si me.

Tako, sad je gotovo. Možda je ipak trebalo da ga uhvatim za oba uha, ili da ga udarim cukljem prsta u zuto celo. I opet nisam znao gdje je Antiohija, ni kojim smo jezikom govorili. Cijelo vrijeme mi se činilo da dubim na glavi, da visim između poda i kandilja, da strop podupirem plecima, izgubljen, poblesavio zbog njegove came i svoje zelje da je savladam. Čudnim jezikom sam govorio, zaista, a uzalud. Možda i sutra uzalud, jer će me unaprijed obeshrabriti danasnji neuspjeh. Moram doci, a doci ću klecajući, i neću znati ne samo gdje je Antiohija - prokleta bila! - već ni kako je ime sinu moje majke. Mucicemo se ponovo kao dvoje starih u drugoj bračnoj noći, poslije prve što je zalosno propala, samo će sve trajati krace, jer se nećemo mnogo nadati ni ja ni on.

Sad nemam kud da zurim. Zuta troma ruka nije u času kratkotrajne budrosci napisala: pustiti zatvorenika Haruna.

Je li zbog toga Harun zatvorenik propao u još dublju tamu?

Izasao sam, izveli su me, izgurali, a pred kućom me sačekao zaboravljeni Kara-Zaim. Ljudi ga ne pamte poslije dvadeset godina, ja sam ga zaboravio nakon jednog sata. Samo on ne zaboravlja, i to je tako.

- Dugo si ostao - kaže gledajući me radoznalo.

- Zar megdan traje krace?

- Obično izlaze brže. I obično su zbunjeni.

- Jesam li ja zbunjen?

- Ne bih rekao.

Kara-Zaimovo oko nije baš bistro. Neka bude kako on kaže.

- Pricali smo o svemu.

- A o meni?

- Rekao je da dođem sutra.

- Tako. Znači, sutra.

I opet smo išli istim stazom od riječnih bjelutaka. I ovdje ćemo opet, sutra.

Mislio sam da neću imati snage da razgovaram sa Zaimom, da neću ni čuti šta mi kaže, a čuo sam, i odgovarao, iako je sve bilo isprevertano u meni, ako sam još stajao naglavce, i polako, polako se ispravljao, siguran da će sve izgledati još čudnije kad dođem sebi. Lice na pijanstvo, na ruzan san, vjerovacu da sam udario na čini, i da ništa stvarno nije bilo.

Zaim ne zna šta se dešava u meni, on misli da sam uspio.

- To je dobro - kaže - što te zove sutra. Obično ne zove. Znači da si mu se dopao, znači da si mu u volji.

Nisi mnogo mudar, nisi mnogo ni rjecit, moj dobri Zaime. Da, dopao sam mu se, veoma, otisao je jedva disuci, a mucenje nastavljamo sutra.

Zaim gleda u mene zbunjeno, trazi rijeci.

- Pa evo, htio bih da te zamolim.

Gleda li i on u moje lice da li se gasi od njegovih rijeci? Hrabrim ga, bez volje, sjecajuci se:

- Reci, Kara-Zaime. Slobodno. Nesto te mucu.

Tako je trebalo onaj da kaze meni, malocas.

- Pa, nista me ne mucu. Ali ovdje ne znaju ko sam, misle da sam ovako sipljiv i nikakav oduvijek. Ne kazem za muftiju, vec za druge.

- Da li ti se nesto desilo?

- Nista mi se nije desilo. Kazu da nisam vise za sluzbu.

- Otpustaju te?

- Znaci, otpustaju me. Pa mislim, ako bi mogao da kazes muftiji, da me ostavi. Nisam vise za vojsku, ali da vrata cuvam, to mogu bolje od drugih. Primam sto grosa godisnje...

- Muftija prima dvanaest hiljada.

- Drugo je muftija. I velim, ako je mnogo sto grosa, neka bude manje, neka bude osamdeset. Neka bude i sedamdeset. Znaci, sedamdeset na godinu, zar je to mnogo? Eto, to sam htio.

Pa, obicno nije mnogo sedamdeset grosa na godinu. Znaci, neces se ugojiti od tih sedamdeset grosa, moj Zaime, koji si grdno pogrijesio sto nisi umro na vrijeme. Ali, oprosti sto ne mogu da te zalim, dugo sam se rvao s karanđolozom i sav sam razglobljen, nijedna kost mi nije na svome mjestu.

- Nisi za vojsku, - rekao sam nista ne misleci - ali pusku mozes da nosis. Jatagan mozes da nosis. Koliko bi trazio da oslobodimo jednog nevinog covjeka. Zatvoren je na pravdi bozijoje, nista nije kriv. Da li bi pristao za sto grosa?

Zbunio se.

- Ne znam da li me ispitujes, ili govoris o necemu sto moze biti.

- Odgovori mi.

- Nije lako odgovoriti. Dok sam bio pravi Kara-Zaim, ne bih uzeo nista. A sad, ako je stvar postena...

Sto grosa?

- Dvjesto.

- Dvjesto grosa! Boze milosni! Tri godine bih mogao da prozivim sa dvjesto grosa. I nevin covjek? Gdje je?

- U tvrđavi.

- Znaci, dvjesto grosa. I nevin covjek, u tvrđavi. Ne bih mogao.

- Prije dvadeset godina bi pristao? I da je u tvrđavi? Samo da je nevin, zatvoren bez krivice?

- Pristao bih.

- A sad ne bi?

- Sad ne bih.

- Onda nista.

- Je li to zbilja ili sala?

- Sala. Htio sam da vidim koliko si se promijenio.

- Pa, promijenio sam se. A ako me otpuste, da te potrazim?

- Ako te otpuste, ja cu ti naci posao.

- Hvala ti, zapamticu to. Ali opet, govori sutra s muftijom.

Zelio je da ostane na ovoj bijeloj stazi od vrata do kuce po svaku cijenu. Odsjaj muftijina znacaja padao je i na njega, beznacajnog, i sigurno mu se cinilo da je mnogo blize odatle do onog gazije sa bojnog polja, nego iz pekarskog hamurluka ili sa bastovanske lijehe. A on mu je vazniji od svega na svijetu.

Sreo me istog casa, pred vece, u najtezi cas, kad sam isao prema kapiji smrti, izletio je iz magle, s neba pao preda me na putu gdje nije bilo nikakva smisla da se sretnemo, ni mi, ni nasa lica, ni nasa raspolozenja. Moje ne znam kakvo je, njegovo zraci veseljem. Hripanje mu je pobjedonosno.

- Ostajem - rekao je odusevljen. - Nece me otpustiti. Znaci, ostajem. Pitali su me sta sam govorio s tobom, i ja sam pricao. Pa su me odveli Maliku, i opet sam pricao. Ono o svjetlu i o bojnom polju, pa kako si mi nudio dvjesto grosa, i ostalo. Ako ostanem bez posla. Malik se smijao, dobar covjek, kaze, to za tebe, a i ja kazem, jest, dobar covjek, i tako, znaci, ne treba nista da govoris sutra.

- Dobro.

Nije ni znao da sam mu pomogao.

Trebalo bi ubijati proslot sa svakim danom sto se ugasi. Izbrisati je, da ne boli. Lakse bi se podnosio dan sto traje, ne bi se mjerio onim sto vise ne postoji. Ovako se mijesaju utvare i zivot, pa nema ni cistog sjecanja ni cistog zivota. Dave se i osporavaju, neprestano.

8.

*"Moj Boze, ja nemam nikoga
osim tebe i brata mojega."*

(Iz Kur'ana)

Trazio sam Hasana, poslije, nekoliko puta, uzalud. Trazio ga je i njegov momak, onaj stariji, i saznao da je u zatvoru, s drugovima. Izašli su sinoc iz kuce oko ponoci, i u Frenk-mahali izmlatili neke mladice, teško da su i jednome ledja ostala citava, a mladici su krivi, napali su prvi, i sad mladcima privijaju mokre krpe na uboje, a oni leze u zatvoru. Tako se uvijek svršava šenlucenje, zatvore ih i kad nisu krivi, pa ih puste kad plate, a oni se ne sjecaju jesu li krivi, a obicno jesu. Pustice ih i sad, samo traze mnogo, jer su uboji teški, a mladici iz dobrih porodica, ali Hasan ne da toliko, vice da mu je zao sto nije tukao jace, i ucinice to kad izadje, jer takve kopiladi i takvih bezobraznika više nema. Ali on, momak, odnijece pare, nije Hasanu do para vec do inada, ali kakav je to inad lezati u zatvoru. Nisu doduše u zindanu ni u podrumima, vec onako, u nekoj sobi, ali opet, napolju sunce a tamo mracno, mucno je i sat provesti, ako se ne mora, a kamoli više.

Reci ce mu da sam ga trazio, i da odmah dodje do mene, cim se presvuce i okupa, jer zapeksini i zaušljivi h a lj i n k u svaki put, pa se mora skidati na avliji, da ne unese u kucu kakvu poganu baju. A ja da budem u tekiji, ako mi je vazno, da se ne trazimo ko dvije budale, a ako nije vazno, onda svejedno, pa kad se nadjemo. A moze biti da je i bolje da Hasan malo odspava, jer nije trenuo od juce ujutro, iako moze da ne spava po tri dana i tri noci, a moze i da spava isto toliko, samo ga probudiš da štogod pojede, onako u neznani, pa opet nastavi, ko zivince, Boze oprost. Dzaba, takvog majka jos nije rodila!

Nisam ga trazio bez razloga, niti sam zelio da me utjesi, ili ohrabri. Ne znam kako mi je došla ta misao, zapravo i nije moja vec Hasanova, a ja sam je primio kao svoju, i htio ga nagovoriti da je izvršimo. Rekao sam je Kara-Zaimu, a povukao se kad nije pristao, ali cini mi se da se javila ranije, kad sam vidio kako se gasi muftijino lice, kako je uzaludno sve što cinim i govorim. Treba oteti Haruna, treba platiti cuvarima da pobjegne, treba ga poslati u drugu zemlju, da ga više nikad ne vide. Samo tako ce se osloboditi tvrdjaskih podruma: moje sramotno kreveljenje nece mu pomoci. S Hasanom i Ishakom sve bi bilo moguće. Sa Ishakom sve bi bilo moguće. Mozda Hasan zna gdje se sakrio, a Ishak bi pristao, sigurno. Ishak ne boluje od sjecanja, kao Kara-Zaim, njega ne zaustavljaju uspomene.

Ohrabrila me misao na tog buntovnika, obuzela me neodoljiva potreba da se krecem, da nešto cinim, osjecao sam zdrav nemir i uzbudjenje: sve je moguće, sve je na domak ruke, samo se covjek ne smije predati. Teško je dok se ne odluciš, tada sve prepreke izgledaju neprelazne, sve teškoce nesavladive. Ali kad se otkineš od sebe neodlucnog, kad pobijediš svoju malodušnost, otvore se pred tobom nesluceni putevi, i svijet više nije skucen ni pun prijjetnji. Smišljao sam smjele podvige, otkrivajuci ne jednu mogucnost za pravu hrabrost, pripremao lukavstva kojima nece odoljeti ni najveća opreznost, uzbudjen i pokrenut sve više što sam sigurnije osjecao u dubini srca, u teško dostupnim vijugama mozga, da je sve to prazna mašta.

Ne, nisam svjesno mislio o tome, nisam licemjerno grijao na srcu dva suprotna htijenja. Moja misao je bila nepodijeljena, i iskreno sam se trudio kako da pronadjem najbolji nacin da oslobodim brata. I to sve iskrenije i sve zivlje, kazem, što se negdje u mojoj nutрини, kao nejasan šapat iz mraka, kao izvjesnost o kojoj se ne govori i ne misli ali je prisutna, sve više utvrđivalo uvjerenje da poduhvat ne može uspjeti. I Ishaka sam zvao, jer je nedostizan.

Mogao sam ceznuti za njim koliko mi je duša smogla snage, i to bez lazi, jer mi se zelja nije mogla ostvariti. Skriveni zivotni nagon sto me štutio i bez moje svjesne volje, velikodušno mi je dopuštao moju lijepu plemenitost, ne kroteci je: znao je da opasnosti od nje nema, ne može postati djelo. A pomagala mi je da se svetim zbog stida kojim sam se napunio kod muftije.

Ako bi ovo nekome izgledalo cudno, ili čak nevjerovatno, mogao bih reci samo to da su istine ponekad vrlo cudne, a mi uvjeravamo sebe da ne postoje, jer ih se stidimo, kao gubave djece, iako one zbog toga nisu manje zive i manje istinite. Obicno uljepšavamo svoju misao i krijemo guje što laze u nama. Zar ih zaista nema, ako ih krijemo? Ja ništa ne uljepšavam i ništa ne krijem, govorim kao pred Bogom. I još hocu da kazem, da nisam ni rdjav ni cudan covjek, već obican, obicniji možda nego što bih zelio, isti kao i većina ljudi.

Dobronamjerman citalac mogao bi da mi kaze: suviše razvlaciš, suviše mudruješ. Odgovoricu mu odmah: znam. Raspredam naširoko jednu siromašnu misao, cijedeci je kao prazan bardak, kad se iz njega ni kap više istociti ne može. Ali cinim to namjerno, da odgodim kazivanje o onome sto me i sad potresa, nekoliko mjeseci poslije svega. Samo, okolišenje ne pomaze. Izbjeci ne mogu, a prekidati necu.

Treba da kazem i ovo. Našao sam pasvandziju kod juce, davno je bio ustao, već se i iz caršije vratio, a dočekao me zlovoljan i namrgodjen, kao da se tek probudio. Ni traga od sinocnje govornjivosti i zelje da me zadrzi, ni traga od paznje i ljubaznosti. Zelio je da me se što prije otrese. Naljutio se kad sam upitao šta je htio sinoc da mi kaze:

- Što sam imao, sve sam rekao. Zašto bih krio?

Zar je moguće da sam se toliko prevario? Mislio sam dugo o onom razgovoru, i ne toliko o rijecima koliko o smislu. Nešto je znao o meni, sigurno. Pomenuo sam mu to, a on se kleo svim i svacim da sam ga krivo shvatio. Noc je noc, a dan je dan. Bogzna šta je on mislio pricajuci koješta, a bogzna šta sam ja mislio slušajuci to koješta, i sad sam zabio sebi u glavu i ono što on ni sanjao nije. Šta on zna? I šta može da zna covjek - vapio je placnim glasom - koji lunja po svu noc, umoran kao sakadzijiski konj, i jedva ceka da se uvuce u svoju siromašnu kucicu i pod svoj poderani jorgan. Cetvoro on hrani, osim sebe, na ovom poganom vaktu, i dosta mu je i predosta, a ne još da vodi brigu o tudjim stvarima. A onda je prestao da se ljuti i neočekivano mirno, čak i ljubazno, rekao da bi volio pomoci meni nego ikome drugome, a neka nevolja me tare sigurno, jer ne bih došao do njega da mi kaze što ne zna, niti zna šta trazim. A ne znam ni ja, izgleda.

Da li sam sinoc u njegovim rijecima cuo ono cega nije bilo, ili se s njim nešto desilo?

Otišao sam ne saznajući ništa, i zaista, imao je pravo, ne znajući ni šta je trebalo da saznam.

Poslije icindije, umoran i napregnut, izmucen mislima o oslobadjanju, sve tezem po preprekama što su uskršavale u buljucima, odbacujuci ga već i mišlju, ostao sam i bez te nade, makar i lazne, i počeo da se mirim sa sutrašnjim ponovnim mucenjem kod muftije. Bio sam

slab, loman, iscrpen naporima koje sam cio dan zamišljao, cini mi se da ne bih bio toliko zamoren da sam ih stvarno podnio, ili da sam ih još očekivao.

Mustafina djeca su ušla u tekijску bašcu, najprije su se igrala piljaka na plocama pred tekijom, tu su i rucala, a onda su pocela da jure, kao kucici. Skakali su preko ruza, lomili biserak, kidali grane jabuka, vikali, smijali se, vrištali, plakali, i mislio sam kako cemo biti prisiljeni da im ostavimo tekiju i bašcu, a mi se iselimo kud znamo. Viknuo sam nekoliko puta, a onda pozvao Mustafu, kad je izašao iz kuce, i rekao mu da djeca smetaju, suviše galame.

- Cekaju veceru - rekao je, ne cuvši me.

Rekao sam glasnije:

- Smetaju. Reci im da izadju.
- Dvoje je moje, troje njeno, od ranije.

Pokazao sam rukom: istjeraj ih, poludjecu!

Razumio je, i otišao ljutit, gundjajuci:

- Sad im i djeca smetaju!

Kad se graja utišala, pogledao sam štetu, nadajuci se da je veca, zelio sam da se naljutim, oslobodio bih se misli što me ne napustaju danima, i sjeo pod lozu, nad vodom, još svjetlucavom od sunca na smiraju.

Da li od silne zelje da osjetim mir, da li od ljekovite tišine poslije dječije vriske, ili zbog uvijek jednakog toka rjecice što se glasila jedva cujnim grgorenjem, napetost u meni pocela je da popušta. Javila se cak i glad, zaboravio sam kad sam posljednji put jeo. Trebalo je da nešto pojedem, osnazilo bi me, odvratilo mi paznju na drugu stranu, ali sad je nezgodno, mislio sam vedro, Mustafa je ljut, istjerao sam djecu, a mozda nije trebalo da to ucinim. Smirio sam se, doduše, prijala mi je tišina, a opet mi je zao. Ne mnogo, i to je dobro, a dobro je i što mi je zao, vracam seobicnim mislima,obicnom zivotu, kad je covjek pomalo dobar, pomalo zao, sve s onom mjerom koja ne smeta, i kad mislimo da je prilicno dosadno. Moze biti rdjavo kad covjek ne osjeća da je vrijeme dugo. U ratu nije dosadno, ni u nesreci, ni u mucu. Kad je teško, nije dosadno.

Tako sam dospio do ugodnog stanja površne misli što se ne grci, ne sudara sama sa sobom, vec klizi po kori stvari, nalazeci laka rješjenja koja ništa ne rješavaju. To i nije razmišljanje, vec sanjarenje misli, baškarenje, prijatna lijenost mozga, a ništa nije bilo korisnije u tom casu. Ne, ništa nisam zaboravio od onog što je najveća muka moga zivota, utroba ga je moja nosila, kao kamen, krv ga je vukla na svojim dugim putevima, kao otrov, cucalo je u vijugama moga mozga, kao polip. Ali se smirilo toga trenutka, kao teška bolest, nastupilo je olakšanje, pa izgleda da je nema. To kratko odsustvo tezine, to casovito oslobodjenje od muke, baš zato što je kratko i trenutno, a sve je u meni to znalo, omogućilo je da vidim oko sebe stvari prisno i lijepo. Svoje mirno prisustvo u ovom prirodnom skladu osjećao sam gotovo kao sreću.

Hafiz Muhamed se vratio odnekud, pozdravio i otišao u svoju sobu. Dobar covjek, mislio sam, još obuzet srecom svoga plitkog sazivljavanja i pojednostavljenog mišljenja, izgleda kao da je zivot nepravedan prema njemu, ali to je samo predrasuda, zivot je zivot, jedan kao drugi,

svako trazi zadovoljstvo, a nevolje dolaze same. Njegovo zadovoljstvo su knjige, kao drugima ljubav, njegova nevolja bolest, kao drugima siromaštvo, ili prognanstvo. Svi idemo od jedne obale do druge, po tankom konopu svoje zivotne staze, i svakome se zna kraj, razlike nema.

Sjetio sam se stihova Husein-efendije Mostarca, i izgovorio ih polako, sa zadovoljstvom koje ranije nisam osjecao. Cujem ih kao tihi šapat, bez prijetnje, bez tamnog prizvuka:

*Gologlav i bosonog, pehlivan Šahin
stade na konop, po kome samo
povjetarac prolazi bez straha.
Šahin, soko, ne uplaši se opasnosti,
pomenu Boga i prodje izmedju dvije obale.
I sokolici, njegovi ucenici,
predjoše preko ponora.
Iznad vode, na kojoj je blještalo sunce,
izgledali su kao biser
nanizan na tankom koncu.
Duboka provalija ispod njih,
daleko nebo iznad njih.
A oni na nesigurnom pehlivanskom konopu,
na opasnom zivotnom putu.*

Dobro je odgovarala mome tadašnjem osjecanju sudbine ta slika covjeka usamljenog ali hrabrog na teškoj zivotnoj stazi. Da sam bio u drugom raspolozenju, moglo bi da me potrebe nenadanje i osudjenost na mukotrpan hod, ali mi se tada cinilo kao razumno mirenje, cak i kao prkos. Ne znam šta je dobri Husein-efendija zaista mislio, ali se meni cinilo da se pomalo podsmijeva i sebi i drugim ljudima.

Hafiz Muhamed je izašao iz tekije i stao pored ograde nad rijekom. Lice mu je blijedo, uznemireno. Nije me ni pogledao. Je li bolestan?

- Kako se osjecas danas?
- Ja ? Ne znam. Rdjavo.

Osjecam, ne voli me, ali mu ne zamjeram. I on koraca po pehlivanskom konopu izmedju dvije obale, onako kako zna. Ponekad pokušava da bude i dobar.

Upitao sam ga, smiješeci se, još u svom lijepom raspolozenju, spreman da sve razumijem, spreman da budem zahvalan:

- Reci mi pravo, znao si šta hoce kadijina zena, i zato si mene poslao?
- Kakva kadijina zena?
- Jedan je kadija u gradu. I jedna kadijina zena. Hasanova sestra.

Naljutio se, gotovo zgdjen. Nisam navikao da ga vidim takvog.

- Ne pominji ih zajedno, molim te!
- Onda, znao si. A nisi htio da se miješas. Je li tako?
- Ostavi to djubre, ako boga znaš! Mislio sam da ti pomognem, eto zašto nisam otišao. Ali ne pominji ih sad.

- Zašto?
- Zar ništa nisi saznao?
- Nisam.
- Onda ja moram da ti kazem.

Po mutnom glasu, po mucu prisiljavanja da mi gleda u lice, po nemirnim rukama sto su se neprestano skrivale u duboke dzepove i opet se izvlacile, po svemu što kod njega nisam vidio pa je izgledao kao drugi covjek, po strahu što me obuzeo, znao sam da je teško ono što ima da mi kaze.

Upitao sam, zureci da se utopim u crnu vodu:

- Za brata?
- Jest, za brata.
- Je li ziv?
- Ubijen. Prije tri dana.

Ništa više nije mogao da kaze, niti sam ga pitao. Pogledao sam u njega: plakao je iskrivljenih usta, strahovito ruzan. Znam da sam to zapazio, i znam da sam se cudio što place. Ja nisam plakao. Nije mi cak bilo ni teško. Ono što je rekao planulo je kao osljepljujuci bljesak, a onda je nastao mir.

Voda je zaborila spokojno.

Cuo sam pticu u granju.

Eto, svršeno je, mislio sam.

Osjetio sam olakšanje; svršeno je.

- Tako - rekao sam - znaci, tako. Iznad vode na kojoj blješti zlatno sunce.

- Smiri se - govorio je hafiz Muhamed uzasnut, misleci da sam poremetio umom. - Smiri se.

Molicemo se Bogu za njega.

- Da. Jedino to mozemo.

Nisam osjecao cak ni bol. Kao da se nesto otkinulo u meni i sad ga nema, to je sve.

Sasvim je neobicno što ga nema, sasvim nevjerovatno, sasvim nemoguće, ali je više boljelo dok je bilo.

Došao je i Mustafa, sigurno mu je hafiz Muhamed objasnio moju nesrecu, donio je nešto u sahanu, sav razmekšan, još trapaviji nego obicno.

- Treba da jedeš - nudio me, nastojeci da ne vice. - Od juce nisi ništa okusio.

Stavio je preda me, kao lijek, kao znak svoje njeznosti, jeo sam, ne znam šta, njih dvojica su gledali, jedan pored mene, jedan preda mnom, kao nesigurna straza od tuge.

I tada, izmedju dva zalogaja, otkinuti dio poceo je da boli.

Prestao sam da jedem, zapanjen, i polako, polako ustao.

- Kuda ceš? - upitao je hafiz Muhamed.
- Ne znam. Ne znam kuda cu.
- Nemoj nikuda da ideš. Nemoj sad. Ostani sa mnom.
- Ne mogu da ostanem.
- Idi u svoju sobu. Placi, ako mozeš.
- Ne mogu da placem.

Postepeno sam saznavao šta se desilo, i bol me potapao, kao da je tiha voda nadolazila, i dok je još bila do clanaka, uznemireno sam mislio na strah pred sutrašnjim ocajanjem.

A onda sam osjetio naglu navalu bijesa, kao da je brat-krivac stajao preda mnom. Tako ti i treba, siktala je u meni placna ljutina, šta si trazio? Šta si htio? Unesrecio si nas, glupi covjece! Zašto?

Pa je i to prošlo, trajalo je samo tren, ali me pokrenulo.

S brda, iz ciganske mahale, zaglušno je udarao bubanj, u kratkim razmacima, i pištala zurna, neprekidno, bez predaha, još od jutros, od sinoc, oduvijek, strašno djurdjevsko ludilo srucuje se na kasabu kao prkos, kao prijetnja. Slušam i drhtim, bije negdje veliki timpan na uzbunu, zove one kojih nema, svu mrtvu bracu pod zemljom i nad zemljom. Neko je ostao ziv, i zove.

Zove uzalud.

U meni još misli nema, ni suza, ni pravca. Nikud ne treba da idem, a idem, negdje je ostao trag mrtvog Haruna.

Ispod malog kamenog mosta tekla je moja rijeka, preko nje je mrtva zemlja. Nikad ga nisam prešao, osim pogledom, tu se završavala caršija, i kasaba, i zivot, a pocinjao kratak put prema tvrdjavi.

Brat je ovuda otišao, i nije se vratio.

Otada sam cesto u mislima prelazio od kamenog mosta do teških kamenih vrata što prekidaju posivjele zidine. U tim zamišljenim dolascima hodao sam kao u snu, put je uvijek bio pust, oslobodjen za moj pohod, i u mislima mucan, da bih mogao lakše da prodjem. Kapija je cilj svega, put vodi odasvud samo do nje, ona je smisao kobi, slavluk smrti. Vidio sam je u mislima, u snu, u strahu, osjecao njeno mracno dozivanje i neutoljivu glad. Okretao sam se i bjezao, a ona me gledala u potiljak, mamila, cekala. Kao pomrcina, kao ponor, kao rješenje. Iza nje tajna, ili ništa. Tu pocinju i završavaju pitanja, za zive pocinju, za mrtve završavaju.

Prvi put stvarno prolazim sokakom mojih dugih nocnih mucenja, odavno nesiguran za susret s njim. I zaista je pust, kao što sam zamišljao i zelio, onda, sad mi je svejedno, cak bih volio da nije ovako prazan, kao groblje. Gleda me tmurno, namrgodjen, zloban, kao da kaze: ipak si došao! Obespokojava taj prolaz u ništa, ubija i ono malo zalosne hrabrosti što se zove s v e j e d n o. Htio bih da ne gledam, kako bih umanjio uznemirenost i drhat svega u meni, ali sve vidim, i neprijateljstvo pustog sokaka, i strašna vrata pred tajnom, i oci skrivenog strazara na malom otvoru kapije. Te oci nisam vidio u mislima, onda, kad je trebalo da dodjem, postojala je samo kapija i sokak do nje, konop do druge obale.

- Šta hoćeš? - upitao je strazar.
- Je li ovamo iko došao sam?
- Došao si ti. Imaš li koga u tvrdjavi?
- Imam brata. Zatvoren je.
- Šta hoćeš?
- Mogu li da ga vidim?
- Vidjećeš ga ako i tebe zatvore.
- Mogu li mu donijeti ponude?
- Možeš. Ja cu mu predati.

Ludacki sam vraćao vrijeme, ozivljavao ubijenog, još nije ubijen tek sam saznao da je zatvoren i došao odmah, da pitam za nega, ljudski je, bratski, nema straha, ni stida, još ima nade, pustice ga uskoro, doci ce mu ponude od mene, znace da nije sam ni ostavljen, pred

kapijom je rođena krv njegova. Ni kule, ni strazari, ni obziri nisu ga zadržali da ne dodje, došao je, došao sam, petnaest godina je mlađji, uvijek sam se brinuo o njemu, doveo sam ga u kasabu, ej ljudi, kako bih ga napustio kad mu je najteže, razvedrice mu se ojadjeno srce kad sazna da sam pitao za njega. Nikog svoga osim mene nema, pa zar i ja da ga obmanem, zašto? U ime cega? Svi me gledajte krivo, ljutite se, odmahujte glavom, svejedno mi je, ovdje sam, ne odricem se veze od koje nemam blize, raspnite me ako hocete za ovu ljubav, zar se može protiv nje? Došao sam, brate, nisi sam.

Dockan je. Poslije svega što se desilo, i svega što se nije desilo, mogu samo da mu proučim zaupokojenu molitvu, s nadom da će ga stići, i zatrebati mu, možda.

Gorka je bila ta molitva, drukcija nego što sam je govorio nad mrtvacima u tabutima. Ticala se samo mene i njega.

Oprosti, brate, meni griješnome za ovu kasnu ljubav, mislio sam da je postojala dok je bila potrebna, sada se budi kad nikome ne može pomoći, čak ni meni. I ne znam više je li ljubav ili uzaludno vraćanje. Samo si mene imao, osim onih grobova kod kuće, sad više nikog nemamo ni ti ni ja, ti si mene izgubio prije nego ja tebe, ili možda nisi, možda si mislio da stojim pred ovom okovanom kapijom, kao što bi ti stajao zbog mene, možda si se do posljednjeg časa nadao da ću ti pomoći, i kamo sreće da si mi toliko vjerovao, ne bi te uhvatio strah od konačne samoće, kad nas svi napuste. A ako si sve znao, neka mi Bog pomogne.

- Šta to šapuceš - upitao je čovjek iza kapije.

- Govorim molitvu za mrtve.

- Govori ti za žive, njima je teže.

- Mnogo si vidio, treba ti vjerovati.

- Briga mene hoćeš li vjerovati.

- Koliko je ljudi prošlo kroz ovu kapiju?

- Više nego što je izašlo. I opet su svi na broju.

- Gdje su na broju?

- Gore, u groblju.

- Ruzno je što se tako šalis, prijatelju.

- Oni se šale. I ti se šališ. A sad se skloni.

- Zar moraš da budeš grub ako si na tom mjestu?

- Zar moraš da budeš glup ako si na tom mjestu? Udji ovamo, prekorači prag, samo šaka prostora, i odmah ćeš drukcije govoriti.

Šaka prostora, samo toliko, i odmah će sve biti drukcije.

Trebalo bi dovesti sve ljude da vide tu šaku prostora, da ga zamrže. Ili ne, sakriti ga treba od ljudi, ne dovesti ih nikad ovamo prije nego što ih dovedu, da ne bi zatajili svaku svoju misao i učinili odvratnom svaku svoju riječ.

Vraćao sam se oborenih očiju, tražeci na neravnoj kaldrmi, što ne zarasta u travu, tragove nogu, mjesto gdje je posljednji put stao izvan tvrđavskih zidova. Nikakva traga od njega nema više na svijetu. Sve što je ostalo to je u meni.

Na potiljku sam osjećao kako me kapija bode prorezom kamenih očiju, prozeci će me, zeljna. Bio sam na mediji smrti, na vratima sudbine, ne saznajući ništa. Sazna samo ko udje, ali ne može da isprica.

Mogli bi se ljudi sjetiti da to postane jedina kapija smrti, pa da nas puštaju sve, po redu, u gomilama, čemu čekati slučaj i sudjeni čas.

Ali je ova luda misao bila samo odbrana od neizrecivog uzasa što me obuzeo, pokušaj da se u zajedničkoj mucu ne vidi svoja vlastita. Pošao sam da trazim posljednji trag ubijenog, a bio sam na njegovoj dzenazi, bez njega, bez ikoga, jedini ja, ne misleći da to ucinim, ne znajući zašto je bilo potrebno da dodjem na ovo mjesto da ga mrtva pomenem. Mozda zato što je to najtuznije mjesto na svijetu, i pomen mrtvima tu je najpotrebniji. Mozda zato što je to najstrašnije mjesto na svijetu, i potrebno je savladati strah da se tu pomenu ubijeni. Ili zato što je to najodvratnije mjesto na svijetu, i pomen sebi bivšem može tu da bude uzasno progledavanje. Nisam ga trazio, a desilo se; nije mi bilo potrebno, a ne mogu drukcije.

Na ulazu u caršiju stajalo je desetak ljudi, cekaju, kao da se vracam s drugog svijeta. Gledaju me, nepomicni, oci su im mirne, ali ne silaze s mene, opteretile su me, mnogo ih je na mome celu, tu je njihovo rojište, pocecu da posrcem. Ne znam zašto su došli, ne znam zašto su pregradili put, ni šta ocekuju, ne znam šta treba da ucinim.

Dok sam izlazio iz tvrdjavskog sokaka, kao iz noci (opet sam cuo mukli udar timpana, tamo ga nije bilo), medju ljudima što su cekali, zašticeni suncem i odvojeni mostom od ovog puta u ništa, vidio sam bjegunca Ishaka, s jednom nogom obuvenom, drugom bosom, lice mu je tvrdo kao i u ostalih, jedno su, nicim se ni izdvajaju, vidim ih kao umnozenog Ishaka, sa mnogo ociju i jednim jedinim pitanjem. Zbog Ishaka mi se cini da pogadjam zašto stoje na toj medji i šta zele da saznaju. Pogadjam, sasvim neodredjeno, naslucujem, zbog njega i ne smijem da dignem pogled s kaldrme, mozda ce se razmaknuti, mozda cemo se nekako mimoici, pravicu se da sam zamišljen i ne primjecujem da nešto cekaju, svejedno što ce znati da to nije istina, svejedno što ce i oni misliti da izbjegavam njihov pogled. Ali bih volio da on nije s njima. Ne bi ni došli da ih on nije doveo.

A kad se zid nogu isprijecio preda mnom, digao sam oci prema Ishakovom licu, moram da vidim šta hoce, ne mogu izbjeći. Nije ga bilo. Znam gdje je stajao, treci slijeva. A sada je u mene s tog mjesta gledao mršavi mladac, nezacudjen što sam se zaustavio pred njim.

Oci su im uporne, široko otvorene, cekaju. Gdje je? Ni desno od mladica nije, ni lijevo, sve do kraja reda, ne brojim a znam da ih je devet, prelazim pogledom po njihovim licima, vršim smotru zatvorenih usana i napregnuto stegnutih obrva, zaboravio sam da nešto hoce, trazio sam Ishaka. Ne znam zašto mi je potreban, ne znam šta bih mu rekao, a zao mi je što ga nema. A vidio sam ga, izdaleka doduše, dvadeset koraka sam prešao oborenih ociju, i sunce ih je prelilo, kao pozlata, u ovom drugom svijetu, blještali su kao baklje i odbijali pogled, ali svejedno, dušu bih zalozio da sam ga prepoznao. Ovima ne moram ništa da kazem, kad bih i znao šta treba reci.

Prošao sam, odvojili su se da me propuste. Nekoliko trenutaka bilo je tiho, išao sam sam, a onda su noge zastrugale po kaldrmi, krenuli su za mnom. Ubrzao sam korak, da se odvojim, slijedili su me, zureći, nije im smetalo rastojanje. Kao da ih je sve više. Padao je sumrak, proljetni, sokaci su plavicasti, uznemireno tihi. Nisam cuo mujezina, ne znam je li vrijeme za molitvu, a dzamija je otvorena, samo jedna svijeca gori u visokom ciraku.

Ušao sam i sjeo na svoje mjesto u procelju. Cuo sam, ne okrecuci se, kako ljudi ulaze i sjedaju iza mene, bez rijeci, bez zamora. Nikad nisu bili tako mirni. I u molitvi su tihi, i svecani, cini mi se. Uzbudjivao me taj ozbiljni mrmor iza mojih ledja.

Dok je obred još trajao, osjecao sam da je cudan, drukciji nego ijedan dosad, vreliji i opasniji, da je priprema za nešto. Znao sam da se ne može završiti kao uvijek. Amin je početak a ne kraj: culo se prigušeno, gusto, bilo je cekanje. Cega? Šta će se desiti?

U cutanju, u nemicanju, u njihovoj namjeri da ne odu, iako je molitva završena, postalo mi je jasno ovo što nisam htio da znam. Htjeli su da me vide kad sam saznao za nesreću, željeli su da pokazem šta sam u tom času.

Ni sam ne znam šta sam, i ne znam kakav odgovor da im dam.

Sve je od mene zavisilo.

Mogao sam da ustanem i odem, da pobjegnem od sebe i od njih. I to bi bio odgovor.

Mogao sam da ih zamolim da izadju, da ostanem sam u tišini prazne dzamije. I to bi bio odgovor.

Ali, sve bi tada ostalo u meni. Ništa ne bi doprlo ni do koga. Još pred tvrđavskom kapijom bojao sam se sutrašnjeg bola i kajanja, mogla bi da me sprzi vatra, uguši tuga, zauvijek onijemi nekazani bijes i zalost. Morao sam da kazem. I zbog ovih što čekaju. Čovjek sam, bar sad. I zbog njega, neodbranjenog. Neka mu to bude tuzna bratska dova, već druga danas, ali prva koju će ljudi čuti.

Jesam li se bojao? Ne, nisam. Nicega, osim strepnje da li ću dobro izvršiti ono što moram.

Osjećao sam čak mirnu spremnost na sve, spremnost što je donosi neminovnost čina, i duboko slaganje s njim, jace od osvete, jace od pravde. Ništa više nisam mogao protiv sebe.

Ustao sam i zapalio sve svijeće, prenoseći vatru s jedne na drugu, htio sam da me svi vide, htio sam da ih sve vidim. Da se zapamtimo.

Okrenuo sam se, polako. Niko neće otici, nijedan. Gledali su me, sjedeći na koljenima, uzbudjeni mojim tihim kretanjem, i plamenovima što su gorjeli duž cijelog pročelja, oslobadajući gusti miris voska.

- Sinovi Ademovi!

Nikad ih nisam tako nazivao.

Nisam znao, ni samo čas ranije, šta ću reći. Sve se dešavalo od sebe. Tuga i uzbuđenje su nalazili glas i riječ.

- Sinovi Ademovi! Necu držati propovijed, ne bih mogao i kad bih htio. A vjerujem da biste mi zamjerili ako ne bih sad, u ovom času, tezi ne pamtim u životu, govorio baš o sebi. Nikad mi nije bilo važnije ono što ću da kazem, a ne želim ništa da postignem. Ništa, osim da vidim sačeseće u vašim očima. Nisam vas nazvao bracom, iako ste mi to više nego ikad, već sinovima Ademovim, pozivajući se na ono što je u svima nama zajedničko. Ljudi smo, i mislimo isto, naročito kad nam je teško. Čekali ste, htjeli ste da ostanemo zajedno, da se pogledamo oči u oči, tuzni zbog smrti neduzna čovjeka, i uznemireni zbog zločina. I vas se tice taj zločin, jer znate: ko ubije neduzna čovjeka, kao da je sve ljude pobio. Sve nas su ubili nebrojeno puta, braco moja ubijena, a ozasnuti smo kad pogodi nekog ko nam je najdraži.

Mozda bi trebalo da ih mrzim, ali ne mogu. Ja nemam dva srca, jedno za mrznju, drugo za ljubav. Ovo što imam, sad zna samo za tugu. Moja molitva i moja pokora, moj život i moja smrt, sve to pripada Bogu, stvoritelju svijeta. Ali moja zalost pripada meni.

Čuvajte veze rodbinske, naredio je Allah.

Nisam ih sačuvao, sine majke moje. Nisam imao snage da od tebe i od sebe nesreću otklonim.

Musa reče: Moj Bože! Daj mi pomoćnika od bliznjih mojih, Haruna, brata mojega, ojacaj njime snagu moju. Učini mi brata pomoćnikom u poslu mome. Moga brata Haruna više nema, i mogu samo da kazem: Moj Bože, ojacaj njim mrtvim snagu moju.

Njim mrtvim i nesahranjenim po zakonima bozjim, nevidjenim i necjelivanim od svojih najblizih pred veliki put s koga povratka nema.

Ja sam kao Kabil, što mu Bog posla vranu koja rovljaše zemlju, da ga pouci kako ce zakopati tijelo mrtvog brata. A on rece: - Jao meni, zar ne mogu uciniti ni koliko vrana, da zakopam tijelo mrtvog brata svoga.

Ja, nesrecni Kabil, nesrecniji od vrane crne.

Nisam ga spasao zivog, nisam ga vidio mrtvog. Sada nemam nikoga osim sebe i tebe, Boze moj, i tuge svoje. Daj mi snage da ne klonem od bratske i ljudske zalosti, i da se ne otrujem mrznjom. Ponavljam rijeci, Nuhove: - Rastavi mene i njih, i sudi nam.

Zivimo na zemlji samo jedan dan, ili manje. Daj mi snage da oprostim. Jer, ko oprost, on je najveći. A znam, zaboraviti ne mogu.

A vas, braco moja, molim, ne zamjerite zbog ovih rijeci, ne zamjerite ako su vas zaboljele i rastuzile. I ako su otkrile moju slabost. Ne stidim se te slabosti pred vama, stidio bih se da je nema. A sada idite kuci i ostavite me sama s mojom nesrecom. Lakše mi je sad, podijelio sam je s vama.

Ostavši sam, sam na cijelom svijetu, u jakom svjetlu svijeca, u najcrnijoj tami, ne olakšavši ništa u sebi (ljudi su odnijeli samo moje rijeci, a zalost mi je ostala sva, netaknuta, još crnja zbog iznevjerene nade da ce se umanjiti), udario sam celom u pod, i znajuci, avaj, da je uzaludno, u ocajanju izgovorio rijeci Bakara sureta:

Nas Boze, trazimo oproštenje tvoje.

Veliki naš Boze, ne kazni nas ako zaboravimo ili pogriješimo.

Veliki naš Boze, ne zaduzi nas teretom preteškim za nas.

Veliki naš Boze, ne obavezuj nas onim što podnijeti i izvršiti ne mozemo.

Oprosti nam, smiluj se i osnazi nas.

Mozda je oprostio, mozda se smilovao, osnazio me nije.

U slabosti kakvu nikada nisam osjetio, zaplakao sam kao bespomoćno dijete. Sve što sam znao i mislio, nije imalo nikakvog znacaja, noc je crna i prijeteca izvan ovih zidova, svijet strašan, a ja malen i slab. Najbolje bi bilo ostati ovako na koljenima, istociti se u suzama, ne daci se više. Znam, ne smijemo biti slabi i tuzni ako smo pravi vjernici, ali to znam uzalud. Slab sam i tuzan, i ne mislim da li sam pravi vjernik ili covjek izgubljen u gluhoj samoci svijeta.

A onda je došla prazna tišina. Još je tutnjalo negdje u meni, sve dalje, još su se culi krici, sve slabiji. Oluja se izbjesnila i smirila, sama od sebe. Zbog suza mozda.

Bio sam umoran, bio sam bolesnik koji je tek ustao.

Pogasio sam svijece, oduzimajuci im zivot jednoj po jednoj, bez svecanog osjecanja s kojim sam ih palio. Uništila me tuga i bio sam sam.

Ostacu u mraku dugo, bojim se. Sam.

Ali kad sam i poslednjoj utulio dušu, moja sjenka nije nestala. Ljuljala se, teška, na zidu, u polumraku.

Okrenuo sam se.

Pored vrata je stajao zaboravljeni Hasan, sa živom svijecom u ruci.

Cekao me, cuteci.

9.

*Sve što mozete protiv mene uciniti, ucinite
ne dajte mi ni trenutka predaha*

Ruka mi još drhti drzeci kalem, kao da se sad dešava ovo što pišem, kao da nije prošlo više od mjesec dana od onog trenutka kad se moj zivot izmijenio. Ne bih znao tacno reci šta sam sve prezivio, na kakvoj sam se vatri pekao, svojoj i tudjoj, šta sam sve mislio i osjecao kad me sustigla bura, jer je iz ove daljine mnogo štošta ostalo u magli neraspoznavanja, kao u vrucici. Ali da pricam redom, sve što je bivalo sa mnom i oko mene. A ono što se u meni dogadjalo, ispricacu koliko mognem, koliko i sam budem znao.

Sutradan poslije moga govora u dzamiji, uvece, odgovorili su na udarac.

Ništa nisam predosjecao, nicemu se nisam nadao, mada sam mislio da ce oko mene plesti prljave konce.

Toga popodneva Hasan je navratio u tekiju. Cinilo mi se da me od sinoc gleda drucije, sa uvazavanjem, i sa izvjesnom nevjericom, kao da se cudio, kao da nije očekivao moju pobunu. Sada kad se desila, pronalazio sam razloge za nju, naknadno, podrzavajuci u sebi osjecanje nepravde i povrijedjenosti. Brat mi je, mislio sam, ako nisam mogao da ga spasem, mogu da ga ozalim. Strepio sam da mi Hasan ne prigovori što nisam nešto drugo ucinio, ranije, dok nije bilo kasno, ali on ništa nije pominjao, kao da je zaboravio. Bio sam mu zahvalan zbog tog zaborava. Više nego u sebe, gledao sam u njega, do njegova mišljenja mi je narocito stalo zato što sve zna: mogao bi me teško povrijediti.

Njegov zacudjeni pogled bio mi je drag i iz drugog razloga. Mozda nikad kao tada nisam osjetio koliko naše raspoloženje, koliko naše odluke zavise od ljudi oko nas. Da su se Hasan i hafiz Muhamed zgranuli, da su osudili moj govor kao nerazmišljenost, i ja bih se uznemirio. Ovako je njihovo saglašavanje skinulo sa mene teret sumnje i znao sam: ucinio sam što je trebalo, ucinio sam što je dobro. Mozda nerazumno, ali potrebno. Hasan se cudi, mislio je da sam kukavac. E pa eto, nisam.

Lijepo je ovo osjecanje ponosa, brani nas od kajanja.

Ono što sam rekao u dzamiji bila je tuga, zaprepaštenost, uzdrzan plac i uzdrzan urlik mozda. Ali sve moje. Tuzan obracun i tuzna odbrana. A kad sam to rekao, odjednom je postalo nešto drugo. Ma od cega da je pocelo, ma šta da je bilo, pretvorilo se u zajednicku tezinu, i osudu. I obavezalo me, jer više nije samo moje, zbog mojih rijeci. Rekao je to i Hasan (pricao je hafiz-Muhamedu, a ja sam slušao, iz kuće) kako odavno nije cuo iskreniju tugu ni tezu optuzbu. Bio je prikovan, kao i drugi, potresnom jednostavnošcu obicnih rijeci i zalošcu covjeka koji place, a kaze. Osjecao sam kako smo svi krivi i svi ojadjeni, rekao je.

Zar je sada trebalo da ja zaboravim sve što se dogodilo i sve što sam kazao? I rijec obavezuje, i ona je cin, obavezuje me pred drugim ali i preda mnom.

A kad sam izašao u bašcu, već su razgovarali o drugom . Bilo mi je zao što im nisam duže u mislima, ali svejedno, ono što je receno bez mene, vrednije je nego da je receno preda mnom.

- O Hasanovu ocu govorimo - rekao je hafiz Muhamed, kad sam prišao.

Kao da je želio da ne nametnem drugi razgovor. A ja sam pomislio velikodušno, da svako ima svoju muku, i hvala Bogu što je tako.

Hasan je govorio kao i obično, vedro, podsmješljivo, lak i površan u svemu, u mišljenju, u osjećanju, u odnosu prema sebi i prema drugima. (Zaboravio sam da je sinoc ostao sa mnom cijelu noc, tuzan.) Otac je cudan - rekao je - ako to uopšte treba reci, jer je svako cudan, osim bezbojnih i bezoblicnih ljudi, koji su opet cudni jer nicega svoga nemaju, to jest, njihovo je baš to što ništa posebno nije njihovo. I osim svakog od nas, naravno, jer se na sebe toliko naviknemo da izgleda cudno sve što je drukcije od našeg, pa bi se moglo reci da je cudno ono što nije naše. I eto, otac je cudan zato što misli da sam ja cudan, a ja opet, i tako dalje, i sve dalje, nikad kraja cudjenu, a mozda bi se baš tome trebalo cuditi. Razlika izmedju njih je u tome što otac smatra da je on, Hasan, ovako unesrecio sebe, a Hasan je uvjeren da se covjek moze unesreciti na mnogo nacina, a najmanje ako cini ono što ga zadovoljava a ne sramoti, i tako ispada da je otac unesrecen zato što mu je sin zadovoljan, a smatrao bi srecom, svojom i porodicnom, kad bi on stvarno bio nesrecan.

- Jesi li ga vidio kako si došao - upitao je hafiz Muhamed, smiješeci se.

- Pokušao sam. Htio sam da mu nabrojim na koliko nacina ljudi mogu postati jadni. I htio sam da ga upitam kome smeta moj zivot. Meni je drag, kao neugledna izgazena cipela. Moze da propušta vodu, moze da bude smiješna, ali ne zulji, na zeliš da je skineš nasred puta, ne znaš ni da je nosiš. Zašto da me zivot zulji i da ga osjecam kao moru?

- Htio si da mu kazeš? A nisi želio da ga vidiš.

- Kako sam mogao da mu kazem ako ga ne vidim? Prvo sam želio da ga vidim, jer to dolazi prvo, ali kod njega je bilo prvo što nije želio da me vidi, i tako sam obadvije svoje zelje vratio nepotrošene.

- Je li ti on to rekao?

- Poslao je svoju rijec u tudjim ustima. Mirisala je na oca, i toliko me raznjezila, da bih rado poljubio usta koja su je donijela, toliko mlada i nevina da nisu ni znala šta nose.

- Treba da opet odeš.

- Zbog djevojke?

- Kako hoćeš - smijao se hafiz Muhamed - samo otidji.

- Koliko puta treba da idem? Koliko je puta sin duzan da ode uzalud?

- Još jednom.

Hasan ga je pogledao podozrivo, i upitao:

- Bio si kod oca?

- Bio sam.

- Tako, bio si. A zašto? Hoćeš da sastaviš dva tvrdoglava covjeka da ispadne jedno prazno pomirenje?

- Neka ispadne šta hoće. Rekao sam da ćeš doci danas. Porazgovaraj s njim. Oca je lako raznjeziti.

- Da, narocito moga.

Sa neprijatnošcu sam se sjetio svoga razgovora s muftijom, licio je pomalo na ovaj, ali ja sam bio primoran, a šta je ovo?

Sa sjetom sam mislio da ce se mozda pomiriti s ocem. I sa trunkom zavisti: zaboravice me. Uzeo sam abdest i pošao u dzamiju.

Bio je oblacan sumrak, dobro se sjecam, pogledao sam u nebo, kao seljak, cinio sam to po prastaraj tudjoj navici što iz mene još nije išcilila, iako mi nije potrebna. A mogao sam da namirišem promjenu vremena danima unaprijed. Tada me prevario oblak, preduhitrio me, bio sam suviše obuzet sobom. A zelio sam ga, taj oblak, i ruzno vrijeme, zato mozda nisam ni vidio da se sprema. Nerazumno sam se nadao da otac ne bi po kiši krenuo na put u kasabu.

Dan je malaksavao, nebo je još crveno na zapadu. Sjecam se, na tom nebesnom crvenilu, što je stajalo iza njih kao podloga, vidio sam cetiri konjanika na pocetku sokaka. Bili su lijepi, kao izvezeni na crvenoj svili, kao prišiveni na jarkoj pozadini neba, cinilo se da cetiri usamljena ratnika stoje na širokom polju, pred bitku, jedva vidljivim pokretima umirujuci konje.

Kad sam pošao prema njima, konji su skocili, podbodeni udarcima koje nisam vidio, i jurnuli izravhati, zatvarajuci uski sokak od jednog zida do drugog.

Išli su na mene!

Nisam bio kukavica, nekad, sad ne znam šta sam, ali u tom položaju ne bi mi pomogli ni hrabrost ni kukavicluk. Osvrnuo sam se, kapija je daleko, deset koraka od mene a nedostizna. Mahnuo sam konjanicima: zaustavite, zgazicete me! Ali oni su udarali kandzijama po konjskim sapima, pozurujuci ih, sve su blize, zemlja je tutnjala najstrašnjim tutnjem koji sam ikada cuo, a cetvoroglava neman, uzvitlana i krvozedna, primicala se nepojmljivom brzinom. Pokušao sam da bjezim, ili samo pomislio, ali u nogama nije bilo snage, konji su mi dahtali za vratom, duz kicme sam osjecao jezu udarca što tek nije zasjekao, pašcu, pregazice me, stao sam uza zid, i prilijepljen, stanjen, a još uvijek dohvatljiv, vidio nad sobom, cetiri razjapljene konjske njuške, ogromne, crvene, pune krvi i pjene, i cetiri para konjskih nogu što su mahale oko moje glave, i cetiri surova torbeška lica i cetvora otvorena torbeška usta, crvena i okrvavljena kao i konjska, i cetiri kandzije od volovske zile, cetiri zmije što su siktale na mene, oplicuci me po licu, po vratu, po prsima, nisam osjecao bol, nisam vidio krv, oci su uzasnutu gledale u razapetu neman sa bezbroj nogu i bezbroj glava. Ne! - vikalo je nešto bez glasa u meni, strašnije od straha, teze od smrti, ni Boga se nisam sjetio, ni imena njegova, postojao je samo crven, krvav, nepojmljiv uzas.

Onda su otišli, a ja sam ih još vidio pred sobom, ostali su utisnuti na okrvavljenoj cohi neba, i u meni, ispod ocnih kapaka, kao da sam u sunce gledao.

Nisam mogao, nisam smio da se pokrenem, bojao sam se da cu klonuti na kaldrmu, nisam znao kako sam stajao, jer noge nisam osjecao pod sobom.

Tada mi je prišao Mula-Jusuf, odnekle, ne znam s koje strane. Izgledao je uplašen.

- Jesu li te povrijedili?

- Nisu.

- Oh, jesu.

- Svejedno.

Puno, zdravo lice mu je blijedo, zaprepaštenje i zalost su mu u ocima. Je li mu teško zbog mene?

Sreca što je baš on naišao, pred njim cu biti hrabar. Ne znam zašto, ali moram. Pred svakim bih mogao pokazati strah, pred njim ne smijem.

- Hajdemo u tekiju - rekao je tiho, a ja sam se sjetio da još stojim uza zid, bez razloga.
- Zadocnicu u dzamiju.
- Ne možeš takav u dzamiju. Ja cu te zamijeniti ako hoćeš.
- Jesam li krvav?
- Jesi.

Pošao sam prema tekiji.
Prihvatio me pod ruku, da mi pomogne.

- Ne treba - oslobodio sam ruku. - Idi u dzamiju, ljudi čekaju.

Zastao je kao postidjen, i turobno me pogledao.

- Nemoj izlaziti iz tekije dan-dva.
- Ti si vidio sve?
- Vidio sam.
- Zašto su me napali?
- Ne znam.
- Napisacu tuzbu.
- Ostavi to, šejh Ahmede.
- Ne mogu da ostavim. Stidio bih se pred samim sobom.
- Ostavi, zaboravi.

Ne gleda mi u oci, moli, kao da nešto zna.

- Zašto mi to govoriš?

Kaze, ako je strah, ili ne zeledi, ako nešto zna, ili se kajuci što je išta govorio, ako se sjetio da ga se ne tice. Boze, šta smo od njega ucinili.
Zbog njega sam sakrio strah i slabost, zbog njega sam htio da podjem u dzamiju krvav, zbog njega sam rekao da cu napisati tuzbu. Zelio sam da budem uspravan pred ovim mladim covjekom s kojim su me vezivale cudne veze. Pozalio me, prvi put. A mislio sam da me mrzi.

- Idi - rekao sam, gledajuci kako mu se u obraze brzo vratila boja. - Idi sad.

Bilo je prirodnije da me izbezumi strah od nevjerovatnog dogadjaja, ali sam, cudom, bez loma preturio prvi trenutak, i noseci u sebi sve, uspio da ga potisnem nekud u stranu, nekud u dubinu, potiruci ga za ovaj cas. Strašno, govorilo je u meni naivno sjecanje, ali nije uspijevalo da ozivi išta. Bio sam i ponosan što sam sakrio strah, i još me drzalo to lijepo osjecanje hrabrosti, ne narocito sigurno, ali dovoljno da sve odgodim.

Dok su me Mustafa i hafiz Muhamed skidali i prali, zgranuti, prestrašeni, uzalud sam pokušavao da zaustavim drhtanje ruku i nogu, ali sam imao toliko snage da se ne stidim, i ne bojim. Zapretana vatra nekoliko puta kao da je planula da se razgori, onaj strašni tutanj i strepnja su naglo ozivjeli, ali sam uspio da opet sve vratim u ono što je bilo a još ne boli. Prošlo je, govorio sam sebi, ništa se nije desilo što bi trebalo suviše da me uznemiri, neka nije gore, neka se svrši na ovome. I zudno slušao njihove nevezane razgovore, Mustafino raspitivanje šta se to desilo, jer ništa nije mogao da razumije, i hafiz- Muhamedovo zaprepašteno huktanje, smjenjivano nespretnim hrabrenjem, i ljutitim brecanjem na Mustafu, i

prijetnjama nekome neodređenom, nepoznatom, kome je bilo ime oni. To njegovo mucavo negodovanje podrzavalo je u meni nesiguran osjećaj uvrede koja mi je učinjena, i kad se Mula-Jusuf vratio iz dzamije i stao kraj vrata, cuteci, moja želja da nešto učinim postala je cvršca. Iskoristio sam je odmah, uplašen drugom željom, da ništa ne učinim. Napisao sam tuzbu valijskom muli, i dao Jusufu da prepíše.

Kad sam legao, san mi nije htio na oci. Mucila me tuzba, još je bila kod mene, bio sam neodlucan da li da je pošaljem ili iscijepam. Ako je bacim, sve ce se svršiti na ovome. Ali onda ce ozivjeti sve što je skriveno, mogla bi se razbuknati prituljena vatra. Opet cu cuti tutanj od koga srce zamire. Ako pošaljem tuzbu, sacuvacu uvjerenje da mogu da se branim, da mogu da optuzujem. Potrebno mi je to vjerovanje.

Cinilo mi se da nisam zaspao ni jednog trenutka, a probudili su me nimalo pazljivi koraci u sobi, i svjetlo svijece. Nada mnom je stajao covjek pljosnata lica, što mi je donio muselimovu prijetnju. Drugi covjek je drzao svijecu, nepoznat.

- Šta trazite? - upitao sam uplašen, trgnut iz sna, zbunjen njihovom drskošcu.

Nije zurio da odgovori, gledao me podsmješljivo, radoznalo, kao i ono vece, i lukavo prijateljski, kao da samo on i ja znamo neku šalu koja nas zblizava i daje nam priliku da budemo veseli a da ništa ne kazemo. Drugi me osvjetljavao u postelji, kao odalisku.

- Nije me poslušao - rekao je covjek veselo. - A opomenuo sam ga.

Uzeo je svijecu i poceo da razgleda sobu, da zaviruje u knjige. Mislio sam da ce ih nemarno bacati, ali on je sve pazljivo vraćao na mjesto.

- Šta traziš? - upitao sam uznemiren, zeljan da saznam. - Ko vas je pustio? Kako se usudjete da udjete u tekiju!

Glas mi je vrlo tih i vrlo nesiguran.

Pogledao me zacudjeno, ništa ne odgovorivši.

Našao je tuzbu i procitao, mašuci glavom.

- Što ce ti ovo ? - upitao je iznenadjen. I sam odgovorio:

- Tvoja stvar.

I tuzbu stavio u dzep.

A kad sam se opet pobunio i rekao da cu se zaliti muftiji, sazaljivo me pogledao i odmahnuo rukom, kao da mu je dosadno da se objašnjava s naivnim covjekom.

- Tvoja stvar - ponovio je. - Hajde, obuci se.

Ucinilo me se da nisam dobro cuo.

- Jesi li rekao da se obucem?

- Rekao sam. A mozeš i tako, ako hoces. I pozuri, ne pravi neprilike ni meni ni sebi.

- Dobro, poci cu. Ali neko ce ovo platiti.

- Tako je najbolje. A neko uvijek plati.

- Kuda me vodite?

- Ah, kuda te vodimo!

- Šta cu reci dervišima? Kada cu se vratiti?
- Ništa nećeš reci. A vratićeš se odmah. Ili nikad.

Nije to gruba šala, već otvorena riječ o stvarnim mogućnostima.

Hafiz Muhamed je ušao u sobu, unezvijeren. Sve je bijelo na njemu, carape, košulja, lice. Lici na mrtvaca, ustao je iz groba, ne može da govori. Moglo je da bude rdjav predznak. Očekujem nešto od njega, a znam da je nerazumno.

- Došli su po mene, da me vode - rekao sam, pokazujući ljude što su me čekali, neumitni.
- Vratice se uskoro, nadam se.
- Ko su oni? Ko ste vi?
- Hajde! - pozirivao me čovjek. - Ko smo! Kakvih sve budala nema na svijetu! Da i tebe povedemo, pa ćeš znati ko smo.
- Povedite! - viknuo je mrtvac neočekivano, zato što je zbunjen. - Sve nas vodite! Svi smo krivi kao i on!
- Budala - zaključio je policajac razložno.
- Ne idi preko reda, možemo doći i po tebe.
- Ko se ponosi nasiljem...

Nije završio to što bi ga možda upropastilo, na vrijeme ga je spriječio nagli kašalj, nikad mu nije mogao biti korisniji. Cijepao se, kao da mu je sva krv linula u grlo, to je od uznemirenosti, mislio sam, ne zaleći ga, jer on ostaje ovdje. Gledao sam ga kako se kida i grči, gledao i stajao, sam, usplahiren pred ovim neželjenim izlaskom u noc. Ali to nisam htio da pokazem.

Prišao sam da mu pomognem. Policajac me zadržao.

- Jadnik - rekao je mirno, kao grdnju, ili prezir. I pokazao mi rukom da izađem.

Pred tekijom nas je čekao još jedan čovjek.

Išli su pored mene, iza mene. Koracao sam urakljen, zagušen.

Tama je bila, bez mjeseca i bez vedrine, noc bez vidjela i bez zivota, samo psi laju u dvorištima, odgovarajući dalekom lavezu s brda, blizu neba, ponoc je prošla i duhovi krstare svijetom, neuhvaceni ljudi spavaju, sanjajući vedre snove, u mraku, i kuće su u mraku, i kasaba, i svijet, ovo je vrijeme obracuna, čas zlih djela, ljudskih glasova nema, ni ljudskih lica, osim ovih sjenki što čuvaju moju. Nicega nema, samo moja uzbudjena vrelinu živi u ovoj mracnoj pustolini.

Ponegdje, nekad, zatreperi plašljiv zizak, zbog bolesnika, zbog djeteta što se probudilo u nevrjeme od moga straha, zbog zlog šušnja, uzasava me pomisao na taj mirni svijet, oturujem ga da ne vidim sebe što gazim kroz mrak prema nepoznatoj sudbini, gazim nekud, nepotrebno, nikud, čini mi se da gazim, gubim osjećaj stvarnosti, kao da nisam na ovome svijetu, kao da nisam budan, to zbog tame, zbog bezobličnih sjenki, zbog nevjerovanja da sam to ja, da to mogu biti ja. To je neko drugi, poznajem ga, gledam, možda je začudjen, možda se uplašio. Ili sam zalutao, ne znam gdje sam, negdje sam, jednom, u svome životu, prolazim putevima koji su mi određeni, nikad nisam bio na ovome mjestu i ne mogu da izađem, ali evo sad, neko će da upali svjetlo, i da me dozove u sigurno sklonište. Ali niko nije upalio svjetlo, niko me nije željenim glasom upucivao na pravac, noc je trajala, i tuđi kraj, i nevjerovanje, sve je ruzan san, probudicu se i odahnuti.

Zašto ljudi ne vicu kad ih vode u smrt, zašto se ne oglase, zašto ne traže pomoć. Zašto ne bježe? Iako nemaju kome da vicu, nemaju kome da se jave, ljudi spavaju, nemaju kud da bježe, sve su kuće čvrsto zatvorene. Ne govorim radi sebe, ja nisam osuđen na smrt, pustice me, vratice me uskoro, vratice se sam, poznatim putevima, ne ovim tuđim, strašnim, nikad više neću slušati kako psi laju, beznadno laju, na smrt i pustoš, zatvoricu vrata, zacepicu uši voskom, da ne cujem. Jesu li ih culi svi koje su vodili? Je li im ovo lajanje bilo posljednji isprcaj? Zašto nisu vikali? Zašto nisu bježali? Ja bih vikao kad bih znao šta me čeka, ja bih bjezao. Svi bi se prozori otvorili, sva bi se vrata raskrilila.

Oh, ne bi, nijedna. Zato niko ne bježi, znaju. Ili se nadaju. Nada je svodilja smrti, opasniji ubica nego mrznja. Pritvorna je, umije da pridobije, smiruje, uspavljuje, šapce ono što čovjek zeli, vodi pod nož. Samo je Ishak pobjegao. Vodili su ga one noći, ovako kao mene, ne, bilo ih je više, on je drugo, vazan im je, ja nikome nisam vazan, sigurno nije slušao pse kako laju, nije mislio da sanja i da će se probuditi, znao je kuda ga vode, i nije imao nade da će ostati živ. Nije varao sebe, kao drugi. Odmah je odlučio da bježi, to mu je bila prva misao, i jedina. Zato je išao krotko, bojao se da se sama ne izvikne, toliko je jaka, i neprestano gledao u mrak, bila je mjesecina, izdajnička, neprijateljska, ali on je gledao u sjene, u zaklone, tražeci najgušće, i odlučio se odjednom kad mu se učinilo da su nepazljivi, da se druga prilika neće ponoviti. U jednom slučaju, samo u jednom kratkom slučaju, bio sam on, pred skok, pred bijeg, oni su za mnom, uza me, vezani smo čvršće nego prijatelji, nego braca, sad će se prekinuti veza, nastaje među nama nasilan i bolan raskid, oni bez mene nisu ništa, zaboljeće ih razdvajanje, i sve će se rješavati u neuhvatljivo malim djelicima vremena, nećemo ga ni biti svjesni, znaćemo samo za skok od trena, i opet, svaki mrak je suviše proziran, svaki korak suviše kratak, svaki zaklon suviše otvoren. Uzalud je. Kuda pobjeci?

Klonuo sam, i ne pokušavši, od same pomisli. Jer se nisam odlučio, jer ne treba da se odlučujem. Ovo nije Ishakovo, ovo je moje, manje od stvarnosti, ili više: nemogućnost koja se nekako dešava.

Iz jednog mraka uvodili su me u drugi, bez oblika i bez mjesta, zato što ništa nisam vidio i što sam bio obuzet sobom, obuzet zamišljanjem u kome sam gubio i ono što sam mogao prepoznati. Mijenjali smo mrak, znao sam po tome što smo se kretali, i što je vrijeme prolazilo, iako to nisam znao dok je prolazilo.

Negdje su se sreli s nekim, nešto su se šaptavali, neko me opet urakljio, postao sam vrijednost koja ne smije da se izgubi, nisam više znao ko je sa mnom, iako je svejedno, svi su isti, svi su sjenke, svi su zbog mene na ovom noćnom poslu. Oni mogu da se smjenjuju, mene niko ne može da zamijeni.

Kad sam udario celom o niski dovratnik, znao sam da smo stigli. Ja sam stigao, oni će se vratiti. Zamijenice ih zidovi.

- Dajte mi svjetlo! - viknuo sam u okovana vrata, kad sam ušao, ne vjerujući da igdje na svijetu postoji toliki mrak.

Bio je to posljednji ostatak navike izvana, posljednja preostala riječ. Niko se nije čuo, ili nije htio da čuje, ili nije mogao da razumije. Mogla je da lici na buncanje.

Koraci su se udaljavali nečim što je valjda hodnik. A ovo je valjda zatvor. A ovo sam valjda ja. Ili nisam? Jesam, nazalost. Misao se ne gubi u magli slicnoj snu, niti se izdvajam da bih se posmatrao iz daljine, kao da gledam nekog drugog, svjestan sam, budan, neugodno je jasno u meni, varke nema.

Dugo se nisam odvajao od vrata i ljutog zadaha zardjalog zaljeza, to je prvo mjesto gdje sam stao u mraku, određenom za mene, cio trenutak već poznato, i zato manje opasno. A onda sam pošao uokrug, u istraživanje, slijep, prepuštajući se prstima i svuda osjećajući tešku vlagu neravnog zida, kao da je bunar nada mnom. I poda mnom je vlaga, osjećam je nogama, ružno se lijepe za nešto ljigavo. Ne našavši ništa, uskoro sam opet došao do vrata i do oporog mirisa zeljeza, cini mi se podnošljiviji od zadaha vlage. Omedjena praznina, zazidana pustoš, tu necu mnogo vidjeti, ne znam da li mi je potrebno i ono što znam od ranije. Ni oci mi nisu od koristi, ni ruke, ni noge, ni iskustvo, ni razum, mogao sam mirno da se vratim u stanje hafiz-Muhamedovih prvih živih bica.

Koliko truda u zivotu, za ova dva koraka vlage, i za potpuno nevidjelo!

Malen je ovaj moj novi stan, ali bih se mogao pružiti kad bih imao gdje. Obilazeci grob, naišao sam na kamen uz zid, i stajao pored njega, ne pristajući da sjednem. Još sam mogao da odlucujem. Kao da sam čekao da se otvore vrata i neko da me pusti: hajde, izlazi! Možda su se svi ovako teško spuštali u vlagu i blato, nadali se necemu, čekali, i odustajali od čekanja kad bi izgubili nadu. Ne traje to dugo. Ubrzo sam i ja sjeo, na kamen, to je prelaz, nastojeci da se ne naslonim na zid, a onda sam se i naslonio, osjećajući kako vlaga polako prodire u mene. Moglo je da počne tiho razlaganje na vodu i ništa, drugog posla nemam.

Ne znam da li su me ranjava mjesta boljela i do tada, a ja nisam bio svjestan, ili su se pritajila pred onim što je presudnije. Sad su se javila, jer je došlo vrijeme da zaboje, ili se tijelo pobunilo protiv zaboravljanja i podsjetilo me na sebe. Nesvjesno sam prihvatio tu iznenadnu pomoc, i prstima počeo da gnjecim rane, razastiruci bol, rasporedjujuci ga, da nije na jednom mjestu, zatiskivao sam otvore da krv ne potece, osjećao sam je ljepljivu na ruci. Sinoc u tekiji su ih prali kamilicom i čistim ham-pamukom, a ja u rastrgnuto tkivo utiskujem svu prljavštinu nakupljenu po zidu, i svejedno mi je, ne mislim šta će biti, mislim šta je sad, bol je jak, zazario se u tami, njime postojim, tijelo moje me vraća u stvarni zivot. Bio mi je potreban taj bol, dio je mene živog, shvatljiv, slican onome na zemlji, odbrana od mraka i uzaludnog traženja ma kakvog odgovora, prepreka da se ne sjetim brata, mogao bi se javiti na crnoj stijeni moga groba, s pitanjem na koje nemam odgovora.

Zaspao sam drzeci dlan na rani, kao da sam je čuvao da ne nestane, sjedeci na kamenu uz vlažni zid, i našao je opet vrelu pod dlanom, kao u gnijezdu. Živjela je, boljela je. - Kako si spavala? - htio sam da je upitam. Nisam bio sam.

Obradovao sam se kad sam primjetio mali otvor na zidu pod svodom, otkrilo mi ga jutro, i mada je danje svjetlo ostalo zelja i slutnja, moj mrak nije više bio tako potpun. Svanulo je na onome svijetu, i od toga je svanulo i meni, iako je noc trajala. Zurio sam u tu sivotamnu mrlju, nad sobom, ohrabren, kao da sam gledao najljepše ruzicasto svanuce na širokim bregovima moga djetinjstva. Svitanje, svjetlo, dan, makar samo kao nagovještaj, ali postoji, nije svega nestalo. A kad sam skinuo pogled sa tog jasnog vidjela, bio sam oslijepljen, i mrak u mom podzemlju opet je neproziran.

Tek kad sam se navikao, vidio sam da je ovo vjecita noc u kojoj su oci ipak potrebne. Obazirao sam se oko sebe, ali sam prepoznao samo ono što su moji prsti već vidjeli. Četvrtasti otvor na vratima raskrilo se s cijukom, nije ušlo ni svjetlo ni vazduh. Neke je virio iz tog drugog mraka. Prišao sam otvoru, gledali smo se na malom rastojanju. Lice mu je bradato, bez crta. Nicega nema, ni ociju ni usta.

- Šta hoces? Upitao sam, bojeci se da nece moci odgovoriti. - Ko si ti?
- Dzemal.
- Gdje su me doveli? Šta je ovo?
- Jelo dijelimo jednom. Samo. Ujutro.

Glas mu je promukao, taman.

- Je li neko pitao za mene?
- Hoceš li da jedeš?

Sve mi je izgledalo prljavo, ljigavo, trulo, bilo mi je mucno i od same pomisli na jelo.

- Necu da jedem.
- Tako svi. Prvi dan. A onda traze. Ne zovi me poslije.
- Je li me ko trazio?
- Nije. Niko.
- Trazice me prijatelji. Dodji da mi kazeš.
- Ko si ti? Kako ti je ime?
- Derviš, šejh tekije. Ahmed Nurudin.

Zatvorio je vratanca, i opet otvorio.
Znaš li dovu? Ili zapis? Od kostobolje?

- Ne znam.
- Šteta. Uništi me.
- Vlazno je ovdje. Svi cemo oboljeti.
- Lako je vama. Vas puste. Ili ubiju. A ja vjecito. Ovako.
- Imaš li kakvu dasku, ili ponjavu. Ne mogu da legnem.
- Naviknuceš. Nemam.

Derviš Ahmed Nurudin, svjetlo vjere, šejh tekije. Zaboravio sam na njega, cijelu noc nisam imao zvanja ni imena. Podsjetio sam se, ozivio ga pred ovim covjekom. Ahmed Nurudin, vaiz i ucenjak, krov i temelj tekije, slava kasabe, gospodar svijeta. Sad trazi dasku i ponjavu od slijepog miša Dzemala, da ne legne u blato, i ceka da ga zadave i mrtva spuste u to blato u koje nece da legne ziv.

Bolje je bez imena, s ranama i bolovima, sa zaboravom, s ranama i nadom u jutro, a to mrtvo jutro bez svanuca probudilo je Ahmeda Nurudina, ugušilo nadu, otisnulo rane i bol tijela u nepostojanje. Opet su postale ne vazne pred tezom i opasnijom prijetnjom što se dizala iz mene, da me poruši.

Cuvao sam se bezumlja, sve ostalo moglo je da bude. Više se ne bi moglo zaustaviti ako se digne, sprzilo bi, uništilo sve u meni, pustoš bi ostala, groznija od smrti. A osjecao sam kako se migolji, pokrece, moja misao ne moze da se uhvati nizašto, zaprepašteno se osvrccem, trazim, bilo je, do juce, do malocas, gdje je, trazim, uzalud, nigdje oslonca, snizao sam se u blato, svejedno, uzalud je, šejh Nurudine.

Ali talas što se digao, zastao je, nije rastao. Cekao sam zacudjen: tišina.

Ustao sam, polako, drzeci se rukama za zidove, oslanjajuci se dlanovima o sluzave izbovine, zelio sam da stojim. Još se nadam, trazice me, doci ce, dan je tek poceo, trenutak slabosti nece me ubiti, i dobro je što ga se stidim.

I cekao sam, cekao, u hodu dugih casova održavao vatru nadanja, tješio se bolom i vrelin ranama, osluškivao korake i ocekivao da se otvore vrata, da mi dodje samo glas, i noc je pala, znao sam po tome što mi oci nisu bile potrebne, spavao sam u smrdljivom mulju, premoren, budio se bez zelje da sjednem na kamen, i jeo ujutro Dzermalovu hranu, i opet cekao, dani su prolazili, nailazila su jedno za drugim mrka svanuca, i nisam više znao da li sam cekao. Tada sam, oslabljen, u polusnu od zamora cekanja, ispijen vlagom što su je usisavale moje kosti, u vrucici što me zgrijavala i odvodila na cas iz groba, tada sam, kazem, razgovarao sa bratom Harunom.

Sad smo jednaki, brate Harune, govorio sam mu nepomicnom, cutljivom. Vidio sam mu samo oci, daleke, stroge, izgubljene u mraku, pratio sam ih i smještao prema sebi ili išao za njima. Sad smo jednaki, nesrecni obojica; ako sam bio kriv, sad krivice nema, znam kako si bio sam, i kako si cekao da ti se neko javi, stajao si na vratima, osluškivao glasove, korake, rijeci, mislio da se tebe ticu, uvijek nanovo. Ostali smo usamljeni, i ja i ti, niko nije došao, niko nije upitao za mene, niko se nije sjetio, prazna je ostala moja staza, bez traga i bez uspomene, volio bih bar da to nisam vidio. Ti si cekao mene, ja sam cekao Hasana, nismo docekali, nikad niko ne doceka, svako uvijek na kraju ostane sam. Jednaki smo, nesrecni smo, ljudi smo, brate Harune.

Kunem se vremenom, koje je pocetak i završetak svega, da je svako uvijek na gubitku.

- Je li neko dolazio? - pitao sam Dzemala po navici, ne nadajuci se više.

- Nije. Niko.

Htio sam da se nadam, ne moze se zivjeti bez cekanja, ali nisam imao snage. Napustio sam strazarsko mjesto pored vrata, sjedio gdje bilo, tih, porazen, sve tiši. Gubio sam osjecaj zivljenja, nestajala je granica izmedju jave i sna, zaista se dešavalo ono što sanjam, hodao sam slobodno stazama mladosti i djetinjstva, nikad sokacima ove kasabe, kao da bi me i iz sna mogli odvesti u zator, zivio s ljudima s kojima sam se davno susretao, i bilo je lijepo jer nije bilo budjenja, nisam znao za njega. I Dzermal je bio san, i mrak oko mene, i mokri zidovi, pa i kad sam dolazio sebi, nisam trpio suviše. I za trpljenje treba imati snage.

Postalo mi je jasno kako covjek umire, i vidio sam da nije teško. Ni lako. Nije ništa. Samo se sve manje zivi, sve manje se jest, sve manje se misli, i osjeca, i zna, bogato zivotno kolanje presušuje, i ostaje tanki koncic nesigurne svijesti, sve siromašniji, sve beznacajni. I onda se ne desi ništa, ne bude ništa, bude ništa. I ništa, svejedno.

A kad je jednom, u tom venjenju bez vremena, jer se kidalo ne uspostavljauci se kao trajanje, Dzermal rekao nešto kroz otvor na vratima, nisam odmah shvatio šta kaze, ali sam znao da je znacajno. Probudio sam se i razumio: prijatelji su mi donijeli darove.

- Koji prijatelji?

- Ne znam. Dvojica. Uzmi.

Znao sam, nije trebalo ni da pitam, znao sam i da ce doci. Znao sam odavno, cekanje je bilo dugo, ali sam znao.

Grebao sam prstima uz vrata, da se dignem. Nisam tu sjedio slucajno.

- Dvojica?
- Dvojica. Predali strazaru.
- Šta su rekli?
- Ne znam.
- Kazi da pita ko su.

Htio sam da cujem poznata imena. Hasan i Harun. Ne. Hasan i Ishak.

Uzeo sam hranu i hurme, i trešnje, bile su zelene bobice kada sam ovamo ušao, bile su ruzicasti cvijet, zelio sam da me protoci njihova bezbojna krv i da bez bola cvjetam svakog proljeca, kao i one, bilo je to jednom, davno, u zivotu još lijepom. Mozda mi se cinio tezak tada, ali kad mislim o njemu sa ovoga mjesta, zelio bih da se vrati.

Plašio sam se da mi zavezljaj ne ispadne, ruke su mi šuplje, ruke su mi radosne, ruke su mi lude i nemoćne, pritisnule su cvrsto na prsa ovaj dokaz da nisam mrtav. Znao sam da ce doci, znao sam! Priklanjao sam glavu i udisao svjezi dah ranog ljeta, zedno, zeljno, još, jos, memla ce se uskoro uvuci u ovaj prozracni crveni miris trešanja, ublacenim prstima dodirivao im njeznu djeciju kozicu, za tren, za sat ce se smezurati, ostariti. Svejedno, svejedno. To je znak, to je poruka s onog svijeta. Nisam sam, ima nade. Suze mi nisu potekle dok sam mislio da je kraj blizu, a sad su navirale neprestano iz ozivjelog izvora ociju, sigurno ostavljajuci trag na blatnoj oblozi lica. Neka teku, digao sam se iz mrtvih. Bio je dovoljan i najmanji znak da nisam zaboravljen, i izgubljena snaga se vratila. Tijelo mi je slabo, ali to nije vazno, zgrijala me toplina negdje unutra, i nisam mislio na smrt, i nije mi više bilo svejedno. Došlo je u posljednji cas, da me zadrzi na strmini kojom sam klizio, da zadrzi umiranje. A pocelo je, zaista. (Uvjerio sam se, i ne samo ovaj put, da duša cesto moze da odrzi tijelo, a tijelo dušu nikad: ona posrece i gubi se sama.)

Opet sam cekao.

Govorio sam: sjetili su se, Harune.

I mislio na Hasana. i mislio na Ishaka.

Dici ce bunu, i osloboditi me.

Provuci ce se kroz tajne prolaze, i prokrasti me.

Pretvorice se u vazduh, u ptice, u duhove, postace nevidljivi, doci ce.

Cudo ce se desiti, ali ce doci.

Potres ce razrušiti ove stare zidine, a oni ce cekati da me izvedu iz ruševina.

Hasan i Ishak otvorice prvi ova vrata, ma ko došao, ma šta se desilo.

Nijedne obicne misli nije u meni bilo, sve su izvan reda i obicnih tokova. Osluškivao sam huku svoga oslobadjanja kao radost, cekao tutnjavu kao odmazdu zbog one što sam je sa strahom gušio u sebi, cim bi se javila samo kao slutnja. Obicnog završetka nije bivalo u tom cekanju. Mozda zbog groba u koji sam zatvoren, i blizine smrti što me zapahnula, mozda zbog dubokih hodnika i tvrdih kapija što se ne otvaraju na rijec i molbu, mozda zbog strahote što mi se desila i što se mogla poništiti drugom strahotom, tezom. Cekao sam neki sudnji dan i bio siguran da ce doci. Najavili su mi ga njih dvojica.

Sutradan sam opet dobio darove, vrijeme se opet vezalo, i opet su bila dvojica, bez imena, a ja sam znao ko su, i cekao potres.

- Kad bi bio potres, ili požar, ili buna? - pitao sam Dzemala, čudeći se što ne razumije. Ili razumije. Pitao je i on mene:

- Ti si derviš. Znaš li ono: "Kad dodje veliki događaj"?

Zar mislimo isto?

- Znam.

- Dodji. Ovamo. Govori.

- Necu.

- Šteta. Nisi dobar čovjek.

- Šta ce ti to?

- Volim. Da slušam.

- Odakle znaš?

- Od zatvorenika. Prije tebe. Dobar čovjek.

- To je iz Kur'ana. Sure Vakia.

- Može biti.

- "Kada se zbude veliki događaj"...

- Tiše. Hodi ovamo.

- "Kada se zbude veliki događaj, nekog ce uzvisiti, nekog uniziti. Kada se zemlja zestoko potrese, bice vas tri vrste".

U sivom mraku, naslonjen bradom na oštru ivicu gvozdеног оквира, nazirao sam njegovo bezoblično lice u četvrtastom okviru, sasvim blizu mojih očiju. Zadržano je slušao ono što sam govorio, sa zanimanjem koje nisam mogao razumjeti.

- Nije to.

- Možda je "Pauk"?

- Ne znam. Svejedno. Kakve tri vrste?

- "Jedno su srećni sadrugovi, jednaki u sreći. Oni su bili predvodnici, i stali su ispred svih ljudi. Allahu su se približili, i žive u rajskim vrtovima blaženstva. Ovo je skupina prvih, a malo će ih doći dočnije. Oni su na prestoljima zlatom izvezenim, ugodno zavaljeni jedni prema drugima. Služe ih djeca, čije se godine nikad ne mijenjaju, obilaze ih s vrčevima, ibricima i čašama, napunjenim čistim pićem što iz jednog izvora teče. Od tog pića neće ih zaboljeti glava, niti će im tijelo oslabiti. I uzimaju voće koje im se sviđa, i meso ptice, kakvo žele. Obilaze oko njih divne djevojke, sa krupnim očima, lijepe kao biser što se u školjci čuva. Ovo je nagrada za zasluge njihove. Neće slušati prazne riječi, ni govora griješnog. Samo će se čuti riječi: mir! mir!"

"I drugovi s desne strane su drugovi u sreći. Sjede ispod plodnog drveta lotosova što nema bodljika, i pod bananama što im plodovi vise u grozdovima, i u hladu što se široko razastro pored vode što bistra teče, i u obilju voća što ga nikad ne nestaje, niti se zabranjuje, odmaraju se na visokim ležajima."

- Lijepo. I njima.

Šapat mu je zadivljen, pun zavisti.

- "A kako je teško jadnicima koje je zadesila nesreća! Njihovo mjesto je u uzarenom ognju i ključaloj vodi u magli tmastog i crnog dima, koji nije ugodan ni lijep. - Ješćete gorke plodove

drveta zekum, i picete kljucalu vodu. Picete kao prezednjele deve. Mi smo odredili da medju vama caruje smrt, a naša moc je velika, i bice tako".

- A zašto? Jesu li krivi?

- To Bog zna, Dzemale.

- Ima li još?

- "Reci ce nesretni izabranima: "Cekajte da malo uzmemo od svjetla vašega!" odgovorice im se: "Vratite se, i trazite sebi svjetlo". Onda ce se izmedju njih podici zid, unutra ce biti milost, izvan zida patnja. Vikace oni izvana: "Zar nismo bili s vama?"

- Oh, Boze milosni. Opet. Bez svjetla.

Cutao je zatim dugo, uzbudjeni mozak mu se mucio. Disanje mu je teško. - A ja? Gdje cu ja?

- Ne znam.

- Hocu li s desne strane?

- Moze biti.

- "Vas cekaju vrtovi rajski, u kojima rijeke teku". To je on govorio. Prije tebe. I o suncu. Gdje cu ja? To je za zasluge. Imam li ja? Zasluge? Petnaest godina ovako. Ovdje. A tamo sunce. Rijeke. Voce. Za zasluge.

- Šta je s tim covjekom?

- Umro. Dobar. Tih. Govorio mi. Tako. I ti ceš, kaze. Tamo. I svi dobri ljudi. To je dobro.

Rekao sam. Zbog sunca. I zbog vode. Bistre. I zbog kostobolje. Moje.

- Kako je umro?

- Teško. Duša nije htjela. Da izađe. Otimao se. Bio sam i ja. Tako. Pomogao.

- U cemu si pomogao?

- Udavljn je.

- I ti si pomogao da ga udave?

- Otimao se.

- Nije ti bilo zao?

- Zao. Zbog sunca. Što je govorio.

- Kako mu je ime? Da nije Harun?

- Ne znam.

- Idi, Dzemale.

- Mozda cu i ja? S onu stranu. Zida.

- Sigurno, Dzemale.

Upitao me da li bih zelio da predjem u drugu celiju, nije ovako mracna, ni vlazna kao moja.

- Svejedno, Dzemale.

- Hoceš li govoriti? Opet? "Kad se zbude". Samo to. Prvo. I ovdje je mrak. I ružno. Petnaest godina. Nije pravo. I tamo.

- Idi, Dzemale.

Dugo su batrgale oko mene njegove išcerećene recenice, zgrcane, unakazene, izgledalo je da se jedva drže na okupu, a izgubljeni, obezglavljeni djelici su cudom ostajali zajedno, izrazavajući čak ljudsku ceznju.

Gubio sam se, ponovo.

Kad je jednom, poslije, toga dana, ili mnogo docnije, ili nikad, otvorio vrata moje celije, zapljusnula su me dva potpuno suprotna osjecanja, strah da ce me zadaviti, i nada da ce me pustiti. Nahrupili su istovremeno, kao dva nestrpljiva usplahirena stvorenja, gurajući se i preticuci. Ili je toliko mali razmak bio medju njima, da sam ih vremenski teško mogao razdvojiti. Vjerovatno sam prvu misao odmah odbacio, jer je bio sam, i odmah se javila

radost: oslobodjenje! Moglo je da se desi i jedno i drugo, razlog nije morao da postoji. Kad ubijaju bez krivice, mozda i puštaju bez opravdanja.

Ali nije bilo ni jedno ni drugo. Trebalo je da predjem u drugu celiju.

Pristao sam, bez radosti.

Ušao sam u tudji grob, sad je i moj, i stao kraj vrata, da se priviknem.

- Pss!

Cudno mi je to necije upozorenje, iz polumraka, ali je u tom casu sa mazgala prhnuo golub. Primjetio sam ga kad je odletio.

- Sad larmaj koliko hoceš - rekao je taj što me utišavao da ne uplašim goluba.

- Nisam znao. Hoce li opet doci?

- Nije lud. Zalutao je slucajno.

- Zao mi je. Voliš golubove?

- Ne volim. Ali ovdje ceš zavoljeti i šišmiša.

- Kod mene nije bilo ni šišmiša, valjda zbog vlage.

- Nema ni ovdje. Ne podnose ljude. Uhvatio sam jednog kad je slucajno uletio, greškom, htio sam da ga vezem gajtanom sa fermena, pa mi se zgadilo. Sjedi, izaberi gdje hoceš, svejedno je.

- Znam.

- Koliko si vec zatvoren.

- Dugo.

- Da te nisu zaboravili.

- Kako zaboravili?

- Tako, zaboravili. Pricao mi je jedan, bio je ovdje, uhvatili ga negdje u Krajini, vodili su ga danima i sedmicama, od mjesta do mjesta, od zatvora do zatvora, dok ga nisu doveli ovamo. A ovdje ga zaboravili. Mjeseci su prolazili, a on sjedio, camio, niko ga nije pozivao, niko nije pitao za njega, smetnuli ga s uma, i gotovo. Samo to da ti se ne desi.

- Javili su mi se prijatelji. Saznali su gdje sam.

- To je još gore. I za onog covjeka saznala rodbina, i došli, a on im porucio da ga ne traze.

Ovako je bar ziv, a ako ga se sjete, moglo bi biti zlo. I zaista, odvedoše ga jedne noci. U surgun, izgleda.

Glas mu je podsmješljiv, kao da me namjerno plaši, ali prica nije nevjerovatna.

- Zašto tako govoriš? -upitao sam, zacudjen nacinom i namjerom. Mislio sam da su ovdje svi smrtno tuzni, i saglasni bar u zelji da ne povrijede jedan drugoga.

Covjek se nasmijao. Zaista se nasmijao. Izgleda toliko neocekivano, da sam pomislio da je lud. Iako se smijao sasvim obicno, i veselo, kao da je u svojoj kuci. Mozda baš i zato.

- Zašto govorim tako? Ovdje je sva mudrost da budeš strpljiv. I da budeš spreman na sve. Takvo je mjesto. A ako se desi bolje nego što ocekuješ, hvala Bogu, onda si na dobitku.

- Kako mozeš da gledaš tako crno?

- Ako ne misliš crno, moze da bude crnije. Ništa od tebe ne zavisi. Ne vrijedi ti da budeš ni hrabar ni kukavica, ni da psuješ ni da places, ne vrijedi ništa. E pa onda sjedi i cekaj sudbinu, a crna je vec po tome što si ovdje. Ja ovako mislim: ako nisi kriv, njihova je greška; ako si kriv, tvoja greška. Ako si bez krivice, zadesila te nesreca, kao da si pao u dubok vir. Ako si sa krivicom, dolijao si, ništa više.

- Kod tebe je to sasvim jednostavno.

- Pa i nije tako jednostavno. Treba se naviknuti, onda je jednostavno. Vidiš, ja mislim da nisam kriv, kao što sigurno i ti misliš. To doduše nije tacno, jer ne može biti da nisi makar jednom u zivotu toliko pogriješio da nije trebalo da ispaštaš. Ali svejedno, onda te kazna mimoišla, a sad nisi ništa kriv. Naravno, cini ti se, treba da te puste. Samo, kako da te puste? Eto, pokušaj da misliš kao oni. Ako nisam kriv, onda su pogriješili, zatvorili su neduzna covjeka. Ako me puste, priznace svoju grešku, a to nije ni lako ni korisno. Niko pametan ne može od njih traziti da rade protiv sebe. Zahtjev bi bio nestvaran, i smiješan. Onda ja moram biti kriv. A kako da me puste ako sam kriv? Razumiješ li? Ne treba da budemo suviše nepravedni. Svako polazi sa svoga stanovišta, i smatramo da je u redu kad tako mi cinimo, ali kad to oni cine, onda nam smeta. Priznaceš da je to nedosljedno.

- A ako te zaborave, ko je onda kriv? Otrovala me ta mogucnost: zaboravili su te, mrak pao po tebi, a niko ne zna ni da postojiš, ljudi misle da si umro, ili odlutao nekud u svijet, da si tamo gdje si zelio da odeš, i da ti je lijepo, mozda ti i zavide, a ti cekaš, uzalud, krivice nema a krivica neprestano traje, kazne nema a kazna se neprestano izvršava, uzasnija nego da je izrecena.

- Ko je kriv? Zaboravnost. To je ljudski, dešava se. I cak, ako dobro razmisliš, niko ti nije zlo ucinio. Takva ti je sudbina. Ili si kriv sam zato što nisi kriv. Jer da si kriv, ne bi te zaboravili. To je cak priznanje da si nevin.

Pa on se šali, tek tada sam uvidio! Kakav je to covjek koji se ovako šali. Izmucice me, bolje da sam ostao sam.

- Ruzna ti je šala, prijatelju - rekao sam s prijekorom.

- Ako je ruzna, onda nije šala. Šala nikad nije ruzna.

Tada sam ga prepoznao. Dah mi se presjekao, kriknuo sam ili mi se ucinilo da sam kriknuo, trebalo je, morao sam, ovdje ga nisam smio susresti!

Ovo je Ishak!

Ishak, cesta moja misao, najlakše sjecanje, nesigurna zelja mene nesazanog i neostvarenog, daleko svjetlo moje tame, ljudsko uzdanje, trazeni kljuc tajne, naslucena mogucnost izvan poznatih, priznavanje nemoguceg, san koji se ne može ni ostvariti ni odbaciti, Ishak, divljenje ludoj smjelosti koju smo zaboravili jer nam je postala nepotrebna.

Uхватili su junaka iz jedinih pravih prica, djecijih, koga stvara cista mašta a pamti zrela slabost. Srušili su ljudske snove. Jaci su od bajki.

I on je vjerovao u bajke, govorio je da ga nikad neće uhvatiti.

- Ishace! - viknuo sam kao da dozivam izgubljenog.

- Koga zoveš? - upitao je covjek zacudjeno.

- Tebe zovem, Ishaka zovem.

- Ja nisam Ishak.

- Svejedno. Je sam te tako nazvao. Kako si dopustio da te uhvate?

- Covjek je svoren da bude uhvacen kad-tad.

- Nisi tako mislio ranije.

- Nisam bio ni zatvoren ranije. Nekad i sad su dva covjeka.

- Zar im se predaješ, Ishace?

- Ja se ne predajem. Ja sam predat. Izvan mene je. Ne zelim, a biva. Pomogao sam im, jer postojim. Da ne postojim, ne bi mi mogli ništa.

- Zar je samo to razlog, što postojiš?

- Razlog i uslov. To je uvijek prilika. Za tebe i za njih. Rijetko ostaje neiskorištena. Bez

obzira jesi li ovdje ili gore. Ne znam samo dokle traje krivica. Produzava li se i na onom svijetu?

- Ako nisi ucinio rdjavo djelo, nisi kriv. Bog ispravlja ucinjene nepravde.

- Odgovaraš prebrzo. Razmisli dobro. Je li vlast od Boga? Ako nije, odakle joj pravo da nam sudi? Ako jest, kako moze da pogriješi? Ako nije, srušicemo je; ako jest, slušacemo je. Ako nije od Boga, šta nas obavezuje da trpimo nepravde? Ako je od Boga, jesu li to nepravde, ili kazna zbog viših ciljeva. Ako nije, onda je nada mnogom i nad tobom i nad svima nama izvršeno nasilje, i onda smo opet mi krivi što ga podnosimo. Sad odgovori. Ali nemoj reci derviški da je vlast od Boga ali da je ponekad vrše zli ljudi. I nemoj reci da ce Bog priziti nasilnike vatrom paklenom, jer necemo znati ništa više nego što znamo sad. Kur'an kaze i ovo: "Pokoravajte se Bogu i poslaniku i onima koji vašim poslovima upravljaju". To je bozja odredba, jer je Bogu vazniji cilj, nego ti i ja. Jesu li onda nasilnici? Ili smo mi nasilnici, i nas ce priziti oganj pakla? I je li to što cine nasilje ili odbrana? Upravljanje poslovima je vladanje, vlast je sila, sila je nepravda zbog pravde. Bezvlašce je gore: nered, opšta nepravda i nasilje, opšti strah. Sad odgovori. Cutao sam.

- Ne možeš da odgovoriš? Cudim se, vi derviši ne mozete ništa da objasnite, ali na sve mozete da odgovorite.

- Unaprijed si spreman da se ne složiš sa mnogom, ma šta ja rekao. Teško ce se sporazumjeti dva covjeka koji misle razlicito.

- Lako ce se sporazumjeti dva covjeka koji misle.

Poceo je opet da se smije. Nije uvredljiv taj smijeh, tice se njega koliko i mene, ali mi je poslužio kao razlog da prekinem razgovor u kome sam se osjecao nesiguran. Desilo mi se prvi put da su me zbunila pitanja koja su mi izgledala jasna. Njegovi razlozi su proizvoljni, površni, cak šaljivi, a opet mi je bilo teško da odgovorim. Ne zato što nisam imao odgovora, vec što ih je ucinio nedovoljnim. Ostavio je posno zemljište za sjeme koje bih mogao da posijem. Unaprijed je razgradio sve što sam mogao da kazem, uobrucio me, nadveo nad prazninu kojom me opkolio, podsmijehom obezvrijedio moja moguca misljenja. Nadvladao me time što mi je nametnuo svoj nacin razmišljanja i obavezao obzirima poštovanja svih mogucnosti.

- Pošten si - rekao je s toboznjim priznanjem. - Pošten i pametan. Nećeš da odgovoriš praznim rijecima, a pravih nemaš. A stavljao sam ti odgovore u usta.

- Da bi mogao da ih pobiješ. Rugao si se.

- Htio sam da razgovaramo, bez ikakve namjere. Ali je nevolja u tome što se ti ne usudjuješ da razmisliš. Plašiš se, ne znaš kuda bi te misao odvela. Sve se pomutilo u tebi, i zatvaraš oci, držiš se starog puta. Doveden si ovamo zbog nečega što ne znam i što me se ne tice, a ne primaš moja objašnjenja o ljudskoj krivici. Misliš da je to šala. Mozda je i šala, a mogla bi se od nje napraviti sasvim zgodna filozofska misao, nimalo gora od drugih, bar bi imala lijepu primjenu, mirila bi nas sa svime što se desi. Ogorcen si, jer smatraš da nisi kriv. Šteta. Ako te ne puste, umro bi uskoro, od muke, i sve bi bilo u redu. Ali šta bi se desilo da te puste? Bila bi to najcudnija nesreca koju znam. Ono gore je tvoje kao i njihovo, a oni su te isklucili. Hoćeš li u hajduke? Hoćeš li ih mrziti? Hoćeš li zaboraviti? Pitam, jer ne znam šta je teze. Sve je to moguće, ali ne vidim rješenja. Ako odeš u hajduke, ciniceš nasilje, zašto bi se onda na njih ljutio? Ako ih budeš mrzio, otrovace te zla volja u koliko nešto ne uciniš protiv njih, i protiv sebe, jer si isto što i oni, i opet ce te uhvatiti, i to je kao da si izvršio samoubistvo. Ako zaboraviš, mogao bi naci izvjesnu naknadu, smatrajuci da si plemenit, ali oni ce misliti da si kukavica, i licemjer, i neće ti vjerovati. Biceš iskljucen u svakom slucaju, a to je ono što ne možeš da prihvatiš. Bilo bi jedino moguće rješenje: da se ništa nije desilo.

- U toliko gore. Jer je samo to nemoguće.

Ishak! Drugi, drugaciji, a isti kao i onda. Sve drugacije a isto. Ishak koji ne odgovara već pita, koji pita da bi postavio zagonetke, koji postavlja zagonetke da bi ih ismijao. Neuhvatljiv. Idi, rekao bi mi kao nekad, kad ne bi bilo smiješno, jer ne mogu da odem. On može. Izaci će, ako htjedne, čudo bi se desilo i nestalo bi ga, uzalud bi ga trazili, ne bi ga zadržali zidovi, ne bi ga zadržali strazari, niko mu ništa ne bi mogao. Neuhvatljiv, kao i njegova misao. Otici će bez odgovora, iako ga zna, a neće da kaže. Ostavlja me razbijena, uvijek, pomuti u meni sve što znam, i uzalud mi je poslije jasno šta je trebalo odgovoriti, jer nisam odgovorio, nisam mogao, više sam u tim trenucima vjerovao njemu nego sebi, uzalud i zato što ni sebi ne vjerujem bez njega, bojim se da bi pobio svako moje mišljenje, kad bi ga čuo, zato cutim, a mogao bi ga sacuvati samo ako ga pred njim odbranim. A to ne smijem. On misli drukcije nego ja, njegova misao ide neočekivanim putevima, neobavezna je, drska, ne poštuje što ja poštujem. On se u sve zagleda slobodno, ja pred mnogo čime zastajem. On razbija a ne gradi, kazuje šta nije a ne šta jest. A odricanje je ubjedljivo, ne postavlja sebi granice ni ciljeve, nicemu ne teži, ništa ne brani. Teže je nešto braniti nego napadati, jer ono što se ostvaruje neprestano se haba, neprestano se odvaja od zamisli.

Rekao sam, pokušavajući da se odbranim:

- Život uvijek teži nanize. Potreban je napor da se to ne dopusti.

- Zamisao ga vuče nanize, jer počinje da se suprostavlja sama sebi. A onda se stvara nova zamisao, suprotna, i dobra je sve dok ne počne da se ostvaruje. Nije dobro ono što jest, već ono što se želi. Kad ljudi pronadju lijepu misao, trebalo bi da je čuvaju pod staklom, da se ne isprlja.

- Onda nema nikakvih mogućnosti da uredimo ovaj svijet? I sve je samo zabluda i vječni pokušaj?

Nije odgovorio. Rekao je čudnu misao, u početku čudnu, poslije mi je bilo svejedno.

- I ovo je svijet. Mi smo u podzemlju. Urediti ga, znači učiniti da bude gori.

Tada je počeo besmisao. Činilo mi se da sam ga svjestan, ali nisam mogao da se otmem. Bilo je neke neodoljive slasti u tom nicemu, u plutanju bez napora i cilja. List što plovi niz neodgovornu maticu. Rasterećena misao koja se ne grči. Čudljiva i lijepa igra bez svrhe. Lebdenje bez straha. Hir za koji se ne kažeš, ugodno i neizbježno moranje, kao disanje, kao tok krvi.

- Za koga da bude gore? - pitao sam nezabrinuto.

- Za nas. Za njih. Zatvaraćemo jedni druge. Naviknućemo. Pretvorićemo se u krtice, u slijepu miševu, u škorpione.

- Nećemo ni izlaziti. Zavoljećemo tišinu, i mrak.

- Nećemo izlaziti. Ostaćemo ovdje vječno. Ne možemo bez vječnosti.

- Nećemo zaboravljati jedni druge.

- Zatvaraćemo protivnike gore, protjerivaćemo ih na zemlju. I zaboravićemo na njih.

- "Kad budu izvadjeni iz pakla, biće baceni u rijeku života".

- Biće nesrećni gore. Vikace: "Dajte nam malo mraka. Bili smo sa vama!"

- A mi ćemo im reći: "Trazite sebi mrak! Stvorite ga sami!"

- Kako će biti nesrećni! Vikace: "Oslobodite nas! Pustite nas dole". A mi ćemo im reći: "Sami ste krivi. Niste nam vjerovali".

- Sami ste krivi. Ostanite gore.

- Ja cu ponekad izaci na zemlju.
- Uvijek si nepokoran.
- Ti ces biti derviš-krtica. Paziceš da ne progledamo, da se ne udaljimo od našeg tamnog vilajeta.
- Cuvacemo naš svijet.
- Ja necu da budem krtica.
- Rastu nam kandzice. I krzno. I njuška.
- Necu da budem krtica. Idi.

Cucao sam, cela naslonjena na hrapavi mokri zid, bez snage da se odvojim.
 Neko je stajao nada mnom.
 Pomogao mi je da se dignem.

- Pušten si. Cekaju te prijatelji.

Podsjećao sam se, dalekom beskrvnom mišlju, da treba da se radujem, a nisam ni pokušao, nisam osjećao nikakvu potrebu.

- Gdje je Ishak? - pitao sam Dzemala. - Bio je ovdje.
- Ne brini. Za druge.
- Bio je sad, malocas.

U hodniku je cekao nepoznat covjek. Dovala su me trojica. Sad nisam vazan.

- Hajde - rekao je.

Išli smo cuteci kroz mrak, udario sam o zidove, covjek me pridrzavao, išli smo, bjezao sam, dugo me nije bilo, pa sam se vraćao, i mislio: ko me ceka? I bilo mi je svejedno. A onda smo se izljudjali iz veceg mraka u manji, sjetio sam se da je to noc, prolazna, lijepo je sve što nije vjecno, noc i kiša, ljetna, htio sam da pruzim ruke da mi sapere podzemno blato, da ugasi vrelinu, a ruke su mi visile nemicne, nepotrebne.

10.

*Bice nesrećan
 koji svoju dušu okalja.*

Jedno dijete je govorilo o svome strahu, davno.
 Licilo je na pjesmicu:

*Na tavanu
 ima jedna greda koja udara u glavu,
 ima jedan vjetar koji lupa kapkom,
 ima jedan miš koji viri iz coška.*

Bilo mu je šest godina, veselim plavim ocima gledao je zadivljeno u vojnike, i u mene, mladog derviša-askera, bili smo drugovi, i prijatelji, ne znam da li je ikog u zivotu toliko volio, jer sam ga docekivao radosno i nisam pokazivao da sam stariji.

Ljeto je bilo, smjenjivala se kiša i vrelina, stanovali smo u cadorima, na ravnici punoj komaraca i kreketa zaba, sat hoda od Save, uz nekadašnji han, gdje je mališan stanovao s majkom i poluslijepom bakom.

Od proljeća smo se tu zadržali, već treći mjesec, napadajući ponekad neprijatelja koji se učvrstio na obali rijeke. U početku smo izgubili mnogo ljudi, pa smo se primirili, znajući da im s ovim snagama ne možemo ništa, a druge su se borile na bogzna kojim ratištima prostranog carstva, i zastali smo na ravnici, kao prepreka i smetnja jedni drugima.

Postalo je mucno i dugocasno. Noci su bile sparne, ravnica je tiho disala na mjesecini, kao more, bezbroj zaba u nevidljivim pištalinama odvajalo nas je prodornim glasovima od ostalog svijeta, potapajući nas strašnim brujanjem koje su stišavale tek maglene zore, dok su se bijela i siva isparenja vukla nad nama kao u samom početku svijeta. Najteža od svega bila je tačnost tog izmjenjivanja, njegova neizmjenljivost.

U jutro su magle bivale ruzicaste, i nastajao je najprijetniji dio dana, bez vlazne sparine, bez komaraca, bez polubudnih noćnih mucenja. Upadali smo u dubok san, kao u bunar. Ako je padala kiša, bilo je još gore, vidik se zatvarao, cicali smo zbijeni i cutali, izmuceni hladnoćom, kao da je zima tek pocinjala, ili pricali, ma šta, ili pjevali, razdražljivi i opasni kao vukovi. Cadori su prokišnjavali i škropili nas sivom kišom, voda je izvirala ispod naših lezaja, zemlja se pretvarala u neprohodno blatište, i bili smo ulovljeni u svojoj nevolji, kao uvijek.

Vojnici su pili, bacali kocku ispod natkriljenog cebeta, svadjali se, tukli, bio je to pasji život, koji sam provodio naoko mirno, nicim ne pokazujući da mi je teško, nepomican i kad me kiša mocila, nepomican i kad se cador pretvarao u ludnicu, u kavez divljih zvijeri, prisiljavao sam se da podnosim bez riječi sve ružno i teško, bio sam mlad i mislio da je to dio žrtve, ali sam znao da je ružno i teško. Seljak i softa, ja sam se trzao na svaku psovku i svaku ružnu riječ, dok nisam shvatio da ih vojnici upotrebljavaju i ne primjećujući da u njima ima nešto nedolice. A kad su htjeli namjerno da opsuju, kad su htjeli da kazu sramnu riječ, pripremajući se i uživajući, bivalo je istinski nepodnošljivo. Cinili su to s mirnim bijesom, s drskom nasladom, zaustavljajući se i izazovno osluškujući odjek tog neprirodnog parenja riječi. Dolazilo mi je da placem od muke.

Cuo sam i mnogo šta o životu i ljudima što dotad nisam znao. Ponešto sam primao sa razdoznalošću, ponešto sa zaprepaštenjem, i tako sam sticao iskustvo, gubeci naivnost a ne prestajući da zalim.

Sjedio sam s vojnicima sve dok mi je bilo mucno, a dopuštao sam sebi da se odvojim tek kad bih se primirio, otupio ili udaljio u mislima, primajući sve kao nužnost koja se zove život, a nije uvijek lijepa. Rijetko sam kad pokušavao da ih urazumim. Nekoliko puta su me tako svirepo ismijali (jer sam, izuzev zvanja, bio što i oni, nisam imao cina koji bi me branio), te sam, i zbog sebe i zbog njih, odustao od uplitanja u ono što cine, ograničavajući se na molitve, koje su izvrštene u vojničke dužnosti, kao marševi ili strazarenja. Tada mi je padala na um cudna, obeshrabrujuća misao da je u teškom položaju čovjek koji je duhovno razvijeniji od drugih, ukoliko ga ne štiti položaj, i strah koji taj položaj daje. Postaje usamljenik: njegova su mjerila drukcija, i nikome ne koriste a njega izdvajaju.

Tako sam najčešće ostajao sam, s knjigom ili sa svojim mislima, ne uspijevajući da uočim ni jednog jedinog čovjeka s kojim bih želio da se zblizim. Sve sam ih gledao kao cjelinu, kao skup, neobican, surov, jak, čak i zanimljiv. Pojedinačno bili su nepojmljivo beznačajni. Nisam ih prezirao kad sam mislio o njima kao o mnoštvu, čak sam pomalo i volio to stoglavo stvorenje, surovo i mocno, ali pojedince nisam podnosio. Moja ljubav, ili nešto manje od toga,

ticala se svih, a ne jednoga, i bila mi je dovoljna.

Jednom, dok sam sjedio u polju, na trulom panju, u gruboj slakovini do koljena, sam, zaglušen cikom zrikavaca pod vrelinim suncem (uvijek je nešto cicalo, pištalo, pjevalo na ovoj ravnicu), smućen onim što sam čuo od vojnika o maloj zeni u hanu, vidio sam dječaka kako je zastao u travi, utonuo gotovo do grla. Javio mi se s povjerenjem. Bili smo već poznanici. Volio bih da me nije našao. Kao da sam se bojao da će mi pročitati u očima ono što sam čuo o njegovoj majci.

Nije nevjerovatno to što su vojnici ispricali. Bila je jedina mlada žena u našoj blizini, prva sela su se tek nazirala na dalekom rubu ravnice, pa i tamo su odlazili, narocito noću, znao sam, zbog žena najviše, a niko nije bezobziran kao vojnik, koji zna da može svakoga časa poginuti, a neće da misli na smrt, neće da misli ništa i mirno ostavlja iza sebe pustoš. A i žene su prema njima blage, zbog starog zaljenja koje prati vojnike, i zbog stida koji odnose na svoja daleka lutanja. Kud vojska prodje, trava ne raste, ali ni djeca. Ali za majku dječakovu teško mi je bilo da to primim. Svaka žena, samo ne jedna određena. Toliko sam svijet uopštavao, da sam ga gubio.

Sitna, slaba na izgled, još mlada, nije izazivala pažnju odmah, ali su njen sabran pogled i mirni pokreti i sigurnost ponašanja natjerivali čovjeka da ne prodje mimo nju ravnodušno. Tada bi mogao da otkrije oči koje nisu gledale rastreseno, lijepa usta, pomalo podsmješljiva i prkosna, i skladnost kretanja koje ima samo zdravo i gipko tijelo. Hrabro se borila s nevoljama u životu. Ostavši udovica, odlučila je da nekako sačuva han i imanje oko kuće, koje je rat postepeno uništavao, pa je počeo da lici na groblje i pustolinu. Nije otišla, čuvala je jedino što je imala, pokušavajući da nevolju okrene u svoju korist. Prodavala je vojnicima hranu i pice, puštala ih da u hanu kockaju, izvlačila je zlehudu vojnicku paru, dajući im ono što nisu imali. Nastojala je da sina ukloni iz kuće i od vojnika, kad god je mogla, ali nije uvijek mogla. Razgovarao sam s njom o tome. »Zbog njega i radim«, rekla mi je mirno. »Život će mu biti težak ako počne ni od cega.«

I eto, sad sam saznao da živi s vojnicima. Možda je morala, možda se nije mogla odbraniti, možda je jednom pristala a poslije su je ucjenjivali pa se navikla, ne znam, nikoga nisam htio da pitam, ali me mučilo to što sam čuo. Zbog dječaka. Da li zna ili će saznati? I zbog sebe. Dok nisam čuo, cijenio sam njenu hrabrost, a poslije sam mislio kao svaki mlad čovjek, iako sam se stidio svoje misli. Ali sad je bila voda koja slobodno teče, hrana koja se nudi, nadohvat ruke. Ništa je više nije branilo, osim moga stida, a znao sam da stid nije suviše velika prepreka. Zato sam se još više vezao za dječaka, da odbranim i sebe i njega.

Puštao sam da me vodi svojim djetinjim putevima, da razgovaramo djetinjim jezikom, da mislimo na djetinji način, srećan kad mi je to uspijevalo potpuno, jer sam osjećao da sam tako obogaćen. Pravili smo svirale od trave sabljarko i uzivali u oštrom piskavom zvuku koji je nastajao kad je zeleno sjecivo sjeklo vazduh iz usta. Pažljivo smo djeljali zovino drvo, izbacujući vlažnu srciku, da dobijemo šupljinu punu skrivenih glasova. Nizali smo u vijenac plave i žute barske cvjetove da ih odnese majci, poslije sam ga nagovorio da kiti topoline grane, da ne bih mislio ništa ružno.

- Hoće li na granama niknuti cvijeće? - pitao me.
- Možda i hoće - rekao sam, pomalo i sam vjerujući u to cvjetno ozivljavanje sivog drveta.
- Gdje je sunce - pitao me jednom.
- Iza oblaka.

- Je li uvijek tamo? I kad je oblacno?
- Uvijek.
- Mozemo li ga vidjeti kad se popnemo na vrh topole?
- Ne mozemo.
- A na munaru?
- Ne mozemo. Iznad munare je oblak.
- A kad bi se probila rupa u oblaku?

Zaista, zašto ljudi ne probiju rupu u oblaku, zbog dječaka koji vole sunce?

Kad je padala kiša, sjedio sam s njim u jednoj od soba prostrane kuće, vodio me i na tavan, i jedna greda me zaista udarila u glavu, pričao mi je svoje lijepe price o velikom - velikom camcu, kao ova kuća, koji plovi po rijeci-ravnici, o ljubimcu golubu koji u sparnim nocima leprša iznad njegove postelje dok ona spava, o baki koja ne vidi ali zna sve price na svijetu.

- I o zlatnoj ptici?
- I o zlatnoj ptici.
- Šta je to zlatna ptica?
- Zar ne znaš? - cudio se moj mali ucitelj. - To je ptica od zlata. Nju je teško naci.

Poslije sam u kucu išao rjedje, misli mi nisu bile ciste, i teško sam govorio njegovim jezikom. A kad sam išao, bio sam neprirodan. Sjedili smo u kuhinji, njegova majka je ulazila i izlazila, smiješeci se na nas, kao na dva djeteta. Skrivao sam oci. Nisam htio da jedem, ni da pijem, odbio sam kad me nudila, htio sam da budem drukciji od ostalih, zato što sam bio isti.

- Ostani kod nas - predložio mi je djecak. - Zašto da ideš po kiši?

Zena se nasmijala kad je vidjela kako sam pocrvenio.

Jedne noci, u samu zoru, neprijatelj je napao i istjerao nas iz naših cadora. Iznenadjeni, pruzili smo slab otpor, jedva smo pokupili oruzje i najnuznije stvari, i perjali ravnicom u bijelim rubinama, punih ruku jadnog vojnickog imetka, i zaustavili se tek kad je svanuo dan i nikoga iza nas nije bilo.

Neprijatelj je zauzeo naše mjesto i han. Iskopali su rovove i docekali nas bez straha.

Vratili smo ih na obalu rijeke tek sedam dana kasnije, i opet zaposjeli mjesto oko hana.

Tada su iz kuće izašla naša dva vojnika, iznenadni napad ih je zatekao u hanu, ili su se sklonili, i tu su, skriveni, proveli svih sedam mucnih dana, dok je neprijatelj vršljao po hanu i oko hana. Zena ih je hranila.

Bili smo joj zahvalni, sve dok nisu ispricali da je zivjela i sa neprijateljskim vojnicima.

Nastalo je cutanje.

Zamolio sam starješine da se djecak i njegova slijepa baka kolima prebace u neko obližnje selo.

- A majka? - pitao me mališan.
- Doci ce poslije.

Strijeljali su je, cim su kola postala sitna na prostranoj ravnici.

Sigurno je saznao šta se desilo njegovoj majci, i sigurno je njegova pjesmica o tavanu postala gorca.

Sjetio sam se dječaka i njegova straha, sjedeci u svojoj sobi i vraćajuci se u mislima unazad, u svoje djetinjstvo.

I u mojoj kuci bio je tavan. Sjedio sam šcucuren na starom bacenom sedlu, sam u tom svijetu neupotrebljivih stvari što su izgubile raniji oblik i poprimale novi, prema dobu dana i mojim raspoloženjima, prema jacoj ili slabijoj svjetlosti što ih je preoblicavala, prema tuzi ili radosti u meni. Jašuci na sedlu u susret zelji da nešto bude, da se desi nešto iz maglovitih dječijih maštanja što su se hirovito mijenjala, nestvarna kao i stvari u tavanskoj polutami.

Taj tavan me stvarao, kao što me stvaralo i bezbroj drugih mjesta i prilika, susreta, ljudi, nastajao sam u hiljadama izmjena, i uvijek mi se cinilo da je sve ranije nestajalo sa novom promjenom, da se gubilo kao beznacajno u maglama proteklog vremena. A onda sam, uvijek nanovo, i neocekivano, nalazio tragove svega što je bivalo, kao zive iskopine, kao svoje vlastite naslage, i mada stare i ruzne, postajale su drage i lijepe. Taj ponovo otkriveni neizgubljeni dio mene, što nije samo sjecanje, vrijeme je uljepšalo i vraćalo iz nedohvatnih daljina, spajajuci me s njim. Tako je postojao dvojako, kao djelic moje sadašnje licnosti, i kao sjecanje. Kao sadašnjost, i kao pocetak.

Na tom tavanu, gdje sam trazio samocu, saznavajuci se, i pribjezište od otvorenih širina zavicaja, iako sam ga volio više nego majku, mislio sam cesto o zlatnoj ptici iz neninih prica. Nisam znao šta je ta zlatna ptica, ali dok sam slušao kako pada kiša po krovu od šindre, i otvoreni kapak lupa na vjetru, i bezbroj ociju viri iz čoškova, zamišljao sam kako pronalazim svoju zlatnu pticu, kao junak iz neninih zubornih kazivanja, znajuci da se tako, na neki cudan, neobjašnjiv nacin, ostvaruje sreća.

Zaboravio sam na nju docnije, zivot je raspršio snatrenja mladosti, moguca u vrelom zamišljanju bez prepreka, u slobodi zeljenja bez granica, rodjena u neiskustvu. A javila se ponovo, kao podsmijeh, kad mi je bilo najteže.

Bio jednom jedan dječak, u očevoj kuci, nad rijekom, koji je sanjao zlatne snove, jer ništa nije znao o zivotu.

Bio je i jedan drugi dječak, u hanu, na ravnici, koji je mislio o zlatnoj ptici. Ubili su mu majku, bila je griješna, a njega otjerali u svijet.

Bilo nas je cetvoro brace, i sva cetvorica su trazila zlatnu pticu sreće. Jedan je poginuo u ratu, jedan je umro od sušice, jednog su ubili u tvrđavi. Ja svoju više ne trazim.

Gdje su zlatne ptice ljudskih snova, preko kojih se to bezbrojnih mora i vrletnih planina do njih dolazi? Da li nam se ta duboka ceznja djetinje nerazumnosti posigurno javlja samo kao tuzni znak izvezen na mahramama i na safijanskim koricama nepotrebnih knjiga?

Pokušao sam da citam Abul-Faradza, natjerao sam se, bez mnogo volje, bez unutarnje potrebe, htio sam da cujem i tudje misli a ne samo svoje.

Otvorio sam knjigu nasumce i naišao na pricu o Aleksandru Makedonskom. Car je, prica se tu, dobio na poklon divne posude od stakla. Poklon mu se veoma svidio, a ipak je sve polupao. - Zašto? Zar nije lijepo? - pitali su ga. - Baš zato - odgovorio je on. - Toliko su lijepe, da bi mi bilo teško da ih izgubim. A vremenom bi se jedna po jedna razbijala, i ja bih zalio više nego sad.

Prica je naivna, a opet me zaprepastila. Smisao je gorak: covjek treba da se odrece svega što bi mogao da zavoli, jer su gubitak i razocarenje neizbjezni. Moramo se odreci ljubavi, da je ne izgubimo. Moramo uništiti svoju ljubav, da je ne unište drugi. Moramo se odreci svakog vezivanja, zbog mogućeg zaljenja.

Misao je surovo beznadna. Ne možemo uništiti sve što volimo; uvijek će ostati mogućnost da nam to unište drugi.

Zašto se smatra da su knjige pametne ako su gorke?

Nicija mudrost mi ne može pomoći. Radije se vraćam na početke. Činim to bez napora i prisiljavanja. Ne tražim ništa, samo se traži i nalazi.

Kiša pada danima, zlobno skakuće po ceramidi starog tekijskog krova, vidik je zamračen, nejasan, po tavanu iznad moje glave hodaju nevidljive noge, ima jedna greda koja udara u glavu, ima jedan vjetar koji lupa kapkom, i jedan miš koji viri iz čoška. Ima jedno djetinjstvo koje tuznim ocima gledam iz mraka.

Na trenutak uspijevam da mislim kao taj daleki usamljeni dječak, da osjećam i strepim kao on. Sve je lijepa tajna, i sve ima samo budućnost ili neko bezgranično trajanje, oko svega su jaki odsjaji, duboka radost ili duboka tuga. To nisu događaji, već raspoloženja, ponekad su dolazila sama, kao blag vjetar, kao tihi sumrak, kao nejasno svjetlucanje, kao opojnost. Ili su se javljale iskidane slike, lica što u magnovenju planu u tami, neciji smijeh u suncano jutro, odsjev mjeseca na tihoj rijeci, cvornovato drvo na okuci, nisam ni slutio da postoje u meni te cestice bivšeg života, niti sam znao zašto su se zadržale toliko vremena. Je li moguće da su značile mnogo nekad, zato su se i upile u pamćenje, pa se zaturile, kao stare igracke. Zaboravio sam sebe bivšeg, utopljenog u vrijeme, i sad su isplivali razbijeni ostaci i olupine.

Sve sam to ja, isitnjen, sav od komadica, od odsjaja, probljesaka, sav od slučajnosti, od nerazpoznatih razloga, od smisla koji je postojao pa se zaturio, i sada više ne znam šta sam u tom kršu.

Poceo sam da licim na mjesecara.

Sjedio sam dugo noću, nepomican, dvije zapaljene svijeće gorjele su na dva kraja sobe, da uklonim mrak. Pritajen, utišan, kao noc oko mene, kao svijet u noci, gledao sam u cmi dzam prozora što me odvajao od tame, u sive zidove što su me odvajali od svega, ne usudjujući se da sklonim pogled, kao da bi se zidovi razmaknuli zbog jednog jedinog trenutka moje nepaznje. Ne ustajući, ne micuci se iz čoška gdje sam sjedio, da bi cijela soba bila preda mnom, slušao sam kako kiša pljušti, i drveni oluk klokoce, zagušen, i golubovi grebu nozicama i javljaju se pospanim gukanjem, i svi ti tihi jednolicni glasovi postajali su dio noci koja ne prolazi i svijeta koji ne živi. Nisam više tražio razloge, cjelinu, neprekinute tokove. Na kraju svega što sam pokušavao da odredim, da ulancim, omedjim smislom, stajala je duga crna noc i vode što neprestano rastu.

I ostajao je dječak sa ravnice, kao mucno znamenje.

Pronašao sam ga docnije i doveo u medresu i u tekiju. Jedva smo se prepoznali, zato što su nam se duše izmijenile.

Baka mu je umrla, bio je sam na svijetu. Cobanin u selu gdje su ga ostavili, siroce čija je majka stradala u ratu, ostavivši mu svoje sumnjive zasluge u sjećanje. I crni teret u duši. Licio je na barski cvijet prenesen u brda, licio je na skakavca kome su dječaci otkinuli krila, licio je na dječaka sa ravnice kome su ljudi oteli bezbriznost. Sve je bilo njegovo, i lice, i tijelo, i glas, a to nije bio on.

Nikad neću zaboraviti kako je sjedio prema meni, na kamenu, ugašen, nijem, dalek, bez traga one ptice radosti što je ranije zracila iz njega, čak i bez tuge, bez icega, razbijen. Biceš sa mnom, brinucu se o tebi, uciceš školu, govorio sam, a htio da zavapim: nasmij se, potrci za leptirom, govori o golubu što leprša nad tvojim snom. Ali on više ni o čemu nije govorio.

Sad, dok je kiša padala, dok sam se u praznini, što se otvorila preda mnom, davljenicki hvatao za djetinjstvo, za knjige, za utvare, ulazio je tiho u moju sobu, ponekad sam ga zaticao i pred vratima, kad bi mi se ucinilo da je tišina postajala drukcija.

Stao bi uza zid, bez rijeci.

- Sjedi, Mula-Jusufe.
- Svejedno.
- Šta zeliš?
- Treba li da ti nešto prepisem?
- Ne treba.

Ostajao je još neko vrijeme, nismo znali kako da razgovaramo, neugodno je bilo i njemu i meni, i odlazio bez rijeci.

Ne bih znao da kazem šta se to isprijecilo izmedju nas, kakve su nas veze još spajale a kakve muke razdvajale. Nekad sam ga volio, i on mene, a sad smo se gledali mrtvo. Vezivala nas je ravnica, prije nesrece, i ona radost što je sijala nad onim vremenom, kao suncana svjetlost. A opet, neprestano smo podsjećali jedan drugoga da radost ne moze dugo da traje.

Nikad nije govorio o svome djetinjstvu, ni o ravnici, ni o hanu, ali mi se cinilo da u njegovim ocima, uvijek kad me pogleda, vidim sjecanje na majcinu smrt. Kao da sam se nerazdvojno spojio s tom njegovom najtežom uspomenom. Mozda je i zaboravio kako je bilo, pa i mene smatra krivcem, jer sam bio što i ostali. Jednom sam pokušao da mu objasnim, a on me prekinuo, uplašen:

- Znam.

Nikome nije dopuštao da ulazi u to zabranjeno podrucje, ni da remeti mracni red koji je u sebi stvorio. I tako smo se sve više odvajali, prikriveno ogorceni, on zbog sumnje, ozlojedjenosti, nesrece, ja zbog njegove nezahvalnosti.

Hasan se pomirio s ocem, i govorio o tome šaljivo, kako je stekao tutora, svekrvu i razmazeno dijete u istoj osobi, ali je radost vrcala iz njega. Dogovorio se s ocem da svoj i njegov dio imetka zavješta u vakuf, za dušu i za spomen, u korist siromaha i beskućnika, trcao po cio dan, svršavao poslove oko ugovora i sudskih potvrda, trazio pogodnog covjeka za muteveliju, poštenog, pametnog i spretnog, ako i toga ima, govorio je, smijuci se. Nisam bio siguran da li se više raduje što se pomirio s ocem, ili što je njegovu zetu, Ajni-efendiji, izmakao toliki imetak.

- Ako mu srce ne pukne - govorio je veselo - onda je od kamena.

Kupio je Kur'an koji je Mula-Jusuf pisao, da ga pokloni ocu. Jusuf nije htio da primi novac, ali je Hasanov razlog bio ubjedljiv:

- Dvije godine rada ne poklanja se lako.
- Šta ce mi novac?
- Daj ga kome je potreban.

Cudio se, gledajuci Kur'an: - On je umjetnik, šejh-Ahmede, a ti cutiš i kriješ ga, bojiš se da ti ga ne uzmu. Podsjeća me na cuvenog Muberida. Mozda je cak i ljepše. Strašnije, iskrenije.

Jesi li cuo za Muberida, Mula-Jusufe?

- Nisam.

- Postao je bogat i ugledan zbog dara kakav je i tvoj. A za tebe u našoj kasabi niko ne zna. Cak ni oni koji dolaze u tekiju. Naši ljudi odlaze s darom u Carigrad ili Misir, a drugi nam vraćaju glas o njima. Mi ne znamo, ne tice nas se, ili ne vjerujemo sebi.

- Ovdašnja slava je malena, svejedno iz kog razloga - rekao sam, ne primajući prijekor. - Htio sam da ga pošaljemo u Carigrad, nije pristao.

Mladic se zbunio, kao i prvi put. Samo s manje straha nego onda.

- Ja ovo radim zbog sebe - rekao je tiho. - I nisam ni mislio da li vrijedi. Hasan se nasmijao:

- Ako govoriš iskreno, trebalo bi da ustanem na noge pred tobom.

Gledao je za mladicom, kad je otišao zbunjen zbog pohvala.

- Još ima stidljivih i osjetljivih, prijatelju moj. Zar ti to nije cudno?

- Uvijek ce ih biti.

- Hvala Bogu. Suvise nas je koji vise i ne znamo šta je to. Ovakve bi trebalo cuvati, za sjeme. Izgleda da te se on malo tice - dodao je nenadano.

- Cutljiv je, zatvoren.

- Stidljiv, cutljiv, zatvoren. Neka mu je Alah u pomoci.

- Zašto?

- Vaše derviško zanimanje je cudno, vi prodajete rijeci, koje svijet kupuje, iz straha, ili iz navike.

On ne zeli, ili ne umije da prodaje rijeci. Ne umije da proda ni cutanje. Ni dar. I nije mu stalo do uspjeha. Do cega mu je onda stalo?

Uzalud, teško sa je zaustaviti kad neko probudi njegovu paznju. Cesto bez razloga, ili zbog razloga koji je samo njemu vazan.

- Zašto se toliko raspituješ za njega?

- Ne raspitujem se. Razgovaramo.

- Ti imaš cudnu sposobnost da osjetiš nesrećna covjeka.

- Zar je nesrećan?

Ispricao sam sve što sam znao, ili gotovo sve, o ravnici, dječaku, o njegovoj majci, i dok sam pričao, postajalo mi je sve jasnije da je mladice zrtva. Kao i ja. I nisam znao cija je muka veka, njega je sustigla na pocetku zivota, mene na kraju. Nisam to rekao, ali sam i sam osjecao kako suviše zalim tu nesreću: udvajao sam se, govoreći i o sebi.

Hasan je slušao, gledajući u stranu, ne prekidajući me, uzbudjen, ali dovoljno trijezan da pogodi suštinu:

- Izgleda da si ga tek sad shvatio. Trebalo mu je pomoci.

- Ne zeli niciju pomoc, ne dopušta da mu se iko približi, ne vjeruje nikome.

- Povjerovao bi ljubavi. Bio je dijete.

- Volio sam ga. Ja sam ga i doveo ovamo.

- Ne krivim tebe. Svi smo takvi. Krijemo ljubav, tako je i ugušimo. Šteta, i za tebe i za njega.

Znam šta je nrislio: mogao mi je sada zamijeniti brata. Ali niko mi brata ne moze zamijeniti. Nisam pomogao Jusufu! A ko je meni pomogao!

Govorio sam o sebi, on je cuo samo mladicevo ime. Pricanjem o njemu istisnuo sam sebe. Da li zato što je Jusuf mlad? Ili što sam ja ponosan, i jak? Snazne niko ne zali.

- A sad? Kako je sad? Cutite o svemu?

- Nesretni ljudi su suviše osjetljivi. Mogli bismo pozlijediti jedan drugoga.

Nije vrijedilo govoriti o onome što je teško objasniti, da volim sjecanje na ravnicu, a mrzim njegovu hladnu izdvojenost i mracno cutanje, koje ubija nadu. Uprostio sam taj slozeni odnos, rekavši djelimicnu istinu, da se pomalo tudjimo, ali da je veza medju nama ipak jaka, jer covjek se ne odvaja lako od onoga kome je pomogao, cuva lijepu uspomenu o sebi. Ja i Jusuf smo kao najblizi rod, pa i nesporazumi su nam rodjacki, uvijek su blizu ljubavi.

- Postoji i rodjacka mrznja - nasmijao se Hasan. Nije me iznenadio. Dugo je i bio ozbiljan.

Odgovorio sam šalom:

- Nismo stigli dotle.

Otada su se češće vidjali. Hasan je dolazio u tekiju, ili ga pozivao kuci. Zurili su zajedno za Hasanovim poslovima, pisali ugovore i pravili nekakve racune, šetali u predvecerje pored rijeke. Mula-Jusuf se vidljivo mijenjao: znao sam, oko njega lebdi Hasanova neposrednost, kao omaglica. Još je nosio poslušno izgubljeni izraz, kojim se odvajao od ljudi, ali nije više bio beznadan i tezak. Kao da je ozivljavao onaj daleki djecak, sporo, doduše, još prekriven sjenkom. Postojao je nemiran ako Hasan ne bi došao, gledao bi u njega ozaren kad bi se pojavio, radovao se njegovoj vedrini i prijateljskoj rijeci, nije odlazio, kao ranije, kad bismo Hasan i ja poceli razgovor, ostajao je uz nas, gotovo zaboravljajuci duzni obzir, s pravom koje mu je davalo novo prijateljstvo. I Hasan je bio zadovoljan zbog te cutljive privrzenosti, i zbog radosti s kojom ga je mladice sacekivao.

A onda se sve izmijenilo. Suviše brzo, suviše iznenadno. Hasan je prestao da dolazi u tekiju, nije više pozivao Jusufa, nisu se više vidjali.

Pitao sam ga, zacudjen:

- Šta je s Hasanom?

- Ne znam - rekao je zbunjeno.

- Otkad nije dolazio?

- Vec pet dana.

Izgledao je utucen. Pogled mu je opet postao nesiguran, teška sjenka se navukla na lice, što je bilo pocelo da se razgaljuje.

- Zašto nisi otišao do njega?

Poniknuo je glavom i s mukom odgovorio:

- Išao sam. Nisu me pustili.

I ja sam jedva uspio da vidim Hasana.

Mala žena, što je u svakog gledala rastreseno, tiho se osmjehujući svome sjećanju ili očekivanju, sa cvijetom u kosi, dotjerana i namirisana (muz je sigurno mislio da je to zbog njega, i bio je srećan), pustila me u strahu, zamolivši da kažem kako sam vrata našao otvorena, lakše će se opravdati što je zaboravila da zaključa, nego što me propustila. Tri dana i tri noci ne izlaze, rekla je, bez prijekora. Sve joj izgleda veselo.

Našao sam ga u prostranoj divanhani, s drugovima. Bacali su kocku.

Soba je u neredu, puna duhanskog dima što se vukao kao magla u polutama, zbog spuštenih debelih zavjesa, svijeće su još gorjele, iako je jutro, lica su blijeda, izmucena. Oko njih sahani i čaše. I gomile novca.

Hasanov izraz je krut, nesabran, gotovo zao.

Pogledao me začudjeno, nimalo ljubazno. Pokajao sam se što sam došao.

- Htio sam da govorim s tobom.

- Sad sam u poslu.

Držao je u ruci kocku od slonovace i bacio je na cilim, zauzet igrom.

- Sjedi, ako hoćeš.

- Nemam vremena.

- O čemu si htio da govoriš?

- Nije važno. Drugi put.

Izašao sam, uvrijedjen. I začudjen. Ko je ovaj čovjek? Prazna pricalica? Aprilsko sunce? Slabici koga poroci svladavaju?

Bio sam zlovoljan, tezak od misli da nema ljudi koji su uvijek dobri. On rasipa lijepe riječi, i odmah ih zaboravlja.

A kad sam stigao do kraja dugog hodnika, Hasan je izašao iz sobe.

Prvi put sam vidio da je neuredan, nemaran prema sebi. Kao da nije on. Oči mu nisu vedre, ni jasne, već mutne i upale, smorene pićem i dugim bdijenjem. Ruzno je treptao na svjetlu.

Gledali smo se bez osmijeha.

- Oprosti - rekao je tmurno. - Došao si u nezgodan čas.

- Vidim.

- Nije loše da znaš sve o meni.

- Nema te već dani. Htio sam da vidim šta je s tobom.

- Imao sam poslova. Osim ovih.

- I zbog Jusufa sam došao. Je li se nešto desilo? Trazio te, nisi ga pustio u kucu.

- Nisam uvijek raspoložen za razgovor.

- Navikao se na tebe. Zavolio te.

- Zavolio, to je previše. Navikao, to nije ništa. A nisam kriv ni za jedno ni za drugo.

- Pružio si mi ruku, izvukao ga iz samoće, i onda ga ostavio. Zašto?

- Ne mogu ni s kim da se vezem za cio život. To je i moja nesreća. Pokušavam i ne uspijevam. Šta je u tome čudno?

- Htio bih da znam razlog.

- Razlog je u meni.

- Pa, ništa. Oprosti.

- Rekao si da si ga volio. Jesi li siguran u to?

- Ne znam.
- Onda nisi. Zašto si ga dovodio ovamo kad nisi htio da ga prihvatiš?
- Prihvatio sam ga.
- Vršio si samo dužnost, čekajući njegovu zahvalnost. A on se sve više izdvajao i utvrđivao u mrznji.
- U mrznji? Prema kome?
- Prema svakome. Možda i prema tebi.
- Zašto bi me mrzio? - upitao sam, zaprepašten tom mogućnošću, iako sam o njoj mislio i ranije.
- Trebalo je da od njega stvoriš prijatelja, ili da ga otjeraš. Ovako ste se spetljali kao dvije zmijske koje su jedna drugoj progutale rep i ne mogu više da se odvoje.
- Nadao sam se da ćeš ti učiniti ono što nisam ja.
- I ja bih volio da to učini neko drugi. I svi ljudi isto tako. Zato i ne činimo ništa. Je li sad dosta? Čekaju me.

Od njega se osjećao zadržak i duhana, bio je prijek i opor, spreman na svadju, neugodan.

- Je li ti Jusuf to sve rekao?

Okrenuo se i otišao, bez riječi.

Dobro je što sam ga vidio i ovakvog.

Hasan je nedosljedan. Hasan ne zna šta hoće, ili zna a ne može, Hasan je dobronamjerman ali neizdržljiv, Hasan pokušava a ne uspijeva, i možda je zaista njegova nesreća u tom beznađnom započinjanju, u tom gradjenju mostova preko kojih ne prelazi. To je prokletstvo zelje koja se ne gasi, ali se ne ostvaruje. Neprestano traži, s oduševljenjem, pa se brzo povlaci, prazan i neplodan. Kao da ga vuče misao, a odbija čovjek. To je čudno oštećenje, i muka, ne zato što odustaje, već što uvijek nanovo pokušava. Onda je sve u njemu, a ne u drugome.

A opet sam tražio uzrok izvan njega.

Kriv je što je otjerao Jusufa. A ipak sam se pitao, sasvim nelogično: zašto? Ne uviđajući da tako prebacujem krivicu na drugoga.

Tražio sam razlog što se Hasanovo oduševljenje brzo ugasio. Šta je Jusuf učinio? Htio sam da mi to Hasan kaže, a on je optuzio samo sebe. Uobilježio sam tu samooptuzbu na njegov raboš, ali sam pitao i dalje: šta je Jusuf učinio?

Pitao sam sebe, pitao sam Hasana, zbog sebe. Mucila me tajna, kao mrak, opsjednuto sam je vezao, kao i sve, za svoju nesreću, što se sklopila oko mene postavši mi hrana i vazduh, srcika i jezgro života. Morao sam da je riješim, od toga je sve zavisilo, i mucio sam se groznicavo, ponovo pretresajući svakog čovjeka, svaki događaj, svaku riječ koja se ticala mene i mog mrtvog brata. Zar može da ostane potpuna tajna ono što se među ljudima desi?

Ovaj raskid me natjerao da podjem unazad.

Sve se ponavljalo u mom sjećanju bezbroj puta, i sve mi je bilo poznato, a opet sam, ponovo, razvijavao ono što se sleglo, sve dok u toj mucnoj igri nisu počele da se stvaraju neočekivane veze i mutan nagovještaj rješenja. U razloznijim trenucima činilo mi se da nikakve svrhe nema to zamorno preplitanje, da mi ništa ne može donijeti to traganje za skrivenim smislom najbeznačajnijeg pokreta ili necije riječi, ali nisam mogao da odustanem, prepuštao sam se, kao sudbini. Kad sve sastavim, vidjecu šta sam otkrio. Licilo je na kockanje, isto toliko beznađno i isto toliko strasno. Nisam očekivao siguran dobitak, ali je i neizvjesnost imala draži. Bodrila su me zlatna zrnca na koja sam nailazio, tjerajući me da tražim zilu.

A možda je to bila i odbrana od straha koji me mogao napasti. Nije bilo daleko, palucao je oko mene, kao vatreni obruc. Štitio sam se varkom da se necim bavim, da se necim branim, da nisam sasvim bespomoćan. Nije bilo lako ozivljavati u sebi ljude s kojima sam se nekad susretao, i prisiljavati ih da ponovo govore poznate riječi, Ali sam u tom avetnom kretanju, brujanju, šaptanju, zbrci, u tom ponekad bezumnom spajanju, uspijevao da se privezem uz jednu misao, kao mornar uz krmu, da ga ne odnese talas u oluji.

A kad raspletom cvorove, kad sam učinim izbor, znacu da li sam slučajno bacen u mutnu maticu, ili postoje uzroci i vinovnici.

U izdvojenom svijetu, omedjenom nezaustavnim šumom kiše, gukanjem golubova, sivilom oblacnog dana ili tamom mrkle noci, moju sobu su naseljavali svjedoci, nevicni u pocetku, usplahireni kao i ja, ali sam postepeno uspijevao da ih privolim na red, odvajajuci ih jednog po jednog, kao na saslušanju. Dijelio sam ih na znacajne i beznacajne. Beznacajni su oni koji su mi krivi, jer su jasni. Znacajni su oni koji nisu sve rekli.

A kad sam obnovio što se moglo, u razgovorima u kojima smo bili ja i njihove sjenke, i njihove riječi, morao sam da provjerim sumnje i slutnje. Nisam to mogao da učinim sa sjenkama i rijecima, što su ostajale uvijek iste. Pošao sam u susret razrješenju tajne, medju zive ljude.

Cekao sam samo da prodje izvjesno vrijeme, i da po svemu padne zaborav. Srecom, ljudi lako zaboravljaju ono što ih se ne tice. Nastojao sam da svakoga uvjerim kako sam i ja zaboravio, ili prezalio, uplašio se, povukao u molitvu. Neka uzme ko šta hoće.

Pozvao sam Mula-Jusufa. I njega sam na usamljenim nocnim saslušanjima prisiljavao da ponavlja sve što je govorio i cinio. Bio sam uzbudjen, jer je razgovor vazan. Priznao sam da sam pogriješio, pred Bogom i pred ljudima, ponašajuci se u nesreci nerazumno, nimalo dostojno zvanja koje vršim. Zasljepila me tuga, i ljubav, i to mi je jedino opravdanje. Zaboravio sam da je Bog tako htio, i da je kaznio brata ili mene, ili obojicu, zbog grijehova koje ne znamo. Tudjom rukom, ali svojom voljom.

Slušao je usredsredjeno, bez opreznosti kojom se obicno cuvao. Da li zbog mog smirenog govora i tihog glasa, ili što ga je zaboljelo sjecanje na vlastitu nesrecu, gledao me slobodno i otvoreno. A opet bio je uznemiren, gotovo razdrazen.

- Kakvih grijehova? - upitao je odbojno.
- Saznacemo ih na sudnjem danu.
- Daleko je sudnji dan. Šta dotle da radimo?
- Da cekamo.
- A je li kriva ta tudja ruka kojom nas Bog kaznjava?

Iznenadio sam se. Nikada nije tako oštro govorio i ljutito pitao. Prekinuo je moju ispovijest i poceo razgovor o sebi. Misli na vojnike koji su mu ubili majku, zbog njenih cudnih grijehova, i njega, bez ikakva grijeha. Sam je ubrzao ono što sam ja zelio.

- Ne znam, sine moj - rekao sam mirno. - Znam samo da ce svako odgovarati pred Bogom za sve što ucini. I znam da nisu svi ljudi krivi, vec samo oni koji su krivi.
- Ne pitam zbog onih koji su ucinili zlo, vec zbog onih kojima je ucinjeno zlo..
- Pitaš zbog sebe. Tebi je ucinjeno zlo. Zato i ne znam da odgovorim. Ako kazem da nisu krivi, naljutio bih te, a nije ni pravo. Ako kazem da su krivi, podrzao bih te u mrznji.
- Kakvoj mrznji? Koga ja mrzim?

- Ne znam. Možda i mene.

Sjedio je do prozora, zagledan u svoje sklopljene prste, iza njega je siv dan i oblačno nebo, slično njemu. Kad je čuo Hasanove riječi, naglo se okrenuo i pogledao me unezvijereno, iznenadjeno, oštro, zaista s mrzjom. A onda je skrenuo pogled i rekao gotovo šapatom:

- Ja te ne mrzim.

- Hvala Bogu - rekao sam, zureći da ga smirim, bojeci se da ne ode, kao što je cinio ranije. - Hvala Bogu. Zelio bih da vratim tvoje povjerenje, ako je nestalo. Ako nije, još bolje. Cijenim nova prijateljstva, ona su ljubav koja nam je uvijek potrebna, ali stara prijateljstva su više nego ljubav, jer su dio nas samih. Ti i ja smo srasli, kao dvije biljke, oštetile bi se obadvije kad bi se odvojile, zile su nam isprepletene, i grane. A opet, mogli smo više nego da rastemo na istom busenu sjećanja, živeci svako svoj život. Mogli smo da budemo jedno. Zao mi je sad, zbog svega što smo propustili. Zašto smo cutali? A znali smo da svaki od nas misli o onome što se desilo, to se ne može zaboraviti. Sebi zamjeram više nego tebi, stariji sam, s više iskustva. Brani me samo to što sam znao da je moja ljubav prema tebi uvijek ista. Na odstojanju me držala tvoja izdvojenost. Ljubomorno si čuvao svoju nesreću za sebe, kao što majmunica nosi svoje mrtvo dijete na prsima. Mrtve treba sahraniti, zbog sebe. Samo sam ti ja mogao u tome pomoći. Zašto me nikad nisi pitao o majci? Ja jedini znam sve o njoj. Nemoj da se grčiš, nemoj da se zatvaraš, neću reci ništa što bi te zaboljelo, volio sam i nju i tebe.

- Volio si je?

Glas mu je mutan, hripav, opasan.

- Ne boj se. Volio sam je kao sestru.

- Zašto kao sestru? Bila je kurva.

Uplašio me njegov izraz, nepoznat mi dotad, oštar, nemilosrdan, spreman na sve, iako sam znao da je grub i da muči sebe zbog tuge ozivljene ovim prvim razgovorom o majci.

Iznenadila me i divljina s kojom je raskopavao svoje rane. Zar toliko pati?

Rekao sam, smirujući ga:

- Surov si zato što ti je teško. Tvoja majka je bila dobra žena, žrtva a ne griješnica.

- Zašto su je onda ubili?

- Zato što su glupi.

Cutao je, gledajući u pod, mogao sam da zamislim koliko mu je teško, iako sam, najezen, samo naslucivao strahotu njegove muke. A onda je upitao, pogledavši me neprijateljski, s posljednjom nadom da se neću odbraniti:

- A šta si ti učinio?

- Molio sam za nju uzalud. I odveo tebe, u drugo selo, da ne vidiš. Poslije plakao, skriven, sam, zgađen na ljude, a zaleći ih, jer su cio dan skrivali oči jedan od drugoga, zbog stida.

- Jedan dan nije mnogo. Ko je... Kako su je ubili?

- Ne znam. Nisam mogao da gledam. A nisam htio da pitam.

- Šta su poslije govorili o njoj?

- Ništa. Ljudi lako zaboravljaju ono čime se ne ponose.

- A ti?

- Otišao sam, uskoro. Stidio sam se, zbog njih. I zalio tebe, i nju, dugo. Tebe narocito. Bili smo prijatelji, boljeg nikad nisam imao.

Zatvorio je oci i poceo da se njiše, kao u nesvjestici.

- Mogu li da idem? - rekao je tiho, ne gledajući me.
- Jesi li bolestan?
- Nisam bolestan.

Stavio sam mu ruku na celo, s naporom uciniši taj obicni pokret, gotovo sam odustao, osjecajući kako mi dlan gori prije nego što sam ga i spustio. A kad sam mu dodirnuo vrelu kozu, jedva se uzdrzao da ne odmakne glavu, neprirodno ukocen, kao da ceka noz.

- Idi - rekao sam. - Izmucili smo se ovim razgovorom i ti i ja. Treba da se naviknemo.

Izašao je, posrcuci.

Naredio sam Mustafi da mu nabavi med, slao ga u šetnju, nagovarao da se ponovo prihvati prepisivanja Kur'ana, nudio da porucimo zlatnu i crvenu boju, a on je odbijao, postajući sve cudniji, i zatvoreniji nego ranije. Kao da mu je moja paznja postala prava muka.

- Razmaziceš ga - rekao je hafiz Muhamed, toboze s prijekorom, ali nije bilo teško vidjeti da je zadovoljan. Uzbudjivala ga je tudja dobrota, iako i nikad nije htio sam da se veze za nekoga. Dobrota je za njega kao izlazak sunca: za gledanje. - Oslabio je - rekao sam, braneci se. - Nešto se s njim dešava. - Oslabio je, zaista. Da nije zaljubljen?
- Zaljubljen?
- Zašto se cudiš? Mlad je. Bilo bi najbolje da se ozeni i da izadje iz tekije.
- Koga da uzme? Tu u koju je zaljubljen?
- Ne, nikako! Zar je malo djevojaka u kasabi?
- Vidim da nešto znaš. Zašto puštaš da pogadjam?
- Pa ne znam mnogo.
- Reci ono što znaš.
- Mozda nije pošteno da govorim. Mozda samo ja tako mislim.

Nisam navaljivao, znao sam da je u zabludi, a znao sam i da ce reci. Njegovo toboznje oklijevanje je smiješno, i poceo je razgovor da bi sve rekao. A bogzna šta je vidio i šta je u svojoj naivnosti zamislio. Nisam mnogo ocekivao od njegova obavještenja.

Ali kad je ispricao, uciniło mi se cudno. Išao je Hasanovu ocu, rekao je, i pred kapijom kadijine kuce vidio je Mula-Jusufa. Stajao je, neodlucan, gledao u prozore, pošao prema vratima i zaustavio se, pa polako, osvrcuci se, krenuo od kuce. Nešto je htio, nešto je ocekivao, nekog je trazio. A kad su se susreli, hafiz Muhamed ga ništa nije pitao, a mladice je rekao da je slucajno naišao ovuda, u šetnji. I eto, baš to što je rekao, probudilo je u njemu sumnju, i brigu, jer nije naišao slucajno, ni u šetnji. I volio bi da nije ono što je pomislio. Zato je i cutao, sve dosad.

- Šta si pomislio? - upitao sam usplahiren, iznenadno doveden pred rješenje tajne.
- Pa, stid me i da pomenem. Ali, ponašao se cudno. A onda, slagao je, da se opravda, znaci da se osjecao kriv. Pomislio sam da se zaljubio.
- U koga se zaljubio? U Hasanovu sestru?
- Eto, i ti si pomislio. A ako nije istina, neka me Bog pokara zbog grijesne misli.
- Moze biti - rekao sam mracno. - Svašta se ljudima dešava.
- Trebalo bi s njim govoriti. Samo ce se uzalud izmuciti.

- Misliš?

Pogledao me zacudeno, ne shvativši moje pitanje, ne shvativši ni da je pakost, i rekao da mu je zao mladica, izgrišce ga kao rdja ta ljubav bez ikakva izgleda, a bice sramota i za njega i za nas. Sramota pred svijetom i pred njom, udatom i poštenom zenom. A on, hafiz Muhamed ce moliti Boga da mladica skrene s tog puta, a njemu da oprostí grijeh ako je pogrešno vidio i rdjavo pomislio.

Bio je potišten kad je sve rekao, kajao se. A pojelo bi ga da je cutao.

Kamo sreće da je istina što govori ovaj covjek koji se boji grijeha i ondje gdje ga nema. A mozda i ima? Zašto bi bilo nemoguće?

Zagrijala me ta ruzna misao, razvio sam je u casu, dao joj krila, otkrivši velicanstvene mogucnosti koje krije. Pamtio sam zenine lijepe ruke što su se nesvjesno milovale, zeljno se stiskajuci, i neistrošenu snagu kojom su zracile njene hladne oci, kao duboka voda, i njenu mirnu bezobzirnost kojom se svetila za nešto. A pamtio sam i to da se vec sve desilo, da je Harun bio ubijen, kad je trazila da izdam Hasana. Sigurno nije znala za moga brata, mozda mu ni ime nikad cula nije, ali ja sam to zaboravljao, u mome sjecanju ostala je surova, kao i njen muz, kadija, bili su za mene dvije krvozedne škorpíje, i moje srce nije im moglo pozeljjeti nikakvo dobro. Zato je mrznja klikkala u meni: kamo sreće! U jednom trenutku slabosti vidio sam je potcinjenu mladošcu Jusufovom, a kadiju osramocena prastarom pravdom grijeha.

Ali sam brzo potisnuo tu misao, znao sam da je ruzna i da me unizila zeljom za sitnom osvetom. A otkrila mi je i vazniju stvar: to se pokazala moja nemoc i strah pred njima, a strah i nemoc radjaju niske nagone. U mislima sam prepustio bitku drugima, i makar za cas, iz prikrajka uzivao u njihovom porazu. A kakav je to poraz, kakvo izravnanje prema onome što sam ja izgubio?

Postidio sam se, i uplašio. Ne, rekao sam, cvrsto riješen, necu tako. Na što god se odlucim, moracu da ucinim ja, sam. Bilo da oprostím, bilo da se namirim. To je pošteno.

Zovnuo sam opet Mula-Jusufa, poslije razgovora s hafiz-Muhamedom. Docekao sam ga, razgledajuci Hasanov poklon, Abul-Faradzovu knjigu u safijanskom povezu, sa cetiri zlatne ptice na koricama.

- Jesi li vidio ovo? Poklon od Hasana.

- Kako je lijepo!

Pipao je prstima safijan, i raširena krila zlatnih ptica, gledao cudesne inicijale i raskošna slova, odjednom preobrazen. Ova ljepota, koja ga je cudno uzbudjivala, stišala je njegovu uznemirenost s kojom je ušao u sobu.

Znao sam da bih stekao znacajnu prednost ako bih ga ostavio da išcekuje, da se boji, zamišljajuci naš razgovor, da groznicavo kopa po riznici svojih grijehova, jer ih svako ima.

Ali sam se odrekao tog dobitka koji bi mi donio njegov strah. Više sam volio povjerenje.

Rekao sam da namjerno obnavljam razgovor koji smo vodili, jer njegova uznemirenost traje, a to je najgore stanje, to znam po sebi, kad se ne odlucujemo, kad stojimo razapeti na mukama a ponekad ne mozemo tacno ni da ih odredimo, i kad nas svaki dašak vjetra ljujla, cupajuci nas iz korijena. Zelio bih da mu pomognem, koliko mogu, i koliko on hoće da primi. Cinim to zbog njega, ali i zbog sebe, mozda sam kriv pred njim, propustio sam da ga jace privezem uza se, i da mu tako vratim osjecaj sigurnosti. Izgubio sam brata, neka mi bude umjesto njega. Ne trazim da mi kaze šta se s njim dešava, svako ima pravo da cuva svoju misao, ma kakva da je, a nije uvijek lako ni reci, cesto se vrtimo kao vjetrokaz, i ne mozemo da odredimo svoj položaj, izbezumljeni nesigurnošcu. Vrtimo se izmedju ocavanja i zelje za smirenjem, i ne

znamo šta je naše. Zaustaviti se u jednoj tacki, okrenuti se prema jednoj strani, to je ono što treba a što je teško uciniti. Ma kakva odluka, osim one koja ce uznemiravati našu savjest, bolja je od izgubljenosti kojom nas daruje neriješenost. Ali odluku ne treba pozurivati, treba joj samo pomoci da se rodi, kad joj dodje vrijeme. Muke odlucivanja mogu olakšati prijatelji, ali samo olakšati, nikako odstraniti. I, opet su neophodni, kao babica pri porodaju. I to znam iz vlastitog iskustva. Kad mi je bilo najteže, kad sam mislio da je izlaz da dignem ruku na sebe, Bog je poslao Hasana, da me ohrabri i podigne. Njegova paznja i dobrota, a mozda smijem da kazem: i ljubav, vratili su mi vjeru u sebe i u zivot. Znaci te paznje mogu nekome izgledati sitni, ali su za mene imali neprocjenjivu vrijednost. Moje sumanuto okretanje se zaustavilo, moj uzas se stišao, u ledu što me bio okovao osjetio sam topli vjetar ljudske dobrote, neka mi oprostí on, Mula-Jusuf, što se i sad uzbuđujem zbog tog dragog sjecanja, ali vecu milost od te niko mi u zivotu nije pružio. Bio sam usamljen, napušten od svih ljudi, ostavljen u praznoj tišini svoje nesrece, da se nepravda izvrši na meni do kraja, na granici da posumnjam u sve što sam vjerovao, jer se sve rušilo, zatrpavajući me. Ali eto, bilo je dovoljno da znam kako postoji jedan dobar covjek na svijetu, pa neka je i jedini, da bi me pomirio s ostalim ljudima. Mozda je i cudno što njegovom postupku, koji bi trebalo da je obican medju nama, dajem toliki znacaj, i što sam toliko zahvalan. Ali sam vidio da takav postupak nije nimalo obican i da je tog covjeka izdvojio izmedju ostalih ljudi. A još sam bio kriv, i njegova pomoc mi je postala još draza. Mula-Jusuf je digao glavu.

Da, kriv. Ucinio sam mu ruznu stvar, veoma ruznu. Svejedno kakvu, svejedno zašto. Mogao bih naci razlog, i opravdanje mozda, ali to nije vazno. Njegovo prijateljstvo mi je bilo potrebno, kao vazduh, a bio sam spreman da ga se lišim, jer pred njim nisam mogao da skrivam laz. Zelio sam da mi oprostí, ali on je ucinio i više: poklonio mi je još vecu ljubav.

- Jesi li mu nanio zlo? - upitao je Mula-Jusuf s naporom.

- Izdao sam ga.

- A da te prezreo? Da te odbacio? Da je razglasio tvoju izdaju?

- Opet bih ga poštovao. Još jednom me poucio da se prava plemenitost ne cjenka. Pomogao mi je dvostruko i dvostruko se obogatio. Rekao sam Hasanu da su ljudi, kao što je on, prava blagodat, poklon koji nam sam Bog šalje, i zaista mislim tako. On nekim nepoznatim culom osjeti kome je pomoc potrebna i pruza je kao lijek. Carobnjak, jer je covjek. I nikad ne napušta onoga kome je pomogao, vjerniji nego brat. Najljepše je što njegovu ljubav ne treba ni zaslužiti. Da je trebalo da je zaslužim, ne bih je ni imao, ili bih je davno izgubio.

On je cuva sam, on je poklanja, ne trazeci drugi razlog osim potrebe koju sam osjeca, ni druge naknade osim svoga zadovoljstva, i tudje sreće. Prihvatio sam nauk koji mi je dao, da covjek dobija kad daje. A nisam više ni rovit, njegova ljubav me izvidala, osposobila me da i sam budem oslonac drugome. Osposobila me za ljubav, dacu je njemu, Mula-Jusufu, ako mu može biti od pomoci.

Smiješio sam se tiho i toplo, mozda s mukom drzeci na okupu sve što sam htio da kazem a što mi je izgledalo vazno, ponešto nespokojan i zbog misli da Hasan ne bi ovoliko objašnjavao svoje prijateljstvo. Ali, svako ima svoj nacin, a moj zadatak je tezi.

Mula-Jusuf je bio povuceniji i nerazgovorljiviji nego u prvom razgovoru. Ali nije manje uznemiren. Sjedio je preda mnom na koljenima, stegnut, groznicav, u neprestanom nastojanju da olabavi grc prstiju koje je zarivao u bedra, nemoćno sklapajući i otvarajući vrele oci, dizuci ih prema meni, u mucí. Nije mogao da sakrije koliko moje smirene rijeci olujno pustoše po njemu. U jednom casu, kad mi se ucinilo da ce zaridati, htio sam da ga otpustim, da ne mucim ni njega ni sebe, ali sam se prisilio da završim što sam započeo. Nad nama se izvršavala

sudbina.

Rekao sam, da su me Hasanovo prijateljstvo, i ovaj poklon, kojim je sve pocelo medju nama, naveli na spasonosna razmišljanja i odluke. Jedna jedina stvar koja mi je ostala od kuće, od majke, to je mahrama sa cetiri izvezene zlatne ptice, cuvam je u sehari. Hasan ih je prenio na korice knjige, i raznjezio me kao dijete, kao budalu. I tada sam shvatio ono najvaznije. Sjeca li se, i njega sam pitao, nekad, o zlatnoj ptici koja znaci sreću. Sad, sam shvatio: to je prijateljstvo, ljubav prema drugome. Sve drugo moze da prevvari, to ne moze. Sve drugo moze da izmakne i ostavi nas puste, to ne moze, jer zavisi od nas.

Ne mogu da mu kazem: budi mi prijatelj. Ali mogu da kazem: bicu ti prijatelj. Blizeg od njega, Jusufa, nemam. Neka mi bude umjesto sina, koga nisam stekao: neka mi bude umjesto brata, koga sam izgubio. A i ja cu njemu biti sve što zeli i što nema. Sad smo jednaki, unesrecili su nas zli ljudi. Zašto ne bismo jedan drugome bili zaštita i utjeha? Meni ce mozda biti lakše, jer mi je uvijek u srcu djecak sa ravnice, cak i kad mi je moja nesreća bila vaznija od svega. A nadam se da ni njemu neće biti teško: bicu strpljiv, cekacu da ponovo ozivi prijateljstvo koje je, znam to dobro, osjecao prema meni.

Je li se povio? Je li jeknuo? Je li zaustavio vapaj na samom rubu suhих usana?

Uzalud je, nema nam spasa, nesudjeni prijatelju.

Zato mogu da mu kazem (nastavio sam neumoljivo) i ono što ne bih rekao, da mi nije stalo do njega. Ili bih rekao drukcije, sa drugom namjerom, s ciljem da se zaštiti ugled našeg reda.

Ovako, neka to bude prijateljski razgovor, koji se tice samo mene i njega. Neće mi biti lako da kazem, a ni njemu da cuje, ali bi bilo još gore ako bismo cutali.

Da, rekao je jedva dišuci, uplašen i uznemireno radoznao, ošamućen već onim što je čuo, a ne znajući da li je to sve, jer je njegova napregnutost pokazivala da neprestano nešto očekuje, nešto vazno, od svega najvaznije: konacni razlog ovog razgovora. Dao sam mu ga, ne otkrivši ništa, pustio sam da se on otkriva.

Rekao sam:

Ne ispitujem kuda ide i šta radi, saznao sam slučajno, i zao mi je što sam saznao, ako je istina ono cega se bojim. (Cinilo se da ce mu oci iskociti, gledao je u mene kao u zmiju, opcinjen, pozurivao moje rijeci, a plašio ih se.) Šta je trazio pred vratima kadijine kuće? Zašto blijedi? Zašto drhti? Mozda je bolje da prekinem razgovor, ako ga toliko uzbudjuje, a opet, baš me to nagoni da nastavim, jer izgleda da stvar nije nevina. Znam o njemu dosta, znam ili pretpostavljam šta se s njim dešava, i mada je sve ružno, njegova uznemirenost je svjedok da mu je savjest ziva i da ga prekora.

Mladiceva glava padala je sve nize, povijao se pod teretom straha koji ga je lomio, kao da su mu kicmeni pršljenovi pucali.

Pokušao je nemocno da ponovi, kako je naišao slučajno, ali ja sam odmahnuo rukom, odbivši i razgovor o tome.

Cekao je, ne dišuci, cekao sam i ja, jedva dišuci. Do posljednjeg casa nisam znao da li cu reci ono što je jedino vazno, zbog cega bih ga na vatri pekao, da prizna. Vikalo je to u meni, izbezumljeno, okrvavljeno, ali sam optuzbu zadržavao usnama što su se grizle, boreći se da je ne puste. Ako ga savlada potpuni strah i natjera da sve odrece, ostacu u nedoumici.

Ovako sam ga zategao, napeo do kraja, izludio: gotovo sam cekao da iskezi zube, da zarezi, da me rastrgne, kako bi vidio šta je skriveno u mome srcu.

To je ucvršćivalo moju sumnju, ali još nije bilo dokaza.

Sad treba naglo popustiti, sve uciniti smiješnim. Ako mu se na licu pojavi izraz olakšanja, onda sam na pravom putu. Kriv je.

Savladavši buku u sebi, i zaglušni huk krvi, ponovio sam hafiz-Muhamedovu naivnu pretpostavku, da je mozda zaljubljen u Hasanovu sestru. Zao bi mi bilo, jer bi njegovo srce, zedno ljubavi, ostalo cmo i sasušeno zbog te griješne i beznadne zelje. To bi ga dotuklo i udaljilo od ljudi, a mozda i od mene. I neka mi ne zamjeri, govorim mu kao bratu što bih govorio, kome moji savjeti više ne mogu pomoci. A što placem, razumjece, nadam se, mozda i sad, ili docnije, kad veci dio zivota bude iza njega, kad bude morao misliti samo na gubitke, i boriti se da sacuva ljubav prijatelja koji su mu još ostali.

Plakao sam zaista, suzama tuge i bijesa, uzbudjen koliko i ovaj zbunjeni mladac. Još je samo trebalo da zagrljajem završimo ovaj strašni razgovor. Toliko ne bih mogao da se pretvaram. A da je on to ucinio, bojim se da bih ga zadavio, jer sam vec sve znao.

Znao sam sve. Kad sam izašao iz gustiša nagovještaja, koji su bili hiljadu izmahnutih nozeva, a jedan je smrtonosan, i on ga je ocekivao, kad sam ga izveo na cistinu, odvezavši bezbrojne uzlove kojima sam ga krvnicki vezao, kad sam ga oslobodio zivotinjskog straha blagom opomenom, nad njim se nenadano otvorilo vedro nebo, bez prijetnje, i na izmucenom licu je planulo divlje iznenadjenje, bezumna radost zbog poklonjenog zivota.

Budala, mislio sam, gledajuci ga s mrzjom, misli da je iskocio iz zamke.

Ali se tada desilo ono što nisam ocekivao, što nisam predvidio. Radost oslobodjenja obasjala ga je samo na tren, i zadržala se sasvim kratko, izgubivši odmah pocetnu snagu i svjezinu.

Gotovo u istom casu ujela ga je neka druga misao, lice mu je izgubilo svaku zivost, otezavši bespomocnom tugom.

Zašto? Je li se postidio svoga likovanja? Je li ga oborila nagla radost? Je li me pozalio zbog djetinje naivnosti? Ili se sjetio koliko je opasno ovo odricanje?

Polako, zacudo sporim pokretima, sagnuo se celom do poda, kao da se klanja, kao da pada, teško se oslonio na ruke, cinilo se da ga nece održati, i ustao, kao u snu. I izišao kao u snu, potpuno izgubljen.

Bio sam surov prema njemu, i prema sebi. Ali nisam imao drugog puta. Htio sam da saznam. Hasan je zivio sa drucijim ljudima, u drugom svijetu, i sve mu se lako otkrivalo. Meni niko ništa nije govorio, i morao sam da izvrcem svoju i Jusufovu dušu naopako, da bih došao do istine. Dug je bio taj put, doznavao sam malo-pomalo, dio po dio. Trebalo mi je mnogo vremena da saznam ono što dva obicna covjeka šapnu jedan drugome na cošku sokaka, u kratkom susretu. Porazila me misao koja mi se tada otkrila: koliko sam odvojen od ljudi, koliko sam usamljen. Ili sam je odgodio, razmislicu o njoj kasnije, kad se sve ovo svrši.

***

Kiše su prestale, naišlo je toplo suncano vrijeme, gotovo bez ikakva prelaza. Izašao sam na sokak i dugo koracao pored rijeke, gledao kako se isparava zemlja pod bujnom travom, zaustavljao oci na širokoj vedrini neba, isto je takvo nad ravnicom i nad mojim zavicajem, ne vuće me zelja da odem, nestalo je straha i prijeteceg huka nabujalih voda u mraku, nestalo je i moje nemoci. Evo me! - govorio sam nekome zlurado, znajuci da je prijetnja vec to što sam ziv. Osjecao sam potrebu da se krecem, da ucinem nešto odredjeno i korisno.

Imao sam cilj.

Pošao sam među ljude, smiren, tih, snabdjeven strpljenjem. Zahvalno sam primao sve što su mogli da mi pruže, i grdnju, i porugu, i obavještenje.

Nisam išao nasumce. Ako sam i skretao s pravca, ako sam i lutao bespućima, uvijek bih se vratio na put koji sam trazio. Putokaz mi je bila moja upomost, i necija riječ, nagovještaj, uzivanje nad mojom nesrećom, ćudjenje zbog moje promjene, i koracao sam sve sigurnije u traganju za tajnom, sve bogatiji i sve siromašniji od tog paljetkovanja, od te milostinje tuđih riječi, mrznje, samilosti.

Razgovarao sam sa pasvandzijom, Kara-Zaimom, strazarima, softama, dervišima, sa ozlojedjenima, nezadovoljnima, sumnjivima, sa ljudima koji su pojedinačno znali malo, ali su zajedno znali sve, pokazivao sam blago lice ćovjeka koji ne trazi ni osvetu ni pravdu, već koji hoće da uspostavi pokidane veze sa svijetom i smiri se u ljubavi prema Bogu, što nam ostaje i kad sve izgubimo. Mnogi su bili nepovjerljivi, mnogi surovi, i bezobzirni, ali sam ostajao smjeran i kad su me obasipali pogrđama, nastojeci da, pognute glave, uhvatim makar i trun istine, u prelivu glasa, u psovci, u likovanju, u toboznoj ili istinskom sazaljenju, u plemenitosti ćak, koja me iznenadjivala više nego pakost. I sve sam pamtio.

Kad sam prošao taj mucni put, doznavši i ono što mi nije bilo potrebno, moja naivnost je umrla, od stida.

Tako sam završio posljednju školu i došao na kraj. Trebalo je da se desi ono što sam očekivao. Ali ništa više nije imalo da se desi, niti sam išta više očekivao. Bio sam porazen, to je sve što sam postigao. A među ljudima je ostala lijepa prića o jednom smiješnom dervišu, koji je s njima smireno razgovarao o njihovom i o svome zivotu, pozivajuci ih na ljubav i opraštanje, kao što je i on oprostio, i koji je i sebe i njih tješio Bogom i vjerom, i onim svijetom, ljepšim od ovoga.

Vrativši se od Abdulah-efendije, šejha Sinanove tekije (i do njega sam dospio: ispostavilo se da smo sumnjali jedan u drugoga, i da smo se obojica prevarili, a bogzna koliko je on meni zla nanio, zbog te prazne sumnje, a koliko ja njemu), vidio sam Mula-Jusufa u bašći, pored rijeke. Trgao se kad sam otvorio kapiju i ušao; gledao me uznemireno, bolesno uzagrenih ociju.

Znao je kuda odlazim i šta trazim.

Nismo se pozdravili. Otišao sam u svoju sobu, izgledala je mračna i hladna, zamišljao sam da će biti velika i svijetla sudnica, kad ovaj ćas dodje, a nije ni ono što je bila. Odbijala me svojom pustoši, zaboravili smo se dok sam tragao za tajnom, izgubio sam njenu naklonost, a ništa nisam našao na drugom mjestu.

Stao sam uz prozor i nesabrano gledao u dan blješćav od sunca. To je sve što sam mogao da učinim, iako sam znao da je besmisleno.

Kad su se vrata otvorila, znao sam ko je ušao. Ništa nisam rekao. Ni on. Ćinilo mi se da ćujem njegovo teško disanje pored vrata.

Dugo je trajalo to mucno ćutanje, dugo je stajao iza mene, kao moja crna misao. Znao sam da će doći, ovako, bez poziva. Odavno sam ćekao ovaj ćas. A sad sam samo zelio da ode. Ali nije odlazio.

Progovorio je prvi, glas mu je tih i jasan.

- Znam kuda si išao, i šta si trazio.
- Šta onda hoćeš?
- Nisi uzalud trazio. Presudi, ili oprosti, ako možeš.
- Idi, Mula-Jusufe.
- Mrziš li me?
- Idi.
- Lakše bih podnio da me mrziš.
- Znam. Osjećao bi da i ti imaš pravo na mrznju.
- Ne kaznjavaj me cutanjem. Pljuni me, ili oprosti. Nije mi lako.
- Ne mogu ni jedno ni drugo.
- Zašto si mi govorio o prijateljstvu? Sve si znao već tada.
- Mislio sam da si učinio slučajno, ili iz straha.
- Ne otpuštaj me ovako.

Nije molio ponizno, zahtijevao je. Licilo je na hrabrost ocajanja. A onda je zacutao, obeshrabren mojom hladnoćom, i pošao prema vratima. Pa zastao i okrenuo se. Izgledao je bodar, gotovo veseo.

- Zelio bih da znaš koliko si me izmucio govoreći mi o prijateljstvu. Znao sam da ne može biti istina, a htio sam da bude. Zelio sam da se desi čudo. A čuda nema. Sad je lakše.
- Idi, Jusufe.
- Mogu li da te poljubim u ruku?
- Molim te, idi. Htio bih da ostanem sam.
- Dobro, idem.

Prišao sam prozoru i zurio u suncevalazak, ne znajući šta gledam, nisam čuo kad je izašao, ni kad su se vrata zatvorila. Opet je tih i ponizan, zadovoljan što se sve ovako svršilo. Pustio sam pacova iz klope, ne osjećajući ni velikodušnost ni prezir.

Pogled mi je lutao po brdima iznad kasabe i po prozorima kuća, na kojima je gorjelo predvećerno sunce.

Eto tako. I šta onda? Ništa. Sumrak, i noc, i svitanje, i dan, i sumrak, i noc. Ništa.

Znao sam da mi misao nije mnogo pametna, a bilo mi je svejedno. Čak sam gledao sebe nekako podsmješljivo, kao drugog: bolje bi bilo da traganje traje, bez prestanka, imao bih cilj.

Tada je u sobu ušao hafiz Muhamed, nahrupio zapravo, uzbuđen i uplašen. Gotovo sasvim izvan sebe. Pomislio sam, da bi trebalo samo da ga uhvati napad kašlja, kao i uvijek kad je uznemiren, pa bih morao sam da rješavam tajnu njegovog prestravljenog lica. Srećom, odložio je kašalj za docnije, i nekako izmucio da se Mula-Jusuf objesio u svojoj sobi, i da ga je Mustafa skinuo s konopca.

Pošli smo dolje.

Ležao je na postelji, modrocruvenog lica, zatvorenih očiju, hripava daha.

Mustafa je čučao pored njega i napajao ga vodom, otvarajući mu stisnuta usta kašikom i debelim prstima lijeve ruke. Glavom nam je davao znak da izađemo. Poslušali smo ga i pošli u bašču.

- Nesrećni mladić - uzdisao je hafiz Muhamed.
- Ostao je živ.
- Hvala Bogu, hvala Bogu. Ali zašto je to učinio? Zbog ljubavi?
- Nije zbog ljubavi.
- Upravo je izašao iz tvoje sobe. Šta ste razgovarali?

- Izdao je moga brata, Haruna. Drugovao je s njim, i izdao ga. Sam je priznao.
- Zašto bi on izdao tvoga brata?
- Bio je špijun kadijin.
- Oh, gospode Boze!

Ovaj cestiti starac, koji je svoju cestitost hranio neiskustvom, lakše bi podnio da sam ga udario u lice, nego što sam mu iskustvo obogatio ovom prljavštinom. Sjeo je na klupu, prihvativši se nemocno za naslon, i tiho zaplakao. Možda je tako i najbolje. Možda je to od svega što se može učiniti.

11.

*Široka zemlja im je postala tijesna,
srca su im osjetila usamljenost i tjeskobu.*

Moje nespokoјstvo se proširilo, prostrijevši se unazad: mislio sam kako sam opkoljen odavno, kako tuđje oči već dugo vrebaju svaki moj korak, čekajući da jedan bude pogrešan. A ništa nisam znao, hodao sam kao u snu, uvjeren da se sve moje tice samo mene i moje savjesti. Moj duhovni sin bдио je nada mnogom, po tuđjem nalogu, ostavljajući mi od slobode samo prazno uvjerenje da je imam. Godinama sam zarobljenik, bogzna cijih i bogzna kolikih ociju. Osjećao sam se ponizen i stiješnjen, unazad, izgubivši i onaj slobodni prostor koji sam zamišljao kao svoj, prije nesreće. Oduzeli su mi ga, nije se više vrijedilo vratiti u sjećanje. Nesreća je počela mnogo ranije nego što sam je postao svjestan. Ko me sve nije držao na oku, ko sve nije osluškivao moju riječ, koliko placenih ili dobrovoljnih strazara nije pratilo moj put i pamtilo moje postupke, cineci me svjedokom protiv samoga sebe. Broj im je postajao zastrašujući. Išao sam kroz život bez straha i pozorenja, kao budala pored provalije, sad mi se čini provalijom i ravan put.

Kasaba se pretvorila u veliko uho i oko koje lovi svaciji dah i korak. Izgubio sam prirodnost i sigurnost kad sam se susretao s ljudima. Ako sam se smiješio, izgledalo je da se ulagujem; ako sam govorio o nevažnim stvarima, izgledalo je da se krijem: ako sam govorio o Bogu i njegovoj pravdi, izgledalo je da sam glup.

Nisam znao ni šta da učinim sa svojim prijateljem Mula-Jusufom. Gorko kazem: prijateljem, a mislim da bi bilo još gore da smo zaista bili prijatelji. Ovako, što se njega tice, ne gubim ništa. Znam, bolje bih mazio svoju pozlijedjenost, kad bih mogao da se pozalim: gle, šta mi prijatelj učini. Ali nisam htio. Tako bih okrivio jednog čovjeka, i sve bi se svelo na račun između njega i mene, jer bih, uvrijedjen prijateljevom izdajom, zaboravio druge. Ovako, otiskujući ga u hrpu ostalih ljudi, proširivao sam i krivicu i gubitak. Činio sam to nesvjesno, sa nejasnom željom da razmjere budu obuhvatnije, kao i moj bol, kao i moje namirivanje. Kazem: bol, a ne osjećam ga. Kazem: namirivanje, a ne ostvarujem ga. Ljudi su postali moji teški dužnici, a ništa od njih ne tražim.

Mula-Jusuf me susreće sa strahom u potamnjelim ocima, ja se smiješim umorno, sav crn iznutra. Ponekad, ali samo ponekad, činilo mi se da bih mogao da ga zadavim dok spava, ili dok sjedi, zamišljen. Ponekad sam želio da ga odvojim od sebe, da ga pošaljem u drugu tekiju, u drugi grad. Ali ništa nisam činio.

Hasan i hafiz-Muhamed bili su ganuti mojom velikodušnošću i praštanjem, a meni je, začudo, godilo njihovo priznanje za ono što nije bilo istina. Jer nisam ni zaboravio ni oprostio.

To mi je vratilo Hasana, i teško objašnjivo zadovoljstvo zbog njegova prijateljstva, nekakvu unutrašnju ozarenost, bez razloga, gotovo bez smisla, ali sam je primao kao poklon, i želio da traje, neprekidno.

- Pametno si učinio što si ga ostavio na miru - rekao je, ne pominjući dobrotu već korist; njegovo priznanje ponekad zvuči oporo. - Ako ga otjeraš, doći će drugi. Ovaj je manje opasan, kad znaš ko je.
- Niko mi više nije opasan. Ostavicu ga na miru, neka živi kako zna. Ne mogu ni da ga mrzim. Čak ga i zalim.
- I ja. Neshvatljivo je da čovjek živi samo od svoje i tuđe nesreće. Da misli na svoju i priprema tuđu. On sigurno zna kako izgleda pakao.
- Zašto mi nisi rekao kada si saznao?
- Ništa ne bih spriječio. Sve se već bilo desilo. Pustio sam da tražiš i da se navikavaš na tu misao. Bogzna šta bi učinio da si saznao iznenada.
- Mislio sam da ću nešto učiniti kad pronadjem krivca. A ne mogu da učinim ništa.
- Činiš mnogo - rekao je ozbiljno.
- Ne činiš ništa. Puštam da vrijeme prolazi, izgubio sam oslonac, nema više radosti u onome što radim.
- Ne smiješ tako da misliš. Preduzmi nešto, otimaj se.
- Kako?
- Kreni na put. Kud bilo. Kuci, u Johovac, promijeni kraj, ljude, nebo. Vrijeme je kosidbe. Zasuci rukave, stani među kosce, oznoj se, umori.
- Tuzno je sad kod moje kuće.
- Onda, hajde sa mnom. Spremam se na put, do Save. Konacicemo u hanovima, među buhama, ili pod bukvama, proputovacemo pola Bosne, precićemo i u Austriju, ako hoćeš.

Nasmijao sam se:

- Ti misliš da je putovanje svakome zadovoljstvo, kao tebi. Čak i lijek.

Taknuo sam u pravo mjesto i zica je zabrujala. - Svakome bi trebalo odrediti da putuje, s vremenom na vrijeme - rekao je, paleći se. - Čak i više: da nikad ne zastane duže nego što je neophodno. Čovjek nije drvo, i vezanost je njegova nesreća, oduzima mu hrabrost, umanjuje sigurnost. Vezujući se za jedno mjesto, čovjek prihvata sve uslove, čak i nepovoljne, i sam sebe plaši neizvjesnošću koja ga čeka. Promjena mu lici na napuštanje, na gubitak ulozenog, neko drugi će zaposjesti njegov osvojeni prostor, i on će pocinjati iznova. Ukopavanje je pravi početak starenja, jer je čovjek mlad sve dok se ne boji da zapocinje. Ostajući, čovjek trpi ili napada. Odlazeci, čuva slobodu, spreman je da promijeni mjesto i nametnute uslove. Kuda i kako da ode? Nemoj da se smiješiš, znam da nemamo kud. Ali možemo ponekad, stvarajući privid slobode. Tobaže odlazimo, tobaže mijenjamo. I opet se vraćamo, smireni, utješljivo prevareni.

Nikad nisam znao kad će njegova riječ skrenuti u podsmijeh. Je li se plašio određene tvrdnje, ili nije vjerovao ni u jednu određenu?

- Zato ti neprestano odlaziš? Da sačuvaš privid slobode? Znači li to da slobode nema?
- Ima i nema. Ja se krećem u krugu, odlazim i vraćam se. Slobodan i vezan.
- Onda, treba li da idem ili da ostanem? Jer je svejedno, izgleda. Ako sam vezan, nisam slobodan. A ako je vraćanje cilj, čemu onda odlazjenje?

- Pa u tome i jeste sve: vratiti se. S jedne tacke na zemlji ceznuti, polaziti i ponovo stizati. Bez te tacke za koju si vezan, ne bi volio ni nju ni drugi svijet, ne bi imao odakle da podješ, jer ne bi bio nigdje. A nisi nigdje ni ako imaš samo nju. Jer tada ne misliš o njoj, ne cezneš, ne voliš. A to nije dobro. Treba da misliš, da cezneš, da voliš. Onda, spremi se na put. Ostavi tekiju hafiz-Muhamedu, oslobodi se ti njih i oni tebe, i budi spreman da se na mirnom konju, sa ranama na straznjici, nadješ na kapiji drugog carstva.

- Nije baš slavno.

- Rane su rane, dervišino.

- Mjesto je malo nezgodno.

- Mjesto kao i svako drugo. Ne možeš jahati na glavi, nekome bi moglo izgledati cudno. Licilo bi na pobunu. Onda, jesmo li se sporazumjeli?

- Jesmo. Nikud ne idem.

- Aman! Liciš mi na hirovitu djevojku s kojom nikad ne znaš na cemu si. E pa, bradata mušicava djevojko, tvrdo si, izgleda, odlucio da ostaneš neodlucan. Ali ako promijeniš mišljenje, ako ti dosadi da se rveš s jednom jedinom mišlju, kao sa karandzoložom, potrazi me, znaš gdje ćeš me naci.

Nisam htio da idem nikud iz kasabe. Zelio sam da odem, jednom ranije, da odlutam neznanim putevima. Ali to je bila prazna sanjarija, nemocna zelja za oslobadjanjem, misao o onome što ne može biti. Sad se više ne javlja. Drži me ovo mjesto nesrecom kojom sam pogodjen. Prikovala me, kao kopljem. Ostalo mi je malo misli, malo pokreta, malo puteva. Sjedio sam u bašci, na suncu, ili u sobi, nad knjigom, ili šetao pored rijeke, znajući da to cinim po navici, bez volje, bez uzivanja. Ali sam se sve češće hvatao kako se osjecam ugodno na suncevoj toplini, u onome što citam, u odbljescima vode. Pocelo je da biva obicno, cak lijepo, spokojno. Cinilo se da zaista zaboravljam, u meni je vladala tišina. A onda bi me, neocekivano, bez vidljiva razloga, bez misli koja bi ga izazvala, prostrijelio vatren ubod, kao mucan skriveni bol, kao grc. Šta je to? - pitao sam se, tobože iznenadjen, bojeci se da priznam tu nezeljenu uzbunu, zatrpavajući je sitnicama što su mi bile nadomak ruke ili misli.

A nešto sam ocekiavao.

Bio sam neodredjena i promjenljiva raspolozenja, kao covjek koji nije ni zdrav ni bolestan, i ko; ga povremeni znaci bolesti teze pogadjaju nego da traju bez prekida. Iz tog mucnog stanja izvukla me mrznja. Ozivjela me i ustalila, razgorjevši se jednog dana, jednog trenu, kao plemen. Razgorjela se, kazem, jer je dotle tinjala zapretana, i liznula, bijesna od siline, joprzivši mi srce vrelinom. Bila je u meni, sigurno odavno, nosio sam je kao žišku, kao zmiju, kao gujku što se sad rasprsnula, a nisam znao kako se do tog casa skrivala, zašto je mirovala, i cutala, ni zašto se javila u prilici koja nije bila pogodnija od drugih, ranijih. Sazrijevala je u tišini, kao i svako osjecanje i rodila se jaka i snazna, dugo hranjena cekanjem.

Za divno cudo, bilo mi je drago da mislim kako se javila neocekivano, a osjecao sam je u sebi i ranije, i pravio se da je ne prepoznajem. Bojao sam se da ne ojaca, a sad sam ja ojacao njome, drzeci je pred sobom kao štit, kao oruzje, kao pozar, opijen njome, kao ljubavlju. Mislio sam da znam šta je to, ali sve što sam do tada smatrao mrznjom, bila je njena prazna sjenka. Ovo što me obuzelo, zivi u meni kao mracna i strašna snaga. Ispricacu, polako, ne zureci, kako se to desilo. Desilo, zaista, kao potres.

12.

*Ne smatrajte mrtvima one
koji su na bozjem putu ubijeni.*

Išli smo zlataru hadzi-Sinanudinu Jusufu, Hasan i ja, vukao me svuda sa sobom, tada sam već znao da smo prijatelji i da mi je ugodno uz njega. Nije to više bila potreba za zaštitom, već potreba za ljudskom blizinom, bez ikakve druge koristi.

U Kujundziluku nas je sreo Ali-hodza, u starom poderanom odijelu, u iznošenim papucama, sa neuglednim culahom na glavi. Nisam volio s njim da se susretнем, obično je neugodan, krije se toboznom ludošću, da bi mogao da kaže ono što misli. A cini to grubo.

- Pristaješ li na razgovor koji ti neće koristiti? - pitao je Hasana, ne gledajući me.
- Pristajem. O čemu ćemo razgovarati?
- Ni o čemu.
- Znači, o ljudima.
- Ti sve znaš. Zato što te se ništa ne tiče. Jutros sam prosiо tvoju sestru.
- Od koga si prosiо moju sestru?
- Od njenog oca, od kadije.
- Kadija joj nije otac.
- Onda je tetka.
- Dobro, šta si rekao tetki?
- Rekao sam: daj mi je za ženu, šteta da uzalud propada njena mladost i ljepota. Ostace neudata ovako pored tebe. Primicu i miraz uz nju, svakako je sve tuđe, preuzecu makar hiljadu godina tvoje dzehenemske vatre, bice ti lakše. Okani se, rekao je, idi svojim putem. Idem svojim putem, rekao sam, a zašto njoj ne daš da ide svojim? Zar je toliko mrziš? Mislio sam da bar nju jedinu na svijetu ne mrziš. A ti, kuda si pošao?
- Hadzi-Sinanudinu Jusufu, zlataru.
- Idi. Necu s tobom. Ne znam kakav je.
- Ne znaš kakav je hadzi-Sinanudin?
- Ne znam. Misli samo na zatvorenike, nosi im hranu svakog petka, osiromašice zbog njih, sve njima daje.
- Zar je to rdjavo?
- Šta bi on radio da nestane zatvorenika? Bio bi nesrećan. Zatvorenici su mu ickija, kao drugome lov, ili pice. A treba li ickiju vezati za ljudsku nesreću? Možda i treba, nisam razmišljao.
- Zar je loše naviknuti se na dobro djelo?
- Zar dobro djelo treba da postane navika? Ono se dešava, kao ljubav. I kad se desi, treba ga sakriti, da bi ostalo naše. Kao što ciniš ti.
- Šta ja cinim?
- Nosiš hadzi-Sinanudinu milostinju za zatvorenike, ali kriješ. Desilo ti se, i stid te da pokazeš ljubav. Zato ideš sam.
- Nisam sam. Zar ne poznaješ šejh-Nurudina?
- Kako ne bih poznavao šejh-Nurudina? Gdje je?
- Ovdje, sa mnom.
- S tobom? Ne vidim ga. Zašto ne progovori, da ga bar cujem?
- Nećeš da me vidiš, a ne znam zašto. Jesi li ljut na mene?
- Eto vidiš, nema ga - uzalud me trazio Ali-Hodza pored Hasana. - Ni glasa ni lika. Nema šejh-Nurudina?

Otišao je bez pozdrava.

Hasan se smješkao zbunjeno, sigurno zbog mene.

- Opor je.
- Opor i zloban.
- Cudan covjek.
- Zašto nije htio da me vidi?
- Govorio je pametno. Bila mu je potrebna jedna ludost, da ga izvuče.

Ne, nije to ludost. Nešto je htio, nešto je smjerao. Nema šejh Nurudina, rekao je. Možda zato što nisam više ono što sam bio. Možda što nisam vratio udarac? Ili što nisam učinio ništa što bi covjek trebalo da uradi. I eto, nema me.

- Šta misliš o njemu? - upitao sam Hasana, ne zeledi da otkrijem kako me zaboljelo što nije htio da me vidi, a ne misleci da se otkrivam time što ga ne zaboravljam. Srecom, Hasan je htio da me obešteti, i cinio je to smeteno. Znao sam po tome što troši mnogo rijeci, i što govori ozbiljno.

- Ne znam. Pravedan je, i iskren. Samo nema mjere. To mu je postala ickija, kako on kaze. I porok. Ne brani pravdu, on napada njome; postala mu je oruzje, a ne cilj. Možda i ne zna da je jezik mnogih koji cute, i osjeca zadovoljstvo da smije što oni ne smiju, donoseci im njihovu nrecenu rijec. Oni ga prepoznaju, jer je njihova unakazena potreba da govore, i ne bi ga bilo kad bi tu potrebu smjeli da zadovolje. Prirodan je i neizbjezan zato što ima korijen, neobavezan i pretjeran zato što je sam. Zato je i grub, zato i nema mjere. Uvjerio je sam sebe da je postao savjest grada, i siromaštvom placa to zadovoljstvo. Možda ponekad donese i svjezine kao vjetar, ali ne vjerujem da cinu veliku uslugu ni iskrenosti ni pravednosti. Po njemu, izgledaju kao nastranost. Lice na osvetu i na surovo zadovoljenje, a nikako na plemenitu potrebu kojoj bi ljudi trebalo da teze. Postao je sam svoj neprijatelj, pretvorivši se u suprotnost svemu što je možda i iskreno zelio. Možda je i opomena, ali nije putokaz. Jer, kad bismo svi cinili i mislili kao on, kad bismo govorili otvoreno i grubo o svakoj mani drugog covjeka, kad bismo se zalijetali u oci svakome ko nam se ne dopada, kad bismo trazili da ljudi zive kako mi smatramo da je dobro, svijet bi postao gora ludnica nego što je sad. Surovost u ime plemenitosti je strašna, vezala bi nam i noge i ruke, ubila bi nas licemjerjem. Bolja je surovost koja pociva na sili, bar mozemo da je mrzimo. Tako se izdvajamo i cuvamo bar nadu.

Nisam mislio da li je tacno to što je govorio, ni da li je iskreno. Znao sam da je na mojoj strani, da me štiti od nepravednog napada: osjetio je šta me mucu. Nicim me ne bi toliko smirio, ni podsmijehom, ni oštrinom, ni potpunim odbijanjem, koliko ovim glagoljivim razmatranjem, izvanredno podešenim za moje uho. Djelovalo je ubjedljivo, jer nije sitnicavo, a meni je ostajalo pravo da dorecem misao i da se odbranim. - Zlobni lakrdijaš! - mislio sam ljutito. - Bijesni mahalski pas! Stao je iznad cijelog svijeta i jednako pljuje po svakome, i po krivima i po pravima, i po griješnicima i po zrtvama. Šta on zna o meni da bi mogao da mi sudi!

Ali moja srdzba nije bila duga, ni teška. Zaboravio sam Ali-hodzu uskoro, a u meni je ostala ugodna toplina od Hasanove rijeci. Nisam više ni mislio šta je rekao, znam da je lijepo i da sam zadovoljan. Pruzio mi je ruku, opet, odbranio me. A to je mnogo vaznije od glupog hira opakog hodze.

Dok je Hasan pricao hadzi-Sinanudinu Jusufu o susretu i razgovoru, mislio sam kako je dobar i pazljiv covjek, i kako je sreca što sam naišao na njega. Smijali su se, hadzi-Sinanudin tiho, samo vedrim ocima i krajevima tankih usana, Hasan glasno, pokazujuci sedef svojih ravnih zuba, i razgovarali, ne trudeci se da budu ni pametni ni ozbiljni, gotovo neobuzdani, kao djeca, kao prijatelji koji uzivaju jedan u drugome.

Hasan je pretjerivao, iskrivljujuci hodzine rijeci. Rekao je kako Ali-hodza nije htio da dodje, zato što se boji hadzi-Sinanudina. Briga o zatvorenicima je hadzi-Sinanudinovo zadovoljstvo, kao lov, kao kocka, kao ljubav. Svijet bez zatvorenika, to bi bila hadzi-Sinanudinova tuga. Na cemu bi se tada izivljavala njegova plemenitost? Ne bi mogao bez njih, i kad bi ih nestalo, bio bi nesrecan i izgubljen. Išao bi da moli vlast: ne uništavajte me, zatvorite nekoga! Šta cu ja bez zatvorenika? Ako nikog ne bi bilo, ponudio bi da zatvore njegove prijatelje, da bi mogao da se brine za njih. Tako bi im najbolje dokazao svoju ljubav.

- Valjda bi mi i ti ucinio to zadovoljstvo - smijao se starac, pristajuci na Hasanovu šalu, ravnodušan prema onome što je covjek o njemu stvarno rekao. I odmah je sve prebacio na Hasana:

- A šta je o tebi rekao? Da si nesposoban i za dobro i za zlo? Tako je, cini mi se, mislio?

- Rđjav bez licne koristi, dobar samo kad sam neodgovoran. Nešto kao griješni andjeo, porocna djevica, pošteni lupez.

- Porocan i plemenit, smiren i plah, razlozan i tvrdoglav. Svakakav. Nikakav.

- Ne cijeniš me baš mnogo.

- Ne - rekao je starac ozareno. - Ne cijenim. Njegov pogled je govorio: ne cijenim, volim te. Bilo je tiho i ugodno u ovom cistom ducanu, svjezina se dizala iz opranih, još vlaznih podnica, kroz kameni okvir otvorenih vrata uvlacila se stišana toplina ljetnog dana, culo se sitno kuckanje kujundzijskih cekica, kao u dječijoj igri, kao u snu. Pred ocima mi je polumrak nadsvodjenog kamenog ducana, zelenkast od sjene gustog drveta na sokaku, kao smiren odsjaj duboke vode. Osjecao sam se lijepo, prijatno, sigurno. Dok je Hasan pricao o Ali-hodzi, znao sam da nece ništa reci o meni, nisam se plašio ni izdaje ni neopreznosti. Mir se slijegao po meni, kao polen, kao ljetna rosa, zbog ove dvojice ljudi. Bili su dva sjenovita drveta, dva bistra izvora. Varka je, ili se moje sjecanje pretvara u miris, ali mi se cini da sam zaista osjecao svjezinu i blag miris što je strujao od njih. Ne znam kakav, na borovinu, na šumsku travu, na proljetni lahor, na bajramsko jutro, na nešto drago i cisto.

Odavno nisam dozivio takvo tiho spokojstvo, kakvo su mi poklonila ova dva covjeka.

Njihova mjesecinasta vedrina, njihovo prijateljstvo bez usklika i keranih rijeci, njihovo zadovoljstvo zbog svega što znaju jedan o drugome, natjerali su i mene da se smiješim, ne narocito pametno, probudivši u meni zaspalu ili zeljenu dobrotu, kao kad gledamo djecu. Postao sam prozracan, lak, bez traga zlocude tezine što me dugo tištala.

- Hajde da te ozenim, da se smiriš - rekao je starac nježno i prijekorno, i sigurno to nije govorio prvi put. - Hajde, zli covjece.

- Rano mi je, hadzija. Nemam ni pedeset godina. A još me cekaju mnogi drumovi.

- Zar ti nije dosta, skitnico! Sinovi su uz nas dok smo jaki, a napuštaju nas kad su nam potrebni.

- Ostavi sinove neka idu svojim putem.

- Ostavljam, skitnico. Zar ne smijem ni da zalim?

Onda sam prestao da se smiješim. Znao sam da mu sin zivi u Carigradu. Mozda je zbog njega poceo da se brine o zatvorenima, da zaboravi zalost što ga godinama ne vidi. Mozda se zato vezao uz Hasana, podsjeća ga na sina.

- Eto - okrenuo se Hasan meni, šaljivo prekoravajući starca - zali što mu je sin završio škole, a ne raskiva tuđe zlato u ovoj radnji, što zivi u Carigradu a ne u ukisloj kasabi, što mu šalje pisma puna poštovanja, a ne traži novac da raspe na kocku i na djizlije. Reci mu, šejh-Nurudine, da ne griješi dušu.

Moje ganutosti je odjednom nestalo. Ono što je hadzi-Sinanudin odgovorio, ili je mogao odgovoriti, da je sumnjiva sreća u tuđem svijetu, a da je od svega važnija ljubav i toplina među onima koji bi ti i krvi svoje dali, moglo me podsjetiti na oca i brata. Moglo je, a nije. To što se Hasan obratio meni, prvi put u cijelom razgovoru, bez potrebe, iz pažnje, da me ne ostavi po strani, podsjetilo me da sam ovdje suvišan, da su njih dvojica dovoljni jedan drugome.

Bio sam siguran malocas da Hasan neće pomenuti nepravdu koju mi je učinio Ali-hodza, znao sam da će me poštediti. A sad sam mislio da u njihovom razgovoru nije bilo mjesta za mene. Otriježnila me zakašnjela pažnja, koja je sve pokvarila.

Teško mi je da se lišim zadovoljstva kojim sam bio ispunjen, i lijepog sjećanja, koje bih htio da zadržim, ali nisam mogao da ugušim sumnju. Ali-hodzine riječi o sebi i hadzi-Sinanudinu je ponovio, čak i teže nego što su bile. O meni je precutao. Da li samo iz pažnje?

Zašto nije rekao? Od cega je želio da me poštedi, ako je zaista mislio da je to ludost? Nije mislio da je to ludost, eto zašto je precutao. Dobro zna zašto Ali-hodza nije htio da me vidi. Za Ali-hodzu i za kasabu ne postojim više. Ni lika ni glasa, rekao je. Nema ga, nema šejh-Nurudina, umrlo je njegovo ljudsko dostojanstvo. Ono što je ostalo, samo je prazna ljuštura nekadašnjeg čovjeka.

Ako ne misli tako, zar se i s tim nije mogao šaliti, kao i sa svim ostalim?

Ili je želio da poštedi moju osjetljivost. Ako je tako, ipak sam na dobitku, iako boli.

Dok sam pokušavao da se oslobodim obruca što mi je stegao srce, precuvši ono što su njih dvojica govorili, vidio sam kako je sokakom prošao čovjek, zbog koga su se moje misli naglo izmijenile. Zaboravio sam i Ali-hodzin prezir i neobjašnjeno Hasanovo cutanje o svemu. Pored ducana je prošao Ishak, bjegunac! Sve je njegovo, i hod, i sigurno držanje, i miran korak, i nebojanje!

Rekao sam nešto, da opravdam svoj nagli izlazak, i istrcao na sokak.

Ali Ishaka nije bilo. Pozurio sam u drugu ulicu, tražeci ga. Odakle u kasabi? Usred dana, neprerušen, neuzurban, kako se usudjuje, šta traži?

Pred ocima mi je njegovo lice, vidjeno iz tame ducana, blještavo i jasno, kao i one noci, u tekijskoj bašci, on je, sve sam sigurniji, raspoznavao sam svaku crtu, sad, naknadno; on je, Ishak. Ne misleći zašto mi je potrebno, ni zašto je važno da ga vidim, išao sam za njim, šteta što ljudi ne ostavljaju za sobom miris, kao tvorovi, šteta što naše oči ne vide kroz zidove kad nam želja postane bezumna, htio sam da ga zovnem njegovim imenom, ali on nema imena, zašto si se pojavio, Ishace, ne znam je li dobro ili rdjavo, ali je neophodno, rekao je: docu jednom, i eto, došao je, sad je to jednom, i sve je opet ozivjelo u meni, i bol, i muka, kao i ranije, mislio sam da je umrlo i postalo gnjilez, mislio sam da je potonulo na dno mene, nedohvatno, a eto, nije. Ishace, gdje si? Jesi li misao, jesi li sjeme ili cvijet moga nemira? Vidio sam ga one noci u bašci, vidio sam ga malocas, na sokaku. Nije avet. A ne stizem ga.

Vratio sam se u ducan, porazen. Hasan me pogledao, ne upitavši ništa.

- Ucinilo mi se da je jedan poznanik.

Srecom, nisu vidjeli moju zbunjenost, sigurno su posvršavali sve svoje poslove dok sam trazio Ishaka, i nastavljali su razgovor, drukciji, doduše, drugim glasom, drukcijim rijecima. Svejedno mi je, postalo mi je otuzno njihovo prijateljstvo. Licilo je na nedoraslost. Ili na lijepu laz. Ovo moje, što se dešava, ozbiljnije je, i vaznije.

Opet sam isklucio svijet, u casu je zarasla staza koja je vodila ljudima, mislio sam na Ali-hodzu, na Ishaka, na sebe, uzburan i pomracen.

Nije me se ticalo, a opet sam cuo njihov razgovor, ne razumijevajuci ga.

- Necu - rekao je Hasan, odbijajuci nešto - Nemam ni vremena ni volje.

- Mislio sam da si hrabar.

- Kad sam rekao da sam hrabar? Ne vrijedi ti da me podbadaš. Necu da se miješam u to. A bolje bi bilo da se ni ti ne miješaš.

- Plah, tvrdoglav, nikakav - zakljucio je starac tiho.

Ali to više nije ljubav.

Tako je bolje, mislio sam malodušno, nesvjesno opravdavajuci svoje izdavanje. Tako je bolje, bez slatkih rijeci, bez praznog smiješka, bez varanja. Sve je lijepo dok ništa ne trazimo, a prijatelje je opasno iskušavati. Covjek je vjeran samo sebi.

Dok sam tako, prljajuci druge, utoljavao svoj nemir, bez zadovoljstva i bez zburadosti, ducan se zamracao, plave sjenke postale su crne.

Okrenuo sam se: u kamenom okviru vrata stajao je muselim.

- Udji - pozvao ga je hadzi-Sinanudin, ne dizuci se.

Hasan se digao, mirno, bez zurbe, i pokazao mu mjesto.

Ja sam se pomakao u stranu, bez ikakve potrebe, otkrivajuci tako svoju zbunjenost. Prvi put sam ga vidio izbliza poslije Harunove smrti. Nisam znao kakav ce biti ovaj susret, nisam znao ni sad dok sam ga gledao, uznemiren, vracajuci na njega pogled s Hasana, s hadzi-Sinanudina, sa svojih ruku, smeten i prestravljen, ne pred njim, pred sobom, jer nisam znao šta ce se desiti, da li ce me pozlijedjenost gurnuti protiv njega u najgorem casu i na najgori nacin, ili ce me strah natjerati da mu se pokorno osmjehnem, uprkos svemu što sam osjecao, zbog cega bih prezirao sebe cijelog zivota. Gubio sam prisebnost, osjecao kako mi zlicica igra i krv mucno navaljuje u srce. Uzeo sam duhansku kutiju koju mi je Hasan pruzio (zar je osjetio moj nemir?), i jedva otvorivši poklopac, poceo da hvatam zute tanke vlati, prosipajuci ih drhtavim prstima po krilu. Hasan je uzeo kutiju, napunio cibuk i pruzio mi ga, pušio sam, potezao ljuti dim, prvi put u zivotu, jednom rukom drzao drugu i cekao da me pogleda, da mi nešto kaze, osjecajuci da sam moker od znoja.

Nece sjesti, rekao je hadzi-Sinanudinu, svratio je slucajno, prolazeci ovuda, i sjetio se da ga nešto upita.

(Navala krvi se stišala, disao sam lakše, gledao ga ispod oka, još je mracniji, mislio sam, još ruzniji nego onda, iako ne znam da li mi je ikad padalo na um da je mracan i ruzan.)

Nije to njegov posao, ali su mu rekli da hadzi-Sinanudin neće da plati seferi-imdadije, ratnu pomoc, odredjenu carskom zapoviješću, pa i drugi zbog toga zatezu, a ako ugledni ljudi, kao on, hadzi-Sinanudin, ne izvršavaju svoju duznost, šta se može očekivati od ostalih, batakcija i lezihljebovica, kojih se ne tice ni zemlja ni vjera, i koji bi pustili da sve propadne samo da

njihove akce ostanu nedirnute u cekmedzetu. On se nada da se to hadzi-Sinanudinu desilo slucajno, da je zaboravio ili propustio, i da ce uciniti što prije, odmah, da se ne pravi nepotrebna guzva, koja nikome ne koristi.

- Nije se desilo slucajno - odgovorio je hadzi-Sinanudin spokojno, bez straha i bez prkosa, strpljivo sacekavši da muselim kaze sve što je htio. - Nije slucajno, i nisam zaboravio, ni propustio, vec necu da dam što nije pravo. Buna u Posavini, to nije rat. Zašto onda da se placa ratna pomoc? A carska zapovijest, koju pominješ, ne tice se ovog slucaja, i treba sacekati odgovor Porte na molbu koju su poslali najugledniji ljudi, a svi misle isto, i niko se ne povodi ni za kim, pa ako bude carska odluka da se placa, platice.

- Hadzi Sinanudin-aga hoce da kaze da je najsigurnije poslušati carsku volju, a ako bi platili, ucinili bi to samovoljno i nezakonito, a samovolja i nezakonitost stvaraju nered i smutnju - umiješao se Hasan, ozbiljna lica, ušavši medju njih sa strane, prekrštenih ruku na prsima, ljubazno spreman da sve potanko objasni muselimu, ako nije shvatio.

Ali muselim nije volio šalu, niti ga je omelo ovo toboze naivno tumacenje. Ne pokazujuci nestrpljenje zbog ovog uplitanja, ni ljutinu zbog neskrivenog podsmijeha, ni prezir cak, za koji njegov polozej nikad ne mora da trazi razlog, pogledao je Hasana svojim nepokretnim teškim ocima, za koje ni njegova rođena žena ne bi mogla reci da su pitome, i okrenuo se hadzi-Sinanudinu:

- Kako hoćeš, mene se ne tice. Samo mislim, nekad je jevtinije platiti.

- Nije mi stalo je li jevtino, vec je li pravedno.

- Pravda moze da bude skupa.

- I nepravda isto tako.

Pa su se gledali jedan dugi trenutak, nisam vidio muselimov pogled, ali sam znao kakav je, a starac se cak osmjehnuo, ljubazno i dobrodušno.

Muselim se okrenuo i izašao iz ducana. Zelio sam da što prije izadjem na sokak, ugušice me vazduh koji je on disao, izbezumice me rijeci koje ce njih dvojica reci, rugajuci se.

Ali su me ovi ljudi neprestano iznenadjivali.

- Pa? - upitao je starac, i ne pogledavši za muselimom. - Jesi li se predomislio?

- Nisam.

- Hasanova se ne povlaci, kao carska. Ništa mi danas ne uspjeva.

Nasmijao se, kao da ga je Hasanovo odbijanje obradovalo, i poceo da se prašta:

- Kad ćeš opet doci? Pocecu da mrzim i svoje i tudje poslove, odvajaju me od prijatelja.

Ni rijeci o muselimu! Kao da nije ni bio u ducanu, kao da je prosjak naišao, trazeci milostinu! Zaboravili su ga, odmah, cim je prag prekoracio.

Bio sam zacudjen. Kakva je to oholost, caršinska, gospodska, koja tako potpuno odbaci ono što prezire? Koliko godina i pasova mora proci da covjek uguši u sebi zelju da se naruga, da pljune, da izgrdi? Nisam vidio ni da to cine namjerno, ni da se savladavaju. Izbrisali su ga, jedostavno.

Gotovo da su i mene uvrijedili. Zar je moguće tako preci preko ovog covjeka? On zaslujuje više. O njemu se mora misliti. Njega je nemoguće zaboraviti, nemoguće izbrisati.

- Kako to da ni rijec niste rekli o muselimu kad je izašao? - upitao sam Hasana na sokaku.
- Šta bi se o njemu imalo reci?
- Prijetio je, vrijedjao.
- On moze unesreciti, ali ne moze uvrijediti. Moraš voditi racuna o njemu, kao o vatri, kao o mogucoj opasnosti, to je sve.
- Govoriš tako, jer ti nije zlo ucinio.
- Mozda. A ti si bio uznemiren. Jesi li se uplašio? Duhan ti je ispadao izmedju prstiju.
- Nisam se uplašio.

Pogledao me, iznenadjen valjda mojim glasom.

- Nisam se uplašio. Sjetio sam se svega. Sjetio sam se svega, bogzna koji put, ali drukcije nego ikad ranije. Bio sam uznemiren kad je ušao, i dok je razgovarao s hadzi-Sinanudinom, nisam mogao ni da odredim ni da zaustavim nijednu svoju misao, pretrcavale su kroz mozak, usplahirene, zbunjene, isprepletene, vrele od sjecanja, pozlijedjenosti, bijesa, bola, sve dok me nije okrznuo hladnim usredsredjenim pogledom, teškim od prezira i nipodaštavanja, drukcijim nego što je gledao njih dvojicu. Tada, u tom kratkom casu, kad su nam se pogledi dodirnuli, kao dva oštra vrha nozeva, moglo se desiti da u meni prevlada strah. Bio se vec javio, i plavio me, naglo, kao nadošla voda.

Doživljavao sam teške casove i ranije, sukobljavao se u sebi sa oprecnim mišljenjima, mireci plahovitost nagona i opreznost razuma, ali ne znam da sam se ikad, kao u tom trenutku, pretvorio u poprište toliko suprotnih htijenja, da su toliki buljuci naprasnih zelja nasrtali da provale, zadržavani kukaviclukom i strahom. Ubio si mi brata, vikao je u meni ostrvljeni bijes, uvrijedio si me, uništio. A u isto vrijeme sam znao da nije dobro što me vidi baš s ovim ljudima, koji ga preziru i odupiru mu se. Tako sam i nehotice, bez svoje volje, na suprotnoj strani, protiv njega, a volio bih da to ne zna.

Odlucio je, izgleda, baš taj strah. Istisnuo ga je stid pred samim sobom, najgori i najtezi stid, koji radja hrabrost. Moja uzbuđenost se smirila, stišao se ludi huk, misli nisu više prelijetale kroza me kao ptice preko vatrišta, znao sam za jednu jedinu, nastala je tišina smirenja, u kojoj su andjeli pjevali. Andjeli zla. Likujuci.

To je bio radosni cas moga preobrazaja.

Gledao sam poslije toga, gotovo ozaren novom vatrom, iznutra, gledao u njegov snazni vrat, u malo pognuta pleca, u zbijenu priliku, svejedno mi je da li ce se okrenuti, svejedno mi je da li ce me pogledati s osmijehom ili s prezirom, svejedno, moj je, potreban mi, vezao sam se za njega mrzjom.

Mrzim te, šaptao sam strasno, okrecuci pogled, mrzim ga, mislio sam, gledajuci ga. Mrzim, mrzim, dovoljna mi je ta jedna jedina rijec, nisam mogao da je se naizgovaram. Bila je to slast, mlada i svjeza, bujna i bolna, kao ljubavna ceznja. On, govorio sam u sebi, ne dajuci mu da ode daleko od mene, ne dopuštajuci da ga izgubim. On. Kao što se misli o voljenoj djevojci. Ponekad sam ga puštao od sebe, kao zvjerku, da bih mogao ici za njegovim tragovima, i opet ga priblizavao, da mi bude na nišanu ociju. Sve što je u meni bilo razdešeno, zbunjeno, rasuto, sve što je trazilo izlaz i rješenje, smirilo se, stišalo, sakupilo snagu što je neprestano jacala.

Moje srce je našlo oslonac.

Mrzim ga, šaptao sam zaneseno, iduci sokakom. Mrzim ga, mislio sam, klanjajuci jaciju. Mrzim ga, izrekao sam gotovo glasno, ulazeci u tekiju.

Kad sam se ujutro probudio, mrznja je cekala budna, dignute glave, kao zmija sklupcana u vijugama moga mozga.

Necemo se više odvajati. Ona ima mene, ja imam nju. Zivot je dobio smisao.

Godila mi je u pocetku pomalo snena zanesenost, kao prvi trenuci groznice, bila mi je dovoljna ta cma, strašna ljubav. Licilo je gotovo na sreću.

Postao sam bogatiji, odredjeniji, plemenitiji, bolji, cak i pametniji. Izglobljeni svijet se smirio u svome ležištu, uspostavljao sam ponovo odnos prema svemu, oslobadjao se mracnog straha zbog besmisla zivota, zeljeni red se nazirao preda mnom.

Natrag, bolećivo sjecanje na djetinjstvo, natrag, ljigava nemoci, natrag stravo nesnalazenja. Nisam više odrana ovca natjerana u drac šiprazja, moja misao ne pipa po mraku, slijepa, srce mi je uzareni kotao u kome se kuhao opojni napitak.

Mirno i otvoreno sam gledao u oci svemu, nicega se ne bojeci. Išao sam svuda gdje sam mislio da cu vidjeti muselima, ili makar vrh njegovog turbana, sacekivao na sokaku kadiju i koracao za njim, gledajuci u njegova uska pogrbljena ledja, i odlazio polako, sam, malaksao od skrivene strasti. Da mrznja ima miris, osjecalo bi se iza mene na krv. Da ima boju, cm trag bi ostajao za mojim petama. Da moze da gori, plamen bi sukljao iz svih mojih otvora.

Znam kako se rodila, a kad je ojacala, nije joj bio potreban nikakav razlog. Postala je razlog i svrha sama sebi. Ali ja sam zelio da ne zaboravi pocetke, da ne bi izgubila snagu i vrelinu.

Niti da zanemari one kojima sve duguje i da postane svacija. Neka im ostane vjerna.

Otišao sam opet Abdulah-efendiji, šejhu mevlevijske tekije, i zamolio da mi pomogne da pronadjem bratov grob. Došao sam njemu, rekao sam skrušeno, jer se ne usudjujem da sam molim one u cijoj je vlasti da ucine ili ne ucine milost, odbice me pa su mi onda sva vrata zatvorena, zato sam prisiljen da isturam ispred sebe bedele, i gajicu nadu sve dok ih budem nalazio. Došao sam njemu prvom, i uzdam se u njegovu dobrotu i zaklanjam za njegov ugled, jer moj više nije velik, a sam Bog zna da je to bez moje krivice. Zaduzio bi me mnogo, jer bih zelio da brata sahranim kako je Bog odredio, da mu se duša smiri.

Nije me odbio, ali mu se cinilo da zbog svoje nesrece manje vrijedim i manje znam. Rekao je:

- Njegova duša se smirila. Ona više nije ljudska, prešla je u drugi zivot, u kome nema ni zalosti, ni nespokojsstva, ni mrznje.

- Ali je moja duša još ljudska.

- Ciniš li to onda zbog sebe?

- I zbog sebe.

- Da li zališ ili mrziš? Cuvaj se mrznje, da ne pogriješiš prema sebi i prema ljudima. Cuvaj se zalosti, da ne pogriješiš prema Bogu.

- Zalim, koliko je ljudski. Cuvam se grijeha, šejh-Abdulahu. Sve moje je u bozjim rukama. I u tvojim.

Morao sam mirno da saslušam njegovu pouku i da ga odobrovoljim zavisnošću. Kad misle da su viši od nas, ljudi mogu da budu i plemeniti.

Nisam bio toliko jak, da bih imao prava da budem nestrpljiv, ni toliko slab, da bih imao razloga da budem gnjevan. Sluzio sam se drugima, puštajuci da se osjecaju jaci. Imao sam oslonac i putokaz, zašto da budem sitnicav?

Pomogao mi je, dobio sam dozvolu da udjem u tvrdjavu i pronadjem grob. I Hasan je pošao sa mnom. Povelili smo i momke, sa praznim tabutom i lopatama.

Na tvrđavsko groblje nas je odveo strazar, sluga, grobar, teško je bilo odrediti šta je taj cutljivi covjek, nenaviknut na razgovor, nenaviknut da gleda ljudima u oci, plašljivo radoznao, ljutito usluzan, kao da se neprestano borio izmedju zelje da nam pomogne i da nas otjera.

- Tu je - pokazivao je glavom pusti proplanak iznad tvrđave, s cirevima svjezih humki i ranama provaljenih grobova, zarastao u gustu kupinu i halugu.
- Znaš li gdje je grob?

Pogledao nas je ispod oka, bez rijeci. Moglo je to da znaci:

- Kako ne bih znao, ja sam ga i ukopao! A isto tako:
- Kako bih znao? Pogledaj koliko ih je, bez oznake i bez imena.

Išao je izmedju grobova, razbacanih bez reda, iskopanih na brzinu i bez poštovanja, kao što se kopaju trapovi. Zastao bi nad nekim, gledao trenutak ulegnutu zemlju i odmahnuo glavom.

- Nikola. Hajduk. Ili:
- Becir. Mašin unuk. Nad nekim je samo cutao.
- Gdje je Harun?
- Tu je.

Krenuo sam sam, izmedju zatrpanih jama, da nadjem mrtvog brata. Mozda cu osjetiti po uzbudjenju, po tuzi, po nekom znaku, mozda ce me upozoriti šum krvi, ili suza, ili drhat, ili neznan glas, nismo valjda uvijek zarobljeni u nemoc svojih cula. Zar ne bi mogla nekako progovoriti tajna istog rodjenja?

- Harune! - zvao sam necujno, cekajuci odgovor iz sebe. Ali odgovora nije bilo, ni znaka, nikakvog, ni uzbudjenja, ni tuge cak. Bio sam kao glina, tajna je ostala gluha. Obuzimao me samo osjecaj gorke pustoši, mira koji nije moj, i nekog dalekog smisla, vaznijeg od svega što zivi znaju.

Usamljen medju grobovima, zaboravio sam na mrznju.
Vratila mi se kad sam prišao ljudima.
Stajali su nad jednom jamom, istom kao i druge.

- Je li to? - pitao je Hasan. - Sigurno?
- Meni je svejedno, nosite koga hocete. Ali ovo je.
- Kako znaš?
- Znam. Zakopan je u jedan stari mezar.

Zaista, momci su pronašli dvoje kosti, pokupili jedne u tabut, pokrili caburtijom i krenuli niz obronak.

Koga nosimo? - mislio sam uzasnut. Ubojicu, krvnika, zrtvu? Cije smo kosti uznemirili?
Pobijelih je mnogo, nisu samo Haruna zakopali u tudji grob.

Išli smo iza momaka što su na ramenima nosili tabut i necije kosti pokrивene zelenom cohom.
Hasan mi je dodirivao lakat, kao da me budi.

- Smiri se.
- Zašto?
- Pogled ti je cudan.
- Tuzan?
- Volio bih da je tuzan.
- Maloprije, na mezarju, uzalud sam ocekivao da me nešto opomene kad naidjem na Harunov grob.
- Suviše traziš od sebe. Dovoljno je da zališ. Ostala mi je nejasna njegova misao, a nisam smio da pitam. Bojao sam se da ne pogodi ono što se događa u meni. Ne vraca me bez razloga u zalost.

Na caršiji, na sokacima, ljudi su nam prilazili, osjecao sam kako je sve više nogu iza nas, sve mukliji je topot koraka, sve je gušca ljudska ljesa, nisam ih ocekivao toliko, ucinio sam ovo zbog sebe, ne zbog njih, a evo, moje se otimalo od mene, postajuci njihovo. Nisam se osvrtao da ih vidim, ali sam, uzbuden, osjecao kako me nosi ovo mnoštvo, kao talas, rastao sam s njim, postajao vazniji i jaci, bilo je isto što i ja, uvecan. Zalili su, osudjivali, mrzili, svojim prisustvom, cuteci.

Ova dzenaza je opravdanje moje mrznje. Hasan je nešto tiho rekao.

- Šta kazeš?
- Nemoj da govoriš. Nemoj ništa da govoriš nad mezarom.

Odmahnuo sam glavom. Necu da govorim. Drugo je bilo onda, u dzamiji. Išli su za mnom, kad sam se vracao od kapije smrti, i nismo znali, ni ja ni oni, šta treba da se desi. Sad znamo. Ne cekaju od mene rijeci, ni osudu, sazrelo je u njima, i sve znaju. Dobro je što sam ovo ucinio, necemo sahraniti ovog bivšeg covjeka da ga opravdamo neduznog, ucinicemo više: posijacemo ove kosti kao sjecanje na nepravdu. A neka nikne šta hoce i šta Bog odredi. Tako je moja mrznja postala plemenitija i dublja.

Pred dzamijom momci su stavili tabut poknven zelenom caburtijom na mejšaš. Uzeo sam abdest, stao ispred tabuta i poceo da govorim molitve. A onda sam upitao, ali ne po duznosti, kao uvijek dosad, vec sa izazovom i likovanjem:

- Recite, ljudi, kakav je bio ovaj mejt?
- Dobar! - odgovorilo je stotinu glasova, uvjereno.
- Praštate li mu za sve što je ucinio?
- Praštamo.
- Jamcite li za njega pred Bogom?
- Jamcimo.

Nikad svjedocenje za mrtvog covjeka pred njegov vjecni put nije bilo iskrenije i izazovnije. Mogao sam da pitam deset puta, odgovarali bi sve glasnije. Mozda bismo poceli da vicemo, s prijetnjom, bijesno, s pjenom na ustima.

Onda su ovog starog mrtvacu nosili na ramenima, preuzimajuci tabut jedan od drugoga, ukazujući mu pocast, radi sevapa, i inada.

Sahrnili smo ga uz tekijski zid, na mjestu gdje se sokak otvarao prema kasabi. Da bude izmedju mene i ljudi, štit i opomena.

Nisam zaboravio, muslimani su se nekad sahranjivali u zajednickom groblju, jednaki i poslije smrti. Poceli su se razdvajati kad su postali nejednaki u zivotu. I ja sam brata izdvojio, da se

ne bi pomiješao s drugima. Umro je zato što se suprotstavio; neka vojuje i mrtav. Kad sam ostao sam, kad su se ljudi razišli, bacivši po grudu zemlje u grob, kleknuo sam uz nabubrelu humku, necije vjечно boravište, i spomen na Haruna.

- Harune! - šaptao sam u zemlju kucu, humku cuvarku. - Harune, brate, sad smo više nego braca, ti si rodio mene današnjeg, da budem pamćenje; ja tebe izdvojenog, da budeš biljeg. Sretaceš me jutrom i vecerom, svakog dana, mislicu na tebe više nego dok si bio ziv. I neka svi zaborave, jer je ljudsko pamćenje kratko, ja necu, ni tebe ni njih, kunem se i onim i ovim svijetom, brate Harune.

Na sokaku me ceka Ali-hodza, poštovao je moj razgovor sa sjenkom mrtvacevom. Volio sam izbjeći susret s njim, narocito sad, uzbudjen poslije sahrane, ali nisam mogao. Srecom, bio je ozbiljan, i ljubazan, mada cudan, kao uvijek. Izrazio mi je saucešce, i zazelio sabur, meni i svim ljudima, zbog gubitka, a on je svaciji, iako je to i jedan dobitak, jer mrtvi mogu da budu korisniji nego zivi, a onakvi su kakvi su nam potrebni, ne stare, ne svadjaju se, nemaju svoga mišljenja, cutke pristaju da budu asker, i nece izdati, sve dok ih ne pozovu pod drugu zastavu.

- Zar me vidiš? - pitao sam ga. - Zar me poznaješ?
- Vidim te i poznajem. Ko ne poznaje šejha Nurudina!

Ne prezire me, nisam za njega više samo vazduh.
Cemu se od mene nada kad priznaje da postojim?
Hasan i zlatar Sinanudin platili su da se nad mezarom sagradi grobnica od tvrdog kamena, i lijepa zeljezna ograda oko nje.
Vracajuci se sa jacijske molitve, prvog petka nakon sahrane, u mraku sam vidio kako na Harunovu grobu gori svijeca. Neko je stajao sa strane.
Prišao sam i poznao Mula-Jusufa, ucio je molitvu.

- Jesi li ti upalio svijecu?
- Nisam. Gorjela je kad sam naišao.

Stavile su je i zapalile necije ruke, za pokoj, i spomen ubijenom.
Otada su uoci svakog praznika gorjele svijece na nišanima.
Uvijek zastanem u mraku i gledam ta mala drhtava svjetla, uzbudjen, ganut prvih dana, poslije ponosan. To je moj bivši brat, to njegova cista duša svijetli plamiccima, to njegova sjena dovodi nepoznate, da pale ove njezne vatrice njegovoj uspomeni.
Postao je ljubav kasabe, poslije smrti. Za zivota jedva ga je ko znao.
Meni je bio krvavo. Za zivota bio mi je samo brat.

13.

*Lijepa rijec je kao lijepo stablo,
korijen mu je duboko u zemlji,
a grane se pod nebo uzdizu.*

Privrzenost mrtvom bratu vratila mi je Hasanovo prijateljstvo. Mozda je u njegovim rijecima i postupcima bilo i neke skrivene namjere, zelje da me zaustavi na putu koji je naslucivao, ili se ja varam, mozda je moja osjetljivost vidjela i ono cega nema. Ali, bilo ovako ili onako, u njegovo prijateljstvo nisam mogao sumnjati.

Ni on u moje. Zavolio sam ga, znam po tome što mi je postao potreban, što nisam zamjerio nicemu ma šta da je rekao i učinio, i što mi je sve njegovo postalo vazno. Ljubav je valjda jedina stvar na svijetu koju ne treba objašnjavati ni traziti joj razlog. Pa ipak to cinim, makar samo zato da još jednom pomenem covjeka koji je unio toliko radosti u moj zivot. Vezao sam se uz njega (dobra rijec: vezao, kao u oluji, na ladi, na klisuri) zato što je rođen da bude drug ljudima, i što je izabrao baš mene, ali me neprestano i nanovo oduševljavalo što može da bude takav prijatelj upravo on, toliko pust i podrugljiv naizgled.

Uvijek sam smatrao da je prijatelj covjek koji i sam zeli oslonac, polutina koja trazi dopunu, nesiguran u sebe, pomalo smoljav, nuzno dosadan, mada drag, jer izandja, kao zena. A on je cijelac, uvijek svjez i uvijek drukciji, pametan, smion, nemiran, siguran u svemu što je preduzimao. Ništa mu nisam mogao ni dodati ni oduzeti, i bez mene i sa mnom bio je ono što je, i ja mu nisam bio potreban. A opet se nisam osjecao nizim. Pitao sam ga jednom, kako to da je baš meni poklonio svoje prijateljstvo. Prijateljstvo se ne bira, rekao je, ono biva, ko zna zbog cega, kao ljubav. A ništa ja nisam tebi poklonio, vec sebi. Poštujem ljude koji i u nesreci ostanu plemeniti.

Bio sam mu zahvalan na tom priznanju, i vjerovao sam u njegovu istinitost. Ali mi je njegovo prijateljstvo bilo dragocjeno i zbog mrznje koja je u meni sve više rasla. Ne znam, sigurno bi mogla da zivi i sama, ali ovako je bolje. S jedne strane sam crn, s druge bijel. To sam ja, podijeljen a citav. Nisu se miješale ljubav i mrznja, nisu smetale jedna drugoj, nisu mogle da ubiju jedna drugu. Bile su mi neophodne obadvije. Ulazio sam u Hasanov zivot po pravu prijateljstva, i po njegovoj dobroj volji, ali ako sam se nadao, ili bojao, da ce mi sve njegovo postati jasno i poznato, prevario sam se. Ne zato što bi ma šta sakrio od mene, vec što je duboki i sjenoviti bunar, cijje se dno ne može lako vidjeti. I ne zato što je baš on takav, vec što su ljudi takvi, nesagledljivi, cim ih bolje upoznamo.

Preveo je oca u svoju kucu, okruzio ga paznjom, pomalo cudnom, veselom, nekako bezbriznom, kao da nije vodio mnogo racuna o starcevoj bolesti, postupao s njim kao da je zdrav, pricao mu o svemu, o caršiji, o ljudima, poslovima, zenidbama, udajama, cak o djevojkama koje svake godine postaju sve ljepše, mozda i zato što je on sve stariji, ali ako je tako, onda je šteta što ih otac ne vidi, ucinile bi mu se kao rajske hurije. Starac se toboze mrštio, ali se vidjelo da je zadovoljan, dosadilo mu je što su ga do tada prepuštali bolesti i pripremali za smrt. - Pred djecom i pred starcima ljudi govore samo gluposti - rekao je ljutito, misleci valjda na veliku mracnu kucu u kojoj je lezao. - Jedino ovaj moj svojeglavi sin postupa sa mnom kao s covjekom, zato što me ne poštuje, srecom.

Hasan se smijao i odgovarao mu ravnom mjerom, kao da je pred njim drug i zdrav covjek.

- Otkad te ne poštuje?

- Odavno.

- Otkako sam napustio Carigrad i vratio se ovamo? Otkako sam postao skitnica, dzelepcija? Nepravedan si, oce. Ja sam mali covjek, obicne pameti, skromnih sposobnosti, djeca u školi nikad ne bi ucila o meni.

- Sposobniji si od mnogih na visokim polozajima.

- To nije teško, oce, mnogo je glupaka na polozajima. A šta bih ja s polozajem, i šta bi polozaj sa mnom? Ovako sam zadovoljan. Ali manimo se toga razgovora, nikad nismo uspjevali da ga dovršimo. Bolje je da te pitam nešto za savjet. Imam posla s jednim covjekom, neugodan, uobrazen, glup, nepošten, prost, gleda me s visoka, vidim da me prezire, samo što ne trazi da mu poljubim papucu, i nije mu dovoljno što cutim o tome da je glup i nepošten, vec se ljuti

što ne govorim kako je pametan i cestit, a najgore je što on sam vjeruje u to. Molim te, šta da radim?

- Što me pitaš? Pošalji ga do djavola, eto šta da uradiš!

- Poslao sam ga do djavola, oce, onda, u Carigradu - nasmijao se Hasan - i došao ovamo da postanem dzelepcija.

Voljeli su se cudnom, mušicavom ljubavlju, ali istinski njeznom, kao da su htjeli da nadoknade vrijeme kad ih je odvajala njihova tvrdoglavost.

Starac je zahtijevao da se Hasan ozeni («Ne mogu prije tebe«, rugao se Hasan), da napusti dzelepcijski posao i duga putovanja, da se ne odvaja od njega. Sluzio se i lukavstvom, pravdajući se da je teško bolestan i da ga smrtni čas može zadesiti u svako doba, pa bi mu lakše bilo ako se tada kost njegova nadje uz njega, da mu duša bez muke izađe. - Ko zna ko će prije - odgovorio je Hasan. Ali je pristao na lišavanja koja nameće ljubav, bez velikog oduševljenja, doduše, narocito zbog putovanja; jesen je, vrijeme da putuje, navikao je, kao rode. Lastavice su otišle, uskoro će i divlje guske zakricati u visinama, leteci svojim putevima, a on će gledati u nebo za njihovim klinom i zamišljati cudne slasti svojih lutanja, jednom ljubavlju odvojen od druge.

U kuci su se desile vazne promjene. Krupni momak, Fazlija, muz crnooke ljepotice, Zejne, što je zivjela s mladicom, postao je vjerna dadilja starceva. Pokazalo se da su njegove ogromne ruke sposobne za najnjeznije pokrete i najpazljiviju njegu. Hasan je u ocevoj sobi ostavljao novac, jer je poznavao momka i bojao se da njegova privrzenost ne usahne.

Opasnu ljubav prekinuo je odlucno. Njena prividna cvrstina slomila se lakše nego što bi i najpodrugljivija mašta mogla pretpostaviti. Cvrstu tvrdjavu predale su vjecne izdajice ljubavi. Oporavivši se toliko, da smrt više nije izgledala suviše blizu, otac nije pristao da se sav imetak uvakufi, ali je vakuf ipak bio velik, i uz muteveliju (Jedan pošten i razborit pisar iz mešceme pristao je da primi ponudjenog mutevelijskog vrapca umjesto nesigurnog kadijskog goluba; tada mi se objasnilo ko je Hasana obavijestio o Harunovoj nesreci), trebalo je postaviti i pomocnika. Hasan je pozvao mladjeg momka u svoju sobu, i ponudio mu ugledan i dobro placen položaj, ako nikad više ne dodje u ovu kucu, osim poslom, do njega, i ako se nikad i nigdje ne susretne sa Zejnom, osim slucajno, pa i to neka prodje bez razgovora. Ako pristane i održi rijec, neka cuva priliku koja mu je data; ali ako pristane pa prevari, odmah može ici kud hoće.

Bio je spreman na mladicev otpor i zaljenje, mislio je čak i da popusti, da ostavi sve da traje i dalje, jer se pokajao što ga je stavio pred takav surov izbor. Ali je mladice odmah pristao. Bio je bistar i sposoban. Hasanu se smucilo.

Onda je zovnuo zenu, da joj kaze, ali je mladice sam rekao sve, da se na zalost više neće moći vidjati, on odlazi za svojom sudbinom, a ona svoju već ima, neka ga ne pamti po zlu, a on će zivot u ovoj kuci pamtititi samo po dobru, a eto, Bog hoće da ovako bude.

Trebaće paziti na njega, mislio je Hasan gadljivo.

Zejna je stajala kraj vrata, bez rijeci, kroz tamnu boju kože probilo je bljedilo, donja usna je drhtala, kao u djeteta, ruke su visile nemoćno niz puna bedra, mlitavo izgubljene u naborima dimija.

Tako je ostala i kad je mladice izašao iz sobe. Tako je ostala i kad joj je Hasan prišao i stavio oko vrata struku majcinih bisera. - Da bolje paziš oca. - rekao je, ne zećeci da otvoreno placa njenu zalost, i ostavljajući je cistu pred muzem.

Dvije sedmice je hodala po kuci i avliji, s biserom oko vrata, uzdisala i cekala, gledala u nebo i u avlijska vrata. Pa prestala da uzdiše, i pocela opet da se smije. Pregorjela je, ili sakrila. Muz je zalio duze. - Baš je prazno bez njega, a on, nezahvalnik, zaboravio na nas - govorio je prijekorno, još dugo poslije mladiceva odlaska.

Hasan je bio nezadovoljan i sobom i njima. Sve je ucinio da se tako desi, a kao da je volio da je ispalo drukcije. - Eto, umiješao sam se da razmrsim cvor - rekao je, smijuci se - a šta sam postigao? Podstakao sam mladicevu sebicnost, nju sam unesrecio i oslobodio obzira, muzu sam natovario ozlojedjenu zenu na vrat, sebe još jednom uvjerio da postupam rdjavo cim cinim nešto s namjerom. Do vruga, ništa nije toliko naopako kao dobro ucinjeno s ciljem, ni toliko glupo kao covjek koji nešto hoce po svome kalupu.

- Šta onda nije naopako ni glupo?

- Ne znam.

Cudan covjek, cudan a drag. Nije mi bio sasvim jasan, ali ni sebi, i neprestano se otkrivao i trazio. Samo, nije to cinio s mukom, ni mrzovoljno, kao drugi, vec s nekom djetinjom otvorenošcu, s lakocom podsmješljive sumnje, kojom najčešće osporava sebe.

Volio je da prica, a pricao je lijepo, korijeni njegovih rijeci bili su duboko u zemlji, a grane su im se izvijale u nebo. Postale su mi potreba i zadovoljstvo. Ne znam šta je to bilo u njima što me obasjavalo, nekih prica se jedva i sjećam, ali je ostala nekakva omama od njih, nešto nesvakidašnje, svijetlo i lijepo: price o zivotu, a ljepše od zivota.

- Ja sam nepopravljivi brbljivac, volim rijeci, svejedno kakve, svejedno o cemu. (Biljezim bez reda ono što je govorio, jedne noci, dok je kasaba mirovala, u mraku.) Razgovor je spona medju ljudima, mozda i jedina. To me naucio jedan stari vojnik, zajedno smo zarobljeni, zajedno baceni u tamnicu, zajedno vezani lancem za istu zeljeznu halku u zidu.

- Hocemo li da pricamo ili da cutimo? - pitao je vojnik.

- Šta je bolje?

- Bolje je da pricamo. Lakše cemo trunuti u ovom zindanu. Lakše cemo umrijeti.

- Onda je isto.

- Pa da vidiš, i nije isto. Cinice nam se da nešto radimo, da se nešto dešava, i manje cemo se mrziti, a bice ono što mora, to vec nije u našoj moci. Susrela se tako dva naprijateljska vojnika u šumi, i šta ce kud ce, poceli da rade ono što znaju i što im je zanat. Izbacili puške i ranili se, potegli sablje i sjekli se, ljetni dan do podne, dok ih nisu polomili, i kad su im ostali samo nozevi, jedan vojnik je rekao:

- Cekaj da predahnemo. Evo, i podne je prošlo, nismo vukovi, vec ljudi. Eto, ti sjedi tamo, a ja cu ovdje. Dobar si borac, umorio si me.

- I ti mene.

- Bole li te rane?

- Bole.

- I mene. Stavi duhana, da zaustaviš krv.

- Dobra je i mahovina.

Pa sjeli, popricali o svemu, o porodici, o djeci, o teškom zivotu, sve im slicno, mnogo šta isto, razumjeli se, zblizili, pa ustali, i rekli zadovoljni: E baš se ispricasmo, ko ljudi. Eto, i na rane zaboravismo. Hajde da dovršimo što smo zapoceli. Pa izvadili nozeve i smirili jedan drugoga. Bio je vedar taj moj drug sa zindanske halke, i razveselio me tom podrugljivom poukom. Razveselio i ohrabrio. Mozda bi neko drugi rekao da su se dva vojnika u šumi rastali kao prijatelji, i to bi bila ruzna laz, cak i da se tako desilo. Ovako, gorki svršetak price je istinit mozda najviše zato što sam se bojao da ih ne prikaze boljim nego što jesu. A opet (ovaj

zaključak nisam mogao ni sam sebi razumno da objasnim), baš zato što je kraj surovo istinit, ostala je u meni djetinja misao, uporna nada, da su se ipak pomirili. Ako ne ova dva vojnika, onda možda neko drugi, jer i u toj prici umalo da se nije tako desilo. Iako to mome vojniku nije važno; on je pričao, da ne bi bio sam. Prošao je dosta svijeta, svašta je vidio, i umio je da ispriča zanimljivo, živo, nekako prisno, slatko, razbijajući moj strah da će mi biti teže s njim nego da tamnujem sam. Budio sam se u noći, osluškivao kako diše.

- Spavaš li? - pitao sam. - Pričaj, ako ne spavaš.
- Šta ćemo raditi kad sve ispričamo?
- Pricaćemo ponovo, drugim redom, naopako.
- A kad ispričamo i naopako?
- Onda ćemo umrijeti.
- Zadovoljni, kao ona dva vojnika.
- Zadovoljni kao dvije budale koje su izvršile dužnost.
- Gorak si - rekao je bez prijekora.
- Zar ti nisi?
- Nisam, zašto bih bio? Vidiš, ja sam pošao da ratujem, znači, pristao sam da budem ranjen, zarobljen, ubijen. Desilo se najlakše od svega, zašto da budem gorak?

Cim bi zazaborio njegov tihi glas, noć bi postala manje pusta. Gradio je između mene i sebe most od paucine, most od riječi, lepršale su iznad nas, u luku, izvirale i uvirale, on je izvor, ja ušće. Neka tajna se plela između nama, divna ludost što se zove govor, činila je čudo: dvije mrtve klade što su lezale jedna pored druge, odjednom su ozivljavale, i nisu bile sasvim odvojene. Kad su nas zamijenili za neprijateljske zarobljenike, rastali smo se, bez zaljenja. On će uvijek naci slušaoce, jer su mu potrebni, a počeo sam da ih pronalazim i ja. Ljudi su mi postali blizi, zbog govora. Ne svi, naravno. Neki su gluhi za tuđe riječi, oni su nesreća i sebi i drugima. Ali uvijek treba pokušati. Pitaeš: zašto? Nizašto. Da bude manje gluho i pusto. Još u samom početku, kad sam krenuo u trgovinu, čuo sam za jednu ženu u Višegradu, udovicu nekog spahije. Nikog nije imala osim sina, mladica od dvadeset godina. Možeš misliti kako ga je voljela, bio je sin - jedina, u njemu je bio sav njen život. Kad je mladic poginuo u ratu, majka se izbezumila, najprije nije vjerovala, a onda se zatvorila u sobu, jela samo crni hljeb i pila vodu, spavala na golom podu, stavljajući svako veće na prsa teški crni kamen. Zeljela je da umre, a nije imala snage da se ubije. Ali, kao za pakost, smrt nikako nije dolazila. Dvadeset godina je tako živjela, o crnom hljebu i vodi, s teškim kamenom na prsima, sama kost i koža, posivjela, pocrnjela, okorjela, na panti da je visila ne bi bila gora, ali je živjela. Mene je naročito porazio onaj crni kamen što ga je svake noći stavljala na prsa, po tome sam nekako najviše osjetio kolika je njena muka. On me je i odveo do nje, taj kamen. Kuća je bila velika, na sprat, neokrecena, oronula, imanje oko kuće prostrano, zacudo lijepo obradjeno, u kući samo jedna starica, godinama je posluživala spahinicu, i sama klonula. Ispricala je da pomoći nema, imanje je veliko, subaša se brine o svemu, ali spahinica neće da svidja s njim račun, neće da primi novac, on ga ostavlja sebi a njima dvjema daje koliko da ostanu u životu, a Bog neće da je uzme sebi i da joj prekрати patnje. Slagao sam spahinici da mi je jedan moj prijatelj, i on je poginuo, pričao o njenom sinu, i da sam zato došao da je vidim, jer mi se čini kao da sam i njega poznao. Slagao sam, jer je to bio jedini način da počne sa mnom razgovor. O sinu, naravno. Godinama je čitala, godinama je čekala smrt, godinama mislila na njega, trujući se bolom, a sad je mogla da govori o njemu. Ja sam je pokrenuo. Zaboravio sam šta sam rekao u početku, laž je veoma nesigurna, pričao sam o njemu kao da ga poznajem. Ali, nisam mogao pogriješiti. Nije vidjela ni to da sam bio dijete kad je on poginuo, možda je čak mislila da je njen sin mnogo mlađi od mene, jer se u njoj nije mijenjao. Rekao sam da je bio lijep, pametan, dobar i plemenit prema svima, njezan prema njoj, da se izdvajao između

hiljadama. Slikao sam njenu misao, i nisam mogao pretjerati. Svaka moja pohvala bila je majci slaba, nedovoljna. Govorila je tiho, šištavo, ali je svaka riječ iz njenih osušenih usta izašla poljubljena, omilovana, istetošena, namirisana ljubavlju, uvijena u ham-pamuk dugog sjećanja. Ja sam bio nov, i nepoznat, vrijedilo mi je ispricati sve o njemu, namiriti se za upomo cutanje. A podsvjesno je željela da mi objasni zašto toliko zali, prestavši da zali dok je pričala, jer ga je vidjela savršenog a živog. Mislim da je to prvi put uspjela u potpunosti; sama, i sa poznatima, ozivljavala je samo toliko da vidi njegovu sjenku, znajući da je mrtav. Sad je zaboravila na smrt, potisnula je u sebi sve osim dalekog vremena, u kome nije bilo nesreće. Znao sam, neće to dugo trajati, naici će misao o smrti, očekivao sam da je poklopi crni oblak, vidjecu to po tami na njenom licu, ali svejedno, bila je bar za trenutak oslobođena. Otada sam je posjećivao kad god sam nailazio tim krajem, iduci na put, ili se vraćajući, i žena je pronalazila sve nove slike u svome sjećanju, i sin je bivao sve manji, sve mlađi, uvijek isti i uvijek živ. Odvajala ga je u prošlost od crnog casa koji je prekinuo njen život. Očekivala je taj tren uskrsnuća, kao slavlje, kao Bajram, danima me čekala, velika soba se lozila, ako je bila zima, prvi put u toliko godina, pripremala se hrana, koju ona nije jela, sterali su se umoljanci dušeci i pozutjeli caršavi, za mene, ako bih pristao da ostanem koji dan više, da joj produzim praznike. Nije mnogo izmijenila način života, i dalje je jela samo crni razeni hljeb i pila vodu, i dalje je spavala na golim daskama poda, s crnim kamenom na prsima, ali u njenim ocima nije više bila samo misao o smrti. Nagovorio sam je, i pristala je, da zatraži od subaše zaostali prihod od imanja, da djeci u selu izgradi mekteb, i da im pomogne u hrani i odijelu, jer bi to sigurno i njen sin učinio. Podigla je mekteb, dovela hodzu, pomagala siromašnim seljacima da im djeca ne idu gola i gladna u školu, učinila dobro djelo, olakšala svoju muku.

- I tako, sve se dobro svršilo, i svi su bili srećni, kao u priči - rekao sam, rugajući se tom Hasanovom kazivanju.

Učinilo mi se da je ta priča s poukom namijenjena meni, da mi posluži kao uzor; valjda je trebalo da i ja sakupljam djecu i mladice oko sebe i da ih upucujem u srećan život. Zvucalo je naivno, mimo njegova običaja, suprotno svemu što sam o njemu znao. Ali on je izučio dobru školu kod starog vojnika u zindanu.

Nasmiješio se, ne baš pobjednički, ali ni malodušno.

- Pa, nije se baš sve dobro svršilo. Seljacima je pomoć za djecu dobro došla, poceli su da piju i da propijaju i svoje. Osjetile su to i njihove žene, jer su pijane seljacke ruke postale teže i ubojitije, pa su seljanke proklinjale udovicu. A proklinjali su je i seljaci, jer je valjalo odvajati djecu od goveda i poljskih poslova. Djeca su rijetko dolazila u mekteb, a ni učitelj nije bio od najboljih, pa su slabo šta naučila, a i ono što bi naučila, zaboravila bi nakon godinu-dvije, pa su svi u selu govorili: ama kakva škola, straznjicu oguliš dok naučiš, a za godinu sve zaboraviš. Spahinica je dvadeset godina živjela čekajući smrt, a umrla je trećeg proljeća od našeg vidjenja, iščekujući me na vjetru i susnjezici, jer sam se na putu duže zadržao nego što sam mislio.

- Onda je sve ispalo zlo?

- Nije. Zašto? Umrla je očekujući prijatelja svoga sina, shvataš li? Puna lijepih riječi, zeljna da govori o svojoj ljubavi, nije mislila na smrt. Seljaci su ostali na istom, bez rakije i bez pomoći, jer su nasljednici razdijelili imanje. A u selu se sacuvalo lijepo sjećanje na spahinicu, sve drugo se zaboravilo. Ostala je priča: živjela je u ovoj kući jedna čudna i dobra žena. Niko od tog, istina, nema ništa, ali je lijepo.

Uznemirila me ta priča, opora i neobična, kao život, i neuhvatljiva, kao život. I Hasanovo podmgljivo prihvatanje, ili spokojno neprihvatanje, mucnog životnog kovitlanja, koje čovjek

mora da uzljebi, da ne bi izludio. Nasmijao sam se, da olakšam mogucu trpkost, i nelagodnost pouke:

- Zastani na necemu, za milog Boga, odredi se, pronadji oslonac. U svemu si nesiguran.
- Imaš pravo, u mnogo cemu sam nesiguran. Je li to zlo?
- Nije ni dobro.
- Znaci, nije dobro, ali nije ni zlo. A biti siguran, to je dobro. A moze li biti i zlo?
- Ne razumijem.
- Postoji li nešto u što si potpuno siguran?
- Siguran sam da ima Boga.
- A vidiš, i oni koji ne vjeruju u Boga, takodje su sigurni. A bilo bi mozda dobro da nisu tako sigurni.
- Da. I šta onda?
- Ništa.

Ali sam se vec pokajao što sam upitao, ne primijetivši zamku podmuklo mudre logike. Kako je to pametna i opasna misao! A naveo me na nju igrajući se.

Dobro je potkovano u svojoj nesigurnosti.

Nije mi smetalo što je tako, ništa mi njegovo više nije smetalo. Zavolio sam ga toliko, da sam, i prepiruci se, davao mu za pravo. Bog mi je drag, i kad sam mislio da nema pravo.

Jedan jedini dan bez njega izgledao mi je pust i dug. Mirno sam sazrijevao u njegovoj sjenci.

Njegov otac je bez bojazni očekivao sve što ga moze zadesiti, opsjednut ozivljenom ljubavlju.

Nama dvojici Hasan je bio najpotrebniji covjek na svijetu.

Zato sam se razalostio, saznajući da ide na put.

Otišao sam njegovoj kuci, nisam ga vidio cio dan i noc. Igrao je tavle s ocem, sjedeci uz njegovu postelju.

Starac se ljutio, bacajući kocke medju crne i bijele trokute:

- Pu, nalet te bilo, kako to padaš! Fazlija - tuzio se momku - nece me zar.
- Jesi li huknuo u kocke, aga?
- Huknuo sam, ne pomaze. Je li Zejna tu? Da ih samo malo stavi medju prsa.
- Sramota je, oce!
- Šta od mene moze više biti sramota! Je li sramota, Fazlija?
- Nije, aga, Boze sacuvaj.
- Oce, bolje je da ih protrljaš o derviški rukav.
- Zaista? Neceš se ljutiti, Ahmed-efendija? Bogami, pomaze.
- Drago mi je što si došao - nasmijao mi se Hasan.
- Nisam te vidio od juce.
- Pricekajte s razgovorom - ljutio se starac - dok dobijem. Sad me pošlo.
- Otac se oporavio.
- Hoceš da kazeš da sam bijesan? Zaista je dobio, i bio umoran i vedar od sreće. Licio je na dijete, licio je na Hasana.
- Idem na put, u Dubrovnik - obavijestio me i Hasan, smješkajući se na oca, kao toboznji krivac.
- Zašto ideš?
- Zbog trgovine. Idu i moj prijatelji, pa cemo zajedno.
- Ide Latinka, pa ide i on. A trgovinu je izmislio.
- Nisam izmislio.
- Izmislio si. Da je zbog trgovine, uspio bih da te odvratim. Zbog nje ne mogu, preca je.
- Otac je svašta uobrazio.

- Je li? Ako sam ostario, nisam sve pozaboravljao. A što meni ponešto ne ide u glavu, to je druga stvar.
- Zar ima nešto što tebi ne ide u glavu?
- Ima.

Starac je govorio meni, kao da je ljut na Hasana.

- Ima. Ne ide mi u glavu da će on na put sa ze nom i njenim muzem, zajedno. Ko je sad budala? Moj sin, ili taj Latinin?
- Ili obojica - smijao se Hasan, nimalo uvrijeđen. - Ti, izgleda, ne priznaješ prijateljstvo?
- Prijateljstvo? Sa ženama? Dijete moje od trideset godina, u što ti vijek prodje? Sa ženama je prijatelj samo kulambara.

Umiješao sam se u ovaj nezgodan razgovor, na koji se Hasan samo smijao:

- Možda prijatelj s muzem.
- Tebi, Ahmed-efendija, ne treba zamjeriti, ti te stvari ne možeš znati. Kod njih muz uvijek prima zenine prijatelje, žena muzevljeve nikad.
- Oče, uhvatice te zaduha.
- Na tvoju nesreću, neće me uhvatiti zaduha, danas je vedar dan i lagan vazduh, uzalud me plašiš. Govorio sam mu: ako ti nije stalo do nje, ne gubi vrijeme uzalud; ako te neće, nadji drugu; ako je voliš i ako te voli, otmi je.
- U mog oca sve je jednostavno.
- A zašto ide, krošto ide s njima, neka djavo razumije. Sigurno je samo da vodi naoružane momke sa sobom, da njegove prijatelje ne napadnu hajduci. A zar njega ne mogu napasti hajduci? U nas je sve jednostavno! Jednostavnije je u vas, spetljani sine: sve vam je nerazumno.
- Kakvu si sad istinu rekao, oče! Od pamtivijeka sinovi su nerazumniji od oceva, i razuma bi tako sasvim nestalo, ali srećom, sinovi postanu razumni cim postanu ocevi.
- Hoćeš li ti ikad postati razuman?
- Muka je sa sinovima, oče.
- Nemoj da se rugaš, znam. Koliko ćeš ostati na putu?
- Petnaestak dana.
- Zašto toliko, crni moj sine? Znaš li ti koliko je to petnaest dana?
- Možda i više.
- Dobro, idi. Kad je tebi svejedno, i meni je. Za petnaest dana mogao bi mi i na grob doći. Svejedno, idi.
- Rekao si da ti je bolje.
- U mojim godinama bolje i gore stoje jedno uz drugo i smjenjuju se, kao dan i noc. I svijeci je bolje kad dogorijeva.
- Hoćeš li onda da ostanem?
- Da ostaneš? Prvo, lazeš. Drugo, na nos bi mi izašlo kad bi i ostao. Kasno je sad, idi. Ne zadržavaj se duže. Petnaest dana, to je meni mnogo, tebi dovoljno. I povedi više momaka, ja ću platiti. Bice mi lakše kad znam da si siguran.
- Šejh Ahmed će te obilaziti dok ja budem na putu.
- Najljepši poklon koji ti je Bog mogao dati, to je ovaj dobar i pametni covjek. Ali nije loše da se malo odmori od tebe, zato za ovih petnaest dana necemo o tebi progovoriti ni rijec.

A svih petnaest dana govorili smo o njemu.

Njegov odlazak ošteti nas je obojicu. Namirili smo se njegovim imenom. Starcu je bilo teže, jer mu je zao svakog dana kad je gubio nanovo stecenog sina, što mu je odgonio misao o smrti. Njegovo zanovijetanje je ljubav, kvrgava i zestoka, ali je i okretanje od bliske sjenke. Crna ptica je kruzila iznad njega. Sad je znao za nju, i plašio se. Da li mu je onda bilo bolje bez ljubavi?

Zalio sam i ja zbog njegova odlaska, jer me naviknuo na sebe, a baš sad mi je potreban.

Moj zivot se ovdje dijelio, na ono što je bilo, i na ono što ne znam šta ce biti. Cekao sam u zasjedi, kao lovac, pazljiv i strpljiv, ali nisam bio siguran da li i mene ne ceka zasjeda, da necu i ja biti ulovljen. Drug pored mene umirio bi mi jezu zbog necujnog koraka koji mi šalje sudbina. Bilo je strave u tom osjecanju mraka i tajne iza svega što ne vidim, tajne što ce se meni otkriti, ali i tihog likovanja što ce se desiti ono što cekam, što sam ja izabran da budem izvršilac volje jace od moje. Ali ja nisam orudje samo, ni tudja ruka, a nisam kamen ni drvo; covjek sam, i ponekad se bojim da mi duša ne bude slabija od zelje, ili da me ne raznese najedrala mrznja, kao zrelo sjeme opnu u kojoj raste. Sa Hasanom mogu mirno cekati, sa Hasanom mogu mirno dozreti do cina, da bude zeleni barjak nad kasabom, a ne mrtvacka caburtija nada mnom.

Cekali smo da se vrati s puta jedini covjek do koga nam je stalo. Starac nije krio da je nemiran. Pocinjao je da grdi sina, staro grubo gospodstvo toboze još nije popustilo, ali se ta nespretno skrivana njeznost uskoro pretvarala u nemoćnu jadikovku.

- Djavo odnio i njega i tu Dubrovkinju. Preca mu je od vlastitog oca. Pa bar da je cemu! Drama cestita mesa na njoj nema. Al neka mu bude, neka ga vuće preko bijela svijeta onim svojim zejtinjavim ocima, kad je mamlaz. Petnaest dana, sine moj nesrecni! Kiše mogu da udare, mrazevi mogu da stegnu, hajduci mogu da napadnu. Ništa ne pomaze govoriti budali. Sjedi ti, oce, tu u svom cošku, prislonjen ko cibuk, i cekaj. Premiri kad se vrata otvore i kad neko uz stepenice brze podje, prezaj iz kratkog sna od crnih slika i zlih slutnji. Godinu dana zivota ce mi oduzeti, ako sad i prezivim. A obecao je da neće nikud ici, obecao i nije izdrzao. Rodi ga samo na svoju muku, da ti bude teže. Oh, Boze mi oprost, šta ja meljem.

Fazlija je nudio da mu dovede prijatelje, na tavlju ili na razgovor, htio da izvede zdrijepca na avliju, pod prozore, pitao da ode u planinu po izvorsku vodu što cisti i jaca krv. Starac je sve odbio i zatražio samo da mu stave jastuke na seciju do prozora i gledao u avlijska vrata, kao da bi Hasan mogao ranije doci, ili je tako lakše zamišljao njegov povratak.

Kako je proveo tolike godine bez sina? - mislio sam, iznenadjen ovom ljubavlju i tugom zbog rastanka. I padalo mi na um cudno objašnjenje Hasanovo, da baš njihova tvrdoglava svadja opravdava ovu ljubav, cini je ovakvom. Da je postojala oduvijek i uvijek, zamorila bi se, olinjala. A da nije postojala zelja za njom, usahnula bi. Nije me dirala ta ljubav u pocetku, bio sam hladan prema njoj, cak i neraspoložen. - Šta hoćeš, starce? - govorio sam u sebi ljutito. - Treba li cio svijet da vidi tu tvoju ljubav? I zar je teško tako je pokazivati? Lakše je uzdisati i cviliti, nego cutati. I šta je tvoja ljubav? Staracka raznježenost, strah pred smrću, zelja za produženjem zivota, sebicnost što se drži za tudju snagu, vlast roditeljske krvi. A zašto? Za slast sitnog nasilja i za bespomocno hvatanje sinovskih ruku, kad sve ostalo izmakne.

Ali sam se uzalud branio, napadajući i omalovazavajući. Porazavala me ta ljubav. Hvatao sam se kako mislim na svoga oca i pokušavam da ga priblizim sebi. Da li bi bilo moguće da sa radošću ocekujem njegovu rijec, da strepim zbog njegove bolesti, da se zbog njega odricem

svoga što mi je drago? Oče, šaptao sam, uzivljavajući se, cijedeci svu muku života iz sebe, da sazajenjem podstaknem potrebu za ljubavlju; oče, babo. Ali drugu riječ nisam nalazio, njeznosti među nama nije bilo. Možda sam i oštećen radi toga: ipak je ta vezanost za drugog pristojna strana čovjekova. Možda sam s takvom zedji primio Hasanovo prijateljstvo, da zadovoljim tu ljudsku potrebu, jaču od razuma.

U početku me starac primio nepovjerljivo. Pokušao je da govori šta bilo, ali su ga nepotrebne riječi davile, nije uspijevaao da laze. Zacrudio sam se koliko Hasan lici na njega, samo je izbrušen, istanjen, omekšan.

- Cudan si ti čovjek - rekao mi je. - Malo govoriš, kriješ se.

Pozurio sam da objasnim kako mi je to možda prirodjena osobina, koju sam u našem redu još i ucvrstio. A ako izgledam cudan, vjerovatno je to posljedica svega što mi se desilo.

- Kriješ se iza riječi. Ne vidim šta je u tebi. Eto, desila ti se nesreća, zaklali su te da ne možeš gore, a ne čuh od tebe ni proklinjanje ni žalost. A govorio si o bratu.

- Što mi se desilo, suviše je teško da bih o tome mogao govoriti. Mogu reći samo onome ko mi je kao i brat.

- Jesi li našao takvog?

- Jesam.

- Oprosti, ne pitam zbog sebe.

- Znam. Obojica smo vezani za njega, ti više, po krvi i po očinstvu, ja po prijateljstvu, jačem od svega što čovjek može bez grijeha osjećati.

Da je trebalo, i prevario bih ga, lako, jer je sinovljevo ime uspavljivalo njegovo lukavstvo i iskusnu opreznost. Ali nije trebalo, zaista sam tako mislio. A što sam govorio svecano, to je zbog starca, da bude ljepše, i da umirim njegov strah od ljudi koji se kriju.

Zbog sina me lovio, zbog sina me primio. I lukavstvo i povjerenje rasli su iz istog korijena. Hasanova udaljenost nas je navela da počnemo stvarati bajku o njemu. Bio jednom jedan čarobnik.

A sam Hasan je, zacudo, najčešće govorio o svojim porazima, bez žaljenja, smijujući se. Ali, po dejstvu suprotne misli, što je veoma pronicljivo zapazio, njegovi porazi nisu izgledali ni teški ni uvjerljivi. Čak su se carolijom njegove vedre iskrenosti pretvarali u uspjehe o kojima neće da govori i do kojih mu nije naročito stalo.

Poslije sam pokušavao da odvojim bajku od stvarnosti, ali ma koliko da sam znao istinu, teško sam uspijevaao da se oslobodim opčinjenosti, u kojoj često sami sebe ulovimo, zelevći da imamo svoga junaka.

Po onome što nije bajka, izgleda da niceg neobičnog u njemu nije bilo. Prošavši u školi kroz vatni vjerskog zanosa, a još mlad izučivši Abu Sinaovu prirodnu i kritičku filozofiju kod nekog slobodoumnog siromašnog mislioca, kakvih je na Istoku bilo mnogo, a koga je često pominjao sa ljubavlju i podsmijehom, ušao je u život sa teretom koji većina nas nosi: s primjerom velikih ljudi pred očima i sa željom da ih slijedimo, a bez ikakvih znanja o sitnim ljudima s kojima ćemo se jedino susretati. Neko se brže otarasi tih nepogodnih uzroka, neko sporije, neko nikad. Hasan se rdjavo prilagodio, preosjetljiv zbog svega što je njegovo lično i zavicajno, uvjeren u ljudske vrijednosti koje će svugdje steci priznanje. Našavši se u bogatom carskom gradu, sa složenim vezama i odnosima među ljudima, nuzno nemilosrdnim, kao među ajkulama u debelom moru, lazno pristojnim, ugladjeno licemjernim, isprepletenim kao paukove niti i mreže, neiskusna čestitost jednog mladica zaplela se u pravo vješticije kolo. Sa

svojom starudijom, s kojom je pokušavao da se probije kroz carigradski cestar, s naivnom vjerom u poštenje, licio je na covjeka koji goloruk ulazi u borbu protiv vještih gusara naoruzanih najopasnijim oruzjem. Sa svojom nezlobivom vedrinom, cestitošcu i stecenim znanjem, Hasan je ušao u taj zvjerinjak sigurnim korakom neznalice. Ali kako nije glup, ubrzo je vidio na kakvo je ugljevlje nagazio. Mogao je ili da pristane na sve, ili da ostane neprimijecen, ili da ode. A on je, neobicna kao uvijek, odbijajuci carigradsku surovost, poceo sve više da misli na svoju kasabu, i da njen tihi zivot suprotstavlja ovom uzburkanom. Rugali su mu se, prezrivo govorili o tom zabacenom, zaostalom vilajetu. - O cemu to govorite, - pitao je zacudeno. - Ni sahat hoda odavdje postoji zaostali vilajet kakav je teško i zamisliti. Tu, pored vas, nedaleko od ovog vizantijskog sjaja i bogatstva koje se sakuplja iz cijelog carstva, zive vaša vlastita braca, kao prosjaci. A mi nismo niciji, uvijek smo na nekoj medji, uvijek neciji miraz. Zar je onda cudo što smo siromašni? Stoljecima mi se trazimo i prepoznajemo, uskoro necemo znati ni ko smo, zaboravljamo vec da nešto i hocemo, drugi nam cine cast da idemo pod njihovom zastavom jer svoje nemamo, mame nas kad smo potrebni a odbacuju kad odsluzimo, najtuzniji vilajet na svijetu, najnesrećniji ljudi na svijetu, gubimo svoje lice, a tudje ne mozemo da primimo, otkinuti a neprihvaceni, strani svakome, i onima ciji smo rod, i onima koji nas u rod ne primaju. Zivimo na razmedju svijetova, na granici naroda, svakome na udaru, uvijek krivi nekome. Na nama se lome talasi istorije, kao na grebenu. Sila nam je dosadila, i od nevolje smo stvorili vrlinu: postali smo plemeniti iz prkosa. Vi ste bezobzirni iz bijesa. Ko je onda zaostao?

Jedni su ga mrzili, jedni prezirali, jedni izbjegavali, i on je osjecao sve vecu usamljenost i ceznju za zavicajem. Jednog dana udario je nekog svog zemljaka koji je pricao ružne šale o Bosancima, i izašao na ulicu, tuzan i postiden, i zbog zemljaka i zbog sebe. Tada je cuo Dubrovkinju i njenog muza, pored jednog bazara, govorili su njegovim jezikom. Nikad mu se ljudski jezik nije ucinio ljepšim, niti mu je iko bio miliji od te vitke zene gospodskog izgleda i debelog dubrovačkog trgovca.

Vec mjesecima Hasan ništa nije radio, prilično rastocen besposlicom i zaludnošcu svog bazanja po velikom gradu, a otac je štedro slao novac, ponosan na carsku sluzbu svog sina. I dok je Dubrovcanin svršavao svoje poslove, Hasan je pratio njegovu zenu po najljepšim mjestima Carigrada, najljepši jezik slušao iz najljepših usta, zaboravljajuci na svoje smiješne muke, a izgleda da ni zena nije nastojala da pobjegne od njega. Ono što je najviše privuklo njeznu dubrovacku gospu, vaspitanu u Maloj braci, ovom mladom Bosancu, nije bilo to što je naocit, ugladjen, obrazovan, vec što je sve to a što je Bosanac. Zamišljala je da je svijet iz tih dalekih provincija grub, lud, pust, zadržt, da ima u njemu junaštva koje pametan covjek ne cijeni suviše, ni uvijek, i nekog smiješnog ponosa zbog vjerne sluzbe onome ko mu nije prijatelj. A ovaj mladac nije ni grub, ni pust, ni neuk, ravan je svakom dubrovačkom plemicu po drzanju, ugodan sabesjednik, koristan pratilac, oduševljen njome (to je podiglo vrijednost svih njegovih osobina) i toliko uzdržan, da se sa sumnjom gledala u ogledalu kod kuće. Nije ni pomišljala na ljubav, ali je bila navikla na udvaranje.

Ocekivala ga je sa zebnjom i nelagodnošcu, a kad je izostao, zacudila se i pocela da ga gleda s vecom paznjom. Hasan, sasvim mlad, i pošten, nije znao za laku rijec, koja ne obavezuje ni njega ni zenu, a ni on nije mislio na ljubav, dovoljno mu je bilo oduševljenje zbog ovog susreta. Ali je ljubav mislila na njega: uskoro je bio zaljubljen. Kad je to otkrio pred sobom, sakrio je pred njom, nastojeci da se ne oda ni pogledom. Ali je zena saznala odmah, cim su se plahe vatre pojavile u njegovim ocima (morala je priznati da su lijepe) i pocela da se štiti pojacanim prijateljstvom, ponašajuci se kao sestra, bez ustrucavanja. Hasan je sve više tonuo u ljubav, ili se sve više dizao na njenom talasu, i niko ne treba tome da se cudi, bila je lijepa

(to kazem usput, jer to u ljubavi nije vazno), bila je nježno ljupka, a to je u ljubavi vazno, bila je prvo stvorenje koje je odagnalo njegovu mutnu uznemirenost i uvjerilo ga da ima stvari koje mlad covjek ne moze nekaznjeno zaboravljati. Pomogao je Dubrovcaninu kod jednog Bosanca, sina zlatara Sinanudina, da brze svrši posao zbog kojeg je došao, da dobije dozvolu i povlastice za trgovinu s Bosnom. Time je pridobio njegovu prijateljstvo, ali je skratio njihov boravak, srecan zbog njegovog povjerenja, kojim kao da mu je oprošten grijeh ljubavi, nesrecan zbog skorog rastanka, koji bi ga ostavio u cami, goroj od one ranije. A da li je Dubrovcanin osjecao povjerenje, ili mu je vezivao ruke njime, jer je poznavao ljude, ili je toliko vjerovao svojoj zeni, ili nije imao mašte, ili mu je bilo svejedno, teško je reci, ali on nije ni vazan u toj smiješnoj ljubavi. Kazem: smiješnoj, i kazem: ljubavi, jer je bila i jedno i drugo. Uplašen, ili ohrabren, zato što ce brzo otici, Hasan je rekao Mariji (to joj je bilo ime: Mejrema) da je voli.

Da li zbog njenog bljedila, iako je cula samo ono što je znala, ili zbog svoje naivnosti, Hasan je rekao, što mudar i iskusan covjek ne bi ni pomislio da kaze, da mu je zao, zbog njenog muza, jer mu je prijatelj, a mozda ce i nju uvrijediti, jer je cestita zena, ali morao je da joj to prizna, i ne zna šta ce biti od njega kad ona ode. Tako je i zena bila prisiljena da se zakloni za muza i za cestitost, i da ga vrati na bezopasno mjesto prijatelja porodice. Za divno чудо, kao da je ta Hasanova naivnost pobijedila njenu strogost: izgleda da ga je tada zavoljela. Ali su katolicka vjernost ove fratarske šticenice i njen istinski strah od grijeha zakopali ljubav u njoj u najtajnije predjele srca, obavezavši i njega da je ne sili na otkrivanje, presrecan što je znao da postoji. Kako joj je on sve ispricao o sebi, otkrivši i ono što nije nikome, predložila mu je da zajedno s njima, ladjom, podje u Bosnu, preko Dubrovnika, kad ga ionako ništa ne drži u Carigradu. Htjela je da pokaze i sebi i njemu da se ne boji ni sebe ni njega. Malo je »la route des ecoliers«, rekla je, objasnivši, jer on nije znao francuski, da je to duzi put, kojim se djeca vracaju kuci iz škole, ali je sigurniji. Branila se i francuskim, jer je osjecala da ga oduševljava poznavanjem tog cudnog francuskog jezika, stvorenog za zene. Zaboravila je da bi ga oduševila i kad bi govorila gurbetski. Kao što je zaboravljala da se slabo brani time što ga oduševljava. Na ladji su se rjede vidjali nego što se Hasan nadao. Trgovac je teško podnosio uzburkano more, i gotovo cio put preležao u postelji, muceci se i povracajuci.

Hasan je vidio kako to izgleda, osjetio tezak vonj, zbog koga se kabina satima morala vjetriti, da bi u trenutku, kad je sve oprano i prozraceno, ponovo sve bilo opoganjeno i usmradeno, a jadni covjek je bio zut i modar, kao na samrti, Mozda ce i umrijeti, mislio je sa strahom, i s nadom, a poslije se kajao zbog te surovosti. Marija je, s nekim ruznim smislom za zrtvu i trpljenje, provodila s muzem najviše vremena, cistila i vjetrila kabinu, tješila ga i drzala za ruku, pridrzavala mu glavu kad se grcio od povracanja, što njegove muke nije umanjilo, niti je ta ruzna slika njenu ljubav prema muzu uvecala. Kad bi zaspao, izlazila bi na palubu, gdje je Hasan nestrpljivo ocekiavao da vidi njenu talasavu vitku priliku, a onda sa strahom brojao minute kad ce je njena duznost pozvati u smradnu kabinu, da - ganuta svojom zrtvom - misli na cisti morski vjetar i njezan glas koji je govorio o ljubavi. Nisu govorili o svojoj ljubavi, vec o tudoj, a to je isto. Ona je govorila evropske ljubavne stihove, on istocne, a to je isto. Nikad im tudje rijeci nisu bile potrebnije, a to je isto, kao da su izmišljali svoje. Zaklonjeni od vjetra iza kapetanske kucice, ili iza sanduka i denjkova na palubi, zaklanjali su se i za poeziju, i poezija je tada našla svoje puno opravdanje, ma šta se o njoj govorilo. A kad bi zena postala svjesna grijeha, kad bi osjetila da je suviše lijepo, kaznjavala se muzem i zrtvom.

- Marija - šaptao je mladice, koristeći se njenim dopuštenjem da je zove imenom, što mu je licilo na najvišu milost - hocete li izaci veceras?

- Ne, dragi prijatelju, mnogo stihova najedanput, to nije dobro, moglo bi da postane otuzno. A i vjetar je hladan, nikad sebi ne bih oprostila ako nazebete.
- Marija - gušio se mladici. - Marija.
- Šta je, dragi prijatelju?
- Onda vas necu vidjeti do sutra?

Puštala je da joj drži ruku i slušala udaranje talasa i kuckanje njegova bila, zeledi mozda da zaboravi vrijeme, a onda se budila:

- Dodjite u našu kabinu.

I odlazio je u njihovu kabinu, da se guši u kiselom vazduhu i uskom prostoru, i da s cudjenjem gleda s kakvom privrzenošću Marija njeguje muza. Plašio se da od toga i njega ne spopadne morská bolest.

Nadomak Dubrovnika, posljednje noci, stisnula mu je ruku, bez uspjeha je pokušao da je zadrži, i rekla:

- Uvijek cu pamtití ovo putovanje.

Mozda zbog Hasana i stihova, a mozda zbog muza i povracanja.

U Dubrovniku je dva puta bio drag gost u njihovoj kuci, u mnoštvu tetaka, strina, rodjaka, poznanika, prijatelja, i oba puta je jedva cekao da pobjegne od tog nepoznatog svijeta, koji je na ulicama grada jedva obracao paznju na njegovo istocnjacko odijelo, a u salonu gospar Luka i gospe Marije gledao u njega kao u cudo. Kao da je bilo necega neprilicnog u tom njegovom dolazenju, pa je i on bio usplahiren i neprirodan. Kad se još susreo s Marijinom hladnom paznjom, zbog cega mu se ucinila gotovo sasvim strana, daleka, lazno nasmiješena, postalo mu je jasno da se baš u njenoj kuci vidi njihova stvarna odvojenost. Ovdje su oni bili dvoje stranaca, koje je sve rastavljalo, ne od juce. Navike, obicaji, nacin kako se razgovara, nacin kako se cuti, ono što su od ranije mislili jedno o drugome, i ne znajuci se, sve je to provalija medju njima. Shvatio je da je Marija u ovom gradu zašticena i odbranjena, kucama, zidinama, crkvama, nebom, mirisom mora, ljudima, sobom ovakvom kakva nigdje nije. I to baš od njega, mozda baš samo od njega. Mozda cak i on od nje. Jer se ledio od pomisli da zivi u ovom divnom mjestu, i sam, i s njom, u dušu mu se uvukla tuga kakvu nikad nije osjetio, i sa radošću se oprostio kad je naišao na jedan trgovacki karavan koji je s Ploca, u Taboru polazio u Bosnu.

Radost ga je drzala i kad je vidio ivanplaninski snijeg, i bosansku maglu, i osjetio ljuti igmanski vjetar, i ušao razdragan u namracenu kasabu, stisnutu izmedju brda, i ljubio se sa zemljacima. Kasaba mu je izgledala manja, ali je kuca bila veca. Sestra mu je ljubazno rekla da bi bila šteta da majcina kuca propada prazna. Bojala se da se ne useli u veliku ocevú kucu. S ocem se odmah posvadjaó, mozda najviše zato što je starac bio raznio glas o njegovoj slavi i uspjesima u Stambolu, da napakosti zetu kadiji, koga nije trpio, i sad se osjecao licno prevaren i osramocen. Mještani su njegov dolazak protumacili kao neuspjeh, jer niko pametan ne bi iz Carigrada došao u kasabu, niti bi napustio visoku carsku sluzbu, da nije morao. Ozenio se, zbog Marije, zbog sjecanja, zbog praznih odaja, zbog tudjeg navaljivanja, jedva jednu zimu izdrzao sa zenom, glupom, brbljivom, gramzivom, oslobodio se i nje i njene porodice, poklonivši im imanje u okolini grada i novac, dat toboze u zajam. I onda poceo da se smije. Njegov zavica j nije zemlja iz snova, njegovi zemljaci nisu andjeli. A on ih ne moze više ni popraviti ni pokvariti. Ogovalali su ga, sumnjicali, zajedali, rodjaci su ga ocerupali kao kurjaci, koristeci njegovu zelju da se što prije otarasi zene, dugo nije silazio s tudjih jezika,

bio im je dobrodošao da njime ubiju camu. Sjetio se kako je u Carigradu govorio o plemenitosti svojih zemljaka, i smijao se. Srecom po sebe, nikome nije ništa zamjerao, nije se ni zalostio, sve što mu se desilo primio je kao zestoku šalu. Drugi su još gori, rekao je, braneci, cini mi se, više svoj raniji zanos nego istinu. Za dvije-tri godine opet ih je zavolio, navikao se on na njih i oni na njega, poceo i da ih cijeni, na svoj nacin, s podsmijehom ali bez zlobe, poštujući više zivot i ono što postoji u njemu nego svoje zelje o njemu. - Pametni su ovi ljudi - rekao mi je jednom, s onom cudnom mješavinom podrugljivosti, i ozbiljnosti, koja me cesto zbunjivala. - Primaju nerad od Istoka, ugodan zivot od Zapada; nikad ne zure, jer sam zivot zuri; ne zanima ih da vide šta je iza sutrašnjeg dana, doci ce što je odredjeno, a od njih malo šta zavisi; zajedno su samo u nevoljama, zato i ne vole da cesto budu zajedno; malo kome vjeruju, a najlakše ih je prevariti lijepom rijeci; ne lice na junake, a najteže ih je uplašiti prijeljnom; dugo se ne osvrću ni na što, svejedno im je šta se oko njih dešava, a onda, odjednom, sve pocne da ih se tice, sve isprevrću i okrenu na glavu, pa opet postanu spavaci, i ne vole da se sjecaju niceg što se desilo; boje se promjena jer su im cesto donosile zlo, a lako im dosadi jedan covjek, makar im cinio i dobro.

Cudan svijet, ogovara te a voli, ljubi te u obraz a mrzi te, ismijava plemenita djela a pamti ih kroz mnoge pasove, zivi inadom i sevapom i ne znaš šta nadjaca i kada. Zli, dobri, blagi, surovi, nepokretni, olujni, otvoreni, skriveni, sve su to oni, i sve izmedju toga. A povrh svega, moji su i ja sam njihov, kao rijeka i kaplja, i sve ovo što govorim kao da o sebi govorim. Hiljadu zamjerki im je nalazio, a volio ih je. Volio i grdio. Poceo je da vodi karavane na istok i zapad, nešto iz prkosa, da pokaze prezir prema zanimanjima koja je vršio, naljucen prijekorima uglednih ljudi, a najviše mozda zato da se odmori od kasabe i zemljaka, da ih ne zamrzi, da ih se zazeli, da vidi zlo i u drugim zemljama. I to neprestano kruzenje, sa jednom tackom na zemlji koja odredjuje smisao tom kretanju, koja ga cini odlazenjem i vracanjem a ne lutanjem, znacilo je za njega stvarnu ili zamišljenu slobodu, što je svejedno, na kraju krajeva. - Bez te tacke, za koju si vezan, ne bi volio ni drugi svijet, ne bi imao kud da odeš, jer ne bi bio nigdje.

Ta Hasanova misao, koja mi nije bila sasvim jasna, ta neminovnost vezivanja i napor oslobadjanja, ta neophodnost ljubavi prema svome i potreba razumijevanja tudjeg, je li to nevoljno mirenje s malim prostorom i utazivanje ceznje za vecim? Ili je mijenjanje mjera da svoje ne postanu jedine? Ili zalosno, ograniceno bjezanje, i još zalosnije vracanje. (Teško mi je bilo da to shvatim i radi toga što je moja misao sasvim drukcija: postoji svijet s pravom vjerom, i svijet bez nje; druge razlike su manje vazne, i svugdje bi bilo moje mjesto gdje bih mogao biti potreban).

U proljece, prve godine poslije Hasanova povratka iz Carigrada, došao je u kasabu gospar Luko sa zenom, Dubrovkinjom, i opet se sve obnovilo, s novom snagom i novim ogranicenjima.

Ni kasaba nije bila pogodna za njihovu ljubav. Jedno od njih dvoje uvijek je negdje stranac. U koliko su i razbijali ograde Latinluka i muslimanske kasabe, ostajale su njihove vlastite ograde. Zena se sigurno nije više mogla zavaravati prijateljstvom. Ali, osim pogleda i ljubaznih rijeci, tako je bar izgledalo, ništa više nije sebi dopuštala. Pa i svoju griješnu misao o ljubavi prema Hasanu vjerovatno je na ispovijesti pokajnicki priznavala. A Hasan je odlazio na svoja putovanja i vracao se sa zeljom što je rasla za dugih mjeseci odsustvovanja. Je li ta cudna ljubav odredjivala smisao njegovu kretanju? Je li zbog nje osjecao kob vezanosti i neprestano cinio napor oslobadjanja?

To je djelimična istina o Hasanu, ono što sam čuo, saznao, domislio, upotpunio, povezao u mutnu cjelinu. Malo gurava priča o čovjeku bez pravog zavica, bez prave ljubavi, bez prave misli, koji je nesigurnost svoga životnog puta primio kao ljudsku sudbinu, ne kukajući što je tako. Možda ima neke prijatne vedrine, i hrabrosti, u tom miranju, ali to je promašenost. Dragocjeno mi je to saznanje, vidim da nije jaci od mene.

Ali tada sam bio opčinjen, i radije sam o svom velikom prijatelju zamišljao bajke: bio jednom jedan junak. Znanjem i umom zasjenjivao je sve muderise u Stambolu, da je htio bio bi mula carigradski ili vezir carski. Ali on je volio svoju slobodu i puštao je svoju nesputanu riječ da kazuje njegovu misao. Nikome nije laskao, nikad nije govorio laž, nikad nije tvrdio što ne zna, nikad nije prećutao što zna, i nije se bojavao lala i velikaša. Volio je filozofe, pjesnike, usamljenike, dobre ljude i lijepe žene. S jednom je napustio Carigrad i otišao u Dubrovnik, a ona je za njim došla u kasabu. Prezire novac, i položaje, i moc, prezire opasnosti, i traži ih po mracnim bogazama i pustim planinama. Kad htjedne, učinice ono što zazeli, čuce se o njemu daleko.

Zaista, smiješno je kako se malom prepravkom, zaboravljanjem sitnica, izostavljanjem uzroka, neznatnim prekrajanjem stvarnih događaja, porazi mogu pretvoriti u pobjede, promašenost u junaštvo.

Samo, moram priznati, da Hasan nema nikakva udjela u tom stvaranju bajke. Ona je bila potrebna nama a ne njemu. Hoćemo da vjerujemo da ima ljudi koji mogu više od onog što je obično. I bio je takav, u izvjesnom smislu, mogao je, bar po tome kako je primao sve što mu se dešavalo. Osmijehom se namirivao za gubitke, stvorio svoje unutrašnje bogatstvo, vjerovao da u životu nema samo pobjeda i poraza, da postoji i disanje, i gledanje, i slušanje, i riječ i ljubav, i prijateljstvo, i običan život, koji mnogo zavisi samo od nas.

Pa dobro, postoji, izgleda da postoji, i pored svega, ali je prilično smiješno, lici na djetinju misao.

Tri dana pred Hasanov povratak Alijaga je postao toliko nemiran, da nije mogao ni razgovarati, ni igrati tavle, ni jesti, ni spavati.

- Je li se šta čulo za hajduke? - pitao je neprestano, slao mene i Fazliju da se raspitamo u hanovima, kod kiridžija, i mi smo donosili povoljne vijesti, kojima nije vjerovao, ili ih je tumačio prema svojoj brizi:

- Ako odavno nisu napadali, to je još gore. Osilili su se, niko ih ne goni, mogli bi baš sad zasjesti na drumu. Fazlija! - naredio je momku iznenada, ne osvrnuvši se kad je u sobu ušla njegova kći, kadijinica, ovo mu je bilo važnije. - Nadji deset naoružanih ljudi, iznajmi konje, idi pred njega. Sacekaj ga u Trebinju.

- Naljutice se, aga.

- Neka se ljuti! Nadji neki razlog. Kupuj smokve, ili šta hoćeš, samo se ne vraćaj bez njega. Evo ti novac. Plaćaj, ne čjenkaj se, polomi konje, ali moraš stići.

- A šta ćeš ti, aga?

- Čekacu vas, eto šta ču. I ne pitaj više, hajde!

- Imaš li dosta novaca? - upitala je kći. - Da ja dam?

- Imam. Sjedi.

Sjela je na sečiju, do ocevih nogu.

Htio sam da izađem za momkom. Starac me zaustavio, kao da nije htio da ostane sam sa kćerkom:

- Kuda ćeš?
- Htio sam u tekiju.
- Može tekija i bez tebe. Kad ovako oboliš, kao ja, vidjećeš da sve može bez nas.
- Samo mi ne možemo bez svega, čak i kad obolimo - rekla je žena mirno, bez osmijeha, prigovarajući ocu zbog Hasana.
- Zašto se čudiš? Jesam li umro, da bih mogao bez svega?
- Nisi, ne dao Bog, i ne čudim se.

Bilo mi je neugodno, zbog nje. Još sam pamtio onaj razgovor o izdaji, i sklanjao pogled, da nam se oči ne susretnu. Ona je gledala mirno, lijepa i sigurna kao i u onom razgovoru koji ne zaboravljam. Kao u sjećanjima što su se javljala bez moje volje.

Okretao sam pogled u stranu, a vidio sam je, neki bljesak je u meni, i nemir. Ispunila je sav prostor, izmijenila ga, postalo je čudno uzbudljivo, grijeh se desio među nama, tajnu smo nosili oboje, kao preljubu.

Ali kako je ona mima?

- Treba li ti što god? - pitala je oca brizno. - Je li ti teško što si sam?
- Odavno sam sam. Navikao sam.
- Zar Hasan nije mogao da odgodi put?
- Ja sam ga poslao. Zbog nekih poslova.

Osmjehnula se zbog te lazi.

- Drago mi je što je s prijateljima. U društvu je lakše. I oni će se njemu naci na ruci, i on njima. Tek danas sam doznala da je oputovao, i pozurila sam da vidim kako si.
- Mogla si doći i kad Hasan nije na putu.
- Malocas sam ustala iz postelje.
- Jesi li bolesna?
- Nisam.
- Zašto si onda ležala?
- Bože, zar moram sve da kažem? Izgleda da ćeš postati djed.

Sedefni zubi su joj blistali u smijehu: nije se na njoj vidjela ni zbunjenost, ni stid. Starac se digao na lakat i gledao je iznenađeno, malo uznemiren, cini mi se.

- Trudna si?
- Izgleda.
- Jesi, ili izgleda?
- Jesam.
- Ah. Neka je sa srecom.

Prišla mu je i poljubila ga u ruku. I opet sjela na svoje mjesto, podno starcevih nogu.

- Voljela bih i zbog tebe. Sigurno bi se radovao unuku.

Starac je uporno gledao u nju, kao da nije vjerovao, ili ga je vijest suviše uzbudila. Rekao je tiho, pobijeden:

- Radovao bih se. Još kako bih se radovao.
- A Hasan? Hoće li se zeniti?
- Neće, cini mi se.
- Šteta. Milije bi ti bilo sinovljevo dijete nego kcerino.

Nasmijala se, kao da je to rekla u šali, iako ni jednu riječ nije rekla bez razloga.

- Želim unuka, kceri. Od tebe ili od njega, svejedno. Od kceri je sigurnije da je moje krvi, tu varke nema. Već sam se pobojavao da ga neću dočekati.
- Molila sam se Bogu da me ne ostavi bezdjetnu, i eto, hvala mu, pomoglo je.

Kako da ne, mnogo tu pomaze molitva!

Slušao sam ovaj razgovor, porazen njenom hladnom promišljenošću, začuden bezobzirnošću skrivenom pod mir lijepog lica, oduševljen muškom sigurnošću. Niceg Hasanovog ni ocevog u njoj nije bilo, ni njenog u njima. Je li krv oceva omanula, ili je samo prenijala što u njima dvojici nije moglo da se razvije? Ili se svetila zbog praznog života, zbog neimanja ljubavi, zbog potopa djevojačkih snova? Prevarena u očekivanju, i surova, kakva je postala, sad je mirno svidala racune s cijelim svijetom, bez zaljenja i kajanja, bez milosti. Kako je samo mirno gledala u mene, kao da me nema, kao da nikad nismo vodili onaj ruzni razgovor u staroj kuci. Ili me toliko prezire da može sve da zaboravi, ili ne umije više da se stidi. Nisam joj oprostio mrtvog brata, a nisam znao šta ću s njom u sebi, nju jedinu nisam svrstao ni na jednu stranu, ni u malobrojne prijatelje, ni u neprijatelje koje mrzim. Možda zbog upornosti kojom misli samo na sebe, i niko drugi je se ne tice. Živi sobom, možda i ne znajući da je bezobzirna. Kao voda, kao oblak, kao oluja. A možda i zbog njene ljepote. Nisam slab prema ženama, ali se njeno lice ne zaboravlja lako.

Kad je otišla, starac je dugo gledao u vrata, pa u mene.

- Trudna - rekao je zamišljeno. - Trudna. Šta ti kažeš?
- Šta bih ja imao da kažem!
- Šta bi imao da kažeš! Da mi čestitaš! Ali sad više nemoj, dockan je. Propustio si; znači, ne vjeruješ. Čekaj, ni meni nije jasno. Toličke godine moj valjani zet ne uspije ništa da posije, a starost mu, beli, nije donijela snagu. Zelja i molitva tu slabo pomazu. Jedino ako nije kogod mlađji, Bože mi oprosti, preskocio tarabu, baš me briga, svejedno mi je, još bih i volio da je tako, da se ne produzi trula kadijska loza, ali teško je vjerovati, ko je poznaje. Nikome ona ne da vlast nad sobom, zbog ponosa, i opasnosti. Jedino ako bi ga ubila poslije. A ne čuemo da je iko ubijen. I zašto je došla da kaže? To se ne može sakriti, znaće se je li ili nije. Bila je sigurna da će me obradovati. Jesam li se obradovao?

- Ne znam. Nicim je nisi darovao.
- Eto vidiš. Ja nju nisam darovao, ti meni nisi čestitao, nešto nije u redu.
- Sigurno si se uzбудio, i zato zaboravio.
- Pa uzбудio sam se. Ali da sam učvrsto povjerovao, ne bih zaboravio. Više me zabrinula nego obradovala. Ne razumijem.
- Zašto te zabrinula?
- Nešto hoće, ali ne znam šta hoće. Sutradan, kad sam došao, iza icindije, dočekao me neuobicajeno živo, usiljeno veseo, ponudio me jabukama i grozđjem, kcerka mu poslala. - Pitala šta želim da mi spremi, i ja sam njoj poslao dar, struku šorvana.
- Dobro si učinio.
- Juče sam bio zbuđen. A sinoc nisam spavao, i mislio sam, mislio. Zašto bi mi lagala, šta

ima od toga? Ako je zbog imetka, zna da će i njoj ostati, neće ponijeti na onaj svijet. A možda je i onaj moj zlosrećni zet, kadija, planuo pred posljednji izdisaj, ko svijeca, i učinio jedino pošteno djelo u životu. Ili je Alah dao na neki drugi način, hvala mu na koji god je, samo vjerujem da je istina, nikakav razlog ne mogu da smislim zbog kojeg bi lagala.

- Ni ja.

- Ni ti? Eto, vidiš! Mene bi još mogla roditeljska ljubav da prevari, tebe ne može.

Povjeravao je, jer je tako htio, ali će Hasan pojesti još dosta muke zbog ove oćeve sreće, kakva je da je.

Mislio sam da ostanem duže s Alijagom, bio je uznemiren kćerkinom viješću, u koju ja nisam vjerovao, ali mu to ne bih rekao, i uzbudjen Hasanovim skorim povratkom, zbog koga je i meni premiralo srce, kad bih se sjetio. Ali je došao Mula-Jusuf i pozvao me u tekiju: čeka me miralaj Osman-beg, na prolazu je s vojskom, i hoće da prenoci u tekiji. Starac je slušao sa zanimanjem.

- Čuveni Osman-beg? Poznaješ li ga?

- Samo sam čuo za njega.

- Ako je kod tebe tijesno, i ako miralajbeg hoće, pozovi ga u moje ime da dodje ovamo. Prostrano je, a ima mjesta i za njega i za pratnju. Bila bi čast za moju kuću ako mi bude gost. Ponudio je gostoprimstvo naviknuto, ali se izražavao svecano, na starinski način. Bio je slab prema slavim ljudima, zato se i naljutio na Hasana što to nije postao.

Ali se odjednom predomislio:

- A možda je bolje da ostane u tekiji. Fazlija je otišao pred Hasana, Zejni je dosta da se brine o meni, ne bih ga mogao dočekati kako treba.

Znao sam zašto je odustao, zbog Hasana. Umirio sam ga.

- Ne vjerujem ni da bi došao. Carski ljudi svraćaju u tekiju kad neće nikome da se zamjere u jednom mjestu. Ili kad nikome ne vjeruju.

- A kuda će s vojskom?

- Ne znam.

- Ništa mu ne govori. Možda ni Hasanu ne bi bilo pravo da miralaj prenoci u našoj kući. A ne bi ni meni - dodao je, velikodušno se saglašavajući sa sinom. - Ako ti šta treba od posteljine, hrane, posudja, pošalji.

- Može li neko od derviša prenociti kod tebe, ako bude potrebno?

- Možete svi.

Na sokaku sam susreo Jusufa Sinanudinina, zlatara. Išao je Alijagi, kao i svako veće, ali je sad stajao na raskršću, kao da je nešto osluškivao. Krenuo je kad me ugledao.

- Imaš čuvenog gosta - rekao mi je, čudno nesabran.

- Sad mi javiše.

- Upitaj ga kako se osjeća. Slavu je stekao ratujući protiv neprijatelja carevine, a sad ide da ubija naše ljude. U Posavini. Ruzna starost. Kamo sreće da je umro na vrijeme.

- Nije moje da ga to pitam, Sinanudin-aga.

- Znam da nije, ne bih ni ja. Ali je teško ne pomisliti.

Na kapiji se zaustavio, učinilo mi se da je nešto osluškivao. Hafiz-Muhameda i Mula-Jusufa poslao sam na konak Alijagi, ja sam se smjestio u hafiz-Muhamedovu sobu, svoju sam dao Osman-begu, a u Mula-Jusufovu su se smjestili strazari. Izenadio sam se kako je miralaj star, bjelobrad, umoran, cudljiv. Ali nije bio grub, kako sam očekivao. Izvinio se što mi smeta, ali u kasabi ne poznaje nikoga, i cinilo mu se najzgodnije da dodje u tekiju, najzgodnije njemu, nama sigurno nije, ali se nada da smo navikli na putnike namjernike, a ostace samo ovu noc, i rano ujutro ce na put. Mogao je da prenoci i s vojskom, u polju, ali u ovim godinama više voli pod krovom. Mislio je da ode i do ovdašnjeg zlatara hadzi-Jusufa Sinanudina, prijatelj je s njegovim sinom, ali ne zna kome bi bilo pravo kome krivo, i zato je odlucio ovako. Iako bi imao da isporuci hadzi-Sinanudinu vijesti o sinu: baš uoci njegova polaska ovamo postao je carski silahdar. Mogao bih i ja da mu to javim, mozda ce se obradovati.

- Kako se ne bi obradovao! - rekao sam gotovo zgranut. - Niko iz naše kasabe nije dospio do tako visokog položaja.

Ali serasker je potrošio sve svoje rijeci i svu svoju paznju, i cutao je, umoran, bez osmijeha, zeljan da ostane sam.

Otišao sam u sobu i stao kraj prozora, razbuden i silno uznemiren.

Carski silahdar, jedan od najmocnijih ljudi u carevini!

Ne znam zašto me ta vijest toliko uzbudila, ranije bi mi bilo svejedno, mozda bih se zacudio, ili obradovao njegovoj sreći, mozda bih ga i pozalio. Sad me gotovo otrovala! Blago njemu, mislio sam, blago njemu. Došao je cas da plati svojim neprijateljima, a imao ih je, sigurno. I oni sad strepe, cekajuci da se na njih spusti njegova ruka što je preko noci postala teška kao olovo, trudna mnogim smrtima. Izgleda nevjerovatno, slicno snu, lelujava, suvise lijepo.

Boze, kakva je to nepojamna sreća - moci uciniti. Covjek je jadan s pustom mišlju, s ceznjom u oblacima. Nemoc ga unizava. Silahdar Mustafa ne spava veceras, kao ni ja, u njemu je sve uzburkano od sreće na koju se još nije navikao, pod njim je Stambol, na mjesecini, utihnuo, u zlato okovan. Ko još ne spava ove noci, zbog njega? Zna ih on sve, napamet, bolje nego svoje krvne rodjake. - Kako vam je? - pita tiho, bez nestrpljenja - Kako se osjecate veceras? Nije ga sudbina uzdigla njih radi, da ih kazni ili uplaši, vazniji poslovi njega cekaju, ali baš zbog tih poslova ne moze ih ostaviti na miru. Oh, i zbog mrznje sigurno. Ne moze biti da je ne osjeca, ne moze biti da je nije krio u sebi, noseci je kao maglu, kao otrov u krvi, ne moze biti da nije cekao ovu noc kao svetu, da plati za sva zla, i za bivšu nemoc.

Bio sam dvostruk ove noci, znao sam kako je silno silahdarevo likovanje, cak sam ga i osjetio, kao da je moje, a bilo mi je još teze što su moje zelje samo vazduh, i svjetlo, koje samo mene ozarava i pali, tješeci me i muceci.

Dolazilo mi je da zaurlicem u noc: zašto baš on? Je li njemu bilo najpotrebnije da se namiri? Zar je moja zelja manja od njegove? Kojem to šejtanu treba da zapišem svoju ucvijeljenu dušu da me obasja takva sreća.

Ali sam se uzalud mucio, sudbina je gluha na vajkanja, slijepa kad bira izvršioce.

Da nije bila noc, otišao bih do zlatara Jusufa Sinanudina, da mu kazem radosnu vijest za sina, on još ne zna, ne sluti. Ostavljena mi je, kao dragocjenost, da je cuvam i da uzivam u njoj, tudjoj. Ne bi mu smetalo što je noc, bio bi mi zahvalan i kad bih ga iza sna probudio, zaboravio bi da je prekoravao miralaja i pozurio bi da mu zahvali. Nisam otišao, mozda ne bih ni mogao, zbog straze na vratima, bilo bi mucno da me zaustavljaju, ili vrate, bilo bi mozda sumnjivo, i opasno, a nisam htio da ulazim u miralajevu sobu, da trazim dopuštenje, zacudio bi se: zar je tako vazno i hitno?

Zaista, zašto mi je toliko vazno?

Uzbudio sam se, zbog zavisti, zbog mrznje, zbog sazivljavanja s tuđjom srecom. I ni zbog ceg drugog, jer me se to ne tice. Nisam pozurio da tu vijest odnesem onome cija je, ostao sam u tekiji.

Ni sanjao nisam koliko ce ta sitna odluka biti presudna.

Da sam otišao hadzi-Sinanudinu i rekao mu ono što sam doznao, makar samo zato da ga obradujem, ili da zajedno provedemo besanu noc, moj zivot bi pošao drugim putem. Ne kazem da bi bio bolji ili gori, ali bi sigurno bio sasvim drukciji.

Prignjecena snom, kasaba je tiho tinjala jesenskom mjesecinom, glasova nema, nikakvih, ljudi su pomrli, ptice odletjele, rijeka presušila, zivot zgasnuo, tamo negdje buja, daleko, tamo negdje se dešava ono što ljudi ovdje zele, oko nas je pustoš i tama, šta treba uciniti da izadjemo iz pustoši ove duge noci? O Boze, zašto me nisi ostavio u mome sljepilu, da mirujem u mraku mirnog nevidjela? I zašto me sad držiš u kljusama nemoci, obogaljenog? Oslobodi me, ili utuli nepotrebnu zraku u meni, razriješi me ma cime.

Srecom, nisam izgubio razbor, iako je moja molitva licila na buncanje, slabost je potrajala kratko, a pred zoru pocelo je u meni da svice. Moj mrak se polako razilazio, pomaljala se jedna misao, nejasna, nesigurna, daleka, pa sve bliza, jasnija, odredjenija, dok me nije obasjala kao jutamje sunce. Misao? Ne! Bozije otkrovenje.

Nije bila bezrazložna moja uznemirenost, legao je u mene razlog a ja ga još nisam bio shvatio, ali je sjeme isklijalo.

Brze, vrijeme, moj cas je došao. Jedini, jer sutra bi vec moglo biti kasno.

U ranu zoru cuo se nemiran topot konjskih kopita na sokaku. Miralaj je odmah izašao iz sobe, kao da nije ni spavao. Izašao sam i ja. U mutnom jutarnjem svjetlu izgledao je star, kao oslijepio zbog otecenih ocnih kapaka, siv, klonuo. Kakva mu je bila ova noc?

- Oprosti zbog dima u sobi. Pušio sam mnogo. Nisam spavao. A ni ti, cuo sam kako hodaš.

- Da si me pozvao, mogli smo da razgovaramo.

- Šteta.

Rekao je to mnvo, i nisam znao da li je šteta što nismo razgovarali, ili bi bila šteta gubiti vrijeme na razgovor.

Dva vojnika su ga popela na konja. Odjahao je niz pusti sokak, poguren u sedlu.

Vracajuci se iz dzamije, vidio sam Mula-Jusufa pred pekarom, kako prica s pasvandzijom i pekarskim kalfom. Pozurio je i stigao me, objasnivši da nije došao u dzamiju, jer je klanjao sabah s Alijagom i hafiz-Muhamedom, a onda su ga zaustavili ovi ljudi, pricaju da su nocas neki Posavci pobjegli iz tvrdjave.

Tri sejmena su zureci prošla ulicom, musulim sigurno nije spavao ove noci, ni kadija. Mnogo nas je provelo noc bez sna. Bili smo odvojeni jedan od drugog, a sudbina je medju nama isplela cvrstu predju. Za sve se pobrinula, i sad mi je dala konacno rjesenje. Cekao sam, znajuci da ce doci. A kad sam ga vidio, koljena su mi zadrhtala, drob me zabolio, mozak se uzario, ali nisam ispuštao ono što sam uhvatio.

Stajali smo kraj Harunova mezara. Gledao sam u nišan pokapan voskom izgorjelih svijeca i proucio dovu bratu za dušu.

I Mula-Jusuf je digao ruke, šapcuci molitvu.

- Cesto vidim kako se moliš nad ovim grobom. Ciniš li to zbog svijeta, ili zbog sebe?
- Nije zbog svijeta.
- Ako je zbog njega i zbog sebe, onda nisi sasvim pokvaren.
- Sve bih dao da zaboravim.
- Ucinio si veliko zlo, i njemu i meni. Meni više nego njemu, jer sam ostao živ, da pamtim, da me boli. Znaš li?
- Znam.

Glas mu je umoran, potonuo negdje u dubinu grla.

- Znaš li za moje besane noci, za mrak u koji si me gurnuo? Natjerao si me da mislim kako da uništim tebe i zlo u tebi, da li da te predam zakonu reda, ili da te zadavim svojim rukama.
- Imao bi pravo, šejh-Ahmede.
- Da sam znao šta je pravo, ucinio bih to. Ali nisam. Ostavio sam sve Bogu i tebi. A znao sam da ima i vecih krivaca. Ti si bio kamen u njihovoj ruci, zamka kojom su hvatali glupake. Zalio sam te. A mozda si i ti zalio nas.
- Zalio sam, šejh-Ahmede, Bog mi je svjedok, zalio sam, i zalim.
- Zašto?
- Prvi put je neko tako stradao zbog moje poslušnosti. Prvi put, što znam.
- Kazeš da zališ. Je li to samo rijec?
- Nije samo rijec. Mislio sam da ceš me ubiti, nocima sam cekao, osluškivao tvoje korake, siguran da ce te mrznja dovesti u moju sobu. Ni rukom ne bih mahnuo da se odbranim, bozjim imenom ti se kunem, ni usta ne bih otvorio da nekoga dozovem.
- Da sam tad zatražio da nešto uciniš za mene, šta bi rekao?
- Ucinio bih, sve.
- A sada?
- I sada.
- Onda te pitam: hoćeš li uciniti sve, zaista sve što ti kazem? Razmisli prije nego što odgovoriš. Ako nećeš, idi mirno svojim putem, necu te ni prekoriti. Ali ako pristaneš, ne smiješ ništa da pitaš. Niti smije ko znati, samo ti i ja, i Bog koji me naputio.
- Ucinicu.
- Odgovaraš prebrzo. Nisi ni razmislio. Mozda nije lako.
- Razmislio sam davno.
- Mozda trazim da nekoga ubiješ.

Pogledao me prestravljeno, nepripremljen u sebi, rijec pristanka prebrzo mu se otela, sjecanje i ovaj grob natjerali su ga na poslušnost. Rekao je: sve, ali to je imalo njegovu mjeru. Sad nije htio da odustane.

- Neka bude, ako je potrebno.
- Još možeš da odustaneš. Trazicu mnogo. Poslije nema vraćanja.
- Svejedno. Pristajem. Što može tvoja savjest, neka primi i moja.
- Dobro. Onda, zakuni se pred ovim mezarom, koji si ti iskopao: neka me Alah osudi na najteže muke ako ikome išta kazem.

Ponovio je, ozbiljno i svecano, kao molitvu.

- Pazi, Mula-Jusufe, ako kazeš, i sad i poslije, ili ako ne uciniš, ako izdaš, ništa te više neće moci spasiti. Bicu primoran da se branim.
- Nećeš imati od cega da se braniš. Šta treba da uciniš?

- Idi kadiji, sad odmah.
- Više ne idem kadiji. Dobro, otici cu.
- Reci mu: hadzi Jusuf Sinanudin je pomogao Posavcima da pobjegnu iz tvrđjave.

Mladiceve plave oci su se raširile od straha i zaprepaštenja. Kao da bi ga manje iznenadio zahtjev da nekog ubije.

- Jesi li razumio?
- Jesam.
- Ako upita ko ti je rekao, cuo si slucajno, od nepoznatih ljudi u hanu, ili ti je neko šapnuo u mraku, ili ne možeš da kazeš ko je. Izmisli nešto. Mene ne pominji. Ni tebe neka ne pominju. Dosta im je ime koje im poklanjaš.
- Stradace.
- Rekao sam da ništa ne pitaš. Nece stradati. Pobrincemo se da mu ništa ne bude. Hadzi Sinanudin mi je prijatelj.

Nije izgledao pametno, s licem što je izrazavalo krajnju zbunjenost. Uzaludno se mucio da pronadje ma kakav smisao u svemu što je cuo.

- Idi.

Još je stajao.

- A onda? Poslije?
- Ništa. Vрати se u tekiju. Ništa više ne treba. Pazi da te niko ne vidi s kadijom.

Otišao je, kao slijep, ne znajući šta nosi ni cemu služi.
Odapeo sam njihovu strijelu. Nekoga ce pogoditi.
Zuto rebrasto lišće pada s drveca, ono isto što sam ga dodirivao proljetos, zeledi da me protoci svojim tokovima, da postanem neosjetljiv kao biljka, da venem svake jeseni i cvjetam svakog proljeca. A eto, desilo se druckije, svenuo sam u proljece a cvjetam u jesen.
Pocelo je, brate Harune. Dolazi zudjeni cas.

14.

Reci: došla je Istina!

Mogao sam gledati u sat i tacno pogadjati: sad je Mula-Jusuf kod kadije, sad su sejmeni pred hadzi Sinanudinovim ducanom, sad je sve gotovo. Uzeo sam u racun njihove stecene navike, osjecaj sigurnosti, zelju za odmazdom, zato sam znao da nisam uzalud bacio mamac. Stecene navike gone na ponavljanje postupaka, osjecaj sigurnosti oduzima razbor, zelja za odmazdom ubrzava odluke. Ako ništa ne ucine, treba da ocekujem smak svijeta.

A zacudo, caršija je mirna, iznad nje se dize svakodnevni huk isturenih rijeci, topola, otkucaja, udaraca, uzvika, ljudi rade ili razgovaraju, umrtvljeni obicnošcu.

Cak i golubovi mirno hodaju po kaldrmi.

Ništa nisam pokrenuo. Šta se desilo? U cemu sam pogriješio?

Jesam li više ocekivao od ovih ljudi? Hoce li ocutati, kao i onda, kad su mene zatvorili? Jesam li se prevario, bacivši mamac, mozda im se probudio razbor? Jesu li ga odveli od kuće, i ovi ljudi još ne znaju, ili im je svejedno?

Ali to je nemoguće. Drugo sam ja, naš red nas pušta niz vodu kad nam se desi nesreća, jer smo nevažni dijelovi moćne cjeline, bespomoćni kad smo napušteni. A hadži Sinanudin je isto što i caršija, ako se njemu nešto desi, svako će smatrati da je i sam ugrožen. I oni su cjelina, u kojoj je svako za sebe važan, i opasnost nad jednim, lebdi nad svima, kao oblak.

Ili sam pozurio, gonjen nestrpljenjem koje rdjavo racuna?

Ili se ne usudjuju da udare po njemu?

Ili me Mula-Jusuf prevario?

Ili se sav svijet okrenuo naglavce.

Polako sam išao sokačkom između isturenih cefenaka, slušajući mirni šum života, koji nikad nisam teze podnosio.

Malocas sam bio bodar i siguran, upravljao sam događajima i činilo mi se da sam iznad njih. Stvari i ljudi izgledali su manji, a ja kao da sam lebдио iznad njih. Prvi put sam to doživio, a bio mi je prirodan taj osjećaj nadmoćnosti. Jedva sam ga i zapazio dok je trajao, zračio je iz mene kao miris, kao snaga, kao pravo, kojim se čak i ne ponosim, jer je neodvojivo od mene, jedno je od mojih svojstava. A sad mi to izgleda čudno i daleko; ljudi i život nisu ispod mene već oko mene, zaključani, zatvoreni, kao zid, kao neizlaz. Ne znam da li ima pobjeda u životu, poraza sigurno ima.

Ne mogu da odredim koliko je trajala ta pogruzenost u meni, ni da li sam odmah primijetio promjenu, čim je nastala, ili su me čula upozorila kad je postao čudno.

Prvo sam čuo tišinu. U krugu oko mene odjednom su umrli glasovi, prestalo je struganje, kuckanje, udaranje, a onda se taj muk počeo da širi dalje. Licilo je na zaprepaštenost, na stegnuto grlo. Potrajalo je samo tren, i ma koliko da je bilo neobično, i strašno, kao da je krv prestala da kola u nekom velikom tijelu, znao sam šta se desilo. Odahnuo sam.

Nisam pogriješio, Harune! Mnogo me je muke stalo, ali sam upoznao ljude.

Onda su se ponovo javili glasovi, samo drukčiji nego malocas, drukčiji nego svaki dan, mukli i opasni, slični teškoj uzdah, pa prituljenom rezanju. Čuo sam u njima iznenadjenja, strah, ljutinu, čuo sam potmulu grmljavinu, kao pred oluju, pred smak svijeta, čuo sam sve što sam htio.

Opet mi se vratio osjećaj lakoće i sigurnosti.

Pošao sam za caršinijama, pomiješan s njima, osjećajući njihovu jaru i ljut miris njihovih tijela (to je miris iznenadnog zaprepaštenja i bijesa koji se još nije odredio: u boju ljudski miris je oporo sladak, na krv), slušao jedva razumljiva pitanja, kao vraćanje, suludo mrmorenje, kлокotanje duboke vode, podzemni tutanj, i nisu bile važne riječi već to zmijski piskavo siktanje, ti mutni trbušni glasovi koji su ih pretvorili u nešto nepoznato, i opasno, čega se više nisu ni sami sjecali.

Valjali smo se caršijom, u jednom pravcu, s glavom podignutom prema necemu što čekamo, naprijed, dodirujući se ramenima, stisnuti, a ne videći jedan drugoga, istiskujući slabije, ali nas je bilo sve više, nerazpoznatih, pretvorenih u mnoštvo, pretopljenih u njihov strah i snagu. S mukom sam se odupirao čudnoj i snažnoj potrebi da budem nerazumna razbješnjela cestica, čuo sam svoje vlastito rezanje i osjećao omaglicu od neke opasnosti koja je i mene ugrozila. Ozivljavao sam svoj osjećaj nadmoćnosti, da se ne bih prepustio prastarj potrebi da jurišam s ugroženim plemenom.

Hadzi-Sinanudinov ducan je širom otvoren, i pust.

Potrcali smo u drugi sokak, u treci, i u Kazazima se zaustavili pred gomilom što je stala.

Probio sam se s mukom.

Sredinom sokaka, na slobodnom prostoru, izmedju ljudi što su zastali, i onih naprijed, što su se razmicali, sejmeni su vodili hadzi-Sinanudina.

Razmahnuo sam ramenima i izašao ispred prvih, koje je zaustavio strah. Ne mogu više biti jedan od mnogih, moj cas je došao.

Iskoracio sam na slobodan prostor, uzbudjen, znajuci da me gleda stotinu uzagrenih ociju, i pošao za sejmenima.

- Stanite! - viknuo sam.

Gomila je zatvorila sokak.

Sejmeni su zastali, pogledali me, zacudeni. Pogledao me i hadzi Sinanudin. Lice mu je mirno, ucinio mi se da se osmjehnuo, prijateljski, ili sam zelio da tako bude, u uzbudjenju, da me ohrabri, a bio sam zaista uzbudjen, zbog ovih ljudi, zbog njega okruzenog sejmenima, zbog vaznosti ovoga što cinim, zbog onih koje mrzim, zbog svega što sam cekao cijelu dugu vjecnost.

U tišini, koju sam ocekivao, a opet me zapljusnula kao vrela voda, sejmeni su skinuli puške i okrenuli ih prema gomili. Peti, nepoznat, nenaoruzan, upitao me ljutito:

- Šta hoceš?

Stajali smo jedan prema drugome, kao dva rvaca.

- Kuda ga vodite?

- Šta te se tice?

- Ja sam šejh Ahmed Nurudin, bozji rob i prijatelj tog dobrog covjeka što ga vodite. Kuda ga vodite? Pitam u ime ovih ljudi koji ga poznaju, pitam u ime prijateljstva koje me veze za njega, pitam u njegovo ime, jer on sad ne moze da se brani. Ako je išta rdjavo receno o njemu, laz je. Svi smo mu jamci, i svi smo svjedoci da je to najcestitiji covjek u kasabi. Ako njega zatvorite, ko treba da ostane na slobodi!

- Zreo si - rekao je covjek mracno - i ne bi trebalo da te savjetujem. Ali bi bolje bilo da se ne miješáš.

- Idi kuci, šejh Ahmede - rekao je hadzi Sinanudin, za cudo vedro. - Hvala ti na prijateljskim rijecima. I vi, dobri ljudi, razidjite se. Ovo je neka greška i ispravice se, sigurno.

Svi tako misle: greška. A greške nema, postoji samo ono što ne znamo.

Ljudski grozd se razmaknuo, i sejmeni su odveli hadzi-Sinanudina. Gledao sam za njima, stojeci u mjestu, i mene su tako vodili, i Haruna, samo niko nije izašao da rekne lijepu rijec za nas. Ja sam rekao, i znao sam da sam viši od njih. Nije me uznemirio osjecaj krivice što je zatvoren dobar covjek, jer da je drukcije, sve ovo ne bi imalo nikakva smisla, ne bi nicemu poslužilo. Ako i strada, poslužilo bi to vecem i vaznijem cilju nego što je zivot ili smrt jednog covjeka. Sve cu uciniti za njega što budem mogao, a Bog neka odredi kako hoce. Srecom, nije se desilo ono što je bilo najbesmislenije od svega: da su ga odmah pustili.

Ljudi su otišli za hadzi-Sinanudinom i sejmenima, i dok su posljednji zamicali za čošak, vidio sam Mula-Jusufa kako stoji pred jednim praznim ducanom. Nisam ga pozvao, a on je prišao, kao opcinjen, sa strahom u nesigurnim ocima. Cega se boji? Ucinilo mi se da njegov pogled i njegova misao ne idu za hadzi-Sinanudinom, vec se zadržavaju na meni, ukoceni, uzasnuti, ne

usudjujuci se ni da me izbjegnu.

- Jesi li ovdje cijelo vrijeme?

- Jesam.

- Zašto me tako gledaš? Uplašen si. Šta se desilo?

- Ništa.

Pokušao je da se osmijehne, s naporom, ali je to licilo na trzaj, na grc, i opet je onaj izraz straha, koji uzalud zeli da prikrije, sledio njegovo lice što je pocelo da gubi svjezinu.

Krenuo sam sokakom, a on za mnom, moja sjenka.

- Zašto si uplašen? - upitao sam ponovo, tiho, ne okrecuci se. - Da se nije desilo štogod nepredvidjeno?

Pozurio je da se izravna sa mnom, kako ne bi propustio nijednu moju rijec. Ne iz ljubavi.

- Sve sam ucinio kako si rekao. Obecao sam i ucinio.

- I sad ti je krivo?

- Ne, nije mi krivo, nije mi nimalo krivo. Ucinio sam kako si naredio, vidio si i sam.

- Pa šta je onda?

Okrenuo sam se prema njemu, mozda suviše naglo, zacuden njegovim nesigurnim glasom i batrgavim rijecima, ljut na sebe što me se to tice i što ga pitam, ali sam htio da znam da li se desilo nešto što ne smije da prizna, jer bi sad svaka greška bila opasna. Ali kad sam ga tako iznenada pogledao, mozda i zbog neocekivane kretnje, ili zbog prijetnje u glasu, on se trgao, nesvjesno zastao, kao da izmice od udarca, ili ga je strah ukocio, a lice mu se pretvorilo u masku strave. Tada sam znao: mene se boji. Uvjerila su me njegova otvorena usta, obamrli mišici nisu mogli da ih pokrenu i uoblice, zgrceno tijelo, koje se u jednom trenu izdalo, i samo zateceno i prestravljeno. Sve je trajalo kratko, sasvim kratko, i stisnute zile su propustile zaustavljenu krv, usta su dobila svoj obicni oblik, mala plava kruznicica u sredini ociju pocela je da se kreće.

- Bojiš se mene?

- Ne bojim. Zašto bih se bojao? Bijes me obuzimao, nicim ga više nisam mogao zadržati.

- Slao si ljude u smrt, a sad ti grc zaplice crijeva, zato što si vidio da umijem biti i opasan. Ne podnosim taj tvoj strah, on je put do izdaje. Pricuvaj se. Sam si pristao, ne možeš više nazad. Dok te ja ne otjeram.

Provalilo je iz mene neocekivano, kao potreba da se rasteretim, istutnjim, poslije dugih casova napetosti. Silovito se izlivaio iz mene mutan talog, kome razum i opreznost nisu dopuštali da se ranije pokrene. Mozda ni sad nije bilo pametno ni oprezno da ovako postupim, ali dok sam mladica bicevao rijecima koje su se davno rodile u meni, osjecao sam kako nezaustavno lipte iz mojih zila, ispunjavajuci me slašcu koju sam jedva mogao i da slutim. Kad je prva snaga praznjenja oslabila, i kad sam vidio kakav porazavajuci utisak ostavlja na mladicevu licu ova otvorena provala mrznje i prezira, došlo mi je do svijesti da njegov strah može da bude i koristan: vezace ga uza me jace nego ljubav.

Pricinjavalala mi je zadovoljstvo i njegova zaprepaštenost što pred sobom vidi sasvim drukcijeg covjeka nego što je bio onaj raniji šejh Nurudin. Ovaj mladac je pomagao da se ubije taj mirni i blagi covjek, koji je vjerovao u svijet koji ne postoji. Ovaj sadašnji se rodio u mukama, i

samo je lik ostao isti.

On misli da se svetim. Ne tice me se. Samo sam ja znao da je ovaj novi šejh Nurudin veoma slican onom mladom dervišu što je s golom sabljom u zubima preplivavao rijeku da napadne neprijatelje vjere, onom ludom dervišu, drukcijem od ovog današnjeg po tome što je bio bez lukavstva i bez mudrosti, koje nam samo tezak zivot moze da daruje.

Pokoj ti vjecni, davni neiskusni mladicu u kome je cista vatra gorjela, i potreba za zrtvom.

Pokoj vjecni i tebi, casni i plemeniti šejh-Nurudine, koji si vjerovao u snagu blagosti i bozje rijeci.

Palim vam svijecu u sjecanju i u srcu, vama koji ste bili dobri i naivni.

Sad onaj koji nosi vaše ime nastavlja vaše djelo, ne odricuci se nicega vašeg, osim naivnosti.

Vrijeme je do sad bilo more što se polako giba medju velikim obalama trajanja. Sad je licilo na brzi tok rijeke koja nepovratno odnosi trenutke. Nijedan ne smijem izgubiti, za svaki je vezana jedna mogucnost. Uplašio bih se da sam ranije mislio tako, izbezumio bi me taj siloviti huk i nezaustavno kretanje, a sada sam prisiljen da ga sustizem, pripremljen u sebi, jer mi se zuri. Ali nisam brzoplet, dobro sam izmjerio svaki tren što ce naici iz mraka buducnosti, i cin kojim cu ga oploditi, da se desi ono što cekam, kad se sve spoji u lanac uzroka i posljedica.

Znao sam šta ce mi Alijaga reci kad cuje, a prvo sam otišao njemu. A on je vec sve cuo, glas je došao prije mene. I slušao sam ono što sam mislio da cu cuti sutra, ili poslije podne, bilo je samo socnije nego što sam pretpostavljao. Pridigao se na postelji, zut, providan, mršav, i grdio, prijetio, psovao, a trebalo je, veli, i ja tako da im kazem, da im pomenem oca i mater, iako je to, doduše, za mene nezgodno, zbog cina i položaja, ali svejedno, ponio sam se ljudski, cast mi svaka i rekao im ono što treba da kaze pošten covjek za poštena covjeka.

Stajao sam i cekao da ta gomila rijeci izljudja iz njega, uzbudice sam sebe još više, neka se samo ljute, i mislio kako se svi brinu za njega, kako su uzbudjeni i pozlijedjeni, a niko se nije rastuzio ni rasrdio kad su mene odveli, niko nije rekao ono što pošten covjek treba da kaze za poštena covjeka. Ko nije pošten, ja ili oni? Ili mozda i ne treba govoriti o poštenju, svakome je pošteno ono što se njega tice. A ja nisam njihov, nisam niciji, i moram sve da svršim sam. Sam, kao i onda, ali ce sad oni biti moja vojska, a nicim me nece obavezati. Nisam njihov, i ne ticu me se. Pustio sam niz vodu njihova covjeka, i oni ce ga vaditi, ne znajuci da rade za mene. I za pravdu, jer sam na bozijoj strani, pa neka budu i oni, nehotice.

Duznost mi je bila da to ucinim (rekao sam starcu, umanjujuci svoj cin), a bice mi duznost da ucinim i više. Ako ne zaštitimo pravdu, pravde nece biti. Ne ustajem protiv vlasti, ali bi me stigla kazna bozija kad ne bih progovorio protiv neprijatelja vjere, a to je svako ko joj ruši temelje. Ako ih ne sprijecimo, ohrabrice ih naš strah, pa ce ciniti sve vece zlo, preziruci i nas i bozji zakon. A mozemo li, smijemo li to dopustiti?

Ne znam mnogo o neprijateljima vjere, rekao je Alijaga, ali ne smijemo dopustiti da se vrši zulum nad dobrim ljudima. A i sami smo krivi što smo pustili da nas taru kojekakvi hrsuzi i nikogovici. Gledamo ih s visoka, postalo nam svejedno, pa se osilili, zaboravili ko su. Ali neka, ne bismo se probudili da su bili pametniji. - Pošalji po kadiju - naredio mi je, zaboravljajuci na obzire, kao i svaki covjek kome bogatstvo da pravo da vlada ljudima.

Bojao sam se da ce to reci, i pripremao sam se unaprijed, ne znajuci šta bi kadija mogao da ucini. Ako bi ga odbio, to bi bilo dobro, razbjesnio bi i njega i caršiju. Ali ako bi on pristao, ako bi ga starac uplašio ili potkupio da pusti hadzi-Sinanudina, sve bi se završilo jadno, prije nego što je i pocelo. Zato sam se suprotstavio njegovoj namjeri, zbog onog djelica mogucnosti koja bi me ucinila smiješnim. Ostalo bi mi samo beznadno cekanje druge prilike. Upitao sam

mirno, uvjeren u svoj razlog:

- Zašto ti je potreban kadija? Od svega što bi mogao da mu ponudiš, ili cime bi mogao da mu zaprijetiš, njemu je važnija njegova sigurnost. Ako ga pusti, sebe je optuzio.
- Šta hoćeš? Da čekamo i gledamo u bob? Da učimo dove?
- Treba poslati pismo u Carigrad, Mustafi, sinu hadzi-Sinanudinovu, neka spasava oca kako zna.
- Kasno će biti dok pismo stigne. Moramo ga izvući prije.
- Učinimo oboje. Ako ga ne spasemo, neka ih bar kazna ne mimoidje.

Pogledao me nesigurno, kao da ga je porazila mogućnost prijateljeve pogibije.

- Pošten čovjek, kao on, nikakvo zlo nije mogao da učini. Šta bi onda moglo da mu se desi?
- I ja sam tako mislio za brata. A znaš šta mu se desilo.
- To je drugo, zaboga!
- Šta je drugo, Alijaga? Hadzi Sinanudin nije sitan i beznačajan kao moj brat, za njega ima ko da se zauzme. Jesi li to htio da kazne? Možda je tako, ali to znaju i kadija i muslimi. Zašto su ga onda zatvorili? Da ga puste kad vi zaprijetite? Ne budite naivni, ako boga znate!
- Šta ti hoćeš? Da se osvetiš?
- Želim da stanem na put zlu.
- Dobro - rekao je hripavo - neka bude oboje. Ko će napisati pismo?
- Već sam ga napisao. Stavi i ti svoj pečat, ako hoćeš. I treba naci nekoga da odnese, što brže može. Treba i platiti. Ja nemam.
- Plaćicu. Daj pismo.
- Ja ću odnijeti.
- Ne vjeruješ nikome? Možda imaš pravo. Menzilhana je čudno mjesto, pamtio sam je po jakom mirisu konja i konjskog djubreta, po čudnom svijetu što izvire odnekle i odlazi nekuda, po rastresenom pogledu putnika u ispraznjenim očima, s mislima što ih šalju kao prethodnice, ili vuku sa sobom, kao prtljag, izgubljeni, slični prognanicima.

Sad su, začudo, svi gledali u mene, radoznalo i sumnjicavo.

- Je li pismo važno? - pitao me menzilhandzija.
- Ne znam.
- Koliko je novaca Alijaga dao? Pokazao sam.
- Izgleda da je važno. Hoćeš li da ja svršim s tatarom?
- Moram da mu kažem kome će predati.
- Kako hoćeš.

Uveo je tatara u sobu, i izašao. Tataru se zurilo.

- Pismo bez imena? Malo plaćaj.

Drsko me gledao sitnim očima, lice mu je grubo od vjetra, od sunca, od kiše, nešto je nemilosrdno u izrazu tog čovjeka što juri dalekim drumovima, noseći poruke o tuđim srećama i nesrećama, a ne tiču ga se ni suze ni radost.

- Ne plaćam ja. Samo prenosim tuđu poruku.
- Meni je svejedno. Plati mi odmah sve. Bakšiš kad se vratim.
- Pola sad, pola kad se vratiš. A bakšiš ćeš dobiti od onoga kome nosiš.

- To nikad nije sigurno. Ako je vijest dobra, zaborave da daju, zbog sreće. Ako je loša, naljute se, i opet zaborave.
- Ovaj kome nosiš pismo, na visokom je položaju.
- To je još gore. Takvi misle da nam je čast što ih služimo. Plati sve odjednom.
- Izgleda da me ucjenjuješ, prijatelju. Držao je pismo na dlanu, kao da mjeri koliko je teško.
- Možda i ucjenjujem. Šta misliš koliko bih dobio kad bih ga dao nekom drugome.
- Kome drugom?
- Pa, na primjer, muslimu.

Pretrnuo sam, i osjetio kako me znoj oblio pod košuljom. Nikad čovjek ne može sve da predvidi, igramo na sreću više nego što mislimo. Uzalud sam bio sve proračunao i pripremio; pohlepa jednog tataru mogla je da me upropasti na prvom koraku. Namirisao je odmah moje neiskustvo, a nedostajalo mi je sve cega bi mogao da se boji.

U strahu što me obuzeo, prva moja misao bila je, da se docepam pisma, ma po koju cijenu: ruke su mi već podrhtavale, spremne da ga uhvate za vrat. Srećom, uspio sam da se savladam, čak sam se i nasmješio, i rekao mimo:

- Učini kako hoćeš. Ne znam šta je u pismu, i ne znam da li bi ti se isplatilo.
- Razmislicu.
- Čuj me, prijatelju. Možda se i šališ, ali ja ti sad ne vjerujem. Daj mi pismo.
- Šalim se, veliš? Ne šalim. Htio sam da vidim je li opasno, da znam šta nosim. Sad znam, opasno je. Sam si mi kazao.
- Šta sam ja kazao?
- Sve. Sledio si se kad sam pomenuo muslima. Znaš ti dobro šta je u pismu. Evo ti ga. Drugi tatar ide kroz pet dana. Njemu ćeš platiti još više.

Platio sam što je tražio, i rekao silahdarevo ime, olakšano misleći kako se glupo šalio i svojim i mojim životom.

Izašao sam umoran, gotovo iscrpen od strašne misli da ga ne pustim živa s opasnim pismom. I predao mu ga opet, kad sam vidio da je samo lukav.

Ali sam to učinio olako, naglo se oslobadjajući unutrašnjeg pritiska, a sumnja me opet obuzela čim sam izašao na sokak. Jesam li sam sebe optuzio i upropastio? Jesam li ostavio dokaz protiv sebe u nesigurnim tatarovim rukama? Prije ovoga govorio sam nerazumno: sve ću sam učiniti. A kako čovjek može sve da učini sam?

Dva puta sam polazio da mu oduzmem pismo, i vraćao se, bez prave odlučnosti da izađem iz igre, a treći put, kad me strah natjerao, došao sam u dvorište menzilhane, da sve prekinem, da iscijepam cage što je vikalo protiv mene. Ali tataru nije bilo. Izašao je u čaršiju, niko nije znao zbog čega.

Sad sam mogao samo da čekam. Hodao sam po okolnim sokacima, uznemiren, prezav, ljut na sebe, ne znajući da li da i dalje ovako glupo kruzim, ili da se sklonim, toliko nesiguran u sebe da sam licio na uplašeno dijete. - Nije trebalo da to učinim - prekoračio sam se, i ne znajući tačno u čemu sam pogriješio. Je li trebalo da ništa ne pocinjem, ili da ne pošaljem pismo? Ništa ne početi značilo je daci ruke od svega, ne poslati pismo značilo je ništa ne učiniti, pomiriti se, a to nisam htio. U čemu sam onda pogriješio? Ili sam toliko uznemiren zbog slučajnosti, koje sam zaboravio u svojim računima, a one su izgleda presudne u životu? Ili zbog neizbježne zavisnosti od mnogih ljudi, a nikome ne mogu da vjerujem?

A onda sam, valjda zbog zamora, osjetio kako se klonulo smirujem i prepuštam čekanju. Ništa više ne zavisi od mene i ništa ne mogu da izmijenim. Bice što Bog odredi. Ali nije pravo. Svejedno je, ali nije pravo. Na tataru ni pomišljao nisam, toliko je nevazan, kako sad da me

uništi? A ne može čovjek misliti na sve tatarske u životu.

Prije podneva sam ga ponovo potrazio, ne znajući zašto mi je to potrebno; toliko je vremena prošlo, da je mogao učiniti sve što je htio. Ali ga nisam našao, otišao je na svoj dugi put. Ako je pokazao pismo, uskoro će sve biti svršeno. Nemam kud da bježim.

Nisam imao snage da čekam. Smorila me ova dva sata neizvjesnosti. Pošao sam prema muslimanima, da se riješim more. I čim sam se odlučio, bilo mi je lakše. Kraj je isti, i ako me nadju i ako se predam. A opet je sve drukčije, jer sam idem u susret rješenju. Vratila mi se hrabrost, i bodrije raspoloženje, zato što sam izmijenio težište, prenijevši odluku na sebe. Izgleda sitno i lici na varku ovo okretanje lica prema prijatelju, a sve je u tome. Djeluješ, a ne čekaš. Učesnik si, a ne žrtva. Možda je to suština hrabrosti? Zar je trebalo da prodju tolike godine da bih otkrio ovako važnu tajnu?

Rekao sam strazaru ko sam i zamolio da me musliman primi. Neka kaze: neki derviš, neka zapamti ime i čin, važno je.

Ako me primi, mnogo šta sam mogao da mu kazem. Da zamolim milost za prijatelja, hadži-Sinanudina. Da objasnim zašto sam molio strazare da ga puste. Da upozorim na uzbuđenje koje je zavladao u caršiji. Da kazem bezbroj stvari koje me ne obavezuju a znače dobru volju.

Nisam bio sasvim miran, ali sam znao da je ovo najbolje od svega što mogu da učinim: ne krijem se, ne bježim, sam dolazim na razgovor, s dobrim namjerama i čistom savješću. Ako je dobio pismo, odmah će me uvesti, i sve će se brzo razjasniti. Pa čak i to da se desilo, ima nade. Pismo je Alijagino, ja sam ga samo napisao. I došao sam da mu to kazem.

I dok sam čekao, razmišljajući o svemu što je mogao da upita, palo mi je na um da ću, osim ovog ružnog čekanja i razgovora punog poluistina, pa i laži, morati da učinim mnogo šta što nije lijepo, zbog djela koje je lijepo. Možda ću biti natjeran na djela kojih bi se stidio u jednom praznom životu, zbog pravde koja je važnija od svih grijehova.

Ali još bih mogao da se zaustavim, ako je to božja volja.

Bože, šaptao sam u sebi željno, gledajući sivo nebo nad kasabom, otezalo snježnim oblacima. Bože, je li dobro ovo što činim? Ako nije dobro, pokolebaj moju cvrstinu, oslabi moju volju, učini me nesigurnim. Daj mi neki znak, zaljuljaj grane topola, samo daškom vjetra, nikakvo čudo ne bi bilo u ovo jesensko doba. I odustacu, ma kolika bila moja želja da ovo učinim.

Nijedna topola na obali rijeke nije se pokrenula. Stajale su mirno, tankim vrhovima zakacene za oblacno nebo, cutljive i hladne. Podsjetile su me na topole moga zavica, nad većom i ljepšom rijekom, nad većim i ljepšim nebom nego što je ovo. Nije to bila prilika da se vracam u sjećanje, javilo se kao bljesak, kao uzdah. I nestalo. A ostao je siv dan preda mnom, i teški oblaci nad glavom, i nekakav mutan talog u meni.

Hoće li se javiti sjenka Ishakova? Ovo je njegovo vrijeme.

Strazar se vratio. Musliman ne može da me primi.

- Jesi li rekao ko sam? Da nisi zaboravio moje ime?

- Ahmed Nurudin. Šejh tekije. Nema vremena, kaze. Dodji drugi put.

Nije znao za pismo.

Odjednom je nestalo svih sjenki, zaboravio sam na topole, na mutan dan, na tugu, na uspomene. Imao sam pravo: ništa ne treba čekati, svemu treba ici u susret. Ako čovjek nije glup ni kukavica, nije ni bespomoćan.

Na Alijaginoj avliji stajala je kadijina sluškinjica u ishodnim haljinama. Zejna mi je šapatom kazala da je kadijinica kod Alijage, dva puta je morala da ide po nju. Aga je trazio da svakako dodje, ona ne zna zašto.

Zastao sam na samom pocetku stepenica. Kroz otvorena vrata odozgo se cuo razgovor. Ne bih ga osluškivao da me nije iznenadio i da mi nje bio potreban. Starac je trazio od kcerke da mu kadija svakako dodje. Nije odustao od svoje namjere.

- Vazno je - cuo sam kako šiști. - Ucinio je glupost, on ili drugi, ali ce i on biti kriv. Neka dodje, ili neka pusti covjeka. Da se i ja smirim.

- Ne miješam se u njegove poslove, ne ticu me se. Sad ponajmanje. A bolje bi bilo da se ni ti ne miješaš.

- Misliš da zelim da se miješam? Ne zelim. I ne mogu. Star sam, nemocan, bolestan. Kako mogu da se brinem za druge? Ali, moram. Ocekuju to od mene.

Je li to Alijagin glas, placljiv, slabotinjski, gnjecav od samosazaljenja? Jesu li to njegove rijeci? Boze veliki, zar nikad ništa necu saznati o ljudima!

- Ne moraš, vec hoceš. Navikao si da se cuje tvoja rijec. Ti voliš što je tako.

- Ne volim. Necu više, nemam snage nizašto. Nemam snage ni da im to priznam. Pomozi mi, neka ga pusti, zbog mene. Da se ne kaze da sam zaboravio prijatelja, a zaboravio sam. Ovo malo daha što je ostalo u meni, to je za tebe. I za Hasana. A kako da im to kazem?

- Dobro, oce, još cemo razgovarati, nismo preko svijeta.

- Hitno je. Vrlo hitno.

- Doci cu sutra.

- Dodji rano, da mi kazeš šta je rekao. Noc je dobra za razgovore.

Šta je ovo? Prva pukotina se javila gdje sam drzao da je stijena najcvršca. Osjetio sam prezir prema njegovoj slabosti, koju krije, i stid, kao da sam ga zatekao na sramotnu poslu.

Sišao sam do papucluka, kao da sam tek stigao.

Digla je ruku da spusti pecu na lice, ali je odustala kad me prepoznala. Upitao sam kako je otac, odgovorila je, kratko, i htjela da prodje. Morao sam je zadržati, nisam snobivljiv kao nekad.

- Samo dvije rijeci, ako ti se ne zuri.

- Zuri mi se.

- Proljetos smo poceli jedan razgovor, trebalo bi da ga dovršimo. Brat je, doduše, mrtav, ali ja sam živ.

- Pusti me da prodjem.

- U prijateljstvu sam s tvojim ocem. U velikom prijateljstvu.

- Šta se to mene tice?

- Pomoci cu ti u onome što zeliš, da te ne zaboravi, pred smrt. A ti nagovori kadiju da pusti hadzi-Sinanudina. Drukcije se ne nadaj nicemu. Nudim ti sporazum, najviše bi tebi koristilo.

- Ti meni nudiš sporazum?

- Nudim. I ne preziri ovo što kazem. Preko blistavih zeninih bionjaca preletjela je sjenka mrznje, ili prezira. Uvrijedio sam je, a to sam i htio. Sad kadija nece pustiti hadzi-Sinanudina, cak da je i namjeravao.

Nije mi bilo lako da budem grub. Pogodila me njena srdzba, kao bic. Potrebna bi mi bila bozija milost kad bi se udostojila da mi bude neprijatelj.

Ušao sam u Alijaginu sobu, misleći više na munju u zeninim ocima nego na njenu ljepotu. Kuda ide njena zatvorena misao, suviše vrela da bi mirovala? U što se ispreda njeno prezrivo cutanje? Bila bi možda dobra žena i dobra majka, a šta je kad to nije?

- Jesi li predao pismo?

Nesabrano sam gledao u starca, još zasjenjen zeninim prezirom.

- Dolazila ti je kci?

- Svaki dan dolazi. Brine se što malo jedem. Jesi li razgovarao s njom?

- Zar ona i s kim razgovara?

- Pa razgovara, cini mi se. Ti je ne voliš?

- Molio sam je za hadzi-Sinanudina. Neka nagovori kadiju da ga pusti.

- I šta je rekla?

- Ništa.

- Cudna je ponekad.

- Kako se osjećaš? Izgledaš cio. - Tako se dobro osjećam da cu poželjeti, Boze oprosti, da mi svaki dan zatvaraju prijatelje.

Ovaj glas je bodar i siguran. Zar nisam malocas cuo drukciji, uplašen i plačljiv?

Kakvu on to igru igra? S kime? Sa sobom, zbog drugih? Ili s drugima, zbog sebe? I šta je on? Splet navika? Zamišljena slika? Produzenu sjećanje? Je li važnije ono što drugi od njega očekuju, ili njegova vlastita nemoc? A oboje u njemu zivi, i odlucuje. Stari ponos ga goni da se umiješa, a odupire se sve njegovo sadašnje. Predsmrtni umor ga tjera da sklopi oci, a pokazuje ljudima privid nekadašnje snage, njenu sjenku. Završava li svaki covjek tako što se bori sa sobom bivšim.

Šta ce prevagnuti?

- Tatar me ucjenjivao - rekao sam, sjedajući mu podno nogu. - Bio je bezobrazan kad je vidio da je pismo bez imena.

- Što ga nisi poslao u... Oprosti. Trebalo je da platiš. Odmah bi se smekšao.

- Prilicno sam se uplašio. I to me navelo na misao, da li je u redu što sam te opteretio ovom brigom, i što sam te nagovorio da se umiješaš.

- Ne znam o cemu govoriš.

Glas mu je nestrpljiv, gotovo uvrijedjen.

- Nagovoriti možeš budalu, ili nerazumno dijete, a ne mene. Ti si govorio samo o pismu. Ja sam rekao da moramo uciniti više. Ili me pamet sasvim izdala? A cime si me opteretio? Ustati ne mogu, ali govoriti, srecom, mogu. A niko me ne može osloboditi brige o prijatelju. To je pitanje moje savjesti.

- Moglo bi da bude opasno.

- Za mene više ništa ne može biti opasno. Ili ako hoćeš, sve je opasno. Smrt cuci za vratima, ceka. Dok nešto cinim, ne mislim na nju, ne tice me se. Zivim.

Govorio je sigurno, i zvucalo je ubjedljivo. Kao i ono drugo, malocas. A nešto od to dvoje mora da je više njegovo, blize onome što misli i zeli.

Uostalom, svejedno. Utvrdjivacu ga u onome što mi je potrebno, vjerujući mu. Rekao sam, laskajući:

- Drago mi je što to kažeš. Cijenim hrabre i plemenite ljude.

- I treba. Ako ih nadješ. Samo, stari ljudi nisu ni hrabri ni plemeniti. Nisam ni ja. Možda sam samo lukav, to je od dugog trajanja. Šta mogu meni, ovakvom? Hoće li zatvoriti ili ubiti covjeka koji je već stao na svoju posljednju stazu? Ljudi su glupi, poštediti nekorisnog starca, a uništiti mladica pred kojim je život. Zato ću uzeti sve na sebe, baš sve, iskoristiti tu prednost, javlja se samo jednom u životu.

Smijao se, kašljuci.

- Pakosno, je li? Biti junak bez opasnosti. Pakosno, i šaljivo.

Ne znam je li šaljivo, niti sam siguran da bi ga poštjedeli. Ali neka bude, starce, kako ti hoćeš. Zalio bih ako stradaš, a još više bih zalio ako ne uspijem. Nismo više važni ni ti ni ja. Zacrudo, nijednom do sada nije me upitao zašto je hadzi-Sinanudin zatvoren, ni da li je kriv. Rekao sam, kako sam cuo, da je necim umiješan u bjekstvo Posavaca, i da je njegovo hapšenje pocetak hajke na ugledne ljude, zbog sve češćeg odbijanja da se pokore carskim i valijskim naredbama, a povod je neplacena ratna pomoc. To podbijanje zuba treba da posije strah, poslije pobuna u Posavini i Krajini, da zlo djelo ne bude ovdje primjer niko me. Kao što i ne treba da bude. I baš zato, da ne bi bilo veće pometnje, da se ne desi što niko pametan ne bi zelio, treba ukloniti one koji stvaraju smutnju i nezadovoljstvo, koji vrše zulum, tobože pod vidom zakona, i koji bi svojim rdjavim postupcima mogli natjerati ljude na ružna i krvava djela. Ako hadzi-Sinanudinova nesreća pomogne da ih Bog odstrani od nas, neće biti uzaludna ni ta nesreća, ni naše brige.

Odmahnuo je rukom na hadzi-Sinanudinov tobožnji grijeh, ili zato što mu se nije cinio tezak, ili što nije vjerovao, a za hajku je rekao da to uvijek ljudski strah pronosi, a nije ni daleko od pameti, jer nikad nije bolje već gore, ili nam se tako cinio zato što je uvijek teže ono što jest nego ono što je bilo, i uvijek je lakši oduzenu dug nego onaj za vratom. Ne vjeruje da je to iko cuo, jer da misle tako uciniti, ne bi pricali. A ako su pricali, ne misle uciniti, već plaše ljude. Što se tice vlasti, ona je uvijek teška, uvijek će nas prisiljavati na ono što nam nije drago. Šta bi se desilo kad bi ovih nestalo? Za njegova vijeka smijenjeno je, otjerano ili ubijeno toliko kadija, muselima, kajmekama, da im ni broja ne zna. Je li se zbog toga štogod mijenjalo? Nije mnogo. Ali ljudi opet vjeruju da će biti druckije, i zele promjenu. Sanjaju o dobroj vlasti, a šta je to? Što se njega tice, on sanja o podmitljivima, njih najviše voli, jer ima puta do njih. Najgori su pošteni, kojima ništa ne treba, koji nemaju ljudskih slabosti, a znaju samo za nekakav viši zakon, obicnom covjeku teško shvatljiv. Niko toliko zla ne može uciniti. Stvore toliko mrznje, da je ima dovoljno za sto godina. A ovi naši? Oni su nikakvi. Sitni u svemu. Ne umiju da budu ni zli ni dobri. S mjerom su i surovi i obazrivi. Kasabu mrže, ali je se boje. Zbog toga su kivni i svete se kad mogu. Ili kad misle da mogu. Bili bi strašni da smiju što zele, ali se uvijek plaše pogreške. A mogu da pogriješe i ako popuste i ako pretjeraju. Najbolje ih smekšava prijetnja, ako se kaže tiho i ako se ne otkrije do kraja, jer nemaju uporišta ni svoje vlastite vrijednosti, uvijek zavise od slucaja i od nekoga višeg, i uvijek mogu da budu kusus u necijem racunu. Sve u svemu, jad, i zato ponekad vrlo opasni. Sve što zeli, to je da pomogne hadzi-Sinanudinu, a svejedno mu je hoće li ovi ostati ili će ih davo odnijeti.

Njegovo mišljenje je nešto druckije od moga, ali bi bilo besmisleno da mu protivurjecim, dok mi ne smeta.

Zamolio me da Mula-Jusuf prenoci kod njega. Nema nikog od momaka.
Mladic je poniknuo ocima, da sakrije radost, kad sam mu rekao da ostane.
Mutno predvečerje, oblaci teški i nepomicni, nad kasabom tišina.

Cio dan su ljudi nešto očekivali, napregnuta sluha, široko otvorenih ociju, nesabrani za obične razgovore i poslove, suviše je mirno poslije jutrošnjeg uzbuđenja, suviše gluho, kao da su se neprijateljske vojske povukle u svoje tabore, i čekaju noc, ili jutro, da zapocne okršaj. I baš ta tišina, to nekretanje, to pusto bojno polje, bez klika, bez psovke, bez prijetnje, stvaralo je napregnutost, iz casa u cas vecu, i kraj ce biti kad sve prsne. Gledali su jedan u drugoga, gledali u prolaznike, gledali niz sokak, cekali. Sve moze biti znamen. I ja sam gledao niz sokak. Još nije pocelo. Ali cekam, cekamo, nešto ce se desiti, uskoro, pucketaju temelji stare kasabe, jedva cujno huji vjetar s visina, škripi svijet.

S krikom bjeze ptice preko crnoga neba, ljudi cute, krv me boli od cekanja.

15.

Istina je moja. Istinu ja govorim.

Dugo nisam zaspao te noci. A onda sam se uspavljivao i budio, u kratkim razmacima, nastavljajuci istu misao i u snu i na javi, ne uspijevajuci da ih odvojim, uvjeren da nisam ni oka sklopio, i da cu probdjeti cijelu noc tako, poluodjeven, da me dogadjaji ne bi docekali nespremna.

Nisam mogao da razmišljam postupno, mozda zbog sna, što je kidao nit i rušio red, ili zbog nestrpljenja koje me tjeralo da što prije dodjem do najvaznijeg, pa sam neprestano dozivljavao susrete s njima trojicom, s kadijom najviše, polako, bez zurbe, prateci im svaki pokret iznenadjenja, straha, nade, produzavajuci taj trenutak koliko god je moguće, taj divni trenutak kad se sve lomi: tek je korijen otkinut a potpune svijesti o tome nema, zive starom navikom, i nisu još izgubljeni ni ponizni. Strah njihov, to je ono što je lijepo. Ne pomirenost s padom. Strah, neizvjesnost, tracak uzdanja, nemir u ocima. Ili još bolje (vracam ih u igru, natjerujem da pocnu iznova): sve je za njih svršeno, a oni ne znaju, ne vjeruju, i stoje uspravni, drski, sigurni, kao i onda, kao i uvijek do tad. Ne volim da ih vidim uništene, mrznja mi klone kad moja misao, i nehotice, ne slušajuci me, ode dalje nego što zelim. I mrznji, kao i ljubavi, potrebni su zivi ljudi.

Iz sna me trgla jaka pucjava negdje u kasabi. Je li to pocelo?

Još se vukla mrkla noc. Upalio sam svijecu i pogledao na pendil-sat na zidu. Skoro ce zora. Obukao sam se i izašao u hodnik.

Hafiz Muhamed je stajao na vratima svoje sobe, ogrnut curkom. Zar on nikad ne spava?

- Cuo sam kako se oblaciš. Kuda ceš tako rano?

- Kakva je ono pucjava?

- Nije prvi put što pucaju. Šta te se tice.

- Da nije zbog hadzi-Sinanudina?

- Zašto bi pucali zbog hadzi-Sinanudina?

- Ne znam.

- Nemoj da ideš. Saznacemo kad svane.

- Vraticu se odmah.

- Mracno je, opasno, svakakvih ljudi ima. Boze milostivi, zar te je toliko pogodila njegova nesreca! Zar zbog svoje dobrote treba i ti da stradaš!

- Moram da vidim.
- Šta očekuješ?

Išao sam pored taraba, pored zidova, sklonio sam se u mrak kad su proticali neki vojnici, poslije zatvora mucio me nerazuman strah od brzih tuđih koraka i usplahirenog trcanja, bojao sam se svega što se iznenada događja. Sad sam volio da znam šta se događja. Htio sam da stignem, da vidim, da se umiješam.

U što da se umiješam?

Zaista, šta očekujem, čemu se nadam?

Sve moje uzdanje bilo je u pismu koje je tatar odnio silahdaru Mustafi u Carigrad. Ako otud skoro ne stigne katul-ferman, ili makar pismo o smjenjivanju krivaca, onda više nema ni sinovske ljubavi, ni poštenja. A o tome ne vrijedi ni misliti, jer život tada ne bi vrijedio ni bakrenog groša.

Ali ako čak ni toga nema, vjerujem u oholost moćnih ljudi. To ne može izdati. Zar će carski silahdar zbog sebe dopustiti da mu kasabalijski sitnež vuče oca po zatvorima? Borio bi se protiv svoje sramote i da neko jaci stoji prema njemu, a od ovih će poletjeti perje na sve strane; čud mu sigurno nije andjeoska, ni ruka laka, čim se uspeo do tog mjesta.

Sve će on svršiti za mene. Ostalo bi mi samo da čekam, i to bi bilo najbolje i najsigurnije. Ali nikako nisam mogao da izbjegnem caršinlije. Čim sam izabrao hadži-Sinanudina da bude mamac, i njih sam umiješao. Oni bi mogli sve da pokvare, ali šta sam drugo mogao da učinim? Ako bi hadži-Sinanudina oslobodili prerano, bez buke i bez štete, sve bi bilo uzaludno. Očekivao sam ipak da će preduzeti nešto više i teže. Ne znam šta. Možda je njihov glasnik već otišao valiji s tuzbom. Možda će potplatiti kavgadžije i bivše vojnike da otmu zatvorenika. Možda će nahuškati janjicare da ih svrgnu s vlasti. Njihove poslove malo ko zna, ali sam se nadao da ništa neće proći tiho. Treba da se čuje što dalje. A ne bih želio da se išta desi mimo mene. Moram da namirim svoje račune.

Kod kamene cuprije sam se susreo s pasvandzijom.

- Kuda si poranio, šejh-efendija?
- Prevario me sahat.
- Bože moj, što ti je život. Kome se može, on ne spava, a kome se neprestano spava, sudjeno mu je da lunja cijelu noc.
- Ima li šta novo?
- Kako ne bi bilo! Uvijek se nešto novo dešava. Samo, meni niko ništa ne priča, pa ne znam.
- Negdje je pucalo maloprije.
- Srećom, nije u mom kraju.
- Bi li mogao da se raspitaš?
- Mene se ne tice.
- Platicu.
- Nisi platio ni za ono što ti je važnije. Ili ti je ovo važnije? Čekaj, što se ljutiš? Reci ću ti besplatno. Pitao sam komšiju, pasvandziju. Ne zna ni on. A kad on ne zna, to je isto kao da se nije ni desilo. Nemam kud dalje pitati.

Svjetla su se palila u prozorima, kuće su otvarale oči.

Kad se sasvim razdanilo, Mula-Jusuf mi je donio dvije vijesti, jednu, da se Hasan vratio kući jutros rano, putovao je cijelu noc, i drugu, čudniju, da je caršija zatvorena.

Zaista, radnje i trgovine su bile zamandaljene, kapci spuštteni, lokoti cvrsto uglavljeni, ni za najsvetanijeg blagdana nije tako pusto.

Mladi terzija, došljak, brzo je sklapao kanate, osvrucuci se uplašeno.

- Zašto je caršija zatvorena?

- Ne znam. Došao sam rano, i radio, kad, nešto pogledam, niko nije otvorio.

Cimnuo je vratima, ključ sklonio u džep, kao da ga krije, i zurno otišao niz sokak.

Naišla su dva trgovca, koracali su neuzurbano, kao straža, i mirno gledali za terzijom.

Upitao sam:

- Niste mu rekli da će caršija biti zatvorena?

- A ko je kome rekao?

- Zar se niste dogovorili? Pogledali su se, začudeno:

- Zbog čega bismo se dogovarali?

- Zašto ste onda zatvorili radnje?

- Ja sam mislio: hajde da danas ne otvaram. Bice da su tako i drugi.

- A zašto?

- Zašto? A šta znamo zašto.

- Zar se zaista niste dogovorili?

- Efendija, bolan, kako bi se cijela caršija dogovorila?

- Pa evo, sve je zatvoreno.

- Pa baš zato je zatvoreno.

- Zašto?

- Zato što nije bilo dogovora.

- Dobro, da nije zbog onog juce?

- Pa, i zbog onog juce.

- Ili zbog jutrošnje pucnjave?

- Pa, i zbog pucnjave.

- Ili zbog neceg drugog?

- Pa, i zbog drugog.

- Šta se to dešava u kasabi?

- Ne znamo. Zato i zatvaramo.

Gledaju mimo mene, ozbiljni, odsutni, zabrinuti, neuhvatljivi.

- I šta će sad biti?

- Ništa, s bozjom pomoci.

- A ako bude?

- Pa eto, mi smo zatvorili.

Da li ovim caršinjama naši derviški razlozi izgledaju isto ovako nerazumljivi kao nama njihovi?

A ne bih rekao da su neiskreni, ni oprezni. Samo predosjećaju neku opasnost: tada svako ima svoj jezik.

Pricao sam Hasanu o tom razgovoru. Čudan utisak ostavila su na mene dvojica trgovaca, što su se preko noci pretvorili u strance, zbog onog što sam ja pokrenuo. Zar nije trebalo da mi postanu blizi? Rekao sam to Hasanu, drukcije: zar nije trebalo da mislimo slicnije, kad nas je

uznemirio isti razlog.

Hasan se oblacio u svojoj sobi. Okupao se, vec drugi put, kaze, umoran je, zurili su, zbog oca, njegov prijatelj Dubrovcanin je klonuo, sigurno ce spavati dva dana i dvije noci. On nije izgledao umoran, vec rastresen. Izgubljeno vedri izraz na licu cinio ga je snenim, odvojenim od svega. Nešto mjesecinasto, smiješno srecno, ne narocito pametno, što ga je obasjavalo iznutra, osljepljivalo ga je za svijet izvan njega. Odgovarao je: da, svakako, ali se cinilo da me ne razumije, kao ni ja trgovce.

- Još nisi stigao u kasabu - rekao sam, pomalo zbunjen, pomalo razveseljen njegovom rastresenošću.

- Šta? A, to! Pa, stigao sam, i vec se ukljucio u sve: otac je teško bolestan, hadzi Sinanudin je zatvoren, miralaj Osman-beg otišao je da kolje Posavce, ima li još štogod?

Smiješio se srecno, kao da su to najveselije novosti koje je ikad mogao cuti.

- Kako to da je Alijaga teško bolestan? Sinoc je bio dobro.

- Uznemirilo ga je hadzi-Sinanudinovo hapšenje.

- Svi smo uznemireni. Bojimo se za njega.

- Zašto? Pustice ga. Vec su se našli ljudi koji vole novac. Zamisli, ima i takvih!

Za njega ovog jutra nije bilo teških stvari. Smijao se:

- Cijelog zivota se brinuo za zatvorenike, dok se i sam nije pretvorio u zatvorenika. Baš cudno: pretvoriti se u svoju ljubav.

- Mi ga veoma zalimo.

Bio je to prigovor. Htio sam da ga odvratim od njegovih cudnih misli. Ali on se nije dao smesti.

- I ja ga zalim. I mislim kako je cijelog zivota hvatao sevap na drugima, a sad drugi hvataju sevap na njemu. Mozda je i pravo.

Znam da ne voli raznjezavanje, ali ovo zvuci suviše tvrdo. A mozda mnogo trazim od njega, on danas moze da misli samo na svoju sreću.

- Kako ti je bilo u Dubrovniku.

- Lijepo. Tamo je još ljeto. Cudo da nije proljece.

Otvorila su se avlijska vrata, i Hasan je prišao prozoru.

Momak Fazlija, koji je došao sa sokaka, dao mu je znak da sidje.

- Možeš li ostati kod oca? - upitao me.

- Nemam mnogo vremena.

- Ostani bar malo. Brzo cu se vratiti. Alijaga je bio isti kao i sinoc, cak i zivlji.

- Kuda je otišao Hasan? - pitao me.

- Ne znam. Rekao je da ce se brzo vratiti. Pitao me šta se dešava u kasabi, cudio se što je caršija zatvorena, molio me da nagovorim Hasana da ostane u kuci, zbog njega, ko zna šta se u bolesti moze desiti.

- Zašto si rekao Hasanu da ti je gore?

- To je istina. Gore mi je.
- Otkad? Sinoc si bio kao tica. Baš sam to htio da kazem Hasanu, pa ne stigoh.
- Zar nemate ništa pametnije da govorite? Bilo mi je bolje, sad je gore, i htio bih da bude pored mene, šta je u tome cudno?
- Ništa. U stvari, hoćeš da zadržiš Hasana uz svoju postelju, dok sve ovo ne prodje. Zar nije tako?
- Za njega je bolje. Znaš kako je nagao. Ucinice ono što nikad ne očekuješ. Pogledaj, je li se vratio.

Tada mi se sve objasnilo, i njegovo cudno ponašanje, i cviljenje pred kcerkom, i molba da kadija pusti zatvorenika, i jutrošnja bolest, sve je to zbog Hasana, da ga zakloni od opasnosti, da ga spriječi da ne ucini što god nepromišljeno. Zato obavezuje sina svojom bolešću, zato je igrao onu cudnu igru koju nisam razumio. Zelio je da spase hadzi-Sinanudina što prije, da to ne bi ucinio Hasan. Ljubav ga je darovala strahom, preduzimljivošću, maštom.

Umirio sam ga:

- Za Hasana se ne brini. Neće uciniti ništa nerazmišljeno.
- Zašto?
- On misli samo na Dubrovkinju. Ševe mu pjevaju u srcu. Cini mi se da im cujem cvrkut.
- Misliš da ja ne cujem? Toga se i bojim, prijatelju.
- Cega se bojiš?
- Toga cvrkuta. Zbog njega će i uciniti glupost. Tada je svako dobar, i zali druge.
- Zali, ali ništa ne cini. Ljubav je sebicna.
- Eh, dervišu, šta ti znaš o ljubavi! Sebe sam isturio, zbog njega. Je li to sebicnost?

Htio sam da upitam starca, i upitacu ga, jednom, šta bi sve ucinio za sina, i šta bi sve izdao zbog njega; i u šta bi se izvrgla njegova ljubav kad bi mu sin stradao. Bila bi to najteza mrznja koju znam.

Za njega u zivotu postoji samo ta ljubav, i ništa više. Čak i pred smrt, čekajući da izdahne, on je cuva. Možda i ona njega cuva, održavajući ga u zivotu. Možda je to duboko i slozeno lukavstvo starosti, strah od smrti pretvoren u ljubav, da bi posljednji cvjetovi procvjetali u ostarjelom srcu. Sinovljevo srce je bokor, i ne treba ga toriti da bi bujalo; oceva ljubav mu je jedna od mnogih, možda mu je to i smetnja, muka nametnuta dužnošću. Starcu je to jedina kotva.

Kazem: možda, jer ne znam.

Kasaba je mirna. Kao da polako zamire, diše sve usporenije, zivi sve tiše.

Sjedio sam u dvorištu dzamije, na kamenu, pored cesme, dok su caršijom i sokacima hodali ljudi, po jedan ili nekoliko njih, hodali, kao u snu, zaneseni, jedva budni, zbog nečega nesrećni, iznevjereni, prazni, hodali da prodje vrijeme, ili da dodje vrijeme, zamotavajući me svojim snenim kruženjima i gustom mrežom tragova.

Pitao sam:

- Šta se to dešava?

Nisu me culi.

Zar ih je toliko uzбудilo hadzi-Sinanudinovo hapšenje? Kakvim su to cudnim vezama vezani među sobom, u kakvom su to krugu zatvoreni, meni nepoznatom i nepristupnom? Šta se to desilo s njima? Nisu bijesni, nisu ni potišteni, izgledaju samo izdvojeni iz svega. Kao da

kasabu i svijet posmatraju s nekom mrtvom radoznalošću, pospanom ali upornom, cekaju. Izgubili su svoje crte, vlastite. i stekli zajednicke, neuhvatljive. Treba nešto da učinim, jer mi se činilo da zametak raste, nevidljiv, a vrijeme je prazno, odvaja me od mene, i od njih, ali nisam znao gdje je moje mjesto. Kao da sam zašao u nepoznat kraj, među nepoznate ljude. Sklanjao sam pogled od njih, i gledao u tanak mlaz vode, što se na kamenu razbijao u roj kapljica, bez boje, jer sunca nema: mislio sam da će me umiriti ono što zivi samo za sebe, i uvijek. Ali je tjeskoba rasla. Onda sam vidio kako su zastali, slušali nešto što ja nisam čuo, i krenuli u jednom pravcu.

- Kuda? - pitao sam jednoga.
- Tamo.
- Zbog cega?
- Svi idu.

Od Kuršumli-dzami je dopirala je vika.

Ljudi su ozivjeli i pošli brže.

Sokaci su zakrceni, ništa ne mogu da vidim, ne mogu da cujem, pokušao sam da se proguram i iznenada upao u talasavu gomilu, kao u vir. Gnjecila me, vukla, naprijed i nazad, od jednog zida do drugog, ne puštajući me ni casa sebi samom, držeći me čvrsto u zagrljaju, vrelom, nemirnom, prisnom, neugodnom, bilo je ružno, bilo je smiješno, kao da se sam davio pobrinuo da me zaplete u vrezu stotina ljudskih nogu i ruku, i da me tako odvoji od svega što se dešavalo. Zgnjecen u gomili ljudi, mogao sam se gurati, kao i oni, mogao sam vikati, prijetiti, ali nisam mogao odlucivati. Tako nepovratno spleten, bio sam jedan od mnogih, besmislena i strašna snaga koja se izgubila.

Onda mi se dešavala čudna stvar: zaboravljao sam koliko je moj položaj nemoguć, neprihvatljiv, i na citave trenutke su me korijen i otpretano sjećanje vraćali među njih, izjednačujući nas. Nisam više bio uhvaćen. Nije me vrijedalo što me guraju, nije mi bio neugodan miris oznojenih ljudi, zaboravljao sam da treba nekud da se probijem, da stignem na pravo mjesto, da nešto riješim. Ovdje je bilo moje pravo mjesto, isto sam što i oni, uzbudjen mnoštvom, uzbudjen vikom, uzbudjen zajedničkom snagom, oslanjao sam se ramenima na ljude oko sebe, dizao ruke, prijetio nekome ko nije tu, oslobođen svih strahova, uvjeren da je došlo vrijeme kad se krivice naplacuju, čak i prastare, u krvi prenesene, i vikao, glasno kao i ostali. Šta sam vikao? Ne znam. Možda: smrt! Mislio sam tako. Ili sam pripajao svoj bezoblični glas drugima, kao krik, kao prijetnju, da bude jaca, jer sam njihov. Ne! Bio sam svoj, stoglasan, storuk, stoglav, hiljadu muka je bilo u meni, svacijih a mojih. Urlikao sam: aaa! Misleci: osveta! Misleci: krv! Misleci: kraj! Čemu kraj? Oh, svemu što ne valja, što nije za ljude. Znao sam to, i ne misleci. Svijetlo nebo se otvaralo preda mnom.

A onda sam se ponovo izdvajao, otrzao se od svoga korijena, osjećao laktove, i znoj, i ljutio se što urlicu, i što ne mogu da izađem. - Pustite me! - vikao sam, mržeći ih, zatvoren i onemogućen, potpuno im stran.

Tada sam čuo šta viču, na što se tuže, kome prijetite. Niko nije pomenuo hadži-Sinanudina, niko ga se nije sjetio, čak ni slučajno. Pominjali su samo ono što se njih ticalo, samo što je njihov tištalo. A tištalo ih je mnogo šta, nestašica, skupoca, strah, velike i male nepravde, prazna obećanja, puste godine, iznevjerene želje, suviše ceste noci, rane starosti, male ljubavi, velike mrznje, nesigurnost, ponizenja, sav onaj jad što se zove život.

Kupilo se, i skupilo, mnogo tih prnja, i sad su svoja nezadovoljstva izvikivali, kao na vašaru, ogorčeno pokazujući to svoje bogatstvo; poklanjali, da primi ko hoće, ili nudili u zamjenu, za mrznju, ili za krv.

U predasima, između dva krika, kao na bojištu između dva puščana metka, pričali su zadihano, u malo rijeci, kako je sinoc ubijen strazar na kuli, bez puške i bez noža, i ostao na nogama, mrtav; kako se u Karanfil-mahali rodilo dijete s jednim okom na celu. Htjeli su da nešto sudbinsko bude iznad ove njihove ljutnje.

Postalo je nesnosno. Sve je toplije, sve gušće, sve ludje, gomila me vuče, gomila me okreće, kao voda, iver sam, trunke, vrte me u kovitlac, upirem se laktovima u necija rebra, vicem, vicu i ostali, gazim po nekome, huci bujica, posrcem, zgazice i mene, hvatam se za neciji vrat, kao davljenik, sad voda nadire na drugu stranu, podavicemo se, protutnjalo je drugim sokakom, ustava je popustila, dišem lakše, jurim za ostalima, pokušavam da ih zaustavim, da ih smirim, strah me obuzeo, ne znaju više kuda jure ni šta hoće, oni su otisnuto kamenje, oni su divlja bujica.

Pred muselimatom se cula pucnjava.

- Šta je to?

- Sejmeni pucaju.

Niko se nije zaustavio.

Kad sam dojurio, zasopljen, na kaldrmi je lezao mladice, u okrvavljenoj beznoj košulji. Oko njega je stajalo nekoliko ljudi, u krugu, a neko, kome nisam vidio lice, klecao je pored ubijenog, pokušavajući da mu digne glavu.

Gomila je provalila u zgradu, culo se kako prevrće i uništava.

Muselima i sejmena nije bilo, pobjegli su.

Prišao sam covjeku što je cucao nagnut nad okrvavljenim mladicom. Obojica su u seljackom odijelu, i bilo mi je zao što nije drukcije.

- Je li mrtav?

Drzao mu je glavu kao djetetu, na lijevoj ruci, i sa strahom gledao u lice bijelo kao zid, očekujući da se vrati crvenilo, da zadržicu usta, da sve bude kao malocas.

Mladi su obojica.

- Je li ti to brat?

- Došli smo na pazar - govorio je smeteno, sazivajući nas nemirnim ocima, još u onome što je bilo, ne usudjujući se da pridje ovom casu. - Da kupimo soli.

- Spusti ga na zemlju.

- I klinaca. Kucu pravimo.

- Spusti ga, mrtav je.

- Ja mu kazem: dzaba smo došli, zatvoreno je. A on veli...

Debelim tezakim prstima je nježno dodirnuo mrtvacevo lice, i počeo tiho da ga doziva:

- Ševkija! Ševkija!

Otac će se ljutiti što ste dugo ostali, otac će te grditi što nećeš s njim doći kuci, ustani, Ševkija, probudi se.

Ševkija, gdje si?

Gdje si, Harune?

Gdje ste, sva braco izgubljena i pobijena?

Zašto nas razdvajaju, kad smo razdvojeni svakako? Da li zato da to saznamo? Ili da zamrzimo, kad nismo znali voljeti?

- Ubili su ti brata. Hoćeš li da ga ovdje sahranimo?

Sad mu je grijao obraz citavim dlanom.

- Ponesi ga. Neka mu bar dzenaza bude lijepa. Ponio je mrtvaca. Kao dijete, kao presavijenu mahramu, kao snop pšenice, široko gazeci po caršijskoj kaldrmi, navikom sa oranica, još gledajući u bratovljevo lice s ludom nadom.

Išao sam ispred mladog mejta i glasno govorio molitve.

Cuo sam ljude kako vicu, mnogo ih je, bijes im još nije klonuo.

Na raskršću, kod mešceme, stao sam u stranu, da svi vide mrtvaca na mladicevim rukama.

Uokvirili su ga u polukrugu i gledali, cuteci.

Proucio sam dovu, i pošao prema dzamiji.

Iza mene, iza nas, cuo se urlik, prasak dzamova, bubnjanje udaraca.

Nisam se okrenuo.

Blizu dzamije sreo sam hafiz-Muhameda i zamolio ga da se pobrine za mrtvog i živog brata, a ja sam pošao niz sokak.

- Kuda ćeš?

Odmahnuo sam rukom. Zaista nisam znao.

- Trazio te Hasan.

Kao da me obasjalo to ime. Umorilo me ovo vrijeme bez njega. Danas, sad, odmah, potrebniji mi je nego ikad. Ali cu još čekati.

Koracao sam uz brdo, da osjetim penjanje, da me zamori napor. Zelim da se isključim, od jutros sam napregnut, prisutan u svakom trenutku.

Neka vrijeme traje bez mene, neka posvršava što hoće, samo.

Morao sam da se udaljim od caršije, baš u tom casu, da se odmaknem, kao od vatre, da ne budem ni krivac ni svjedok.

Pokušavam da se izdvojim.

Jesen je, stabla šljiva su gola, i mrka, vrhovi kamenih brda su u magli. U prosjeklinama između mahalskih kuća tiho fijuće vjetar.

Skoro će snijeg, kazem sam sebi.

I ne tice me se.

Pokušavam da koracam kao dokoni šetac.

Odavno nisam bio ovdje, kazem.

I svejedno mi.

Vidim: djeca se igraju klisa. Čudno, kazem, djeca se igraju klisa.

I gle, to me se ticalo.

Djeca se igraju, a dolje, u caršiji, njihovi ocevi ruzno bjesne.

Pogledam: kasaba u dolini, tiha i neuzbudjena. Ljudi prolaze sokacima, sitni, neuzurbani, bezazleni. Lice na ovu djecu, ovako iz daljine, s visine. A nisu djeca. Nikad im nisam vidio tako izbezumljena lica, ni tako surove oci, nisam mogao da ih prepoznam, zbog krvavih bionjaca i iskezenih zuba, kao što se maškare o Bozuku unakaze. Ovo je njihov strašni blagdan.

Necu da mislim o njima, necu da mislim ni o cemu, vrijeme tece, vrijeme svršava sve, bez mene. Ne mogu ga ni zaustaviti ni pozuriti.

Vrijeme kaplje, kao ova kiša, kap po kap.

Sklonio sam se pod strehu trošne mahalske dzamije, uza zid.

I djeca su se razbjezala.

Stari hodza, bijele brade, pognut nad štapom u drhtavoj ruci, nestvaran u ovoj tišini, polako je išao prema dzamiji, sam, bez ijednog vjernika. Oni su dole, u kasabi, a njega se to nije ticalo. Njegova strast vidi vaznije stvari. Pred dzamijomje proucio ezan: uzaludan, jedva cujan doziv nekome koga nema.

To je podne.

Od ranog jutra sam na nogama. Osjetio sam umor, kao da me pritisnulo to izmjereno vrijeme. Oslonjen ledjima o zid dzamije, gledam pred sobom sve gušće rojke kiše, što me odvaja od svijeta, i slušam nejakim mrmor hodzine molitve. Glas je zagrobni, beznadno tuzan, potpuno usamljen, i gore je što ga cujem, jer govori i o mojoj usamljenosti. Ne mogu mu pomoci, zidom odvojen od njega, ni on meni.

Sam. Sam. Sam.

Sam, kao pod krivicom.

Ali, zašto bih ja bio kriv? Zar sam mogao nešto uciniti? Niko ih jutros nije mogao zaustaviti. Došlo je njihovo vrijeme namijenjeno zlu, kao mjeseceva mijena, jace od moje, jace i od njihove volje.

Mogao sam ih odvracati ili nagovarati, svejedno bi bilo.

Što se dole dešava? Ili se već desilo? Ne znam, ne tice me se. Bura je poznjevena, jer je vjetar sijan.

Zar je moralo išta da se desi? Sigurno se već sve smirilo, razišli su se kucama, postidjeni i nezadovoljni, ženama će pokloniti ono bijesa i zuci što im je preostalo, i ja bez ikakve potrebe pokušavam da se odvojim, uzalud vezuci rastresenu paznju uz jesen, gola stabla šljiva, kamene vrhove brda, skori snijeg, uzalud, jer je moja misao dole, u kasabi. Možda se nije desilo ništa, i ono što sam ucinio ostalo je bez posljedica.

Ali ako sam i osjećao tjeskobu, možda i stid, što sam ubijenog mladica pokazao razjarenim ljudima, nisam se mirio s mogućnošću da se nije desilo ništa. Zelio sam da se desi, i pristajao da pred Bogom primim svoj dio krivice.

Ova nedoumica je mucna, ali mi pricinjava i zadovoljstvo: savjest mi je ziva, čak kad su i oni u pitanju.

Derviš je surov kao kobac i osjetljiv kao usidjelica. To je rekao Hasan, jednom, rugajući se, kao i obično. Možda ima pravo, jer me osjecanje mucnine ne napušta.

Dok su tako preko mene prelazile tamne i svijetle sjenke, dok sam se branio od krivice kojoj nisam htio da dam ime, sokačom je naišlo pet konjanika, u trku, pod dugim kabanicama, s puškama u terkijama.

Prepoznao sam muselima i njegove momke.

Prepoznao je i on mene i zaustavio konja, gledajući me iznenadjeno i zlorado.

Uplašio sam se u prvi mah, zbog nenadanosti susreta i zbog osamljenog mjesta. Niko mi ne bi mogao pomoci, niko cak ne bi ni vidio kad bi mi se nešto desilo. A danas je dan zlih djela.

Sigurno se i on ne malo zacudio, vidjevši me na ovom mjestu gdje me nije mogao ni u snu ocekivati. Je li mislio da sam mu kob, ili nahajkana divljac? Bio sam izazovna meta, razapet na bijeloj površini dzamijskog zida.

Zacudo, strah me brzo minuo. Gledao sam u njega, ravno, uspravljen odbojnošcu. Sve sam znao, svega sam se sjetio, kao da je bilo cas ranije. Nisam se ni sjetio: bilo je spremno u meni, kao nagonaska prepreka, kao odvratnost o kojoj se ne razmišlja. I u njegova cetiri pratioca sam gledao, oni su me napali u uskom tekijskom sokaku, onda, kad je sve pocelo. Ne znam šta bih sve ucinio da su pošli na mene, kao nekad, ali me nije uplašilo toliko ociju, okrenutih u mene, kao kubure. Spasonosna mrznja me okrijepila, kao vino.

Da se muslim odlucio, za cas bih bio njegov kurban. I da je znao kako ce pozaliti ovu propuštenu priliku.

- Još cemo se vidjeti, dervišu.

Mislio sam: daj Boze, a nisam ništa rekao. Ne bih mogao izgovoriti ništa drugo osim oporu rijec, a onda ne bih više vidio ni njega ni ikoga drugog.

Okrenuli su konje i odjurili pored dzamije.

Bjezali su iz kasabe!

Da sam imao vremena, izašao bih na drum i gledao za muslimom, proklinjuci, i uzivajuci u casu koji ce nas opet sastaviti. Ali nisam imao ni trena za gubljenje, isteklo je moje cekanje.

Muslim bjezi. Onda se desilo. Nisam uzalud bacio sjeme.

Nestalo je stida, nelagodnosti, kajanja. Nemam zašto da se stidim i kajem, mogu da se ponosim, mogu da se radujem što nisam na strani zla. Bog je presudio, narod je izvršio: moja mrznja nije samo moja. Nisam sam, nisam u sumnji, bodar sam, kao svaki dobar vjernik, koji zna da je na bozijoj strani.

Pozurio sam u kasabu, susrecuci se s rijetkim prolaznicima, cudno zbunjenim, kao slucajno zaostalim poslije lude guzve što je zapalila ove sokake.

Na caršiji nije bilo nikoga. Ni pred mešcemom. Vrata su izvaljena, prozori porazbijani, uza zidove razbacane hartije.

Cuceci, Ali-hodza je skupljao deftere, spise, odluke, bezbrojne zapise, što su se gomilali kao svjedocanstva o grijesima i surovosti. Ljudi zapisuju sve što urade. Ili ne misle da su surovi?

Sagnuo sam se i poceo da prebirem. Ovdje je zabiljezen i zlocin koji me se najviše tice.

- Šta to trazis?

- Da vidim šta su napisali o mome bratu.

- Zašto? Da bi imao opravdanje za mrznju. Sve cu ovo spaliti. Vi ste kurjaci, kopali biste po ovom dubretu da nadjete razloga za nove zlocine.

- Ako hoceš da uvrijediš, to je lako. Treba samo biti bezobziran.

- Ne vrijedjam. Govorim neprijatnosti. Zato što mi je muka.

- Zbog cega?

- Smiluj se, prodi. Od ljudi mi je muka. Ostavi me na miru.

Ostavio sam ga na miru, to je najpametnije. Zašticen ludošcu, jaci je od svih nas.

Ušao sam u mešcemu. Nije bilo nikoga, kao ni onda kad sam dolazio zbog brata. Ista je i ona teška tišina, što pocne da zuji u ušima, kao tihi pisak. Isto je i nespokojstvo zbog nevidljivih ljudskih sjena što se kriju po zakucima. Samo je zagušljivosti nestalo, kroz razbijene prozore i izvaljena vrata vjetar je jurio slobodno.

U kadijinoj sobi cuo se poluglasan razgovor, neko je bio kod njega.

Stupio sam u opustošenu sudnicu, i zastao u praznom okviru vrata, uzbudjen: kadija je lezao na podu, mrtav.

Niko mi nije rekao, ali sam znao da je mrtav. Znao sam i prije nego što sam došao ovamo.

Znao sam i dok sam cekao pod strehom stare mahalske dzamije. Zbog ovoga sam i otišao na kraj kasabe, da bi se desilo bez mene.

Nekoliko ljudi stajalo je nasred sobe. Gledali su saucesno: ne znam da li sam i ja spadao u krug koji zali.

Prešao sam preko sobe i zastao nad mrtvacem. Sagnuo sam se i odgurnuo dzube kojim mu je pokrivena glava.

Lice mu je zuto, kao i uvijek, samo je celo modro i okrvavljeno. Kapci su, zacudo, spuštteni i nikakva izraza nema, skriven je pred svakim, kao i u zivotu.

- Jadnice - pomislio sam, ne osjecajuci ni mrznju ni likovanje - ucinio si mi mnogo zla. Neka ti Bog oprosti, ako hoce.

Smrt ga je odijelila od mene, ni ruzno sjeeanje ga više ne zadržava, ali to je sve što sam mogao da pomislim. Ne zalim, ne pamtim, ne praštam. Nema ga, to je sve.

Nisam htio da ga poljubim, za oproštaj, po obicaju. Bilo bi to suviše licemjerje: ovi ljudi znaju šta mi je ucinio.

Proucio sam molitvu za mrtve, toliko mogu. Tada sam cuo korake i okrenuo se. Kadijina zena je prilazila mrtvacu.

Odmaknuo sam se, da joj napravim mjesta, bez pakosti, bez znatizelje cak. Mrzio sam ga dok je bio ziv, i bilo bi mi cudno da ga je neko zalio. Ali je nekako mucno što ce ga i njegova zena ozaliti, lazuci, reda radi, da zadovolji lijepe obicaje.

Otkrila se, ne osvrucuci se na nas, i kleknula nad mejtom. Gledala ga je dugo, bez pokreta, bez uzdaha, bez rijeci, pa se sagla i poljubila ga u rame i u celo. Pazljivo mu obrisavši lice svilenom mahramom, zadržala je ruku na njegovom zutom obrazu. Prsti su joj drhtali.

Zar ga je zaista zalila? Ocekivao sam stav zalosti, duboku pogruzenost, cak i plac, ali nikako drhtave prste na mrtvacevu licu. Porazila me i njeznost s kojom mu je otirala krv, kao djetetu, meko, da ga ne povrijedi, da ga ne zaboli.

Prišao sam joj kad je ustala.

- Hoćeš li da se odmah prenese kuci?

Okrenula je glavu prema meni tako naglo, kao da sam je udario. Tek docnije sam se sjetio da su joj oci bile podvucene surmom i pune suza. Je li joj bilo lakše kad je cula nego kad je vidjela? Ali tada na to nisam obratio paznju, jer me zacudio pogled kojim me odgurnula, opekla, probola, pogled smrtnog neprijatelja.

Zbunila me i ta prijetnja i ta neocekivana tuga. Mozda nije bilo tako gluho u onoj pustojoj kuci, mozda ce tek sada biti. Ne znajuci zašto, nemajuci nikakva stvarnog razloga, pozalio sam i nju i sebe. Osjecao sam se prazan i usamljen, kao i ona. Mozda zbog umora što je pao po meni, kao sumrak.

Docnije sam se sjetio kako mi se ucinila lijepa, ljepša nego i one veceri u velikoj kuci, zbog ociju blistavih od suza, i zbog izraza lica zanesenog mrznjom. Jedna ruka, uznemirena, zaboravljena, ispuzala je ispod peševa feredze i zastala na tom bijegu, zbunjena tišinom. Osjetio sam zelju da podmetnem celo pod tu ruku što je nešto trazila, i da, zatvorenih ociju, zaboravim na umor i na današnji dan. I da se izmirim s njom. I sa svijetom. Drzalo me to mutno raspoloženje i kad sam izašao na sokak, u siv kišni dan, prošaran mokrim pahuljicama snijega, stiješnjen gomilom crnih oblaka, što su poklopili svijet. Vjetar je hujao kroza me, bio sam pusta špilja. Kako se lijeci prazno srce, Ishace, prikazo, što je uvijek nanovo izmišlja moja nemoc?

Hodao sam bez cilja, stajao pred hanom, dugo gledajući karavan što je tek prispio, i nisam znao je li dobro ili rdjavo biti putnik, zaustavio se nad Harunovim grobom, i nisam imao ništa da mu kazem, cak ni to kako se osjeca pobjednik. Trebalo je da odem u tekiju, da ostanem sam, da vratim snagu. Ali nisam mogao ni na to da se odlucim. Tada je naišao Mula-Jusuf, i moje bezvoljnosti je nestalo, kao da se magla digla. Dok je vazniji dio posla bio preda mnom, nisam mislio o njemu. Sad je izronio, kao iz vode i neugodno me podsjetio na sebe.

Hasan me trazi, rekao je, i moli da dodjem hadzi-Sinanudinovoj kuci. I na hadzi-Sinanudina sam zaboravio. Zar je vec kod kuce? Ispricao je, kratko, više zato što sam ja trazio nego što je sam zelio, kako je jutros Hasan saznao da je muselim poslao hadzi-Sinanudina pod strazom u vranducki grad, odakle se malo ko vraca, i sa svojim momcima odjurio prema Vranduku, ali bi uzalud satrli konje da voda nije odnijela neki most pred gradom, pa su stigli strazu i oteli hadzi-Sinanudina. Sklonili su ga u jedno selo i poslali po njega cim su culi šta se desilo. U drugoj prilici i iz drugih usta više bi me zanimala ova prica. Sad sam sumnjicavo posmatrao mladica. Ucinio mi se hladan i uzdrzan. Govorio je nevoljko, kao da se mene sve to ne tice.

Rekao sam, u srdzbi koju teško savladavam pred njim:

- Ne volim kako me gledaš, ne volim kako mi govoriš.
- Kako gledam? Kako govorim?
- Držiš se na odstojanju. I mene držiš na odstojanju. Dobro bi bilo da zaboraviš ono što znaš.
- Zaboravio sam. Ne tice me se.
- Ne tako! Tice te se, ali treba da zaboraviš. Sve što sam ucinio, nije samo moje.

Iznenadio me odgovorom i natjerao da se ponovo naoruzam opreznošcu i cvrstinom, koja me malocas bila napustila.

- Pusti me da odem iz tekije - rekao je naglo, ne iznoseci molbu vec zahtjev. - Dok me budeš gledao, stalno cu te podsjecati na mogucu izdaju.
- Podsjecaceš me i na bol koji si mi nanio.
- Utoliko gore. Pusti me da odem, da zaboravimo jedan drugoga. Da se oslobodimo straha.
- Bojiš me se?
- Bojim. Kao i ti mene.
- Ne mogu da te pustim. Vezani smo istim lancem.
- Upropasticeš i svoj i moj zivot.
- Idi u tekiju.

- Ne može se ovako živjeti. Idemo jedan drugome iza petu, kao smrt. Zašto me nisi pustio da umrem?
- Idi u tekiju.

Otišao je, pogružen.

16.

*Toga dana mi cemo reci paklu: Jesi li se napunio?
A pakao ce odgovoriti: Ima li još?*

Snijeg, kiša, magle, niski oblaci. Prethodnice zime dugo prijete, a zima će biti beskonacna, gotovo do Jurjeva. Mislio sam kako muftija već unaprijed pati: šest mjeseci strahuje, šest mjeseci se smrzava. Nisam shvatio zašto ne ode odavdje. Naredio sam da mu se nabave bukova ili hrastova drva, da se prezidaju odzaci i peći i da se loži izvana, iz hodnika, i danju i noću, a sobe da se kade smrekovim grancicama i anduzom.

I ja sam postao zimogrozljiv. U mojoj i hafiz-Muhamedovoj sobi ugodno pucketu vatra u zemljanoj peći s crvenim i plavim lončicama. Najmio sam i novog momka, Mustafa ne stize, a već je i nepodnošljivo cangrizav, gundja i mumla kao ostarjeli medvjed. A ne podnosim više hladnu sobu, kao nekad, narocito kad se vratim iz mešceme, pokisao, i najezen, pun vlage kao podna krpa.

Mnogo se šta promijenilo u mom životu, ali sam ranije navike zadržao. Dopustio sam sebi malo više ugodnosti, ali zaista malo, i više jednostavnosti u ophodjenju s ljudima, možda zato što nisam ugrožen, i što mi kadijska cast i zvanje daju prijatan osjećaj sigurnosti. I moci, koju ne tražim, ali je vidim čak i u hafiz-Muhamedovu pogledu, kad uvece udjem u njegovu sobu da ga upitam kako mu je i da li mu štogod treba.

Kadijska dužnost mi ne ostavlja mnogo vremena, i već odavno nisam zavirio u ove zapise. A kad sam ih se sjetio jedne večeri, gotovo sam posumnjao u svoje pamćenje, pročitavši neke listove. Je li moguće da sam to ja pisao, i da sam zaista tako mislio? Najviše me začudila malodušnost. Zar sam toliko mogao sumnjati u božiju pravdu?

U početku me iznenadila ponuda varoških prvaka da primim kadijsko zvanje. Nikad nisam mislio, ni želio, da to budem. Čak bih možda i odbio u drugim prilikama, ali mi se tada učinilo kao spas. Jer sam se odjednom, poslije svega što se desilo u caršiji, osjetio umoran i klonuo, neugodno svjestan klopke, koja se ne tice samo mene, i nije od juče. Čovjek je suviše izložen, i potrebna mu je zaštita.

Zacudo, brzo sam se sazivio s novim položajem, kao da sam dočekao ostvarenje nekog davnog sna. Možda je to zlatna ptica iz djetinjih priča, možda sam potajno, u sebi, čekao ovakvo povjerenje odavno, oduvijek. Što nisam dopuštao da ta maglovita ceznja postane jasna, to je zbog toga što sam se sigurno plašio razocarenja ako se ne ostvari, i potiskivao je u tamni i skriveni prostor duše, kao i sve ostale opasne želje.

Izdigao sam se iznad straha, iznad običnosti, a nisam se više cudio. Ko to svoju sreću smatra nezasluzenom?

Stajao sam na prozoru, prve noći, i posmatrao kasabu, onako kako sam zamišljao silahdara, i slušajući uzburjani šum krvi, gledao svoju ogromnu sjenku nad dolinom. Odozdo su ljudi, sitni, okretali oči prema meni.

Srecan sam, ali opet, naivan nisam. Znam da su mi pomogle mnoge slucajnosti, što su se nanizale na onaj pocetni uzrok, nesrecu brata Haruna. Pa nisu baš ni slucajnosti: udarac mi je dao snagu, pokrenuo me. Bog je tako htio, ali me ne bi nagradio da sam sjedio s rukama pod pojasom. A izabrali su baš mene, zato što sam bio pomalo junak, pomalo zrtva, pomalo narodni covjek, ništa odviše, vec s mjerom prihvatljivom i za narod i za prvake. A pretegnulo je, izgleda, to što su bili sigurni da ce lako vladati sa mnom i ciniti što budu htjeli.

- Ti opet misliš da ceš ciniti ono što ti budeš htio - rekao mi je Hasan.
- Cinicu ono što mi zakon i savjest nalazu.
- Svako misli da ce nadmudriti sve druge, jer je siguran da samo on nije glup. A tako misliti zaista je glupo. Onda smo svi glupi.

Nisam se osjetio povrijedjen. Ova oštrina mi je potvrdila da ga mucu neki nemir, ne znam kakav, ali se nadam da je prolazan. Bila bi šteta da potraje duze, šteta i za njega i za mene. Potreban mi je neozlijedjen, bez tezine i bez gorke misli. Volio bih ga i ovakvog, volio bih ga ma kakav da je, pogotovu kad sam mu ravan, ali mi je milije da bude moja svijetla strana. On je neobaveznost, slobodni vjetar, vedro nebo. Ono što ja nisam, ali mi ne smeta. Jedini je covjek koji ne poštuje moj položaj, i zali za mnom ranijim, a ja nastojim da budem što slicniji liku koji on vidi. Ponekad i vjerujem da sam takav. Trazio sam ga, poslije susreta s mrtvim kadijom, bio mi je neophodan, jedini on, samo sam njega zelio da vidim, samo je on mogao odagnati moj cudni strah. Vezao sam se za njega, još jednom, zauvijek, i vracacu ga sebi, kad god to bude potrebno. Ne znam tacno zašto, mozda zato što se ne boji zivota. Ovo mjesto mi daje sigurnost, ali ce mi darovati i samocu. Što je veca visina, veca je i pustoš. Zato cu cuvati prijatelja, bice mi vojska i topli zaklon.

Uskoro je ta potreba postala još jaca.

Prihvatio sam se teške duznosti, smatrajuci je štitom i oruzjem u borbi na koju sam bio prisiljen. Ali nije prošlo mnogo vremena a ja sam morao da se branim. Gromovi, doduše još nisu udarali, ali se cula zloslutna grmljavina.

Dobivši carski berat, kojim je silahdar Mustafa platio svoju zahvalnost i potvrdio moje zvanje, odlucio sam da za sve što ucinim, pitam samo svoju savjest. Odmah sam osjetio hladan vjetar oko sebe. Oni koji su me doveli na ovaj položaj, odjednom su zacutali kad su vidjeli da ne popuštam. Ali su se sve cešće poceli javljati glasovi da sam ja kriv za smrt ranijeg kadije. Uzalud sam trazio ljude koji ih pronose, bilo je kao da lovim vjetar. Da li je neko rekao, kad se nije potegla nicija odgovornost, ili su znali i ranije, pa im je sad zatrebalo? Mozda me ne bi ni uzeli da sam bio potpuno cist.

Ne znam da li bih i ja popustio, tvrdoglav kakav sam bio, i siguran zbog visoke zaštite, a ne znam da li bi i oni više pristali i na kakav sporazum. Poceli smo da se lovimo.

Uznemiravao me i muselim, i bivši i sadašnji. Bivši je sjedio u svome selu, prijedio i slao pisma u Carigrad. Sadašnji, koji je ranije vec bio na muslimskoj duznosti i znao kako je to mjesto klimavo, lukavo je puštao da sve ide mimo njega, ne zamjerajuci se nikome ko bi mu mogao ma cime naškoditi. Saznao sam da je cak obavijestio svoga prethodnika da se skloni prije nego što je poslao sejmene da ga toboze traze. I niko mu to nije uzimao za zlo. Od kasabalija sam zazirao. Nešto zato što sam ih prezirao, a više zbog toga što sam dobro upamtio koliko je u njima zla i rušilackog bijesa. Nisam više umio da razgovaram s tim ljudima, jer nisam znao ko su, a oni su osjecali da ih ne volim, i gledali me mrtvo, kao stvar.

Išao sam muftiji. Sve je bilo kao i onda kad sam spasavao brata, igrajući pred njim ludu. Samo što sam sad smatrao da se ne moram ponizavati, bar ne suviše. Pitao je: koji muslim? koji kadija? Ili je pocinjao da priča o carigradskom muli, kao da je njega jedinog poznao na svijetu. A jednom je, kao u najsirovijoj šali, nekom zakašnjelom vezom, izvukao iz sjećanja moga brata Haruna, upitavši me da li je pušten iz tvrdjave. Malik je gledao u njega kao u riznicu mudrosti. Na kraju me otpuštao nestrpljivim mahanjem zute ruke, i više nisam ni dolazio tom jadniku, koji bi bio obična budala, da nije muftija. Malik je razglasio da me muftija ne trpi. Svi su u to povjerovali, jer su tako htjeli.

Bio sam odlučio da se odrecem ajluka, ali sam morao da odustanem od te lijepe namjere. Okruzio sam se povjerljivim ljudima, da ne pipam po mraku, a oni su me obilato uznemiravali ruznim glasovima koje su culi ili izmislili. Svi su tako činili, i sve smo znali jedan o drugome, ili smo mislili da znamo. Platilo sam Kara-Zaimu da mi javlja što cuje kod muftije. Bog zna ko od ovih mojih prisluškuje moje riječi, za druge! Jedino je Mula-Jusuf, koga sam zadržao uza se, zbog lijepog rukopisa i zbog opreza, cutao i mirno radio svoj posao. Vjerujem da mi je vjeran, iz straha. Ali bdijem i nad njim.

Zivio sam kao u groznici.

Sve uznemireni, upustio sam se u rad, prilično ružno, ali objašnjivo. Tražeci zaštitnike, počeo sam da pišem pisma vezirovim doglavicima, veziru, carskom silahdaru, šaljući darove i tuzbe. Darovi su bili korisni, ali tuzbe dosadne. I znao sam to, ali nisam mogao drukcije, kao da sam gubio razbor. Bila su to upozorenja da se stane na put bezbožnosti, zazivanja da se spasava ugrožena vjera, vapaji da me ne ostavljaju samog na ovom mjestu toliko važnom za carstvo, i ma koliko da sam osjećao štetnost tih zaklinjanja i proklinjanja, uz koja nisam mogao da ponudim ni savezništva, ni moćnija prijateljstva, ni znatnije koristi, pa sam čak otkrivao koliko sam sam i nemocan, osjećao sam neopisivo zadovoljstvo da ih šaljem u svijet i čekam neko rješenje. Tako opsadeni vojskovođa, koji je ostao bez vojske, šalje pozive i čeka pomoć.

Treba li i reći da mi to nije pomoglo?

Slomilo je samo šiju predašnjem muslimu, jer je na moju molbu, da se okonča ovo bezakonje, stigao valijski defterdar, i, pozvavši muslima na razgovor, otpremio ga pod strazom u Travnik, gdje je udavljen.

Okrivljen sam i za ovu smrt. Za uzvrat, valija me obavezao na poslušnost, koju su mu ovdje odavno otkazali. Pristao sam, spasavajući se.

Pomišljao sam da sve ostavim i da se povučem, ali sam znao da je kasno. Srušili bi me čim bih izašao iza ovoga mazgala.

(Znam da pričam prebrzo i smušeno, znam koliko preskacem, ali ne mogu drukcije. Sve se stislo oko mene, kao obruc, i nemam ni vremena ni strpljenja da pišem polako i pipavo. Nisam zurio dok sam bio miran, sad trčim, i sabijam, kao da mi je plamen nad glavom. Ne znam ni zašto pišem, licim na usamljenog smrtnika sto okrvavljenim nohtom urezuje u stijenu znak o sebi.)

I Hasan se sve više udaljava. U početku sam mislio da mu je Mula-Jusuf ispričao o hadži-Sinanudinu, ali sam se uvjerio da je razlog sasvim drugi. Nije ni zbog Dubrovkinje; pobjegla je od naše oštrog zime, i znao je da će je proljeće vratiti.

Na nesreću, svoju i moju, otišao je po neke rođake u okolini Tuzle, što su u pobuni stradali, kao i mnogi drugi. Miralaj Osman-beg dobro je obavio svoj posao, pobio, popalio, sa zemlje tjerao, poslao u surgun, i svijet je dočekao zimu u velikoj nevolji. Doveo je te rođake, zene i

djecu, i smjestio ih u svojoj kuci. Otada je postao sasvim drugi covjek, tezak, zamoran, dosadan. Pricao je o raskopanom zivotu, o zgarištima, nesahranjenim mrtvacima, i narocito o djeci, pored popaljenih kuca, gladnoj, unezvjerenoj, sa zivim strahom u ocima zbog svega što su vidjela.

Nestalo je njegove bezbrizne površnosti, podrugljive lakoce, vedrog caskanja, gradjenja mostova od vazdušastih rijeci. Uznemireno je govorio samo o toj posavskoj nesreci, i to nekako mucno, bez ranije igrivosti, zamuceno i otezalo.

Stradalnike, koji su lezali pobijeni pod crnom posavskom zemljom, ili su se vukli dalekim putevima u progonstvo, nazivao je samoubicama i bošnjackim ludama. Naša oduševljenja, govorio je, isto su toliko opasna koliko i naša nerazumnost. Šta su mislili, ako su išta mislili? Da ce izaci na kraj s carskom vojskom, kojoj nije potrebna hrabrost ni oduševljenje, jer je naoruzana i bezobzirna? Ili su se nadali da ce ih ostaviti na miru, kao da iko moze pustiti da se iskra razgori, ma koliko kuca bila trošna? Zar nam vec nije dosta snage što klade valja i praznog junaštva iza kojeg ostaje samo pustoš? Zar nerazumni ocevi smiju tako da odredjuju sudbinu svoje djece, ostavljajuci im u amanet patnju, glad, dugo siromaštvo, strah od svoje sjenke, kukavičluk kroz pasove, ubošku slavu zrtve?

Ili je govorio sasvim drukcije, da ništa toliko ne unizava kao kukavicko pristajanje i sitnicava razumnost. Toliko smo podredjeni necijoj tudjoj volji, izvan i iznad svoje, da to postaje naša kob. Najbolji ljudi, u najboljim svojim casovima, otimaju se iz te nemoci i zavisnosti. Nepriznavanje slabosti to je vec pobjeda, osvajanje, koje ce jednom, u buducnosti, postati trajnije i prostranije, i onda to nije pokušaj vec pocetak, nije prkos vec samopoštovanje.

Slušao sam i cekao da ga to prodje, jer znam da su kratkotrajna i njegova oduševljenja i njegova ogorčenja. Jedna jedina ludost mu je dugotrajna, ljubav prema Dubrovkinji, ali ona je zaista toliko neobjašnjiva, da je više potreba za ljubavlju nego sama ljubav. On se ne ostvaruje, ne prepoznaje, ne smješta u odredjen prostor; sve pokušava a ništa ne dovršava, dopuštajuci da uvijek bude promašen. Promašice i u plemenitosti.

Jednom mi je pokazao bogalja Dzemaila, koga su djeca vukla u kolicima, a izbatrgavao se u svoju terzijsku radnju na dva štapa, vukuci sakate osušene noge. Dok je sjedio, iznenadivao je svakoga ljepotom i snagom, muškim licem, srdacnošcu osmijeha, širokim ramenima, jakim rukama, stasom kao u pehlivana. Ali cim bi ustao, sva bi se ta ljepota porušila, a prema kolicima se batrgao bogalj koga je bilo nemoguće gledati bez zaljenja. Obogaljio se sam. U picu je oštrim nozem udario u svoja stegna, dok nije isjekao sve zile i mišice, pa je i sad, pijuci, zabadao noz u sasušene patrljke ne dozvoljavajuci nikome da mu pridje, niti je ko mogao da ga savlada, teška mu je još snaga ostala u rukama - Dzemail je naša prava slika, bosanska - rekao je Hasan. - Snaga na patrljcima. Sam svoj krvnik. Obilje, bez pravca i smisla.

- Šta smo to onda mi? Lude? Nesrecnici?

- Najzamršeniji ljudi na svijetu. Ni s kim istorija nije napravila takvu šalu kao s nama. Do juce smo bili ono što danas zelimo da zaboravimo. Ali nismo postali ni nešto drugo. Stali smo na pola puta, zabezegnuti. Ne mozemo više nikud. Otrgnuti smo, a nismo prihvaceni. Kao rukavac što ga je bujica odvojila od majke rijeke, i nema više toka ni ušca, suviše malen da bude jezero, suviše velik da ga zemlja upije. S nejasnim osjecanjem stida zbog porijekla, i krivice zbog otpadništva, necemo da gledamo unazad, a nemamo kud da gledamo unaprijed, zato zadržavamo vrijeme, u strahu od ma kakvog rješenja. Preziru nas i braca i došljaci, a mi i se branimo ponosom i mrzjom. Htjeli smo da se sacuvamo, a tako smo se izgubili, da više ne znamo ni šta smo. Nesreca je što smo zavoljeli ovu svoju mrtvaju i necemo iz nje. A sve se placa, pa i ova ljubav. Zar smo mi slucajno ovako pretjerano mekani i pretjerano surovi,

raznjezeni i tvrdi, veseli i tuzni, spremni uvijek da iznenadimo svakoga, pa i sebe? Zar se slucajno zaklanjamo za ljubav, jedinu izvjesnost u ovoj neodredjenosti? Zar bez razloga puštamo da zivot prelazi preko nas, zar se bez razloga uništavamo, drukcije nego Dzemail, ali isto tako sigurno? A zašto to cinimo? Zato što nam nije svejedno. A kad nam nije svejedno, znaci da smo poštteni. A kad smo poštteni, svaka cast našoj ludosti!

Zakljucak je prilicno neocekivan, kao što je i cijelo razmišljanje cudno. Ali je zgodno, jer moze da objasni sve što covjek ucini ili nece da ucini. Ja nisam bolovao od te istorijske i zavicajne bolesti, buduci da sam vjerom vezan za vjecnu istinu i za široke prostore svijeta. Njegovo stanovište je usko, ali se nisam sporio s njim, zato što sam imao vaznijih briga, zato što mi je prijatelj, i zato što sam drzao da je misao doduše raskolnicka ali bezopasna, jer guši sama sebe. Cak mi je ponešto objasnila ta izmišljena muka, koja je neka vrsta pjesnickog objašnjenja njegove promašenosti, ili opravdavanje velikog pametnog djeteta, svjesnog da uzalud traci svoj zivot. U stvari, bogat a pošten, šta je mogao drugo da ucini? Nije sam stekao bogatstvo, pa ga nije ni poštovao, ali nije zelio ni da ga se liši. Zato je vještacki namještao da ga zivot zulja, izmišljajuci ove male zanimljive lazi, da bi umirio savjest.

Prevario sam se i u tome, kao i mnogo cemu što se ticalo Hasana.
Opet je prošlo dosta vremena kako nisam ništa zabiljezio. Zivot je postao mucan.

A što je bivao mucniji, sve više sam mislio na Hasanovu sestru. Pamtio sam njen cudni pogled, i ruku što je odavala tugu. Nije htjela da me pusti u kucu kad sam došao da odbijem ruzne glasove od sebe. Onda sam joj porucio da bih je zaprosio ako pristaje. Odbila me, bez objašnjenja. Saznao sam da je zaista trudna. I da iskreno zali za svojim kadijom. Mislio sam da gleda mojim ocima, ona je, izgleda, našla u njemu što niko nije. Ili je bio njezan prema njoj koliko je bio surov prema svakom drugom, a ona je znala samo za tu njegovu stranu. Proci ce je ta udovicka zalost, ali sam se javio prerano. Šteta. Zenidba s njom najbolje bi me odbranila od optuzbi, a ušao bih u uglednu porodicu koja bi mi postala zaštita. Ali eto, Ajni-efendija mi je smetao i iz groba.

Moj dobri Hasan je sasvim poludio. Objlašnjavam to time što sve moze postati strast što moze uci u ljudski mozak. To nije nikakvo objašnjenje, ali je jedino. Nekoliko puta je odlazio u Posavinu, obuzet samo svojom mišlju. Cuo sam da kupuje oduzeta imanja posavskih pobunjenika. Upitao sam njegovog oca da li je to istina. Starac se smiješio lukavo.

- Istina je, kupujemo. To je dobar posao, prodavace se jevtino.
- Imaš li novac?
- Imam.
- Zašto onda pozajmljuješ?
- Sve ti znaš. Hocu da kupim dosta, zato pozajmljujem. Ovakav posao nisam u zivotu napravio.
- Uzimaš sirotinjsko?
- Uzimam.

Smijao se veselo, kao dijete. Ovo ce ga podici na noge. I on je pobenavio iz ljubavi prema sinu. Uzroci su razliciti, ali su posljedice iste. Uništice se.

- Ovo ce dici bolest sa tebe - smijao sam se i ja, veseo kao i on, veseo kako odavno nisam bio.
- Osjecam kako prezdravljam.
- Biceš zdrav i siromašan. Je li to sreca?

- Bicu zdrav i necu imati šta da jedem. Ne znam je li to sreća.
- Ko će te hraniti? Sin ili kćerka? Mogu ti i ja slati tekiju hranu. I tako se može živjeti.
- Stajacu u redu pred imaretom.

Smijali smo se, kao šašavi, smijali smo se, kao da je sve to najljepša šala, kao da je nešto mudro i korisno. Smijali smo se, zato što se uvijek uništava.

- Zar znaš, lukavce? - pitao me. - Odakle znaš? Zašto ne vjeruješ da pravim dobar posao?
- Znam. Kako biste vas dvojica mogli učiniti nešto pametno? Narocito kad te sin nagovorio? Nije pametno, ali je lijepo.
- Jest, sin me nagovorio. Onda je i pametno i lijepo. Da imaš sina, znao bi to.
- Znao bih kako se od gubitaka pravi radost.
- Zar je to malo?
- Nije malo.

Sigurno neće ostati bez icega, kupujući oduzeta imanja, da bi na njih smjestili rasturenu sirotinju. Alijagin razbor će odoljeti i svome i sinovljevom oduševljenju, ali će šteta biti velika, jer će se Hasan postarati da učini što više ludosti, kad je već počeo. On sve čini naglo, u zanosu koji ne traje dugo. Sad je uvjeren da je to jedino što treba da uradi, i dok se ne zamori, dok mu ne dosadi, a bice to uskoro, natovarice dosta dugova ocu i sebi na vrat. Nikad nisam imao ništa, i nisam ni želio da imam, ali je moja seljacka krv sacuvala strah od rasturanja. To je početak bespuća. A ovo je licilo na pijanstvo, kad čovjek nema mjere, na prejak zamah i zapaljenu krv, kad je zaustavljanje teško, na besmisleno oduševljenje koje ne sagledava posljedice, na Dzemaila koji se uništava. Pa ipak, iza svega, što moj razum nije mogao da primi, osjećao sam nekakvo obilje vedrine i jedva uhvatljivi razlog za duboku radost. Zato što je nerazborito, zato što je smiješno, zato što podsjeća na šalu: hajde da učinimo nešto neobično. Zato što je teško naci objašnjenje.

Otrijeznice se, sigurno, kad sve prodje. i vidjeće kako im je plemenitost skupa. Ali će sve postati toliko lijepo, da neće imati prilike za kajanje. Bice zaslijepljeni ponosom zbog pohvala ljudi, koje to ne stoji ni jednog jedinog groša.

A ja sam sve više uvidjao da je vlast težak i složen posao. Baktao sam se sa mucnim stvarima, branio se i napadao, kopao rukama i nogama da se održim, zadavac i trpio strah, osjećao kako sa teškocama i moja moc postaje sve veća, jer više nisam morao da odmjeravam udarce, ali sam s cudnom sjetom i neobjašnjivom zavišću mislio na Hasanovo lice, na radost s kojom se odricao sigurnog oslonca, na nadu koju je probudio u srcima ljudi. Nije mnogo ozbiljno, a opet lici na nekakvu nesagledanu mogućnost.

Onda se desilo nekoliko važnih događaja.

(Da sam dokoniji, kao nekad, osjećao bih potrebu i zadovoljstvo da razmišljam o tome kako su u stvari slični ostalima, a postali su važni zato što se tice određenih ljudi, i onda nisu važni događaji sami po sebi, već po zanimanju kojim ih izdvajamo između drugih. Ili nešto slično. Ima nekog posebnog uzivanja u tom raspredanju, kao da smo iznad stvari. Sad sam ogrezao u njima, i stizem samo da ih zabilježim.)

U Posavini, na dan kad je zakazana prodaja oduzetih imanja, Hasan je naišao na neočekivanu prepreku. Telal je objavio da će vezirov čovjek, u ime vezira, kupiti sve, a to je bilo isto što i naredjenje da niko ne ulazi u nadmetanje. Ali to je bila prepreka prema mojim shvatanjima, prema Hasanovim nije. Ne obziruci se na vezirovu želju, kupio je nekoliko imanja, ostalo,

ogromnu većinu, uzeo je vezirov zastupnik, za badihava. Hasan je ostavio i novac da se koliko-toliko poprave kuće, i da se kupi hrana porodicama koje će se tu nastaniti, i vratio se u kasabu, zadovoljan.

- Šta ti je trebalo da se zavadaš s vezikom? - upitao sam ga, šaleći se, jer nisam vjerovao da će vezirova srdžba trajati dugo. - Zar se zaista nikoga ne bojiš?

Odgovorio je starac. Polako je hodao po sobi, otmuto curakom:

- Boga malo, sultana nimalo, a vezira ko dorata moga.
- Zašto bih se bojao? - rekao je Hasan, vraćajući mi dzilit. - Imam tebe. Valjda bi me zaštitio.
- Bolje je da ti nicija zaštita ne zatreba.
- Derviš nikad ne odgovara izravno - nasmijao se starac.

Hasan je odgovorio ozbiljno:

- Ima pravo. Bolje da mi nicija zaštita ne zatreba. Da sam sebi budem zaštita. Nije pravo da prijatelja opterećujem nevoljama koje sam stvaram. Ko ne umije da pliva, ne treba da skace u vodu, nadajući se da će ga neko izvuci.
- Ali ne bi bio prijatelj ako ga ne bi izvukao. Ti prijateljstvo shvaćaš kao slobodu, ja kao obavezu. Moj prijatelj je isto što i ja. Čuvajući njega, čuvam sebe. Zar treba da to kažem?
- Ne treba. A otac proizvodi uzaludan razgovor, da ne bih ispricao šta mi je učinio. Znaš li da je sakrio od mene zlato? Hiljadu dukata! Našao sam ih kad sam se vratio, u sanduku, pod ključem.
- Sam sam ti rekao.
- Rekao si kad je bilo kasno.
- Zašto bih krio? I od koga? Tvoje je, čini šta hoćeš. Necu u grob ponijeti.

Halal mu kost, starca još služi pamet!

- Pa i da sam sklonio, zar je to kakvo zlo? Ali nisam, zaboravio sam. Zar je to čudno za staracku pamet?

Po nevelikoj upornosti, po smiješku s kojim je primao starcevu naivnu odbranu, ne trudeći se čak da iznudi neko uvjerljivije objašnjenje, po obostranoj vedroj trpeljivosti s kojom se tobožnji spor rješavao, rekao bih da ni Hasan nije nezadovoljan što se tako desilo. I za dušu je učinjeno, i dukati su ostali. A ni porodica im više ne smeta u kući.

Ali svejedno, drugi ne daju ni toliko. A ovakva plemenitost, s mjerom, možda i sa zaljenjem, nekako mi je bliza i prisnija. Više je ljudska, ima granicu koju mogu da sagledam. Ne plaši me samoubilaštvom, ne vrijedja neodmjerenošću. Neuracunljiva štedrost je rasipnost djeteta koje daje sve, jer ne zna vrijednost nicemu.

Na drugi dan ramazanskog Bajrama došao je u tekiju Piri-Vojvoda, koji je pazio na kretanje sumnjivih ljudi, a za njega je to cio svijet, i predao mi pismo Dubrovčanina Luka, Hasanovog prijatelja, upućeno dubrovackom senatu. Bilo je kod dubrovackih trgovaca koji su jutros otišli iz kasabe s tovarima robe.

- Zašto si ovo uzeo?
- Procitaj, pa ćeš vidjeti zašto sam uzeo.
- Je li vazno?
- Procitaj, pa ćeš vidjeti je li vazno.

- Gdje su trgovci?
- Otišli su. Pročitaj, pa mi kazi je li trebalo da odu.

Sam mi je djavo natovario na vrat ovog covjeka, glupog, upornog, nepodmitljivog, sumnjicavog, koji je sigurno i svoju vlastitu majku pratio podozrivim pogledom. Ne razumijevajući ništa a okrivljujući svakoga za sve, zatrpavao me prijavama, pamteći ih i raspitujući se za svaku kako je riješena. Pola nevolja, a bilo ih je dosta, dolazilo mi je od njega, i već sam počeo misliti, smatrajući ga bozijom kaznom, da svako ima svoga Piri-Vojvodu. Samo je moj bio najteži. Sumnjao sam i da mi je namjerno podmetnut, kao potčinjeni koji će me nadzirati, i izbor je bio savršen. Nije bio nicipi covjek, i nije služio nikome osim svojoj gluposti, a to je bilo dovoljno da me tri puta dnevno istjera iz kože. Sam je, međutim, bio neranjiv. Uzalud sam pokušavao da ga urazumim, u početku, poslije sam klonuo. Jedva me slušao, visoko dignute glave, ohol i prezriv, ili iskreno začudjen, sumnjajući u moju pamet i u moju ispravnost, i mućeci me i dalje svojom nepodnošljivom savjesnošću. Ostalo mi je da ga zadavim, kad jednom pobjesnim, ili da pobjegnem glavom bez obzira, kad više ne mogu da izdržim. Najgore je što si mogao naci hiljadu razloga da ga nazoveš budalom, ali nijedan da ga proglašiš nepoštenim. U njemu je bjesnilo nacelo neke nakazne pravde i strasne zelje da se kazne svi ljudi, za što bilo, i sva moja oštrina bila mu je nedovoljna. Drugi su me optuzivali zbog surovosti, on mi je zamjerao zbog popustljivosti. Neprijatelji su prihvatili i jedno i drugo.

Ispricao je kako su hajduci napali dubrovacke trgovce pod planinom, i dok su ih odbili, pobjegao im je jedan konj, i bjezeci prema kasabi, okrenuo u neko selo. Dubrovčani su ga uzalud trazili, i otišli su ne našavši ga, jer im se zurilo da planinu predju za dana. Piri-Vojvoda je saznao za konja i odmah ga pronašao, natjeravši seljake da vrata sve što su uzeli, a vjerujem da bi mu dali i svoje a ne tuđe. Tako je našao i pismo, i odnio ga sarafu Salomonu, da mu ga procita, jer nije znao latinicu.

Zavrtjelo mi se u glavi od te zapletene price i od tog jedva uhvatljivog događanja, na koje bi svaki pametan covjek samo odmahnuo rukom, a Piri-Vojvoda je tjerao do kraja, jureći sjenke, i istjerao špijunski izvještaj!

Stajao je preda mnom i čekao. Pročitao sam pismo i saznao što sam znao i ranije, da stranci pišu o onome što vide i čuju u tuđoj zemlji, i svi to znaju i svi to cine, a opet se svi zgranjavaju kad se uhvati. Pročitao sam, i odahnuo: nije pisalo ništa o Hasanu što bi moglo baciti ma kakvu sumnju na njega, ni o meni, što bi me moglo uvrijediti. Dubrovčanin je pisao najviše o veziru i o upravljanju zemljom. Ponešto, doduše, tacno, ali ružno kad se procita. (»Chaos uprava izcrpila je snagu zemlje... Da vidite, kakovi su to glupi ljudi, ti kajmakami i muteselimi: Vi bi se cudili, kako je moguće, da ti ljudi, koji ni u pošteno društvo nepadaju, mogu imati vladu... Mreza špijunluka u Bosni razastrta je preko cinovnika i tajnih uhodah, kao u kojoj derzavi zapadnoj... Vezir je uveo bezpravje i sebe poistovjetio sa carstvom, i tko nije s njim evet govorio, taj je neprijatelj... U obce pako on postavlja, premiešta, odpušta cinovnike i vlada zemljom po ceifu; zakonah se izrazio više puta da ne zna... Omrznuo je i muhamedancem i kršcanom. Ali ga vlada neće lahko dignuti, jer si je on u sedam godinah nagrnuo dukatah, te se š njimi drži u Carigradu... Š njim drži se takodjer sve njegovo pleme... Sredstvom ovoga necudorednoga, okrutnoga, izdajnickog druztva zajašio je narodu na vrat, tako da niko nesmjede ni pisnuti... Ovaj sistem terorizma i policije, naravno je, da je morao Bosnu uciniti mrtvim udom carstva, jer više nevjerovaše prijatelj prijatelju; otac sinu, brat bratu, drug drugu, jer se svako bojaše crnih ljudi Osmanovih, i bio je sretan, ako se nije zanj culo u zemlji...« I kupovina oduzetih imanja u Posavini je pomenuta, i cijena za koju su kupljena, za bagatel, i imena prijateljah i ljubovnikah iz vezirova plemena, sve što su uzeli,

dobili, oteli. Nije Latinin sjedio zatvorenih ociju i ušiju ovdje u Bosni!)

- Strašno - rekao sam, zbog Piri-Vojvode, koji je sa zanimanjem očekivao moj sud.
- Treba ga uhapsiti.
- Nije lako uhapsiti stranca.
- Zar stranac može činiti što mu je volja?
- Ne može. Posavjetovacu se s muftijom.
- Posavjetuj se. Ali ga prije treba uhapsiti.
- Možda, vidjecu.

Izašao je, duboko nezadovoljan.

Nesreća božija! Da nije turao nos gdje ne treba, bio bih miran bar s te strane. Ne znam i ne tice me se. Sad znam i mora da me se tice. Ali, ma šta učinio, mogu da pogriješim, i ništa mi ne pomaze savjest, na koju sam toliko računao. Ovo su casovi zbog kojih kosa posijedi prije vremena.

Muftija nije htio ni da cuje da na Bajram razgovara o poslovima. Nije, doduše, htio ni bez Bajrama, a nije mi ni vazno njegovo mišljenje već njegovo ime.

Muslim nije bio kod kuće. Otišao je u caršiju, rekli su ukucani. Našao sam ga u muslimatu. Na Bajram! Sve je već znao.

- Treba ga uhapsiti - rekao je bez okolišenja.
- A ako pogriješimo?
- Izvinicemo se.

Zacudila me ta njegova odlučnost, sasvim neuobičajena. Najbolje bi bilo ne poslušati ono što savjetuje, jer mi ne želi dobro, to znam. Ali ako poslušam, odgovornost je zajednička.

- Izgleda da je tako najbolje.

Pristao sam, ali nisam bio uvjeren.

Piri-Vojvoda me oslobodio te muke, ali me opteretio drugom. Došao je da nam javi, ogorčen što se to desilo, i zadovoljan što su njegove sumnje opravdane, da je Dubrovčanin, uz Hasanovu pomoć, pobjegao iz kasabe. Otišli su pješke do polja, a tamo su Dubrovčanina čekali Hasanovi momci s konjima. Hasan se vratio sam.

- Neizgodno - vrtio je glavom muslim. Sve na njemu izgleda zabrinuto, i glas, i pognuta ramena, i ruka na bradi, sve, osim jedva vidljivog smiješka oko tankih usana. Bice čudno ako ne javi valiji da je on bio za hapšenje, ali, na žalost, on ne odlučuje.

Piri-Vojvoda je već odbacivao krivicu od sebe, i optuzivao:

- Ja sam govorio da se uhapsi.
- Neizgodno - ponavljao je muslim, zakucavajući mi klin u celo.

I još kako neizgodno, znao sam to i sam. Sad više nije kriv Dubrovčanin, jer ga nema. Krivci su oni koji su ostali. Kriv je Hasan, i kriv sam ja, zato što sam mu prijatelj, i zato što sam dopustio da Dubrovčanin pobjegne. Kriv, zbog tuđeg posla, tuđe vjernosti, i tuđe gluposti. Kriv pred valijom, koji mi je bio zaštitnik.

Poslali smo odmah po Hasana, i ja sam sa zebnjom očekivao da se pojavi uvrijeđen što ga saslušavamo, prezriv, prijek, a nisam mogao da ga opomenem, da privolim na opreznost, jer mu naglost ne bi pomogla. Nadao sam se samo da će razumjeti i svoj i moj položaj, a potpuno

sam se umirio kad sam cuo kako odgovara. Jest, rekao je, Dubrovčanin je otišao kuci, a zurilo mu se, dobio je vijest da mu je majka na umoru. Dao mu je momke i konje, zato što u menzilhani nije bilo odmornih konja. A otpratio ga je do polja, kao što uvijek prati prijatelje. Pricali su o obicnim stvarima, toliko obicnim da ih se jedva i sjeca, a sjetice se ako baš treba, iako ne vidi da to ima ikakva znacaja. Prijatelj mu nije govorio ni o kakvom izvještaju. (- Špijunskom - objasnio je muselim.) Vrlo mu je to cudno, jer se covjek bavio samo trgovinom, i ni u kakav drugi posao nije ulazio. I njega je nagovarao da karavane i trgovinu okrene na Dubrovnik, umjesto na Split i Trst, ako bi se opet poceo time baviti. S ostalim Dubrovčanima nije otišao zato sto je pismo od kuće dobio tek kad su oni otišli (to je lako provjeriti: covjek koji mu je donio pismo, još je u hanu), i spremio se na brzinu, uzevši samo najpotrebnije stvari.

Kad smo mu pokazali izvještaj, preletio ga je ocima i mašuci glavom, izrazio cudjenje ako je to pisao njegov prijatelj, on ne zna, doduše, jer se nikad nisu dopisivali, da bi mogao prepoznati rukopis, ali je moguće prepoznati misao, a baš nju ne vidi. A ako je to zaista njegovo, a po svemu izgleda da jest, onda on ima dvije duše, i ovu mu do sad nije pokazivao. Nasmijao se citajuci izvještaj, i rekao da bi mu bilo krivo što je ispaoo budala, kad bi od ovog moglo biti kakve štete. Ali, srecom, ne moze, jer sve što je ovdje napisano, mogao bi svako o svacijoj zemlji reci, i niko se više ne cudi takvim stvarima. Nije njegovo da nam išta savjetuje, niti mu je to obicaj, ali misli da vatru ne treba raspirivati bez potrebe, ni gasiti kad se sama ugasila. Bruka i uvreda je izbjegnuta, jer bruka nije ono što se cini, a pogotovu što se ne ucini, vec ono što se razglasi. Ostala je samo osujecena namjera. Onda nema ni uvrede, osim ako nam je potrebna. I tako, od svega još moze ispasti i korist. Ne, zaista se ne slaze s ovakvom rabotom, mada vec odavno ljude ne smatra andjelima, ali svoga prijatelja ne zeli da grdi, jer bi bilo ruzno, niti da opravdava, jer to više nikome ne treba. Moze da govori samo o sebi i, mada nije kriv, spreman je da izrazi zaljenje, nama i veziru, što je umiješan u jednu besmislicu, koja nam je zadala više brige nego što zasluzuje.

Slušao sam ga sa zanimanjem. Sumnjam da nije znao za razlog Dubrovčaninova bijega, ali je ostavljao utisak da mu je savjest cista, a sigurno i jest, jer ga se ne tice ni pismo ni vezirov ugled. Na sve je imao miran i uvjerljiv odgovor. Mozda sam samo ja osjecao podsmješljiv prizvuk u svakoj njegovoj rijeci, jer sam pazljivo pratio sve što kaze, radostan što uspješno odbija sumnje. Uvidio sam, još jednom, koliko mi je stalo do njega, i koliko bi me pogodila njegova nevolja. Ne bih ga lako prepustio nicijoj osveti, ali mi je drago što se sam opravdao. Volim više ono što jest, nego ono na što bih bio prisiljen.

Za sebe se nisam mnogo brinuo pred vezirom: bio sam mu potreban.

U petak, poslije dzume, Mula-Jusuf mi javi da me u mešcemi ceka valijin defterdar. Koji ga je šejtan doveo ovamo po ovako ruznom vremenu!

Svratio sam do muselima. Malo prije je otišao kuci, obuzela ga neka vatruština, rekli su mi. Znao sam kakva je to vatruština, spasava se njome od svake neprijatnosti, ali mi nije lakše što to znam.

Docekao me ljubazno, predavši mi selam od valiije, i rekavši da bi volio da odmah svršimo ono zbog cega je i došao, a nada se da nece trajati dugo, umoran je od puta i dugog jahanja, i zelio bi da se što prije okupa i odmori.

- Zar je posao toliko hitan?

- Moglo bi se reci i da je hitan. Još danas moram javiti valiji šta je uradjeno.

Ne okolišeci, izrekao je sve odjednom, naglasivši odmah da je valiju naljutilo i uvrijedilo ono pismo. (To je namijenjeno meni, da bi me upozorio na ozbiljnost cijele stvari), a krivo mu je i

zbog mene, što sam pustio Dubrovčanina da pobjegne, iako sam to mogao spriječiti. (Te riječi su otišle odavde, pa su se, eto, opet vratile u mjesto rođenja!) Pisao je dubrovackom senatu i trazio da se krivac kazni zbog lazi i uvreda koje mu je nanio, uvrijedi i tako i zemlju kojom on, po carskoj milosti, upravlja. Ako krivac ne bude zaslužen kaznjen i ako ga o tome ne obavijeste, uz dužno izvinjenje, bice prisiljen da zabrani svu trgovinu i sve veze s Dubrovnikom, jer bi to znacilo da nema ni prijateljstva, ni volje s njihove strane da se održe dobri odnosi, korisni i nama i njima, ali više njima nego nama. Zao mu je takodje što je za pruženo gostoprimstvo, koje ne uskracujemo nikome dobronamjernom, placeno gnusnim izmišljotinama i o njemu licno i o najuglednijim ljudima vilajeta, što pokazuje kako je malo istinoljubljiva a mnogo mrznje u srcu pomenutog trgovca koji je to pismo pisao. Zato, ako postupe kako je pravo, i ako naše veze ostanu dobre, što od svega srca želi, a što je sigurno i želja casnog senata, neka pošalju pravog prijatelja, i našeg i njihovog, a takvih sigurno ima, jer naše veze nisu od juče, i covjeka od reda, koji ce poštovati obicaje i vlast zemlje koja ga prima, a neće pljunuti na naš hljeb i so, niti ce se ponašati nedostojno, na sramotu svoju i republike koja ga šalje, niti ce sklapati prijateljstvo s najgorim ljudima, kakvih svugdje ima, pa i kod nas, koji ne misle dobro ni sebi ni zemlji koja ih je rodila, a cijele usluge pomenuti trgovac kupio na ruzan nacin, što je casnom senatu svakako poznato.

- Sigurno znaš na koga vezir misli.
- Ne znam.
- Znaš.

Pun je, mekan, obao, zamotan u prostrano svilenom odijelo. Lici na staru ženu, kao svi koji godinama cuce uz velikaše.

- Valija želi da se on uhapsi.
- Zašto da se uhapsi? Opravdao se, nije kriv.
- Vidiš, sjetio si se o kome govorim. Da, sjetio sam se, znao sam sve cim sam cuo da si došao, znao sam da ceš traziti njegovu kozu, ali ga ne dam. Svakog drugog bih pustio, njega ne dam.

Rekao sam defterdaru da je želja svijetlog vezira za mene uvijek bila zapovijest. Zar nisam poslušao sve što je od mene trazio? Ali sad molim da odustane od svoje namjere, zbog ugleda vezirova i zbog pravde. Hasana ljudi vole i cijene, i ne bi im bilo pravo da ga uhapsimo, pogotovo što se zna da nije kriv. Ako valija nije upucen, ja bih otišao da mu sve objasnim i da ga molim za milost.

- U sve je upucen.
- Zašto onda to trazi?
- Je li Dubrovčanin kriv? Onda je i Hasan. Mozda i više. Od stranca mozemo očekivati da bude neprijatelj ove zemlje, od našeg covjeka ne mozemo. Ne prirodno je.

Volio bih kad bih smio reci: zar su vezir i ova zemlja isto? Ali u razgovoru s mocnicima covjek mora da proguta sve pametne razloge, i da prihvati njihov nacin mišljenja, a to znaci da je unaprijed pobijedjen.

Uzalud sam tvrdio da Hasan nije neprijatelj, i da nije kriv; defterdar je samo odmahivao rukom, rekavši da smo slijepo povjerovali u njegovu drsku pricu.

- Je li tvrdio da Dubrovčanin nije mogao dobiti odmorne konje u menzilhani? A nisu ni odlazili u menzilhanu.
- Ko to kaže? Muselim?

- Svejedno ko kaze. Tacno je, provjerili smo. I ne samo to, ima i drugih lazi u njegovoj prici. Jeste li razgovarali s covjekom koji je njegovu prijatelju toboze donio pismo iz Dubrovnika? Niste. Lagao je, i kriv je, zato je hapšenje opravdano. A što valija zeli da to vi ovdje ucinite, to je zato da se ne kaze kako on vrši nasilje, jer nasilje nije, a nece ni da se mijesa u vaše poslove. Svako treba da izvrši svoje, po savjesti.
- Po kakvoj savjesti? Hasan mi je najbolji prijatelj, jedini.
- Utoliko bolje. Svako ce vidjeti da nije posrijedi osveta, vec pravda.
- Molim vezira i tebe da me poštedite u ovom slucaju. Ako bih pristao, ucinio bih strasnu stvar.
- Ucinio bi pametnu stvar. Jer, valija se pita, kako su oni mogli tako brzo doznati za sve.

Eto, svojim mlitavim rukama poceo je da mi steze cvrstu omcu oko vrata.

- Hoceš li da kazeš da valija sumnja u mene?
- Hocu da kazem, kako bi za sudiju najbolje bilo kad ne bi imao prijatelja. Nikad. Ni jednog. Jer, ljudi griješe.
- A ako ga ima?
- Onda mora da bira: ili prijatelj ili pravda.
- Necu se ogriješiti ni o prijatelja ni o pravdu. Nije kriv. Ne mogu to uciniti.
- Tvoja stvar. Vezir te ne prisiljava ni na što. Samo...

Znao sam ja to samo. Oblijetalo je oko mene kao crna ptica, stajalo odasvud kao zatvoreni krug uperenih kopalja. Znao sam, a govorio sebi odlucno: ne dam prijatelja. Bila je to hrabrost koja mi nije donijela olakšanje. Sjenka oko mene postala je još crnja.

- Samo - rekao je, zimogrozljivo trljajući debele ruke - znaš valjda koliki te ne vole, i koliko je tuzbi otišlo u Carigrad. Svi traže tvoju glavu. Vecinu je vezir zadržao kod sebe. On ti je odbrana, bez njegove zaštite odavno bi te raznijela tudja mrznja. Ako to ne znaš onda si budala, a ako znaš, kako možeš biti toliki nezahvalnik? A zašto te vezir štitio? Zbog lijepih ociju? Zato što je mislio da se može na tebe osloniti. A ako vidi da ne može, zašto bi te i dalje cuvao? Vlast nije prijateljstvo, vec savezništvo. Cudno je, međjutim, da si ti strog prema svakome, a blag jedino prema valijim neprijateljima. A prijatelje svojih neprijatelja valija takodje smatra svojim neprijateljima. Ako su valija i zemlja uvrijedjeni, a ti nećeš da ih odbraniš, i ti si prešao na drugu stranu.
- Pročitaj ovo - pružio mi je neko cage.

Jedva sastavljajući slova i jedva shvatajući smisao, pročitao sam pismo zemljaka carigradskog mule, u kome pita valiju zašto tako uporno brani kadiju Ahmeda Nurudina, koji je podstakao pobunu caršije i, zbog licne mrznje, skrivio smrt ranijeg kadije, cestitog alima i sudije, što je tuzbom njegove udovice i izjavama svjedoka dokazano, a postoje i tuzbe najuglednijih ljudi, ogorčenih zbog Ahmed Nurudinove samovolje i teznje da svu vlast uzme u svoje ruke, cime se ogriješio o šerijat i o visoku carsku zelju da vlast, koja je Padišahu od Boga data i koju on prenosi na svoje sluzbenike, nigdje ne može držati jedan covjek, jer je to put do zuluma i nepravde. A ako sve nije tako, i ako valija ima drukcije mišljenje i druge razloge, neka mu javi, da bi znao da se ravna.

Pismo me porazilo.

Znao sam za spletke i žalbe, ali sam prvi put vidio pravi dokaz. Ucinilo mi se da je strijela prohujala tik mimo mene. Osjetio sam strah.

- Šta kazeš?

Šta sam imao da kazem? Cutao sam. Ne iz prkosa.

- Hoćeš li napisati rješenje? Alahu, pomози mi, ne mogu ni napisati ni odbiti. Najbolje bi bilo da umrem.

- Hoćeš li napisati?

Na šta me ovo prisiljavaju? Da osudim prijatelja, jedino stvorenje koje sam sacuvao za svoju nezadovoljenu i gladnu ljubav. Šta bih onda ja bio? Ništavilo, koje bi se stidjelo sama sebe, najusamljeniji bijednik na svetu. Sve što je ljudsko u meni, on je cuvao. Sebe cu ubiti, ako im ga predam. Ne prisiljavajte me na to, suviše je surovo.

Rekao sam nemilosrdnom covjeku:

- Ne prisiljavajte me na to, suviše je surovo.

- Nećeš da napišeš?

- Necu. Ne mogu.

- Kako hoćeš. Procitao si pismo.

- Procitao sam, i znam šta me ceka. Ali shvati me, dobri covjece! Zar bi trazio da ubijem oca ili brata? A on mi je više od njih. Više mi je i od mene samog. Drzim se za njega, kao za kotvu. Bez tog covjeka svijet bi mi bio tamna špilja. On mi je sve što imam, i ne dam ga. Ucinite od mene što god hocete, necu ga izdati, jer necu da utulim posljednju svijetlu zraku u sebi. Stradacu, ali ga ne dam.

- To je lijepo - rugao mi se defterdar - ali nije pametno.

- Da imaš prijatelja, znao bi da je i lijepo i pametno.

Na zalost, nisam rekao ni to ni išta slicno. Docnije sam mislio kako bi mozda bilo pošteno da sam tako kazao.

A desilo se sasvim drukcije.

- Hoćeš li napisati rješenje? - pitao me defterdar.

- Moram - rekao sam, gledajuci pred sobom pismo, gledajuci prijetnju.

- Ne moraš. Odluci po savjesti.

Oj, ostavi savjest na miru! Odlucicu po strahu, odlucicu po uzasu, i daci cu ruke od sebe sanjanog. Bicu ono što moram: djubre. Sramota neka padne na njih, natjerali su me da budem ono cega sam se gadio.

Ali ni to nisam mislio tada. Bilo mi je teško, osjecao sam da se dešava nešto strašno, toliko necovjecno da se ni domisliti ne može. Samo je i to potisnuto, pokriveno strahom što me prozeo kao omama, i divljim klokotanjem krvi što me gušila nabujalošcu i vrelinom. Zelio sam napolje, da udahnem vazduha, da se oslobodim crne omaglice, a znao sam da se sve mora riješiti odmah, u tom casu, i onda cu se riješiti svega. Otici cu na brdo, na najviši greben, ostacu do veceri, sam. Ništa necu misliti, disacu, disati.

- Ruka ti dršce - zacudio se defterdar. - Zar ti je toliko zao?

Osjecao sam muku u stomaku, povracalo mi se.

- Ako ti je toliko zao, zašto si potpisao?

Htio sam nešto da odgovorim na to ruganje, ne znam šta, ali sam cutao, pognute glave, dugo, dok se nisam sjetio, i poceo da molim, mucajuci:

- Ne mogu više ostati ovdje. Treba da odem nekud, kud bilo. Samo daleko.

- Zašto?

- Zbog svijeta. Zbog svega.

- Kakva si ti ništarija! - rekao je defterdar mirno, s dubokim prezirom, iako nisam znao, niti sam mogao misliti o tome, zbog cega me prezire. Nije me ni zaboljelo, samo sam ponavljao u sebi tu ruznu rijec kao brojanicu, ne razumijevajuci njen pravi smisao. Jedino što je u meni zivjelo, to je osjecanje potpune ugroženosti, kao pred hajkom. Sve je zatvoreno oko mene, izlaza nema. A nije mi svejedno, bojim se.

- Ko ce otici po Hasana?

- Piri-Vojvoda.

- Neka ga vodi u tvrđjavu.

Izašao sam u hodnik, i susreo se s Mula-Jusufom. Vracao se odnekle u svoju sobu.

Samo jedan trenutak, jedan jedini, oci su mu zastale kad me pogledao, i odmah mi je sinulo: prisluškivao je, i zna. Ako izade, obavijestice ga. On je rekao i za Dubrovcanina, kako se do sada nisam sjetio!

- Nemoj nikud izlaziti, biceš mi potreban.

Sagnuo je glavu i ušao u sobu.

Cekali smo, cuteci.

Defterdar je drijemao na minderluku, ali je na svaki šum otvarao oci, brzo dizuci podbuhle kapke.

Kad se Piri-Vojvoda vratio, znao sam da je sve svršeno. Nisam se usudio da pitam defterdara šta ce uciniti s Hasanom. Nemam više prava da to pitam, niti imam snage da budem licemjoran.

Ostao sam sam. Kuda i da podjem?

Nisam cuo kad je Mula-Jusuf ušao, njegov hod je tih. Stajao je kraj vrata i gledao me mirno. Prvi put sam vidio da nije uznemiren preda mnom. Zato što smo sad jednaki.

Još mi je samo on ostao. Mrzio sam ga, gadio se, bojao, a evo, u ovom casu zelio sam da mi pridje, da cutimo zajedno. Ili da mi kaze nešto, ili ja njemu, šta bilo. Da mi makar stavi ruku na koljeno. Da me pogleda drukcije, ne ovako. Da me bar prekori. Ali ne, na to nema pravo. Vec i na samu pomisao da to ucini, javio se u meni otpor, cak bijes, i osjetio sam kako bih primio blagu rijec, ili ništa. Na granici sam da postanem slomljen covjek ili zvijer.

- Rekao si da cu ti biti potreban.

- Nisi više.

- Mogu li da idem?

- Znaš li šta se desilo?

- Znam.

- Nisam kriv, natjerali su me, prijetnjom.

Cutao je.

- Ništa nisam mogao da učinim. Stavljn mi je noz pod grlo.

Cutao je i dalje, sav odbojan, ne dozvoljavajući da mu pridjem.

- Zašto cutiš? Zeliš da pokazeš kako me osuđuješ? Na to nemaš pravo. Ti nemaš pravo.
- Dobro bi bilo da odeš iz kasabe, šejh Ahmede. Strašno je kad ljudi okreću glavu od tebe. Ja to znam najbolje.

Ne, ovako nije trebalo da govori sa mnom. Ovo je gore nego prijekor, ovo je studeni savjet iz daljine, prezrivo likovanje. A opet, kao da je moje stegnuto srce očekivalo ma šta, utjehu ili uvredu, da bi se vratilo u život. Možda je uvreda čak i bolja; utjeha bi me potpuno iscrpla.

- Kakva si ti ništarija. - rekao sam, gušeci se, ponavljajući riječ koja me boljela. - Bas zato što znaš, mislio sam da ćemo drukcije razgovarati. Nemaš mnogo pameti, izabrao si rdav čas za osvetu. Ne, neće ljudi okretati glavu od mene. Možda će me gledati u strahu, ali me neće prezirati. Nećeš ni ti, budi siguran u to. Natjerali su me da zrtvujem prijatelja, zašto bih imao obzira prema ikome drugom!

- Neće ti od toga biti lakše, šejh Ahmede.

- Možda i neće. Ali neće ni drugima. Zapamticu da si i ti kriv za njegovo stradanje.

- Ako će ti spasti teret sa srca što me grdiš, samo nastavi.

- Da Dubrovčanin nije pobjegao, Hasan bi sad mirno sjedio kod kuće. A Dubrovčanin nije gledao u bob da bi vidio šta mu se sprema.

- Znao je da je pismo uhvaceno, zar mu je trebalo još nešto?

- To ti znaš.

- Da li me pitaš ili optužuješ? Izgleda da je zaista najteže onima koji ostanu.

- Ti nisi ostao. Ti si ostavljen. A sad, napolje!

Izašao je, ne okrenuvši se.

Uzalud je, nesreće nailaze kao cavke, u jatima.

Sutradan smo prespavali sabah, i defterdar i ja. Defterdar zbog duga puta i dobro svršena posla, ja zbog besane noci i sna što me savladao tek pred zoru. Ali sam strašnu novost saznao prvi, a tako je i pravo, mene se najviše tice. I pravo je što sam je cuo od od Piri-Vojvode, odvratna je kao i on.

Isprva nisam ništa razumio šta mi govori, toliko je bilo nevjerovatno i neočekivano. Poslije je izgledalo isto toliko nevjerovatno, ali sam razumio.

- Izvršili smo nalog - rekao je mrski covjek. - Dizdar se malo cudio, a ja sam mu kazao da ga se ne tice. Njegovo je da sluša, kao i moje.

- Kakav nalog?

- Tvoj. Za Hasana.

- O cemu govoriš? O onome što se desilo juce?

- Ne. Vec o onome što se desilo nocas.

- Šta se desilo nocas?

- Predali smo Hasana sejmenima.

- Kakvim sejmenima?

- Ne znam. Sejmenima. Da ga vode u Travnik.

- Je li ti nalog dao defterdar?

- Nije, vec ti.

- Cekaj, molim te. Ako si pijan, treba da se ispavaš. Ako nisi....

- Ja nikad ne pijem, kadi-efendija. Nisam pijan, i ne treba da se ispavam.

- Kamo sreće da jesi, bolje bi bilo i za tebe i za mene. Jesi li baš vidio daje nalog od mene? Ko ga je donio?
- Kako da nisam vidio, tvojom rukom pisan, tvojim pečatom potvrđen. Donio ga je Mula-Jusuf.

Tad sam sjeo, jer me noge više nisu držale, i saslušao lijepu priču o tuđoj drskosti i o svojoj nesreći.

Negdje poslije ponoci probudio ga je Mula-Jusuf i pokazao mu svoj nalog da tvrdjavski dizdar, u prisustvu Piri-Vojvode, preda zatvorenika Hasana sejmjenima, koji će ga, u pratnji Mula-Jusufovoj, odvesti u Travnik. U nalogu je još stajalo da se pomenutom Hasanu ne odvezuju ruke i da se iz kasabe izvede prije zore. Sejmjeni na konjima ostali su pred tvrdjavskom kapijom, njih dvojica su probudili dizdara i predali mu svoj nalog. Dizdar je gundjao što mu nije receno ranije, pa ne bi zatvorenika slao u donje podruge, ovako ćemo svi popricekati, a on će izgubiti noc, više i ne zna kad je noc a kad dan, a Piri-Vojvoda mu je rekao ono što je maloprije pomenuo, da je njihovo slušati, pa se i Mula-Jusuf potuzio, nama je ovo posao a njemu nije, ali eto, mora da radi i ono što mu nije drago, jer je vazno i jer valija tako zeli, a neće da se sazna za Hasanov odlazak, ovaj svijet je lud, onomadne se vidjelo, i bolje je da se sve izvede tiho i neprimjetno. Još je dodao, kako je molio mene da Piri-Vojvoda ide sa sejmjenima i Hasanom, jer on nije vican jahanju, dobice rane do Travnika, ali sam ja rekao da nikako ne mogu pustiti Piri-Vojvodu, potreban mi je ovdje, bez njega bih bio kao bez ruke, na čemu mi se on zahvaljuje. (Nemojte nikad reci da ste sreli najglupljeg čovjeka; uvijek se može desiti da ga neko pretekne!) Kad su Hasana doveli, vezana, trazio je da mu oslobode ruke, pitao kud ga vode, nazvao ih noćnim kukuvijama, bunio se što su ga probudili iz najsladje snu, a kad mu je Mula-Jusuf mirno objasnio da oni samo postupaju po naredjenju, upitao je, kad će već jednom odrasti i početi da misli svojom glavom a ne po naredjenju, a vrijeme je, sigurno je punoljetan, ili misli da naslijedi njega, Piri-Vojvodu, što mu ne bi nikako preporučio, jer nikad neće dostići takvo savršenstvo, i može biti samo mali Piri-Vojvoda. Nije to razumio, ali misli da je nešto uvredljivo.

Zatim je taj Hasan zahvalio dizdaru na udobnu smještaju i na savršenoj tišini kojom je bio okružen; toliko mu je bilo lijepo da bi, iz zahvalnosti, zelio to isto i dizdaru. Piri-Vojvoda je prekinuo to brbljanje i naredio da se krene. - Imaš pravo - rekao je Hasan - toliki vas poslovi čekaju, šteta da gubite vrijeme. - Kad je ugledao sejmene, upitao je: - Šta treba da radim, age i efendije, da bih vam ostao u lijepoj uspomeni? Hocu li jahati ili cu kaskati za vama? - Ne brbljaj mnogo! - odvratio je jedan krupan sejmjeni, popevši ga na konja, vezao mu i noge konopom. - Selam ćeš mome prijatelju kadiji - doviknuo je kad su krenuli.

- Otišli su kasom?
- Kako znaš?
- Sad je uzaludno sve što znam. A tebi, izgleda, još nije jasno.
- Šta treba da mi bude jasno?
- Da su pobjegli. I da si im ti pomogao. Vidio sam tvoj nalog.
- Nikakav nalog nisam izdao. Napisao ga je Mula-Jusuf.
- A sejmjeni? Još su ga i vezali.
- Odriješili su ga možda u prvom sokaku. Sigurno su njegovi momci.
- Ne znam jesu li njegovi momci, ali znam da je rukopis bio tvoj. I tvoj pečat. Nisam jedan nalog dobio od tebe. Znam svako tvoje slovo. To ne može drugi napisati.
- Kazem ti, budalo, nizašto nisam znao, sve sam od tebe čuo.
- Oh, nije istina, sve si ti znao. Ti si smislio, ti si napisao. Zbog prijatelja. Samo, zašto si mene upropastio? Zašto mene? Zar nisi mogao naci nekog drugog? Dvadeset godina služim casno i

pošteno, a sad sam tvoj kurban. I Mula-Jusuf ce to potvrditi.

- Ni Mula-Jusuf se neće više vratiti.
- Eto vidiš da znaš!

Uzalud je bilo govoriti, za njega sam ja bio jedini krivac.

Defterdar je ušao, brišuci debelo lice svilenom mahramom, crven od uzbuđenja, ali je govorio tiho i na izgled mirno.

- Šta je to, dervišu, poceo si otvoreno da se rugaš? Pa, u redu, ti si ucinio svoje, sad je red na drugom da ucini svoje. Reci mi samo, u što si se uzdao? Ili ti je svejedno?
- Ništa ja nisam ucinio. Iznenaden sam kao i ti.
- A šta je ovo? Tvoj nalog i tvoj pecat.
- To je napisao moj pisar, Mula-Jusuf.
- Ma šta kazeš. A zašto bi to pisar ucinio? Je li bio rod tom Hasanu? Ili prijatelj, kao ti?
- Ne znam.
- Nije mu bio prijatelj - umiješao se Piri-Vojvoda. - Mula-Jusuf je kadijin covjek, slušao ga je u svemu.
- Nisi baš pametan, Ahmede Nurudine. Koga si mislio da prevariš ovom drskom igrom?
- Da sam stavio svoje ime, onda bih zaista bio budala. Ili ne bih bio ovdje. Zar ti to nije jasno?
- Mislio si da smo mi budale i da ćemo povjerovati u tvoju djeciju pricu.
- Mogu da se zakunem na Kur'an.
- Siguran sam da možeš. Iako stvar ne može biti jasnija. Hasan je tvoj prijatelj, jedini i najbolji, sam si rekao. Juce sam vidio koliko ti je stalo do njega. A tvoj pisar nije imao nikakva licnog razloga da oslobodi zatvorenika. Samo je poslušao tebe, kao tvoj povjerljiv covjek. Buduci da je i on pobjegao, svu krivicu treba svaliti na njega. Dobro, da je preda te došao takav slucaj, šta bi ti presudio?
- Kad bih poznavao covjeka kao ti mene, vjerovao bih u njegovu rijec.
- Jak dokaz!
- I ja sam mu rekao: sve si ti napisao. Zbog prijatelja.
- Ti cuti! Tebe su zadjenuli za ferme, kao bosiljak. I dobro su te pronašli da zakitiš sav taj dzumbus. Valija ce se veoma obradovati.

Tako sam se našao u cudnom pološanu. Što sam se više pravdao, sve se manje vjerovalo mojoj prici, dok i meni samome nije postala neubjedljiva. Ljudi su vezali moje ime uz prijateljstvo i vjernost, jedni s osudom, drugi s priznanjem. Jedno bih primio, drugo odbio, ali to, izgleda, ne ide jedno bez drugog. Prihvatio sam ono što je ugodnije. Hafiz Muhamed samo što mi nije poljubio ruku. Ali-hodza me nazvao covjekom koji se ne plaši da to bude, kasabalije su me gledale s poštovanjem, nepoznati ljudi su donosili ponude i ostavljali kod Mustafe, za mene, a Hasanov otac, Alijaga, uputio mi je po hadzi-Sinanudinu posebnu zahvalnost. Nisam se mogao odbraniti od tihog divljenja, pa sam se poceo navikavati na tu misao i cutke primati naklonost, kao nagradu za najveću izdaju koju sam ucinio. Zar je ljudima prijateljstvo toliko izvan sumnje? Ili su dirnuti, zato što nije tako cesto? Licilo je na grubu šalu: mnogo šta sam u zivotu uradio, i dobro i korisno, da bih stekao poštovanje ljudi, a donijelo mi ga je ružno djelo, koje je svako smatrao plemenitošcu. Znao sam da nije zaslužno, ali mi je godilo, a ponekad me mucila misao da je tako trebalo i uciniti.

Doduše, ništa ne bi bilo drukcije, osim u meni. Pa ipak, ovako je bolje (nije dobro, ali je bolje), ljudi su me uvazavali kao da sam i ucinio, a siguran sam da ću se odbraniti od optuzbe, jer znam da nisam ništa ucinio. A kad je od Hasana i Mula-Jusufa stiglo pismo muftiji, odnekle sa zapadne granice, u kojem su me opravdavali, rekavši svu istinu, to je ljude

potpuno utvrdilo u uvjerenju da smo u dogovoru (jer, zašto bi me branili ako sam im kriv). Ja sam to pismo primio kao dokaz kojim ću svakoga uvjeriti u svoju nevinost. Nadao sam se da ću sad naći i dosta svjedoka u svoju korist, ako dodje do ispitivanja.

Ali do ispitivanja nije došlo. Sve se svršilo bez mene, iako se ono posljednje može svršiti jedino sa mnom.

Predvece me našao Kara-Zaim, usplahiren, više zbog sebe nego zbog mene. Možda čak ne bi ni došao da nije trebalo da mu isplatim njegovu mjesečnu nagradu, a tada bi obično donosio vijesti za koje je smatrao da su važne. I za ovu je smatrao da je važna, i ovaj put je imao pravo.

Prvo je želio da poveća iznos, jer je morao da plati momku koji služi muftiju, a od njega je i doznao.

- Je li toliko važno?
- Pa, mislim da jest. Znaš li da je jutros stigao tatarin iz Carigrada?
- Znam. Ali ne znam zašto.
- Zbog tebe.
- Zbog mene?
- Zakuni se da me nećeš izdati. Stavi ruku na Kur'an. Tako. Zatvorice te večeras?
- Je li donio kakvo naredjenje?
- Izgleda da jest. Katul-ferman.
- Znaci, udavice me u tvrdjavi.
- Znaci, udavice te.
- Šta mogu, taksirat.
- Možeš li da pobjegneš?
- Kud da pobjegnem?
- Ne znam, kazem onako. Zar nemaš nikog da ti pomogne? Kao ti Hasanu.
- Ja nisam pomogao Hasanu.
- Svejedno ti je sad. Jesi, i neka ostane tako. Jesi, pomogao si, ne ruši sam svoju zadužbinu.
- Hvala ti što si došao, izložio si se opasnosti zbog mene.
- Šta ću, moj šejh Ahmede, sirotinja me natjerala. I neka znaš da mi je zao.
- Vjerujem.
- Mnogo si mi pomogao, zivahnuo sam s tobom. Cesto te pomenemo, ja i žena. A sad ćemo još češće. Hoćeš li da se poljubimo, šejh Ahmede? Bili smo nekad na istim bojištima, pa ja ostao iskrpljen a ti zdrav, a eto, sudbina hoće da ti odeš prije.
- Hodi da se poljubimo, Kara-Zaime, i pomeni me kadgod po dobru.

Otišao je, suznih očiju, a ja sam ostao u sumračnoj sobi, ubijen ovim što sam čuo.

Ne mogu da sumnjam, sigurno je istina. Uzalud sam se zavaravao ludim nadama, drukcije nije moglo biti. Valija je digao ustavu, i bujica me ponijela.

Ponavljam, nemocan: smrt, kraj. I ne shvaćam potpuno, kao nekad, u tvrdjavskim podrumima, dok sam je čekao ravnodušan. Sad mi izgleda daleka, nepojmljiva, i ako sve znam. Smrt, kraj. I odjednom, kao da sam progledao pred tamom što mi je prijetila, obuzeo me uzas od nepostojanja, od tog nicega. Pa to je smrt, pa to je kraj! Konacan susret s najstrašnijom kobi.

Ne, nikako! Hocu da živim! Ma šta da se desi, hocu da živim, na jednoj nozi do smrti, na uskoj litici do smrti, ali hocu da živim. Moram! Boricu se, zubima ću gristi, bježacu dok mi koza ne otpadne s tabana, naći ću nekog da mi pomogne, noz ću staviti pod vrat i traziću da mi pomogne, i ja sam pomagao drugima, svejedno ako i nisam, pobjeci ću od kraja i od smrti.

Odlucan, sa snagom koju daje strah i zelja da se zivi, pošao sam prema izlazu. Mirno, samo mirno, da me ne izda naglost i usplahiren pogled, uskoro ce noc, skrice me mrak, bicu brzi od hrta, tiši od sove, zora ce me zateci u nekoj dubokoj šumi, u nekom dalekom kraju, samo da ne dišem tako bucno, kao da sam vec trcao pred potjerom, i srce da mi ne bije ovako zestoko, odace me, kao zvono.

Ali sam odjednom klonuo. Nestalo je bodrosti i nade. I snage. Sve je uzaludno.

Pred mešcemom je stajao Piri-Vojvoda, a na ulici su se šetala tri naoruzana sejmena. Znao sam, zbog mene.

Pošao sam prema tekiji.

Nisam se osvrnuo da pogledam mešcemu, mozda sam posljednji put ovdje, ali me ne veze nicim. Niti sam htio, a nisam ni mogao, da mislim ni o cemu. Sve je u meni prazno, kao da mi je utroba izvadjena.

Na sokaku, kod mosta, prišao mi je neki mladac.

- Oprosti, htio sam da udjem u mešcemu, ali me nisu pustili do tebe. Ja sam iz Devetaka.

Nasmijao se kad je to rekao, i odmah objasnio.

- Nemoj se ljutiti što se smijem. Uvijek tako, narocito kad sam zbunjen.

- Zar si zbunjen?

- Pa, jesam. Citav sat ponavljam šta cu ti reci.

- Jesi li rekao?

- Sve sam zaboravio.

I opet se nasmijao. Nimalo ne izgleda zbunjen.

Iz Devetaka! Moja majka je iz Devetaka, pola djetinjstva sam u tom selu proveo. Ista brda nas opasuju, istu rijeku gledamo, iste topole uz obalu.

Zar je u svojim nasmijanim ocima donio moj zavicaaj, da ga vidim još jednom, pred svršetak?

Šta hoce? Je li se odvojio od sela, kao i ja nekad? Trazi li šire puteve u zivotu nego što su devetacki? Ili se sudbina šali, da me njime podsjeti na sve, pred veliki put? Ili je znak, ohrabrenje, koje mi Bog šalje.

Zašto se baš sad javlja ovaj seljacki momak, koji mi je blizi nego što misli? Je li došao da mene zamijeni na ovom svijetu?

Piri-Vojvoda i sejmeni išli su za nama. Omedjili su moje staze, dopustice mi samo jedan izlaz.

- Gdje si na konaku?

- Nigdje.

- Hajdemo u tekiju.

- Jesu li ono tvoji momci?

- Jesu. Ne obracaj paznju na njih.

- Od cega te cuvaju?

- Takav je obicaj.

- Jesi li ti u kasabi najvazniji?

- Nisam.

Kad smo ušli, sjeo je na cilim u mojoj sobi, nejakom svjetlo svijeca posrce po udolinama njegovog košcatog lica, ogromna je sjenka iza njega, na podu i na zidu, gledam kako zrvnja jednostavnu tekijsku hranu isturenim gvozdanim vilicama, mozda i ne znajući šta jede, jer

misli kako će se završiti ovaj susret. Ali nije ni zabrinut, ni nesiguran. Ja sam bio sve to, onda. Sjećam se prvog obroka, jedva sam tri zalogaja progutao, davili su me. Razliciti smo, a opet isti. To sam ja, drukciji, od druge grade, ponovo pocinjao isti put. Mozda bih opet sve isto ucinio, a svijest mi se pomracuje od tuge.

- Sigurno zeliš da ostaneš u kasabi?
- Kako znaš?
- Ne bojiš se grada?
- Zašto bih se bojao?
- Nije lako ovdje.
- A zar je kod nas lako, Ahmed-efendija?
- Očekuješ li mnogo?
- Pola tvoje sreće bilo bi mi dosta. Je li mnogo?
- Želim ti više. Smijao se vedro.
- Neka te Bog cuje. A podelo je dobro. Ni u snu nisam sanjao da ćeš me ovako dočekati.
- Došao si u dobar čas.
- U svoj dobar čas.

Mozda. Zašto bi staza bila ista svima.

Posmatrao sam ga sa zanimanjem, mozda čak i s nježnošću, kao da sam gledao sebe, nekadašnjeg, nepojmljivo mladog, bez iskustva, bez trunja u srcu, bez straha od života. Jedva sam se uzdržao da ga ne uhvatim za ruku, kočatu, tvrdu, sigurnu, i da zatvorenih očiju vratim prošlost. Samo još jednom, makar i za kratko.

U mome pogledu je vidio tugu, koja se nije ticala njega. Upitao je, oslobođen mojom neočekivanom pažnjom.

- Gledaš me cudno, kao da me prepoznaješ.
- Sjećam se jednog mladica koji je isto tako došao u kasabu, davno.
- Šta je s njim?
- Ostario je.
- Neka to bude jedino zlo?
- Jesi li umoran?
- Zašto pitaš?
- Htio bih da razgovaramo.
- Mozemo, vala, cijelu noc, ako hoćeš.
- Ciji si?
- Emina Bošnjaka.
- Onda smo rod. I to blizak.
- Jesmo.
- Pa zašto ne kažeš?
- Čekam da pitaš.
- Koliko ti je godina?
- Dvadeset.
- Nemaš dvadeset.
- Devetnaesta.

Davilo me uzbuđenje. Govorili smo o njemu, o starom hodzi, o ljudima koje sam poznao, obilazeci oko onoga što me jedino zanimalo. Ne da saznam, već da govorimo, da ponovo dotaknem sve, kad se već desilo čudo da mi ga sudbina pošalje baš u ovu noc, da potonem u misao o onome što je samo jednom bilo stvarnost, a sad je samo sjenka. Ali to je sve što

imam. Ostalo je tudje. Ostalo je uzas.

- Kako su mi otac i majka?

- Pa, dobro su. Moglo je biti i gore. Harunova pogibija ih je teško pogodila. I sve nas. Sad su se malo smirili, ali još hude, posvršavaju ono najnuznije, pa sjednu, gledaju u vatru. Tuga.

Nasmijao se. Smijeh mu je zvonak, veseo.

- Oprosti. Otme mi se, i kad sam zalostan. I tako, zive. Ljudi im pomazu, koliko mogu. A još im traje i ono što si ti poslao.

- Šta sam poslao?

- Novac. Pedeset groša. To je kod nas pravo bogatstvo. A njima ne treba mnogo, jedu ko tice, krpe ono što imaju, nije to najteze.

Ko je poslao pedeset groša? Hasan, sigurno. Ovo je noc nepotrebne njeznosti, noc lijepih vijesti, pred najgoru. Odavno me nije pohodila, i nece nikad više.

Zašto se ustrucavam da idem do kraja? Poslije ovoga, njeznosti nece biti. Bice ono što mora.

- A tvoji roditelji, kako su? Kako je Emin?

- Zdravljem su dobro, hvala Bogu. Ali zivi se tanko: il voda poplavi, il sunce sprzi. Samo, moj otac ima dobru narav, pa sve bude lakše. Jedna mi je nevolja što nemam, kaze on, a druga bi bila kad bih tugovao. Pa tako i ova jedna ispadne manja.

- A majka? Zna li da si došao meni?

- Zna. Kako ne bi znala! Otac kaze: ima on i svojih briga, to ti. A majka: nece mu glavu razbiti, to meni.

- Je li ostarila?

- Nije.

- Bila je lijepa.

- Zar je se sjecaš?

- Sjecam se.

- I sad je lijepa.

- Došao sam tad iz vojske. Ima dvadeset godina od toga.

- Bio si ranjen.

- Ko ti je pricao?

- Majka.

Da, sjecam se. Svega se sjecam veceras. Dvadeset godina mi je bilo tada, ili nešto više, vratio sam se s vojne, iz zarobljeništva, sa svjezim oziljcima rana, tek zacijeljenih, ili još rovitih, ponosan na svoje junaštvo, i tuzan zbog necega što mi je ostalo nejasno poslije svega. Mozda zbog sjecanja koje sam neprestano obnavljao, zbog svecanosti zrtve što nas je digla u nebesa, pa je poslije bilo teško hodati zemljom, prazan i obican.

A jedan dan je izdvojen iz drugih.

I u snu sam vidio tu sliku, kad smo u rano jutro, znajuci da smo opkoljeni i da nam nema spasa, odlucili da umremo kao vojnici Boga velikoga. Pedeset nas je bilo na šumovitom proplanku, nad pustom jesenjom ravnicom, na kojoj su se dimile vatre neprijateljskog tabora. Poslušali su me, bio sam uvjeren da svi misle kao i ja, uzeli smo abdest, pijeskom i prašinom, jer vode nije bilo, proucio sam ezan, ne stišavajući glas, klanjali smo sabah, svukli sve da budemo lakši, ostavši u bijelim košuljama, i sa golim sabljama izašli iz šume upravo kad je sunce granulo nad ravnicom. Ne znam kako smo izgledali, jadno ili strašno, nisam mislio o tome, osjecao sam samo vatru u srcu i snagu u tijelu, što nije znala granicu. Poslije mi se

cinilo da sam vidio taj lanac mladih ljudi, u bijelim košuljama, ogoljenih mišica, sa sabljama na kojima je odsijavalo rano sunce, kako zbijeni koracaju ravnicom. To je najcistiji cas moga zivota, najveći samozaborav, zamamljujuci bljesak svjetla, svecana tišina u kojoj se cuje samo moj korak, miljama daleko. Zacudio se Kara-Zaim kad sam to rekao, mislio je da samo on zna šta misli ratnik. (Ništa sad ne zelim toliko kao to osjecanje, ali se ono ne moze vratiti.) Bojali su nas se, i dugo izmicali, dugo nas vrebali, ali ih je bilo mnogo više nego nas, i nastala je krvava sjeca, zbog koje je mnoga majka zakukala, i naša i njihova. Bio sam prvi, i prvi sam pao, isjecen, izboden, izlomljen, ali ne odmah, ne brzo.

Dugo sam nosio pred sobom okrvavljenu sablju, probadajuci i sasijecajuci sve što nije nosilo bijelu košulju, a i bijelih košulja je sve manje, postale su crvene, kao i moja. Nebo iznad nas bilo je crveni caršaf, zemlja ispod nas bila je crveno gumno. Crveno smo gledali, crveno disali, crveno vikali. A onda se sve pretvorilo u crno, u mir. Niceg više nije bilo kad sam se probudio, osim sjecanja u meni. Zatvarao sam oci i ozivljavao veliki trenutak, ne zeledi da znam za poraz, za rane, za pokolj divnih ljudi, ne zeledi da vjerujem da su se desetorica predala bez boja, odbijao sam ono što jest, ružno je, grcevito sam cuvao sliku velike zrtve u bljesku i vatri, ne dozvoljavajuci joj da izblijeđi. Poslije sam plakao kad je varke nestalo. U proljece sam se kaljavim putevima vraćao iz zarobljeništva kuci, bez sablje, bez snage, bez vedrine, bez sebe nekadašnjeg. Cuvao sam samo sjecanje, kao hamajliju, ali je i ono onemocalo, izgubilo boje i svjezinu, i bodrost i raniji smisao. Vukao sam se cutljiv, kroz blato sumornih ravnica; nocivao, cutljiv, po seoskim sjenicima i hanovima; išao, cutljiv, pod proljetnom kišom, pogadjajuci pravac kao zivotinja, vucen zeljom da umrem u zavicaju, medju ljudima koji su mi dali zivot.

Ispricao sam mladicu, jednostavnim,obicnim rijecima, kakav sam došao u selo tog proljeca prije dvadeset godina. Ispricao sam bez razloga, zbog sebe, kao da sam sam sa sobom razgovarao, jer se njega ne tice. Ali bez njega ne bih mogao da ispricam, ne bih mogao da razgovaram sa sobom. Mislio bih o sutrašnjem danu. Gledao me ozbiljan, zacudjen.

- A da si bio zdrav, i veseo, ne bi došao u zavicaj?
- Kad sve izda, covjek trazi utocište, kao da se vraća majcinoj utrobi.
- A poslije?
- Poslije zaboravi. Goni ga nemir. Zelja da bude što nije bio, ili što je bio. Bjezi od svoje nafake i trazi drugu.
- Onda je nesrecan, ako misli da mu je nafaka uvijek na drugom mjestu, gdje on nije.
- Mozda.
- A ono svjetlo i bljesak na bojnopolju, to ne razumijem. I zašto je to najcistiji cas u zivotu?
- Zato što covjek zaboravi sebe.
- Šta ima od toga? I šta drugi ima od toga? Ovaj neće znati za naša oduševljenja. Ne znam je li to dobro ili rdavo.
- Šta je bilo dalje?
- Zar ti majka nije pricala?
- Kaze da si bio tuzan.

Da, bio sam tuzan, i ona je to znala. Znala je i dok me nije vidjela. Culi su da sam poginuo, a ja sam se tako i osjecao, kao da sam se vratio iz mrtvih, ili još gore, kao da me ceća smrt, od pustoši, od nekog tupog stišavanja, od jada, od tame, od straha što nisam znao šta se to desilo, negdje sam bio, suncani bljesak i crveni odsjevi me bole, jer plamte iz mraka, kao u bolesti, nešto se srušilo tamo gdje sam bio i ovdje gdje je trebalo da budem, osipalo se kao pijesak

obale dok voda raste i ne znam kako sam isplivao i zašto.

Majka mi je gasila ugljevlje i salijevala stravu, bacajući vrelo olovo u čašu vode nad mojom glavom, jer sam cutao budan i vikao u snu. Pisali su mi zapise, da nisam naišao na cini, vodili u dzamiju i ucili dove, trazili lijeka od Boga i ljudi, još više uplašeni što sam pristajao na sve i što mi je svejedno.

- Je li ti majka još štogod rekla?

- Jest. Da ste ašikovali. Otac se uvijek smije kad o tome govorimo. Srećni ste obojica, kaže. On, otac, što se cula da si poginuo; ti, što nisi poginuo. Jer, da majka nije cula za tvoju smrt, ne bi se za njega udala. Ovako ste svi na broju, i sve troje srećni.

Zna dosta, ali ne zna sve. Čekala je i kad je cula, čekala bi još bogzna dokle. Nije se udala, udali su je. Nekoliko dana prije moga dolaska. Da sam manje spavao, da sam i noću putovao, da je bilo manje umora, da su bile manje ravnice i niza brda koja je trebalo pregaziti, došao bih na vrijeme, ona se ne bi udala za Emina, a ja možda ne bih otišao iz sela. I niceg ne bi bilo od ovog što me boli, ni Harunove smrti, ni ove noci, posljednje. A možda bi i bilo, jer neka noc mora biti posljednja, i nešto mora biti što boli, uvijek.

On hoće da sazna više.

- Je li ti bilo teško kad se majka udala?

- Bilo mi je teško.

- I zato si bio tuzan?

- Pa, i zato. I zbog rana, i zbog umora, i zbog drugova što su izginuli.

- I onda?

- Ništa. Sve se zaboravi, preboli.

Šta očekuje da mu kažem? Da nisam zaboravio i prebolio? Ili da mi je bilo svejedno? Izraz mu je napregnut dok me gleda, nezadovoljeno je ostalo nešto u njemu. Smijeh mu je usiljen, kao da krije neku misao. Je li to sinovska ljubomora zbog čistote majčine, u koju ne želi da sumnja? A nešto ga uznemiruje.

- Mnogo voliš majku?

- Kako je ne bih volio!

- Imaš li brace, sestara?

- Nemam.

- Jeste li često govorili o meni?

- Jesmo. Ja i majka. Otac sluša i smije se.

- Ko te je poslao meni?

- Ona. Otac se slozio.

- Šta ti je rekla?

- Ako ti Ahmed-efendija ne pomogne, veli, onda nema ko.

- Otac se slozio. A ti?

- I ja sam. Evo, došao sam.

- Ali ti nije pravo.

Pocrvenio je, suncem opaljeni obrazi buknuh su vatrom, i rekao je u smijehu:

- Pa, cudio sam se. Zašto baš ti?

- Zato što smo rod.

- I oni to kazu.

- Rekao sam Eminu, kad ti sin odraste, pošalji ga meni. Pobrinucu se za njega. Toliko cu valjda moci.

Lagao sam, da ga umirim.

Osjetljiviji je nego što sam mislio. Izgledalo mu je neprilicno da mole baš mene, nešto mu je bilo cudno.

Meni nije bilo cudno. Saznao sam, eto, sad, na kraju svega, da me nije zaboravila. I ne znam da li mi je drago, jer je tuzno. Cesto me pominjala, znaci da je mislila o meni. I povjerava mi sina jedinca da mu pomognem, da ne ostane seoska sirotinja. Voli ga, sigurno, voli ga toliko da pristaje i na rastanak, samo da ga odvoji od seoskog kala i nesigurnosti. Mozda sam i ja krivac što šalju djecu u kasabu, zavodi ih glas o meni.

Pokajaceš se, lijepa zeno, kad cuješ.

Ne znam kakva je sad, ja je pamtim po ljepoti. I po izrazu patnje na licu kakvo nikad više nisam vidio, niti sam dugo mogao da ga zaboravim, jer sam tu patnju ja prouzrokovao. Zbog te zene, jedine koju sam volio u zivotu, nisam se ozenio. Zbog nje, izgubljene, zbog nje, otete, postao sam tvrdi i zatvoreniji prema svakome: osjecao sam se poharan, i nisam davao ni drugima što nisam mogao dati njoj. Mozda sam se svetio sebi, i ljudima, nehotice, i ne znajući. Boljela me, odsutna. A onda sam zaboravio, zaista, ali je sve bilo kasno. Šteta što svoju neistrošenu njeznost nisam dao ma kome, roditeljima, bratu, drugoj zeni. Ali mozda to govorim bez razloga, sad, svodeci racune. Jer i nju sam ostavio i otišao na vojnu, ne zaleci, a pozalio sam kad ništa više nisam mogao izmijeniti.

Treceg dana po dolasku, zamoren paznjom i zabrinutošcu roditelja, odlutao sam od kuce u jutro i obreo se na visoravni iznad sela, iznad šume, iznad rijeke, u krševitoj pustoši nad kojom samo orlovi krstare, dodirnuo dlanom ploču velikog kamenog stecka, usamljenog izmedju pustoši neba i zemlje, vijekovima smirenog i nikome otkrivenog, osluškiavao da cujem glas kamena, ili groba, kao da je pod njim skrivena tajna zivota i smrti, sjedio nad provalijom, nad beskrajem šuma i krša, i slušao zmijsko cicanje visinskog vjetra, u dvostruko pustinjii samoce i nepostojanja, kao prastari mrtvac ispod ploče. - Hej! - vikao sam mu, dalekom, u prazninu vremena, i glas se teturao preko šiljatog kamenja. Usamljen glas i usamljen vjetar. Potom sam se spustio u šumu, udarao celom u koru stabala, razbijao koljena o kvrgave zile, zaustavljao se u raširenim rukama zbunja, grlio se s bukvama, i smijao se, padao i smijao se, ustajao i smijao se. - Hej! - vikao sam onom dalekom, usamljenom, što je, i u grob zatvoren, htio da bude u visinama. - Hej! - vikao sam, i smijao se, bjezeci.

Zaobišao sam njeno selo, da je ne bih vidio, sišao do rijeke, ovdje nema usamljenosti, ponio sam je odozgo, donio sam je iz daljine, hodao ravnom obalom i gazio u rijecni plicak, ulazio i izlazio, kao pijan, omamljen tihim grgorom brzaka, stajao u vodi do koljena i zamišljao kako tonem, sve dublje, u vir, sve dublje, voda mi je do brade, do usana, iznad glave, nada mnom zubori matica, oko mene zalenkasta tišina, lelujava trava mi se omotava oko nogu, lelujav sam i ja, kao vlat, ribice mi ulaze u usta i izlaze kroz uši, rakovi se hvataju štipaljkama za moje nozne prste, o bedro se lijeno ceše velika spora riba. Mir. Svejedno. - Hej! - viknem, bez glasa i sjednem u šumarak izmedju rijeke i puta, izmedju zivota i smrti.

Nikoga nema, niko ne prolazi ovom udolicom izmedju dva sela, ljudi su na njivama i oko kuca, samoca me ugodno boli, zao mi je zbog nje a ni s cim je ne bih zamijenio, miriše topla vlaga proljetne zemlje, na topole slijecu gugutke, u plicaku se kupaju golubovi, rašepurenih krila, prskajući oko sebe zelene i crvene kapljice, daleko negdje calaka troma klepetuša.

Poznat kraj, poznate boje, poznati zvuci; gledam oko sebe: moje, mirišem: moje, slušam: moje.

Moje je i ovo što je prazno, cega nema.

Zudio sam da dodjem ovamo, mirisao sam vjetar, kao kurjak, moja je zelja nalazila pravac, i evo me, ovdje sam, nema cuda kome sam se nadao, ali je dobro, ali je lijepo, ali je tiho. Tiho, kao usnu, tiho, kao u prezdravljanju.

Dodirnem dlanom mekanu travu, tek izraslu, njeznu kao djecija koza, i zaboravim na probudjenu zemlju.

Mislio sam na zavicaj, na rodnu kucu, zureci ovamo, i na nju, ponekad.

Sad sam mislio samo na nju.

Bilo bi bolje da si me cekala, šaptao sam, u sebi, bilo bi lakše. Ne znam zašto, ali bi lakše bilo. Mozda si ti vaznija od zavicaja, i rodnog doma, sad, kad te nema. K.amo sreće da te nema, bilo bi lakše, bilo bi bolje. Bez tebe, više me bole tudje daljine, i prazni drumovi, i cudni snovi koje sanjam i na javi, a ne mogu da ih odagnam, bez tebe.

Ne zelim, svejedno je, a dozivam njenu sjenu, njen nestali lik, da se oprostim, posljednji put, da je ostavim još jednom.

I uspio sam da je prizovem, da je stvorim od zelenog šiblja, od odsjaja vode, od sunceva svjetla.

Stajala je, daleka, sva od sjena. Ako se dašak vjetra javi, nestace.

Zelim to, i strahujem.

- Znao sam da ćeš doci - rekao sam. I odmah, bez stanke:

- Kasno je, nicega više nema, osim u mojim mislima. Pa neka ni toga ne bude.

- Alahemanet - rekao sam, za oproštaj. - Necu ti dozvoliti da me progoniš kao avet. Uvijek stojiš izmedju ovih brda, kao mjesec, kao rijeka, kao alem na munari, kao svijetla prikaza, ispunila si ovaj prostor sobom, kao ogledalo, natopila ga mirisom, kao postelju. Otici cu u svijet, tamo te nema, u tom drugom kraju, ni tvoje slike neće biti u meni.

- Zašto držiš glavu u dlanovima? - upitala me. - Jesi li tuzan?

Otici cu, rekao sam, i zatvorio oci, spustio kapke, kao vizir, kao kapiju, da utamnicim njenu nestalu sliku. Otici cu, da te ne gledam, otici cu, da ne mislim na izdaju.

- Znaš li kako mi je bilo? Znaš li kako mi je i sad?

Otici cu, da te ne mrzim, da mi postane svejedno. Rasuo sam tvoj lik po dalekim putevima, raznijece ga vjetrovi i sprati kiše, nadam se. U meni će ga potrti pozlijedjenost.

- Zašto si otišao jesenas? Covjek nikad ne treba da ode kad ima razloga da ostane.

- Morao sam da odem.

- Ostavio si me. Šta si trazio po svijetu? Vratio si se tuzan. Je li to sve što si dobio?

- Tuzan sam zbog rana, umora, zbog mrtvih drugova.

- Tuzan si i zbog mene.

- Tuzan sam i zbog tebe, ali necu da ti kazem. Danima i sedmicama sam putovao, da te vidim.

Uvece sam lijegao pod šumsko drvo, gladan, izubijanih nogu, promrzao od ledene kiše, i zaboravljao na sve, razgovarajući s tobom. Koracao sam drumovima bez kraja, uplašio bih se koliko ih ima i kakve su strašne razdaljine na svijetu, da te nisam drzao za ruku, išao uz tvoje bedro, uz tvoj bok, jedva cekajući ravan drum, da zatvorim oci, da mi budeš bliza i jasnija.

Zašto placeš?

- Govori još kako si mislio o meni.

Obrazi su joj blijedi, pod ocima duboka sjenka od trepavica, savijena koljena drhte na zemlji, pored njih položene ruke, dlanovima dodiruju travu, kao moje malocas.

- Zašto si došla?

- Hoćeš li da podjemo zajedno u svijet? Sve cu ostaviti i pobjeci s tobom.

Vec tri dana je tudja zena, tragovi tudjih ruku su ostali na njoj, tudja usta su skinula mašak s nje. Rekao sam to, uzasnut.

- Baš zato - odgovorila je nerazumno, nerazumljivo.

Uhvatio sam je za mišice, kao davljenik, tudju, svejedno mi je, svoju, oduvijek, nisam znao šta je oduvijek, znao sam samo za taj cas, jedini vazan, što je potirao vrijeme, i zaljenje, drhtavi prsti su se zaboli kao klinovi, niko mi je ne bi mogao oteti, osim mrtvu, drzao sam je oštrim kandzama pribodenu za zemlju, utihnula je rijeka, zvonila su samo moja zvona, nepoznata i nezaljuljana dotad, sva zvona, kao na uzbunu, okupice se ljudi, ne ticu me se ljudi, nema ljudi, o, snu moj, koji si postao zrtva.

Onda su se zvona zaustavila, vratio se svijet, pogledao sam i vidio je novorodjenu, udavljenu, bijelu na travi zelenoj kao ijed, pretvorenu u goli bjelutak, uraslu u zemlju, kukurijek joj cvjeta iz pazuha, visibaba izmedju bedara, maca s topola praminja po svijetloj kozi, da li da je ostavim da je zatrpa, ili da je položim u duboki vir, ili odnesem pod kamenu mogilu iznad šume. Da li da legnem pored nje, i postanem trava proljetna, i šibljika vrbova?

Otišao sam, ne osvrnuvši se, ne znam da li me dozivala, i zapamtio je cudnu, kao stecak.

- Hej! - vikao sam ponekad kroz prostranstvo vremena, dozivajuci bijelu proljetnu mogilu, ali iz daljine nije bilo odjeka.

Tako sam i zaboravio.

I ne bih se, vjerujem, ni sada sjetio, da ove noci, baš ove noci, nije došao njen sin. I moj, mozda.

Znam, mogao bih da kazem, kao i svaka budala: da se nije desilo to što se desilo, moj zivot bi bio drukciji. Da nisam otišao na vojnu, da nisam pobjegao od nje, da nisam pozvao Haruna u kasabu, da Harun nije... Smiješno. Šta bi onda bio zivot? Da je nisam ostavio, da mi nije izgledalo lakše pobjeci nego prkositi cvijelom svijetu, mozda ne bi bilo ni ove noci, ali bih tu zenu sigurno zamrzio, misleci da je stala na put mojoj sreći, omela me da ne uspijem u zivotu. Jer ne bih znao ovo što sad znam. Covjek je proklet, i zali za svim putevima kojima nije prošao. A ko zna šta bi me i na drugim cekalo.

- Sreca tvoja što si otišao iz sela - kaze mi mladice sneno.

- Idi, spavaj, umoran si.

- Sreca tvoja.

- Probudicu te rano. Idem na put.

- Daleko?

- Hafiz Muhamed ce se pobrinuti za tebe. Hoćeš li da ostaneš u tekiji?

- Meni je svejedno.

I meni je. Neka sam izabere, neka okuša. Ništa mu ne mogu pomoci. Niko nikom ne moze pomoci.

Htio je da me poljubi u ruku, tako su ga sigurno nasavjetovali, da bi me odobrovoljio, i da bi pokazao zahvalnost koju ne osjeca. Nisam dozvolio.

Otišao je, umoran, dalek je put od sela do kasabe (još dalji od kasabe do sela), možda malo začuđen što se sve dobro svršilo, možda i ozalošćen što će ostati. Mimoišli smo se, hladni i tuđi.

Gotovo s gadjenjem sam mislio kako je moglo da bude i drukcije, da ga zagrlim, da se poljubimo, da mu govorim pametne savjete, da suznih ociju držim njegovu cvornovatu ruku, šapcuci zalostivo: sine moj, da maloumno tražim svoje crte na njegovom licu, da ga raznježim posljednjom svojom slikom koja će mu ostati u sjećanju. Zaista je bolje da mu u sjećanju ostane nešto ljepše i pametnije.

Da, stajao sam nad njim, sa svijecom u ruci, dok je spavao najcvrščim snom, koji je dat samo mladima, i glupacima, i uzalud tražio njeznost u sebi. Svjetlo je skakalo po izbočinama njegova lica, koščata prsa su disala spokojno, jaka usta, slična mojima, smiješila su se necemu što je ostavio, još nerazdvojen. Mislio sam: zamijenice me na ovom mjestu, i u životu, moja kost, možda, ja nekadašnji: zivljenje se nastavlja. Ali se u meni ništa nije zatalasalo, prisiljena misao je ostala hladna, nisam se sagnuo da ga poljubim ni dlanom dodirnem. Nisam sposoban za njeznost.

Pa ipak, zelim ti sreću, mladi covjece.

Pasvandzija je negdje u mraku oglasio ponoc. Posljednju moju ponoc, posljednji dan: svojim krajem dočekacu mu pocetak.

Znam to, a začudo, izgleda daleko sve što treba da se desi, i sasvim nestvarno. Duboko u sebi vjerujem da se neće ni desiti. Znam da hoće, ali se nešto u meni smješka, opire, odbija. Desice se, ali je nemoguće. Ono što znam nije dovoljno. Još je suviše života u mom srcu, i ne pristajem da shvatim. Možda i zato što ovo pišem: nisam klonuo, otklanjam smrt.

Ali cim sam spustio kalem, dugo nisam mogao da ga uzmem u utrnulu ruku, zbog umora, ili bezvoljnosti, zbog misli što se javila kukavicki, da nikakva smisla nema to što radim. I pošto sam ostao bez odbrane, ozivio je svijet oko mene. A svijet je tišina, i tama.

Ustao sam i prišao otvorenom prozoru. Tišina, tama. Potpuna, konacna. Nigdje nicega, nigdje nikoga. Prestala je da kuca i posljednja zila, utulilo se i posljednje vidjelo. Ni glasa, ni daha, ni truni svjetla.

O, svijete, pustoši, zašto baš sad tako?

Tada se u toj gluši, u toj smrti, javio negdje jedan glas, vedar, mlad, čist, i zapjevao čudnu pjesmu, snenu i tihu, ali svježu i otpornu. Kao pijev ptice. Tako je i utihnuo, kako se i javio, nenadano. Možda udavljen, kao ptica.

Ali je ostao u meni, živ, raznježio me, uzbudio, uzbunio. Taj obični nepoznati ljudski glas, na koji se do sad ne bih ni osvrnuo. Možda zato što se javio u tišini s onoga svijeta, možda zato što se nije plašio, ili što se plašio, ili zato što se oglasio meni, sauceno i ohrabrujuće.

Javila se zakašnjela njeznost. Covjece koji pjevaš u zastrašujućoj tami, cujem te. Tvoj krhki glas mi lici na pouku. Ali cemu sad?

Gdje si, Ishace, odmetnice, da li si ikad i postojao?

Grdna si varka, zlatna ptico!

U drugoj sobi bdije hafiz Muhamed, možda je saznao i čeka da ga pozovem ili da mu dodjem, pušta me da posvršavam račune sa sobom i da izmolim od Boga milost. Sigurno place nemocnim starackim suzama nad tugom ovoga svijeta. On zali sve ljude. Ne voli ih na jedan

nacin, ja na drugi. Zato smo usamljeni.

A mozda bi mene pozalio posebno, mozda bi me izdvojio iz tog opšteg jada, i prihvatio me kao posljednji covjek posljednjeg covjeka.

Da mu kazem: sam sam, hafiz-Muhamede, sam i tuzan, pruži mi ruku i samo za čas budi mi prijatelj, otac, sin, drag covjek cija me blizina raduje, pusti me da zaplacam na tvojim usahlim prsima, zaplaci i ti, zbog mene, ne zbog svih ljudi, zadrži mi svoj vlažni dlan na tjemenu, kratko će trajati, a potrebno mi je; kratko, jer evo već prvi pijetlovi pjevaju.

Prvi pijetlovi! Pakosni trubaci, podsticu vrijeme, mamuzaju ga da se ne uspava, pozuruju nesrece, dizu ih sa njihovih legala, da nas sačekaju, nakostriješene. Umuknite, pijetlovi, stani vrijeme!

Da li da vicem u noc, da sazivam ljude, da trazim pomoc?

Uzalud. Pijetlovi su nemilosrdni, već dizu uzbunu.

Sjedim na koljenima, slušam. U tišini sobe, negdje iz zida, iz stropa, iz nevidljivog prostora kuca kudret-sat, nezaustavljiv hod sudbine.

Potapa me strah, kao voda.

Zivi ništa ne znaju. Poucite me, mrtvi, kako se može umrijeti bez straha, ili bar bez uzasa. Jer, smrt je besmisao, kao i zivot.

Pozivam za svjedoka mastionicu i pero i ono što se perom piše,

Pozivam za svjedoka nesigurnu tamu sumraka i noc i sve što ona oživi,

Pozivam za svjedoka mjesec kad najedra i zoru kadzabijeli,

Pozivam za svjedoka sudnji dan, i dušu što sama sebe kori,

Pozivam za svjedoka vrijeme, pocetak i svršetak svega - daje svaki covjek uvijek na gubitku.

Svojom rukom napisao Hasan, sin Alijin:

Nisam znao da je bio toliko nesrećan.

Mir njegovoj namucenoj duši!

1962-1966.

KRAJ